GRGA NOVAK

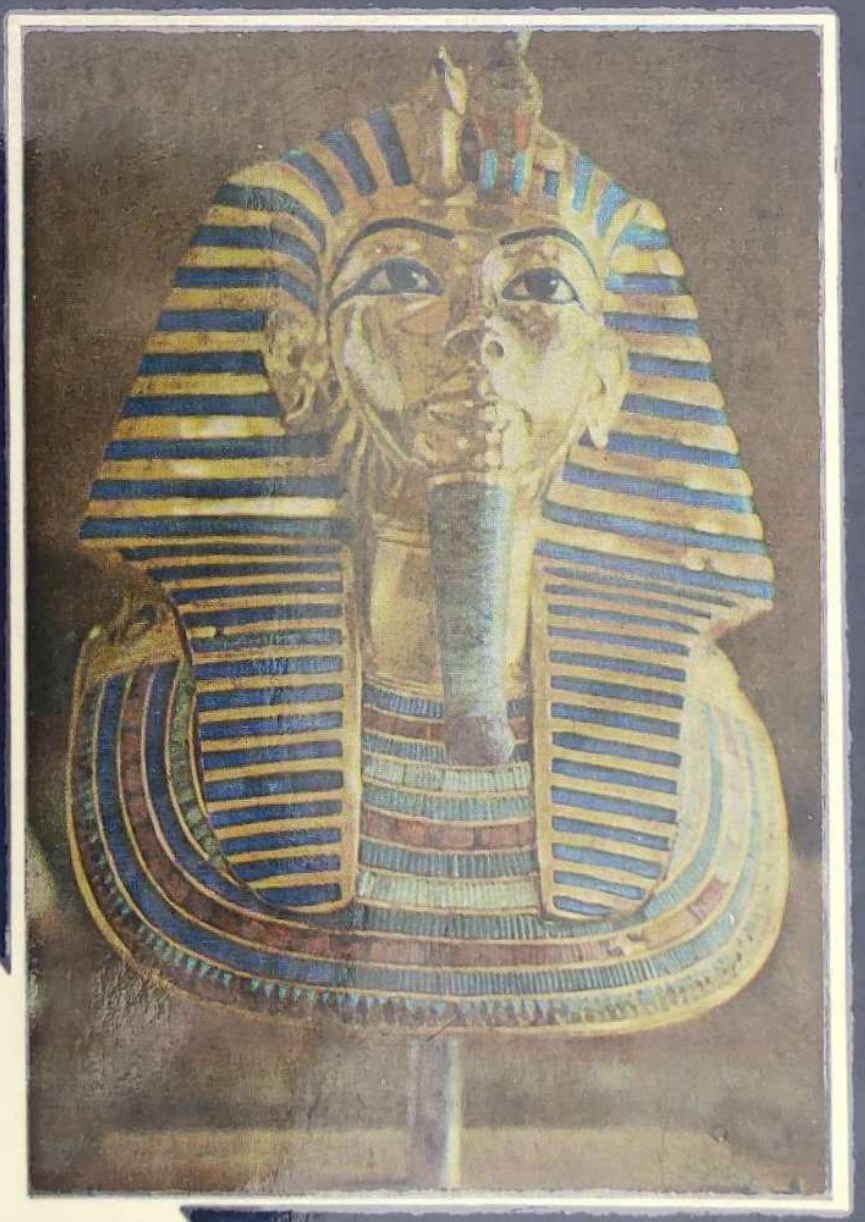

Egipat

POVIJEST STARIH NARODA I KULTURA

I

Urednik

VASO BOGDANOV

Izdao

IZDAVAČKI ZAVOD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

GRGA NOVAK

EGIPAT

PRETHISTORIJA • FARAONI

OSVAJAČI · KULTURA

ZAGREB 1967

Tisak:
Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

PREDGOVOR

Ova je knjiga sažetak mojih četrdesetgodišnjih istraživanja, putovanja i predavanja egipatske povijesti na Sveučilištu u Zagrebu. Trebalo je da izađe još 1938. g., ali zbog raznih poteškoća nije to bilo moguće. Međutim sam u to vrijeme predao u štampu skraćenu političku, kulturnu i društvenu povijest Egipta, objavljenu u V svesku Hrvatske enciklopedije. Odmah poslije oslobođenja godine 1946. izašla je moja knjiga »U zemlji faraona«. Ni jedno ni drugo nije odgovaralo mojoj namjeri da izdam cjelokupnu povijest staroga vijeka u kojoj bi egipatsku povijest bila jedan njezin dio, a sve zajedno kao priručnik za moje studente i sve one koji žele upoznati razvoj čovječanstva od prethistorije do srednjega vijeka.

Poslije ovog I sveska slijedit će ostali, i to: II svezak Narodi Prednje Azije (Sumerani, Babilonci, Asirci, Mitanci, Hetiti, Židovi, Feničani), čije sam povijesti spremio još prije 1940, a u skraćenom obliku predao Hrvatskoj enciklopediji, koja ih je rasporedila i objavljivala prema alfabetskom redu. U III svesku je Povijest Grka i naroda Sredozemnoga mora do pada Atene i Korinta, IV i V svezak obuhvaćaju Rimsku povijest.

U posljednje je vrijeme ne samo proučeno mnogo dosad nepoznatih izvora i publicirano mnogo knjiga i naučnih rasprava o starome Egiptu nego je i mnogo novoga otkriveno i otkopano, pa čak i restaurirano. Zbog toga je bilo potrebno da ponovno pođem u Egipat i vidim ono što je otkriveno poslije moga dužeg boravka u Egiptu godine 1932/33. To sam i učinio godine 1963. Isto je tako trebalo da upoznam i ono novo što je prispjelo u razne muzeje (Paris, London, New-York, Boston, Rim, Bruxelles, Beč, Bologna, Torino, Varšava, Lenjingrad, itd.). Za ovaj svoj rad upotrijebio sam rezultate naučnog rada gotovo svih arheologa i povjesničara koji su pisali o egipatskoj povijesti i arheologiji. To sam u tekstu ponegdje i označio, ali nisam htio da ga preopteretim citatima. Popis svih upotrijebljenih radova i knjiga navodim u izvorima i literaturi na kraju teksta, mada je i to samo kratak

izbor iz upravo goleme literature o Egiptu. Međutim, kako sam u ovom dosta dugom razdoblju od 1924. do 1964. godine načinio mnogo zabilježaka i izvadaka iz raznoraznih djela od kojih neka uslijed ratnih prilika u našim bibliotekama više i ne postoje, moglo se desiti da sam ponegdje u tekstu izostavio spomenuti odakle sam pojedine podatke crpio, pogotovu što je cijela moja biblioteka za vrijeme rata 1941–45 g. bila raspreturana, tako da je tom prilikom vrlo velik broj mojih knjiga i bilježaka nestao.

Kao što je i razumljivo, ja sam u ovoj knjizi uzeo poneke dijelove iz svojih prijašnjih publikacija o starome Egiptu, u Hrvatskoj enciklopediji i u knjizi »U zemlji faraona«, ne smatrajući potrebnim da to napose označim.

Srdačno zahvaljujem onima, koji su mi pri izdavanju ove knjige pomogli, a napose ovim ustanovama: Service des antiquités u Kairu, Egipatskom muzeju u Berlinu, Museum of fine Arts u Bostonu, Metropolitan Museum u New Yorku, Hinrichsche Buchhandlung u Leipzigu, za dozvolu snimanja u njihovim ustanovama odnosno za preuzimanje njihovih slika.

Napose zahvaljujem prof. Dowsu Dunhamu, kuratoru emeritu egipatske umjetnosti u Muzeju lijepih umjetnosti u Bostonu, koji me je ne samo uputio u dragocjenosti ovoga muzeja, i napose upoznao sa iskapanjima toga muzeja u Egiptu, nego mi je poklonio slike i knjige, koje su mi uvelike pomogle pri publiciranju slikovnog materijala. Ja sam još godine 1932/33. prisustvovao iskapanjima kod velikih piramida koje je vodio tadanji direktor bostonskog muzeja prof. Reisner, kojom je prilikom otkopao grobnicu kraljice Hetep-heres, majke graditelja velike piramide Keopsa. Bio sam ugodno iznenađen kada sam u bostonskom muzeju vidio sjajno načinjenu kopiju baldahina, kreveta i stolice Hetep-heres, kao i ostalih dragocjenosti tada nađenih. Posebna hvala Upravi istog muzeja na besplatno ustupljenim fotografijama i dozvoli publikacije.

Zahvaljujem arheologu arhitektu J. P. Laureru na velikoj kolegijalnoj pomoći pri obilasku i proučavanju stepenaste piramide i njene okolice (v. str. 68).

Posebno zahvaljujem dru Nikoli Cariću za fotografije u boji, koje je on u Egiptu snimio i meni prepustio na upotrebu (naslovna slika Tutankamenove maske i princ Rahotep sa ženom Nofret).

GEOGRAFSKE PRILIKE

Egipat se pruža na sjeveroistočnom kraju Afrike od Sredozemnoga mora do prve nilske katarakte, između 24° i 31° sjeverne širine. Omeđen je Sredozemnim morem na sjeveru, Libijskom pustinjom na zapadu, Arapskom pustinjom na istoku i prvom nilskom kataraktom na jugu. Kad se eocensko more povuklo, ostala je egipatska visoravan koja se onda raspukla u smjeru sjever-jug i u koju se Nil krajem tercijara kroz asuansku kataraktu probio prema Sredozemnom moru. To je more u pliocenu duboko prodrlo kroz spomenutu raspuklinu u nutarnjost, gotovo do Assuana, pa je na mjestu današnjeg Egipta bio tada jedan njegov uski zaljev. Krajem tercijara more se povlačilo i konačno povuklo. Tada se ušće Nila nalazilo u širini današnjeg Fajuma. U kvarteru počinje Nil donositi aluvijski mulj i, poslije svake poplave, stvara sve više svoje obale i pomiče svoje ušće prema sjeveru, sve do danas. Na taj način stvorena je nilska dolina koja je u stvari jedan golemi, 900 km dug hodnik između visokih stijena koje se, oko 200 m visoke, dižu nad tom dolinom. Širina te doline varira između 10 i 20 km, a u nekim se mjestima ona ograničava na samu rijeku. To je tzv. Gornji Egipat, koji se pruža od prve katarakte kod današnjeg Assuana do nešto sjevernije od današnjeg Kaira. Tu počinje Donji Egipat. Nil je izašao iz klisura i teče samo kroz svoj aluvijski teren, koji je on sam kroz desetke tisuća godina stvorio. Njegovo dotad jedinstveno korito cijepa se u više rukava koji onda svi utječu u Sredozemno more. To je nilska Delta, 100 km duga i 600 km široka. Iz godine u godinu ona raste sve više, a gradi je sam Nil sa svojim naplavinama

Na jugu prve katarakte u današnjem Sudanu bila je Nubija, koju su Egipćani nazivali Uauat, a još dalje na jugu zemlja Kuš. U pustinji na zapadu nilske doline je šest oaza: Selima, Kharga, Dakhla, Farafra, Bahariya i Siwa.

Nil je dakle stvorio Egipat. On je od vremena kad se čovjek spustio s okolne visoravni u njegovu dolinu žila kucavica cijelog egipatskog naroda. Po njemu živi egipatski čovjek od Assuana do njegova ušća.

Danas za izvor Nila smatramo izvor rijeke Kagera, koja utječe u jezero Viktorija-Nyanza, iz kojega onda izlazi Viktorijin Nil. Kao takav Nil je od izvora do ušća dug 6497 km te je prema tome po duljini druga rijeka na svijetu, jer je najdulja Mississipi-Missuri duga 6650 km. Pri ulazu Nila u Egipat kod prve katarakte, visina je obale tek 90 m nad morem, a visina Kaira svega 12 m. Njegova dakle voda koja na 1000 km duljine pada svega za samih 90 m, teče mirno, što je od najvećeg značenja i za nilsku dolinu i njeno stvaranje i za plovidbu po njemu.

Egipćani nisu nikada, u hiljadama godina svoje povijesti, poznavali izvor Nila, a nisu ga poznavali ni Grci ni Rimljani, pa ni kasniji svijet sve do 19. stoljeća. Zbog toga on je za Egipćane uvijek ostao nešto nadnaravno, toliko da ga napokon učiniše bogom.

U Gornjem Egiptu kiša gotovo nikada ne pada, a u Donjem je toliko rijetka da je npr. u Kairu samo 4–6 kišnih dana godišnje. Jedino je sasvim uski dio Delte uz samu obalu podložan mediteranskim kišama. Zbog toga i jest svakogodišnja nilska poplava najvažniji događaj u cijeloj zemlji, jer o toj poplavi ovisi život i blagostanje. Mi danas tačno poznajemo kako dolazi do nilske poplave, ali stari Egipćani nisu to nikako mogli dokučiti. Nilska je poplava i sve što je s njom u vezi uzrokovana djelovanjem njegovih triju dijelova: Bijelog Nila, Modrog Nila i Atbare. Uzroci su poplave redovite zimske kiše u kraju velikih afričkih ekvatorijalnih jezera s jedne strane i topljenje snijega i redovite ljetne kiše na Etiopskom gorju s druge. Uslijed tih kiša Bijeli Nil donosi silnu množinu vode koja onda polagano teče k sjeveru da bi se početkom travnja našla kod Kartuma, a tek početkom lipnja, dakle dva mjeseca kasnije, kod Assuana. Ta je voda puna raznih vegetalnih ostataka ekvatorijalnih bara i njen je izgled zelenkast. Mjesec dana pošto se kod Kartuma pojavi zelena ekvatorijalna voda, dolazi nabujali Modri Nil s etiopskih gora valjajući naglo svoju vodu i potičući brži rast zajedničkog korita. Ta voda Modrog Nila izgleda crvena od željezovitog mulja Etiopskog gorja koji on sobom donosi. Sada se miješa voda zasićena ekvatorijalnim vegetalnim ostacima sa željezovitim muljem. Takva voda prispjeva u Egipat 15. lipnja i od tada dalje, gotovo 100 dana Nil sve više raste, poplavljuje cijelu egipatsku zemlju i onda početkom rujna stane. Egipat je u poplavi. Poslije nekoliko dana, početkom listopada, počinje opadati, dok se konačno polovinom studenoga ne vrati na svoj

Obala Nila kod Assuana

običan vodostaj. U to vrijeme dosiže Nil kod Assuana u Gornjem Egiptu 7 m nad običnim vodostajem, a u Donjem kod Kaira 4,9 do 5 m. Tekući vrlo sporo on ostavlja po cijeloj nizini ono što je sobom donio i iz ekvatorijalne Afrike i iz Etiopije; zemlja je i navodnjena i nagnojena, a i regenerirana novim humusom.

Uza svu poplavu koja kad opada pravi mnogobrojne bare, u Egiptu nije bilo malarije, jer pustinjski vjetar, koji prolazi kroz dolinu, suši brzo preostalu vodu.[1]

Uslijed svega toga egipatska je zemlja bila nadasve rodna, a vječno sunce, rijetko koje godine zastrto oblakom, svršavalo je posao oplodnje koju je Nil donosio. Pored toga egipatska je klima izvanredno pogodna za život čovjeka. Srednja temperatura zimi je u dolini 19 stupnjeva (Celsius), a u Delti 13, ljeti u Delti 28, a u dolini i do 50. Ali je zrak čist, ljeti suh i vruć, ublažen redovitim sjevernim vjetrovima i zato je ljetna vrućina podnošljiva.

[1] J. H. Breasted, Histoire de l'Égypte I, Bruxelles et Paris 1926, str. 10.

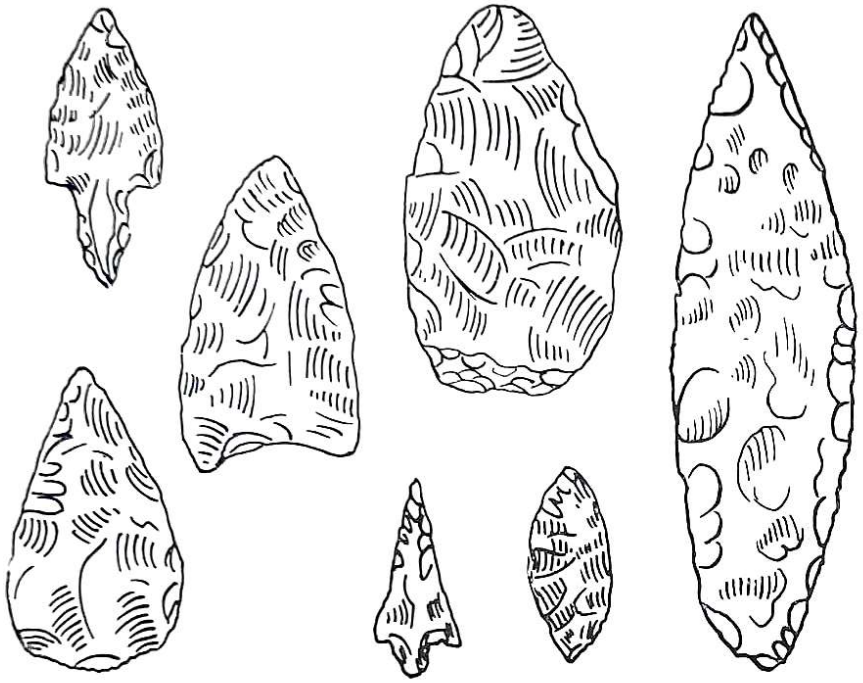

Kameno oruđe kulture »Fajum«

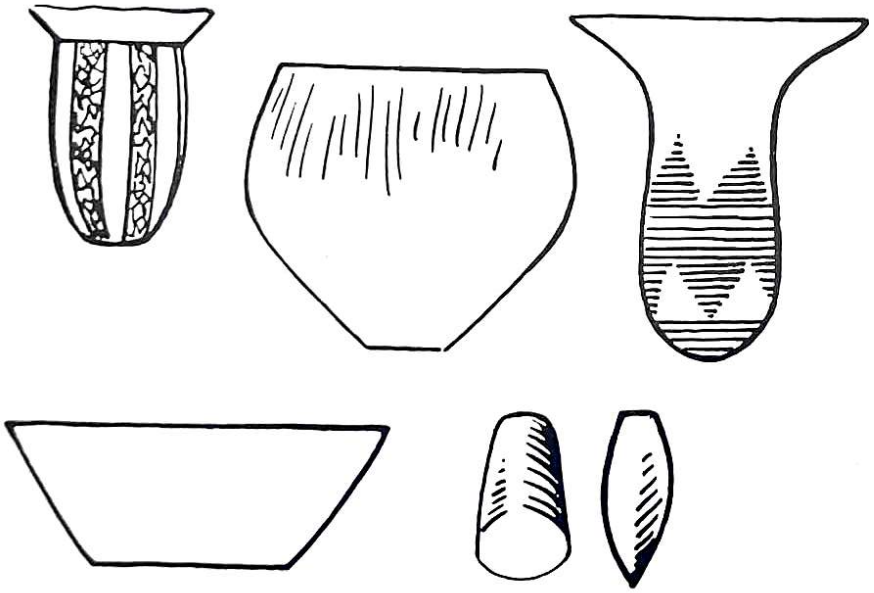

Tasijanska kultura - predmeti svakodnevne upotrebe

PRETHISTORIJA

Otprilike u istom prethistorijskom razdoblju u kojem nalazimo ostatke paleolitskog čovjeka u južnoj Evropi nalazimo ih i u sjevernoj Africi, pa i u Egiptu. Međuglacijalnim periodama u Evropi odgovaraju kišne periode sjeverne Afrike.

U Egiptu, zapravo na bregovima i klisurama oko nilske doline i u njenoj neposrednoj okolici, našlo se dosta izrađenog kamenog oružja i oruđa, sličnog onom iz južne i zapadne Evrope u tom istom razdoblju. Takva se oružja našlo u klisurama gorja oko Thebe, na platou nad Dolinom kraljeva, u Abydosu, u vadi Hammâmât, kraj Nagâ Hammâdija, u oazi el Khargi, u kraju Kom Omba (Sebil I), u Fajumu i u jugozapadnom dijelu Delte. Ti nalazi pripadaju starom i srednjem paleolitu.

U spomenutim krajevima našlo se ostataka i iz najmlađeg, posljednjeg paleolitskog doba. Iz toga se doba našlo ostataka čovječje djelatnosti i u drugim krajevima nilske doline i okolišnih vadija.

Nalazi P. Bouvier-Lapierrea na brežuljku kod Abassieha blizu Kaira omogućili su svojom stratigrafijom da se upozna redoslijed oblika kamenog oružja i oruđa u Egiptu. Na osnovi toga dijelimo paleolitske artefakte na prešelensko, šelensko, ašelensko i musterijensko oruđe i oružje. Potrebno je međutim istaknuti da te nalaze nisu ostavili ljudi koji su tu živjeli, nego da su ih naplavile bujice koje su se sa vadija spuštale u dolinu[2].

Ručni klinovi (coup-de-poing, hand axe, Faust-keil), strugalice i grubo obrađeni komadi kremena koji su služili za lov, borbu i rezanje nađeni su bez ikakvih drugih tragova čovjeka. Nikakav trag čovječjih kostiju koje bi pripadale paleolitskom dobu nije nađen ni u dolini Nila ni u njenoj bližoj okolici.

[2] A. Moret, Histoire ancienne, Histoire de l'Orient I – Prehistoire IVe et IIIe millenaires, Paris 1936, str. 35.

Poslije ručnog klina razvila se je i u Egiptu znatno bolje obrađena trokutasta okresana oštrica, koja u nekim nalazima poprima oblik lovorova lista.

U daljem razvoju prelazi gornji paleolit u svojim mikrolitskim izrađevinama u mezolit. Nalazi u Sebilu gdje se našlo ostataka i obrađenih kostiju i kremena pripadaju ovom doba. Takva se kultura našla po cijeloj sjevernoj Africi, a glavni su se nalazi otkrili u Gafsi (rimska Capsa) u Tunisu, a po tom se nalazištu i cijela ova kultura naziva kapsijenska.

U novije vrijeme otkriveni su brojni paleolitski nalazi i na Sinajskom poluotoku koji je prirodni sastavni dio egipatskog teritorija[3].

U Egiptu nije se našao nikakav trag čovječjeg naselja iz paleolita. U nilskoj dolini nisu u to vrijeme još ni mogla postojati takva naselja jer je ona bila puna močvara ili vode, a po brdima i vadima oko nje nije čovjek trebao stalan zaklon. Ukoliko su takvi zakloni i bili među klisurama, u kasnije su doba preuđešeni za novu upotrebu.

Čini se da je zadnja faza sebilijenske kulture suvremena ranoj natufijskoj kulturi Palestine koju stavljaju u vrijeme od devetog tisućljeća prije naše ere do početka sedmog tisućljeća.

Paleolitske kulture Egipta nisu se u njemu dalje razvijale i nisu nimalo utjecale na kasnije kulture Egipta. Sasvim je drukčije sa neolitskom kulturom. U paleolitu nije bio moguć čovječji život u dolini Nila, kako smo to već kazali. Tek onda kada je prestala epoha velikih kiša i klima u postglacijalno doba Evrope postala suša, povlači se nilska voda sve više u korito koje je načinio Nil unutar samog svog vlastitoga aluvijalnog terena koji je on kroz tisućljeća stvarao. Tada se na terenu koji je izronio iz nekadanjih močvara i vode razvila bujna vegetacija, a s njom dolaze i mnogobrojni rodovi i vrste životinja. Čovjek je upoznao Nil, njegovu poplavu i stalne godišnje periode rasta i pada vode, prišao bliže rijeci i naselio se na malim bregovima koji su nastali aluvijem, a sada stršili kao male uzvisine. Iz lovca pretvara se čovjek u pastira i zemljoradnika. On tada upoznaje žitarice i drugo korisno bilje, posjeduje glinenu lončariju i obrađuje pomalo zemlju. To je vrijeme čistoga neolita. U to se vrijeme, tj. od početka šestoga tisućljeća prije naše ere pa dalje, stvaraju naselja na raznim krajevima nilske doline i njena ruba, koji u to vrijeme ide do Fajuma. Tada, naime,

[3] M. Malez i I. Crnolatac: Two New Paleolithic Sites at Sinai. Bull. scientifique, Sec. A, Tome 11, No. 4–6, str. 102–105. Zagreb 1966.

nije vegetacija bila ograničena na neposrednu nilsku obalu i nekoliko kilometara od nje, nego je ona pokrivala i brežuljke, koji su danas pusti i bez trunka biljnoga pokrova. Tako su npr. brežuljci kod Deir Tase blizu Badarija pusti, dok nam nađeni ostaci ljudskoga djelovanja pokazuju da se u rano neolitsko doba tu uzgajala pšenica i ječam i mljelo žito te uzgajale i ovce i koze. Ta se kultura razvijala ne samo u Badariju nego i dalje prema jugu i s vremenom su nosioci te kulture gojili i govedo i bavili se lovom i ribolovom. Istovremeno oni razvijaju i lončarstvo. Uporedo s time izrađivali su oni posude iz bazalta, kad su upoznali kako se dade brusiti, zatim iz bjelokosti sitnije vaze, bočice, nakite.

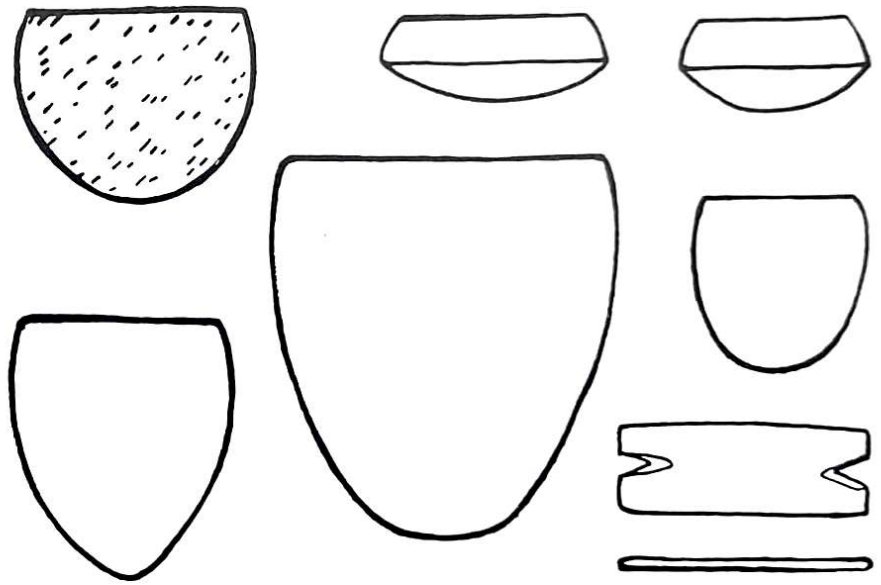

Badarijanska kultura – raznovrsni predmeti svakodnevne upotrebe

Na zapadnoj strani nilske doline je Fajumska uleknina sa svojim jezerom, čija je površina danas 45 m ispod morske razine. U neolitsko doba bila je oko 60 m viša nego danas, a prema tome i jezerska površina šira. Oko jezera bila je šuma koja je u paleolitu omogućavala čovjeku lov na zvjerad. Plodno tlo oko Fajumskog jezera bilo je pogodno za poljoprivredni život koji je neolitski čovjek tu razvio. Oko jezera nastala su sela čiji su stanovnici sijali pšenicu i ječam, gojili ovce, koze i govedo, izrađivali poljoprivredno oruđe: neolitske sjekire, noževe za žetvu na-

činjene od kremenih oštrica i drugo. Ti su neolitski stanovnici bili i lovci i ribari. Fajumski su neolitičari izrađivali i potrebno jednostavno posuđe iz gline i vrlo lijepe pletene košare. Oni su poznavali i uzgajali lan, naučili tkanje i iz lana pravili platno.

Neolitski stanovnici Fajuma znali su i da se kite zrncima načinjenih od školjki ili samim školjkama koje su dobavljali iz primorskih krajeva.

Najstarije neolitsko naselje u Fajumu postojalo je oko 4200 odnosno 4400 godina pr. n. e., kako je to pokazalo ispitivanje starosti pomoću karbona 14 (6095 ± 250 g. i 6391 ± 180 g. od nas).[4]

U mlađe kameno doba nalazi se između neolitskog oruđa i oružja i po koji komad bakra i zlata. Ali mada je bakar bio poznat neolitskim stanovnicima Egipta, on je, kao i zlato, služio samo za nakit.

Poslije neolitskog vremena slijedilo je eneolitsko doba, tj. vrijeme kad je čovjek upotrebljavao i bakar kao oruđe i oružje, a da pritom nije napustio i kameno oruđe i oružje, nego se služio i jednim i drugim. Eneolit počinje u Egiptu negdje pod kraj petog tisućljeća, a kao najistaknutije nalazište je badarijansko (el Badari) po kojem se mjestu ova kultura i zove badarijanska, mada se je našlo slične i po drugim krajevima Egipta, a napose u Fajumu. Tu kulturu možemo računati u doba od 4000. do 3600. g. pr. n. e.

Mlađa od te kulture je amratijanska koja se zove po nalazištu el Amreh. Istovremena je s njom ona u Nekadehu (Negadah), Abydosu, Hemamijehu i u nekim drugim krajevima Egipta. Poslije njih slijedi gerzeanska kultura, koja se tako zove po nalazištu Gerzeh. Nju stavljamo u doba između 3600. i 3400. g. pr. n. e.[5] Posljednja faza te kulture, koja je ujedno i posljednja preddinastička kultura, prelazi u historijski period.

Potrebno je istaknuti da se istovremeno sa amratijanskom kulturom u Gornjem Egiptu razvijala i kultura »Merimde« u Donjem Egiptu.

[4] H. J. Kantor, The Relative Chronology of Egypt and Its Foreign Correlations before the Late Bronze Age, u Robert W. Ehrich, Chronologies in Old World Archaeology, Chicago and London 1965.

[5] C. Hayes, The Scepter of Egypt, A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in The Metropolitan Museum of Art, Cambridge, Massachusetts, part I, 1960, str. 8.

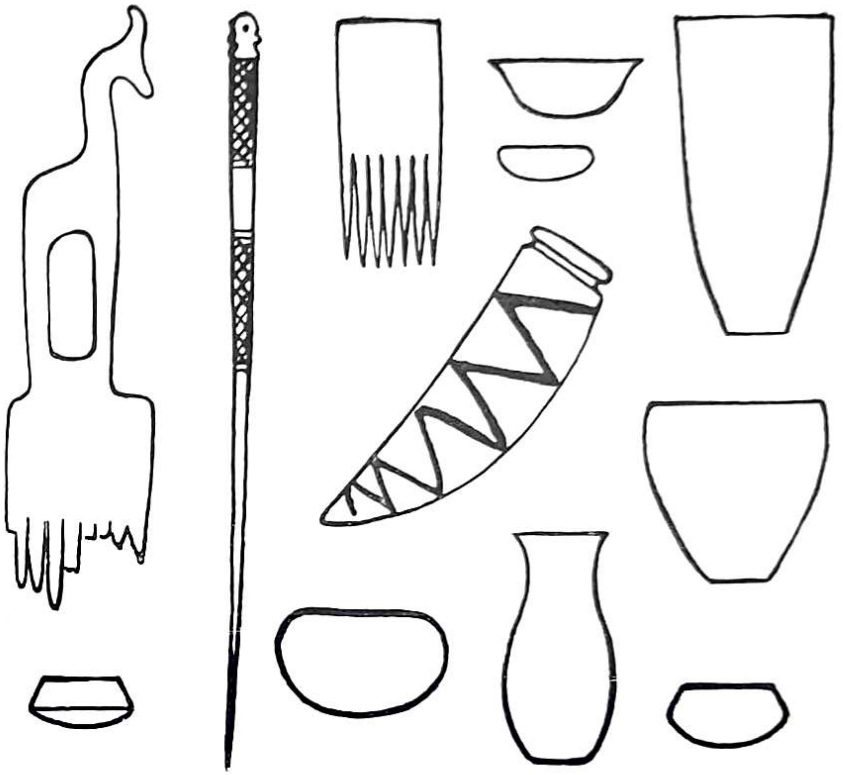

Amratijanska kultura – predmeti dnevne upotrebe

Spomenuto datiranje navodimo prema ispitivanju pomoću karbona 14, prema čemu je amratijanska kultura postojala godine 5744. ± 300 g. prije nas (tj. 3794. ± 300 g. pr. n. e.) i 5577. ± 310 g. prije nas (3697. ± 310 g. pr. n. e.).[6]

Stanovništvo koje je tada živjelo u današnjem el Amrehu, obrađivalo je nilsku dolinu i vrlo dobro poznavalo poplavu Nila. Ti su stanovnici već daleko napredovali i u poljoprivredi i u stočarstvu. Oni goje domaće životinje: ovcu, govedo, svinju, a pored toga su išli u lov na divljač, koje je tada u dolini Nila bilo u obilju. Čini se da su uspjeli pripitomiti i magarca za teglenje. Poput Badarijanaca i oni su pravili glineno posuđe, ali ne tako fino, a napredovali su u izradbi kamenih posuda, paleta i sličnog pribora. Mada oni sahranjuju mrtvace još na primitivan način, vidi se očito da vjeruju u posmrtan život.

[6] R. W. Ehrich, Chronologies in Old World Archaeology, Chicago i London, 1965, str. 5.

Kultura Merimde, koju smo već spomenuli u Donjem Egiptu, postojala je prema ispitivanju karbonom 14, godine 5531. ± 290 g. prije nas (3580. ± 100 g. pr. n. e.) i 6130 ± 110 g. (4180. ± 110 g. prije n. e.).[7] Ta je kultura vrlo srodna onoj iz Fajuma, ali je bez sumnje nešto kasnija. Njeni nosioci pokapaju mrtvace u hokerskom položaju i bez ikakve popudbine.

Ne uzimajući u obzir kulture Fajuma i Merimde, možemo ipak pratiti veze između tasijanske, badarijanske, amratijanske i gerzeanske kulture sve do prve egipatske dinastije. Dakle jedan razvoj od šestog tisućljeća do kraja četvrtoga, odnosno početka trećeg tisućljeća pr. n. e. To je dugo i postepeno osvajanje nilske doline za koje je vrijeme neolitski Egipćanin stvorio i usavršio potreban alat, pripitomio neke životinje, razvio domaći pribor i nakit.

Lađe sa kajitama i veslima na vazama iz predtiniskog doba
Boston, Museum of Fine Arts

[7] R. W. Ehrich, o. c., str. 5.

PRVI STANOVNICI EGIPTA

Čovjek je u ranom neolitu sišao s visoravni u nilsku dolinu, shvatio veliku dobrobit Nila koju on toj dolini daje, upoznao njegovu poplavu i njen tačni godišnji dolazak, prišao zemljoradnji i iskorišćavanju nilske poplave u svoje svrhe. Doskora je shvatio da može donekle ukrotiti prirodnu snagu poplave i uputiti je onako kako je to njemu od koristi. Nil je sam često iza poplave ostavljao prirodne nasipe koji su duže zadržavali vodu, i Egipćanin je vidio da se to dade i umjetno načiniti, te je počeo da gradi nasipe i kanale, jedne paralelno s rijekom, da zaštiti svoje nastambe, druge okomito na nju da proširi djelovanje poplave, a treće tako da zadržavaju vodu i onda kada se ona smanjuje i poplava prestaje Na taj je način već u prethistorijsko doba cijeli Egipat bio ispresijecan nasipima i kanalima, a takav je ostao i dalje.

Taj posao mogao se obavljati samo zajedničkim radom mnogo ljudi. Pojedini rodovi, sišavši u dolinu, zajednički su radili na tom golemom poslu i uređivali svoju zajedničku zemlju. Rod je, prisiljen rijekom, bio usko povezan zajedničkim radom i u vezi s time, i zajedničkom diobom plodova koje je taj rad donosio. Ali se brzo uvidjelo da su i pojedini rodovi prisiljeni da se uže među sobom povežu, da je potrebno dovesti u sklad pojedinačne nasipe i kanale, jer su oni jedni o drugima ovisni, odnosno da će učinak biti efikasniji ako se međusobno povežu. Osjetila se i potreba autoriteta koji će dirigirati s više pojedinih sklopova brana, nasipa i kanala. Na taj su način nastali egipatski nomi (župe), koji su zapravo bili male državice, povezane zajedničkim interesom reguliranja poplave. Stari plemenski ustav, koji je prije povezivao pojedine rodove, zamijenjen je sada ustavom noma. Ti su nomi zadržali i dalje svoje stare rodovske totemske znakove, ali oni gube sve više značenje koje su prije imali i smatraju ih bogovima. Nom ne označava ni rod ni pleme, nego u prvom redu onaj dio nilske obale koju

dotični rod obrađuje i čuva. Stari totemistički znakovi rodova: sokol, pas, vuk, hrt, ibis, pero, grom, itd. sada su znakovi noma, neka vrsta zastave nove državne tvorevine. Kad Egipat prelazi iz prethistorije u historiju, bili su još samo ti znakovi, koji su sačuvali spomen na staru organizaciju rodova i plemena. Historijski Egipat ne pozna više plemena. Nema više ni plemenskog imena ni plemenskoga kulta, uopće ništa što bi podsjećalo na plemena u ostalih hamitskih naroda. Još u to doba postoje uz patrijarhat ostaci »matrijarhata«; žena može da muža uzme i da ga odbaci, uz odštetu. Sinovi se redovito nazivaju po majci. Ženidba između braće i sestara je obična stvar. To su ostaci starog matrijarhata, koji je i dalje postojao u Libijaca, Troglodita i Kušita. Odsad Egipćanin nije član nekog plemena, nego on pripada svojoj župi, svome »nomu«. Pojedinci su podijeljeni u staleže koji su određeni zvanjem i položajem ali ne više u plemena. Porodična imena u Egiptu ne postoje.[8]

Nomi (egipatski hsp, grčki nomos) strogo su teritorijalno omeđene jedinice, sa svojim posebnim običajima i svojim bogovima, sa svojim gradom i svojim znakom. Oni su zapravo posebne pokrajine historijske države. Pojedini nomi dijele se opet u manje jedinice, koje opet svaka za sebe imaju svoje posebne znakove, a to su ostaci starih totemističkih. Iz toga bi slijedilo da su ti nomi nastali prije nego pojedini rodovi.

Prelaz iz organizacije roda u organizaciju noma dogodio se svakako prije tzv. dinastičkog doba, između 3500. i 3200. god. pr. n. e. U to vrijeme još se uvijek u Egiptu živi kolektivnim životom, za što su nam dokaz sačuvani modeli kuća, naselja[9], slika koje prikazuju rod u lovu ili u ratu.[10]

Još uvijek nema gospodara koji bi se isticao iznad drugih. To će slijediti malo zatim, još uvijek u preddinastičko doba.

Dogodilo se međutim da se u kojem nomu javio neki poglavar koji je htio proširiti svoju vlast i nametnuti je drugom nomu ili drugim nomima i da je u tom uspio. Njegov je grad postao glavni grad za te nome koji su, pored svojih starih totema i bogova, primili i onoga od novoga glavnoga grada. Na taj su način osnovana kraljevstva, prve veće države.

[8] E. Meyer, Geschichte des Altertums I. Bd 2, Stuttgart und Berlin 1931. str. 71, 72.
[9] A. Moret, Histoire de l'Orient I, str. 87 i 88.
[10] ibid. str. 93.

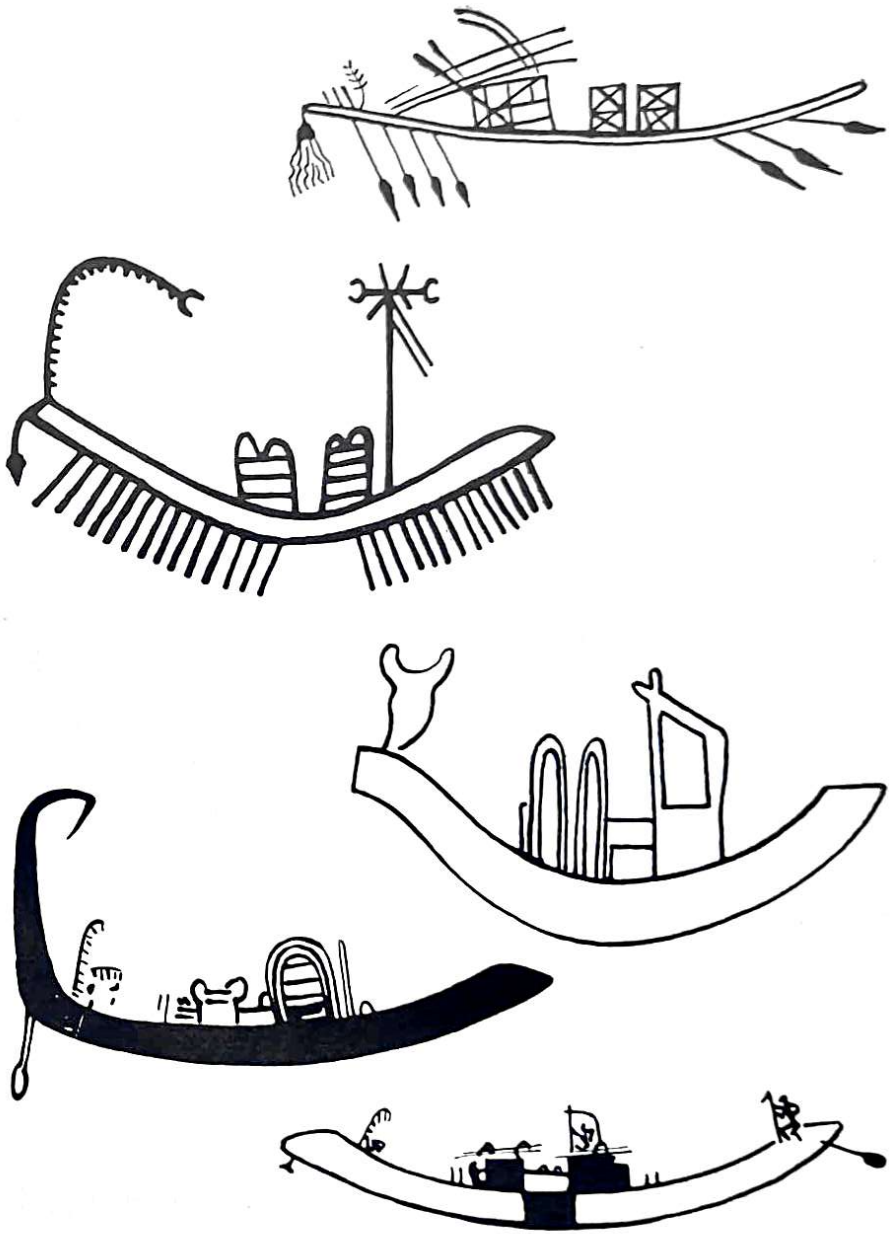

Tipovi brodova– preddinastičko doba

Tako se dogodilo na sjeverozapadnom dijelu Egipta, u Delti, gdje je to učinio Anzti, a dogodilo se i drugdje, kako se to razabire iz spomenika na kojima je vladar prikazan kao bik i kao lav koji razdire svoje neprijatelje.

U Gornjem Egiptu našla se u hramu u Hierakonpolisu slika jednoga čovjeka koji dvostruko nadvisuje svoje drugove i nosi na glavi visoku tijaru (krunu Juga), dok su iza njega dvojica koji nose velike lepeze. Povrh njega je hijeroglif koji označuje »Štipavca«, dakle ime toga vladara. Još je jasnija druga jedna slika na jednoj paleti od škriljevca na kojoj je urezan vladar i zabilježeno ime »Narmer«. Taj Narmer nosi na jednoj strani palete bijelu krunu Juga (Gornjeg Egipta) a na drugoj crvenu krunu Sjevera (Donjeg Egipta). Iz toga je očito da je on podvlastio ne samo Gornji nego i Donji Egipat. Bilo je to 3300. god. pr. n. e.

To je ono što mi možemo sa sigurnošću utvrditi, dok nam je nemoguće pratiti kako se razvijao proces od roda do noma i od pojedinačnog noma do kraljevstva i velike države. U to doba treba postaviti one egipatske vladare koje su kasniji Egipćani nazivali »šemsu hor« »poštivaoci sluge Horusa«, a Grci »nekyes hemitheoi« »pokojnici polubogovi«. Oni su, pretvorivši se iz glavara u vladare u dugim borbama, osnovali svoja kraljevstva i prisvojili sebi religiozne veze, koje su glavare spajale sa totemističkim pradjedovima.

Iz spomenutih spomenika i natpisa utvrđen je početak pribiranja Egipta pod vladarima, kraljevima. Ali pored toga dade se iz legenda pronaći mnogo toga što nam rasvjetljava »preddinastičko« doba. Tu je u prvom redu legenda o Ozirisu, koji je u historijsko doba isključivo bog. Međutim pomnim istraživanjem legenda o Ozirisu izlazi da je Oziris zapravo bio jedan od preddinastičkih vladara u Delti, koji je najprije podvlastio nekoliko nomova u Donjem Egiptu, a zatim uspio da svlada Gornji Egipat i da ga privremeno pod svojom vlašću ujedini. Borbe između Gornjeg i Donjeg Egipta ušle su u legende i nekadanji je vojskovođa postao legendarni junak i onda od svećenstva učinjen bogom.

Egipatska je tradicija pod utjecajem starih legenda iskonstruirala vladanje dviju dinastija bogova, zatim treću dinastiju »pokojnika polubogova (nekyes hemitheoi)«. To su međutim čisto teološke konstrukcije, bez ikakve historijske vrijednosti. Jedino se može smatrati da je Oziris doista jednom postojao i igrao političku ulogu.

TINISKO DOBA (3315–2895)

Oko 3315. godine prije n. e. počinje prava egipatska povijest koju možemo danas pratiti po natpisima i drugim arheološkim ostacima.

Egipćanin Maneto, koji je oko 280. god. pr. n. e. napisao egipatsku povijest, podijelio ju je po dinastijama vladara, pa se njegova podjela uglavnom sačuvala do danas. Tu njegovu povijest moderna je nauka uvelike izmijenila i pokazalo se da je on, kao egipatski svećenik, doista mnogo toga ispravnog doznao iz starih spomenika, ali i vrlo mnogo toga unio u svoju povijest što su nalazi zabacili i pokazali kao neispravno. Ali i pored toga ostalo se i dalje, radi izvjesnog reda unutar ogromnog vremenskog perioda od 3300. godina, pri Manetovoj podjeli, uz ispravak onoga što je kod Maneta očito krivo.

U dugom 3300 godina velikom razdoblju, u kojem Egipat proživljava svoju povijest, dadu se jasno obilježiti neki periodi koji po svojoj političkoj, kulturnoj a i socijalnoj strukturi spadaju zajedno ili su jasno odijeljeni od drugih. Prema tome dijeli se egipatska povijest u ova razdoblja:

PODJELA EGIPATSKE POVIJESTI I PREGLED DINASTIJA

Prethistorijsko vrijeme
Najstarije doba. Vrijeme božanskih dinastija.
Prve države u Donjem Egiptu. Kraljevi poštivaoci Hora.
Tiniske dinastije (I. i II.) oko 3315–2895.

Stara Država 2895–2360.

III. memfiska dinastija 2895–2840
IV. memfiska dinastija 2840–2680
V. memfiska dinastija 2680–2540
VI. memfiska dinastija
VII. memfiska dinastija } 2540–2360
VIII. memfiska dinastija

Prelazno doba

X. herakleopolska dinastija
IX. herakleopolska dinastija } 2360–2180

Srednja Država 2160–1580

XI. dinastija tebanska 2160–2000
XII. dinastija tebanska 2000–1785

Raspadanje i vladanje stranaca 1785–1680

XIII. dinastija 1785–1680
XIV. dinastija
XV. dinastija
XVI. dinastija } Doba Hiksa 1680–1580
XVII. dinastija

Nova Država 1580–1100

XVIII. tebanska dinastija 1580–1310
XIX. tebanska dinastija 1310–1200
XX. tebanska dinastija 1200–1085

Egipat pod libijskim plaćenicima, Etiopljanima i Asircima 1085–663.

XXI. taniska dinastija 1085–950
XXII. bubastiska dinastija 950–730
XXIII. taniska dinastija 817 (?) –730
XXIV. saiska dinastija 730–715
XXV. dinastija. Prevlast Etiopije 751–656
Prevlast Asiraca 670–663

Saiska država 663–525

XXVI. saiska dinastija 663–525
XXVII. dinastija, prva perzijska vladavina 525–404
XXVIII. dinastija 404–398
XXIX. dinastija 398–378
XXX. dinastija 378–341
Druga perzijska vladavina 341–333
Ptolemejevići 331–30 pr. n. e.

U ovoj se podjeli egipatske povijesti slažu svi oni koji su egipatsku povijest proučavali, ali se ne slažu u godinama. Jedni pisci stavljaju »tinisko doba« oko godine 4000–3500. pr. n. e., dok ga drugi stavljaju oko 3300–2900. Prvi stavljaju »Staru Državu« oko 3500–2200. pr. n. e., drugi oko 2900–2550. Prvi »Srednju Državu« oko 2040–1780, drugi oko 2160–1780. Pitanje te dvostruke kronologije nije još definitivno riješeno, a i jedni i drugi imaju za svoje teze ozbiljne naučne dokaze.

Smatrajući da je gore napisana kronologija[11] najispravnija, mi ćemo događaje egipatske povijesti svrstati prema njoj. Za vrijeme od oko 2000 godina pr. n. e. pa dalje svi se slažu, jer je za to vrijeme imamo oslon na tačan datum, astronomski utvrđen.

[11] Ova je kronologija po E. Meyeru koji ju je naučno iznio u svojim djelima: Aegyptische Chronologie, Berlin 1904; Die ältere Chronologie Babyloniens, Assyriens und Aegyptens, Stuttgart i Berlin 1931; Nachträge zur aegyptischen Chronologie. Berlin 1906. Od pristaša one dulje kronologije ističemo: Borchardta, koji stavlja početak Menesove države za 1000 g. ranije od E. Meyera, dakle oko 4200. pr. n. e. (L. Borchardt, Die Annalen und die Festlegung des alten Reiches der aegyptischen Geschichte, Berlin 1917). I Flinders Petrie pobija kronologiju E. Meyera, smatrajući da je prekratka, pa stavlja početak prve dinastije još za preko 1000 godina ranije i od Borchardta, tj. oko 5546. pr. n. e., a XII din. oko 3579. pr. n. e. (F. Petrie, Historical Studies (British scool of Archeology in Egypt, Studies, vol. II), London 1911.

Votivna paleta kralja Narmera (1, 3)
Kairo, Muzej

Sl. 1.

Sl. 2.

Stela kralja Zmije (2)
Paris, Musée du Louvre

Sl. 3.

EGIPATSKI KALENDAR

Egipćani su u prethistorijsko vrijeme imali mjesečevu godinu, ali su je još u to doba zamijenili sa sunčanom. Međutim oni nisu uvrštavali pojedine događaje prema sunčanoj godini, nego prema godinama vladanja pojedinih svojih vladara, tako, da su se od početka vladanja svakog pojedinog vladara godine iznova računale. Kako nemamo pouzdanih redosljeda tih vladara, za vrijeme sve do Nove Države ne možemo imati tačnu kronologiju.

Prema tome nisu Egipćani datirali po nekoj eri, kao npr. Grci po olimpijadama ili Rimljani od osnutka Rima ili kršćani od rođenja Kristova ili muhamedanci od Hidžre itd. Ali su Egipćani ipak imali svoj kalendar, sunčanu godinu od 365 dana. To je njihova građanska godina. Međutim su vrlo brzo egipatski astronomi opazili da se ta njihova godina ne podudara sa pravom sunčanom godinom i da ona svake godine zaostaje za $^1/_4$ dana, a u četiri godine za 1 dan, što nakon 1461 godine iznosi punu godinu dana. Početak svoje prve sunčane godine odredili su egipatski astronomi danom kada je zvijezda Sirius (egipatski Sothis) izlazila nešto prije izlaza sunca. Nekako istovremeno počinjala je i poplava Nila. Bilo je to 15. lipnja 4241. godine. Kako je međutim svake četvrte godine ta utvrđena građanska godina sa 365 dana zaostajala za čitav dan za pravom sunčanom godinom, to se dogodilo da su izvjesne svečanosti, koje su nekad padale ljeti pale zimi i obrnuto. To su egipatski astronomi znali te su sastavili čak i tabele u kojima se vidjelo to odstupanje građanske od prave sunčane godine. Na taj način oni su nam zabilježili da izlaz Siriusa nije bio na prvi dan građanske godine, nego na taj i taj dan građanske godine, te i te godine toga i toga kralja. Time su nam ostavili precizno zabilježen datum koji možemo danas astronomskim pomagalima tačno odrediti. Tako nam je zabilježeno u tzv. Ebersovu medicinskom papirusu da je devete godine kralja

Amenofisa I Sothisov izlaz bio 9. dana mjeseca epifija, a to je bilo između godine 1550/49. i 1547/6. pr. n. e. Na jednoj listi u Elefantini iz vremena Tutmosisa III zabilježeno je da je Sirius izašao 28 dana mjeseca epifija, što odgovara tačno između g. 1474/3. i 1471/0 pr. n. e. Imamo još jedan pouzdan astronomski datum: zabilježeno je da je za Sesostrisa III izašao Sothis 16. dana mjeseca farmunthija tj. između god. 1882/1. i 1879/8. Pored tih imamo još neke manje važne datume koje možemo tačno astronomski utvrditi.

Kako vidimo, svi su utvrđeni datumi poslije 2000. godine pr. n. e. i zbog toga se datiranje poslije toga vremena slaže, dok je ono prije toga prepušteno kombinacijama. Jedno je svakako nesumnjivo, da je egipatsko računanje vremena po suncu, dakle egipatski kalendar počeo već u V-om tisućljeću prije n. e., i to tačno god. 4241, dakle u doba prethistorijskog Egipta, na dan kada je izlaz Sothisa padao zajedno s izlazom sunca na dan 1. mjeseca thota.

Egipatska građanska godina koja se sastojala od 365 dana, podijeljena je u 12 mjeseci, svaki po 30 dana, kojima bi na početku svake godine dodavali 5 dana. Pored toga su godinu dijelili u tri godišnja doba: 4 mjeseca poplave (akhet), 4 mjeseca raslinstva (pert) i 4 mjeseca vrućine (shemu). Kako se građanska godina nije slagala sa sunčanom, događalo se da se takva podjela godine nije slagala sa stvarnom. Slagale su se samo četiri puta u egipatskoj povijesti, i to 4241, 2781, 1321. pr. n. e. i 141. n. e.

Mada nam još nije poznato da li su Egipćani našli načina da toj neprilici doskoče i da ne slave početak poplave onda kada nije bio, i ljeto u zimi i obratno, nema sumnje da su oni iz te nepravilnosti morali naći neki izlaz.

EGIPATSKO PISMO

Prvi put susrećemo se s egipatskim pismom na reljefu vladara »Štipavca«, za koga se misli da je živio oko 3500. pr. n. e. Ali kad znamo da je egipatski kalendar nastao davno prije toga, vjerojatno je da je i pismo prije postajalo, samo nam se spomenici nisu sačuvali. Naslikani prizori iz dnevnog života, životinje, lov, borbe između životinja i ljudi ili između ljudi međusobno, što sve nalazimo na keramici naslikano ili urezano u reljefe na škriljevskim paletama, sve su to misli prenesene na materijal sa svrhom da ih drugi na isti način uoče i shvate. Svaki je naslikani predmet prikazivanje jedne ideje. Pored prikazivanja raznih scena iz života nalazimo već rano i pojedine znakove koji označavaju neki pojam, kao npr. dvije noge jedna za drugom znače hodanje, oko znači gledanje itd. Kad se glas koji izlazi odgonetanjem naslikanog uzeo kao takav, bez obzira na ono što je naslikano, prelaz iz piktograma u hijeroglife bio je gotov i hijeroglifsko pismo rođeno. Naslikano »oko« koje egipatski glasi »irt« upotrijebilo se ne samo za »irt« nego i za »ir« što znači raditi, činiti; ili naslikana »guska«, egipatski »set« čitala se i »set« i »se« što egipatski znači »sin«.

Ali kod takva pisanja postoji mnogo neprilika, jer ako uzmemo naslikano »oko«, ono se može čitati i »oko« i »gledati«. Kako u egipatskom oko glasi »irt«, a gledati »maa«, moglo se čitati i jedno i drugo. Oni su tome doskočili tako što su uz sliku oka naslikali još »m« i »a« ili samo »a« kad su htjeli čitati »maa«, a oko sa »i« i »r« ili samo »r«, kad su htjeli čitati »irt«.

Međutim se došlo do spoznaje da se egipatski govor sastoji zapravo od malog broja glasova i da se može napisati svaka riječ, ako se za glasove odredi stalan znak. Ustanovili su da je tih glasova 24 pa su za njih odredili stalne znakove kojima su onda mogli pisati svaku riječ. To su slike koje označavaju samo jedan konsonant, a vokale popunjuje

čitač sam, iz sadržaja riječi i njegova odnosa u sklopu rečenice. To je svakako otkriće od epohalnog značenja. Na taj je način otkriven alfabet. Ali Egipćani nisu sada jednostavno pisali riječi pomoću znakova, nego su pisali pomiješano ideogramski i pomoću novih znakova. I sami znakovi se imaju katkada čitati kao ideogrami. Osim toga uz te znakove su stavljali i silabične znakove, uzete iz pojedinih riječi. Nikada Egipćani nisu pisali čistim alfabetskim pismom. Uz takvo pisanje tj. mješavinu ideogramskih i glasovnih znakova upotrebljavali su u kasnije doba tzv. determinative (slike) koje su stavljali iza pisane riječi. Determinativi su pobliže označavali tu riječ. Ako su npr. napisali neko vlastito ime, onda su uz to ime stavili sliku čovjeka, žene, boga, kralja i sl., na koga se to ime odnosilo. Nakon riječi koja je značila hodanje, stavljale su se dvije spojene noge, za sunce, svjetlo ili vrijeme krug s tačkom u sredini, za tekućine vrč, za apstraktne pojmove smotak papirusa, itd.

Imena vladara stavljala su se u jednu ovalnu ogradu (franc. cartouche, kartuša).

Pismo redovito teče od desna na lijevo.

Na natpisima su hijeroglifi uvijek pomnjivo izrađeni. Ali, kad se pisalo na papirusu ili daskama, što se radilo perom i tintom, nije se pazilo na pojedinosti slike, nego samo na njihov sumarni oblik. Iz hijeroglifa nastalo je tako kurzivno pismo. Grci su to kurzivno pismo nazvali hijeratsko, svećeničko.

Ali se hijeratsko pismo, koje se upotrebljavalo u poslovnom životu, pomalo izobličilo. Nije se pazilo na pojedina slova ni znakove, osim na početku riječi, nego se nemarno označivalo i skraćivalo. To je ono pismo koje Grci nazvaše demotsko, narodno, pučko.

Konačno su Egipćani sasvim napustili i to pismo, kad su primili kršćanstvo i svoj su jezik pisali grčkim pismenima, kojima su dodali nekoliko demotskih za one glasove, za koje nisu našli u grčkom alfabetu slova. To je tzv. koptsko pismo.

Dok se tako egipatsko pismo mijenjalo u dnevnom životu, egipatski su svećenici zadržali uvijek, sve dok im nisu hramovi, za cara Teodozija bili zatvoreni (391. posl. n. e.), svoje stare hijeroglife i hijeratsko pismo i čuvali ga kao tajnu. Sa zadnjim svećenicima pošla je u grob i tajna egipatskoga pisma.

Već su u grčko-rimsko doba ljudi vjerovali da su hijeroglifi samo simboli, što je prešlo i u kasnija shvaćanja to prije što je i Egipat postajao sve više i više nepristupačan. Egipatski jezik kasnijeg vremena sačuvao se ipak u liturgiji koptske crkve, pisan grčkim pismenima, uz

Nekoliko kraljevskih imena u kartušama
1. Memes – 2. Snofru – 3. Keops – 4. Kefrem – 5. Mikerinos – 6. Neferkare – 7. Sesostris III – 8. Amenofis I – 9. Ramses I

nekoliko egipatskih. Razvila se i jedna mala koptska literatura: životi svetaca, prijevodi Sv. pisma i privatna pisma koja su koptski svećenici međusobno pisali. Još su u XIX stoljeću neki koptski monasi govorili koptski.

I tako su stoljećima stajali ispisani zidovi egipatskih hramova, a da nitko nije ni pomišljao da se iza tih slika ne kriju nikakvi simboli, nego da su tu Egipćani ispisivali svoje događaje, a poznavanje egipatske povijesti oslanjalo se na priče Herodota i drugih grčkih pisaca.

Tek je XIX stoljeće skinulo tajnu sa hijeroglifa, pročitalo ih savjesno i egipatska je povijest mogla dobiti onaj naučni karakter koji danas ima.

Za vrijeme Napoleonove ekspedicije u Egipat našao je u kolovozu 1799. artiljerijski kapetan Boussard kod tvrđave Rosette jedan bazaltni blok na kojemu je bilo nešto zapisano u tri razne vrste pisma, od kojih je najdonje bilo grčko. Iz tog grčkog teksta se vidjelo da je to jedno rješenje egipatskih svećenika iz vremena Ptolemeja V Epifana, iz 196. pr. n. e. Isto je tako grčki tekst govorio da je isti tekst napisan i u dva druga pisma, i to »svetim pismenima« (hijeratskim i »pučkim pismenima« (demotskim). Osnova za čitanje hijeroglifa bila je dana jer je rozetski kamen bio bilingvičan. Ali pri pokušaju čitanja nailazili su učenjaci na nepremostive poteškoće dok nije francuski naučenjak Champollion pokazao da je hijeratsko pismo skraćeno hijeroglifsko i da de-

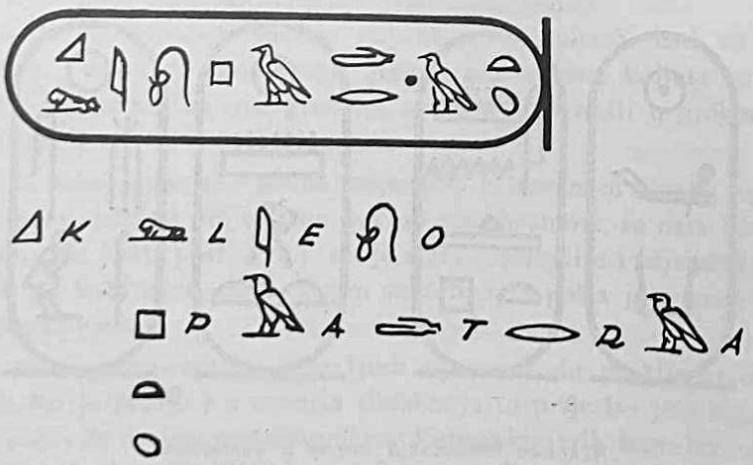

Ime kraljice Kleopatre ispisano hijeroglifima

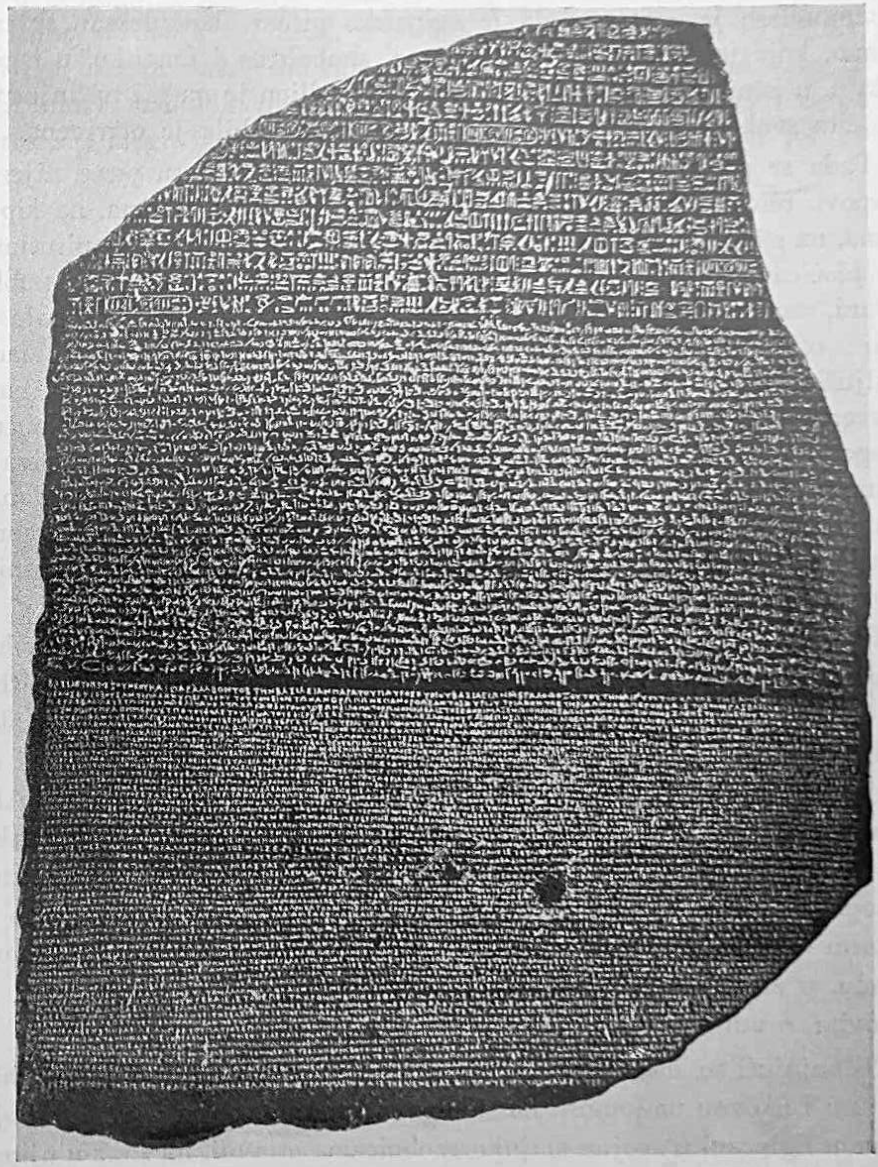

Kamen iz Rosette

London, British Museum

motsko pismo isto tako dolazi od hijeroglifskog, zatim da u svim tim vrstama egipatskog pisma postoje i fonetski i alfabetski znakovi. Upoređujući rozetski kamen sa nekim drugim hijeroglifskim natpisima, Champollion je zaključio da je egipatsko pismo »kompleksan sistem, pismo, koje je istovremeno figurativno, simbolično i fonetsko, u istom tekstu, u istoj frazi, u istoj riječi«.[12] Champollion je na taj način uspio da čita svako egipatsko pismo; tajna hijeroglifa bila je otkrivena.

Tada se pristupilo čitanju egipatskih natpisa kojih su pune stijene, stupovi, piloni hramova, oni se nalaze na nekim piramidama, na kipovima, na stijenama u grobnicama, na lijesovima mumija, na papirusima, na pločicama od drva, na stelama, posudama, itd. Ti su natpisi publicirani, mnogi od njih pročitani i tumačeni, i egipatska povijest, koja se prije oslanjala na Herodotove i druge pripovijesti, temelji se sada isključivo na solidnom naučnom proučavanju svega onoga što su nam suvremeni Egipćani o svojoj zemlji i svojim ljudima napisali. Naučne ekspedicije raznih kulturnih naroda radile su i rade u Egiptu, otkrivaju tajne prošlosti koje nestaju čim se pojavi egipatsko pismo, koje se danas lijepo čita. Nisu nam sada poznati samo zapisi o pobjedama faraona i njihovih vojskovođa, naredbe vladara i slično nego i sudbeni zapisnici i privatni spisi, i egipatska literatura.

Iz zapisa i natpisa pojedinih vladara nije nam tako lako saznati historijsku istinu, jer su oni, koji su ih pisali, pisali redovito po narudžbi, sa svrhom da uzdignu pojedinog vladara. Ti su natpisi, ispisani na jako vidljivim mjestima, bili određeni da ih svatko može da gleda i da se divi velikim djelima faraona, koja su tu bila ispisana za vjekove. Ali, uza sve to, naročito danas, kada možemo čitati i sumerska i babilonska i hetitska i druga stara pismena, mi možemo da uporedbom nađemo mnogu istinu. No pored tih postoje drugi izvori iz kojih doznajemo o raznim egipatskim ustanovama, o ekonomskom, socijalnom i kulturnom životu, o zanatima i njihovu razvoju, o poljoprivredi, o stočarstvu, o trgovini, o umjetnosti, pa čak i o idejama starih Egipćana.

Oslanjajući se, dakle, isključivo na suvremene pisane izvore, na arhitekturu i likovnu umjetnost, na slikarstvo i kiparstvo, na predmete koje su nam Egipćani u svojim sjajnim grobnicama ostavili, na slike u njima i u hramovima mi danas promatramo egipatsku historiju onakvu kakva je ona doista bila. Još uvijek ima mnogo toga, čak možemo reći vrlo

[12] Champollion, Précis du systeme hiéroglyphique, Paris 1823, str. 32.

mnogo toga nejasnog u razvoju historijskog zbivanja u starom Egiptu, jer za najveći dio njegove prošlosti nemamo nikakvih ili imamo samo nedovoljnih dokumenata, ali ipak možemo mnogo toga, naročito sa područja kulturne historije, sa sigurnošću utvrditi. Previše je veliko vremensko razdoblje od 3300, a po nekima i 4300 godina egipatske povijesti, prema razmjerno malom broju spomenika koji su nam iz tog ogromnog razdoblja ostali. Zbog toga se samo neki dijelovi egipatske prošlosti mogu bolje i sigurnije prikazati, dok nam drugi još uvijek ostaju tamni.

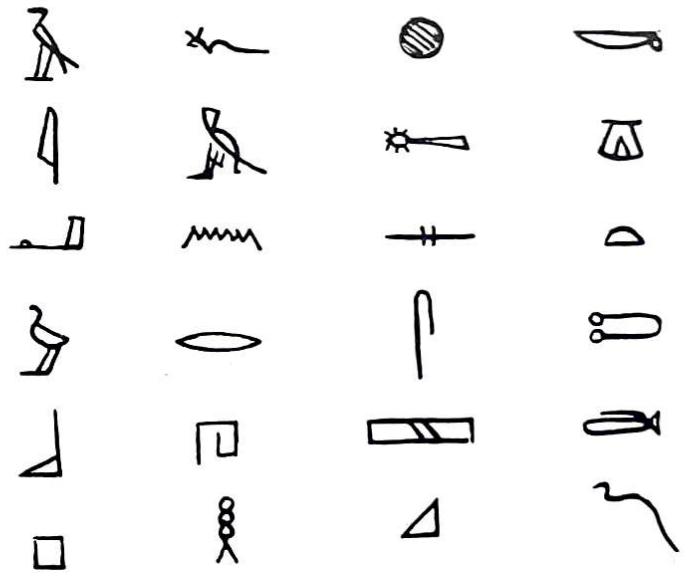

Izbor iz egipatskog glasovnog pisma:

spiritus lenis	*f*	*tvrdi h*	*k*
j	*m*	*tvrdi h*	*g*
grleni glas	*n*	*meko s*	*t*
w	*r*	*oštro s*	*t*
b	*h*	*š*	*d (u kasnije doba)*
p	*oštro i duboko h*	*oštro i duboko k*	*d kao t (kasnije često d)*

Još u preddinastičko doba uspjeli su, kako smo vidjeli, pojedini glavari noma da oko sebe okupe druge nome i da im nametnu svoga boga, nekadanjeg totema svoga roda, ostavivši prisajedinjenim nomima njihove stare toteme i njihove bogove. Između tih osvajača – ujedinitelja ističu se u prvom redu poštivaoci božanstva nebeskog svjetla, predstavljenog u ptici »sokolu«, koga nazivahu Horus i poštivaoci Setha, predstavljenog u nekoj vrsti hrta, a bio je božanstvo oluje, vjetra i grmljavine. Kako su se razvijale borbe između jednih i drugih nije nam poznato, ali im odjek nalazimo u legendama kasnijeg vremena, kao i u tome što su kasniji vladari ispred svog imena nosili i ime »Horus«, odnosno »Seth«. Mada ni jedni ni drugi nisu u to preddinastičko doba okupili oko sebe sav teritorij, čini se da je cijela zemlja bila podijeljena na teritorij Horusa – Donji Egipat i teritorij Setha – Gornji Egipat. Međutim je već u to doba pleme Horusa, koje je bilo podijeljeno u nekoliko nomova, uspjelo da sebi podčini cijeli Egipat i doskora je Horus, koji je u Gornjem Egiptu bio zapravo uljez, postao i božanstvo Gornjeg Egipta. I upravo je u Gornjem Egiptu vladar pravi, realni bog u ljudskom liku, inkarnacija Horusa, i kao takav nosi posebno ime.[13] Kad se to ime piše unutar slike njegove palače, onda se stavlja na nju slika Horusa, sokol. Nema sumnje da je tako bilo i u sjevernom Egiptu, samo tamo još nismo takvih natpisa našli. Sada vladar ujedinjuje u sebi i Horusa i Setha. On nije za Egipćane više običan čovjek, nego je u njemu nadnaravna moć. Horus se nastanio u njemu onako kako je bio nastanjen u fetišu ili u svetoj životinji njemu posvećenoj. To božanstvo je po egipatskom vjerovanju prelazilo u njegova nasljednika isto onako kako je ono prelazilo u drugu životinju iste vrste, kad bi ona uginula.

Glavni grad Gornjeg Egipta bio je Nehab, nedaleko današnjeg Edfu, sijelo Horusovo, kraljevski grad Donjeg Egipta bio je Buto (Tep). Vladari Juga nose na glavi crvenu nisku kapu iz koje se diže žica, na kraju svinuta, a vladari Sjevera visoku bijelu kapu. Grb Sjevera je papirus, grb Juga neke biljke slične ljiljanu. Sjever je često označen sa pčelom (biti), a Jug znakom suteni.

[13] E. Meyer, Geschichte des Altertums I, 2, str. 113.

TINISKO DOBA

SOCIJALNE PRILIKE U TINISKO DOBA – VLADAR – ODNOS PREMA OKOLNIM NARODIMA – POLJOPRIVREDA – ZANATI – GRADITELJSTVO – UPRAVA DRŽAVE – TRGOVINA

Ujedinjavanje Egipta, koje je Narmer započeo, dovršio je Menes. To ujedinjavanje bilo je zapravo podvlašćivanje Sjevera od strane Juga. Bilo je to između 3400. i 3200 god. pr. n. e. ili, kako se tačnije uzima, oko 3315 god. Tim činom započinje prava egipatska povijest i doba koje nazivamo *tinisko*, po gradu Tinisu (This) glavnom gradu osmog gornjoegipatskog noma iz kojega je, prema pisanju egipatskog historičara Maneta bio Menes, a nalazio se blizu Sethova grada Ombosa i Negadaha

Kao inkarnacija Horusa nosi Menes ime »Ahâ«, što znači »ratnik«.

Maneto nam je zabilježio, prema egipatskoj literaturi koju su svećenici čuvali, 8 vladara tzv. I-e i 9 vladara II-e tiniske dinastije; kraljevske liste koje su nam se sačuvale bilježe njih devetnaest, dok su nam ih spomenici otkrili 15 za to vrijeme od 3315–2895 pr. n. e., dakle za vrijeme od preko 400 godina.

SOCIJALNE PRILIKE U TINISKO DOBA

U predtinisko doba prešao je Egipat ne samo iz stanja roda i plemena u stanje noma i države, nego i iz stanja slobodnih pastira i slobodnih poljoprivrednika u stanje velikih posjeda koji su bila u rukama vladara i nekih pojedinaca, vjerojatno glavara noma, a manjim dijelom još uvijek u rukama manjih posjednika. U to se doba stvorio i stalež zemljoradnika koji već nisu obrađivali svoju zemlju nego tuđu, a od svoga rada dobivali samo mali dio prihoda. Istovremeno su ratovi donosili ne samo stjecanje političke vlasti nad drugim nomima i okolnim kraje-

vima nego i ugrabljeni plijen i ratne zarobljenike; i oni su upotrebljavani za rad u poljima, za gradnju nasipa, kopanje kanala i za svaki drugi teži posao. Vladar, a i velikodostojnici počeli su sada iskorišćavati radnu snagu robova kojima za njihov rad nisu davali nikakve odštete, nego ih samo hranili, kao i svaku tegleću marvu. Čovjek-rob nije više za svoga gospodara značio ništa drugo i ništa više od njegova magarca, s jedinom razlikom da mu je rob kud i kamo više mogao poslužiti i u poljoprivredi i u stočarstvu, a i u svakoj drugoj radnji za koju ga je našao sposobnim.

I tako dok s jedne strane u zoru jednog od najjačih pronalazaka ljudske kulture, pisma, počinje egipatska država da se penje sve više i više u kulturnom pogledu, s druge ona zavodi takvo socijalno stanje u kojem se na jednoj strani nalaze oni koji iskorišćavaju ne samo sva blaga zemlje nego i čovjeka, koji se tisućljetnim razvojem podigao, snizuju ga na nivo tegleće životinje i upotrebljavajući kao i nju iskorišćavaju njegovu tjelesnu snagu do krajnjih granica i onemogućuju svaki razvoj u njegovu duhovnom životu.

Pored zemljoradnika bez zemlje i posjednika, koji njihov rad iskorišćuju, nestaje tokom tiniskog doba sve više malih posjednika. Koji su uzroci bili tome nestajanju, ne možemo da doznamo, ali je vjerojatno i ovdje kao kasnije u staroj Grčkoj i Rimu bio jedan od glavnih razloga zaduženje seljaka vlasnika zemlje i uslijed toga gubitak zemlje. Takav seljak, mada nije rob, on je u svemu usko vezan uz volju vlasnika zemlje koji ga iskorišćuje da mu tu zemlju obrađuje, a daje mu samo toliko da može živjeti. Egipatska se dakle zemlja pretvorila prije a i za tinisko doba u zemlju eksploatatora i eksploatiranih, i takva je ostala do kraja svoje samostalnosti.

VLADAR

Već je prije tiniskog doba vladar uspio da se izdigne visoko nad sve druge. U tinisko se doba taj razvoj nastavio i razvio u čvrst sistem. Kralj ujedinjuje u sebi svu vlast, on je inkarnacija Horusa i Setha, gospodar života i smrti svih Egipćana, pred njim Egipćani padaju ničice i ljube zemlju pred njegovim nogama, a najveća je milost za istaknute Egipćane ako im kralj dopusti da oni mjesto zemlje poljube njegova koljena. To onda oni, kao naročit privilegij, zapisuju na svojim grobnim spomenicima. Kralj se nikad ne naziva jednim imenom, nego se uvijek

spominje kao »bog«, a mjesto njegova imena govori se »velika kuća«, egipatski »per-âa«, odakle su stari narodi i izveli riječ »pharao«, od čega dolazi i naša oznaka za egipatske vladare »faraon«.

Kao bog kralj je vezan prema bogovima, a kao vladar prema svom narodu. Bogovima diže hramove, u kojima on kao vrhovni svećenik obavlja ritus, po strogo određenim pravilima i u strogo određenim danima. U javnim svečanostima, počev od svoje krunidbe, vezan je on uz strogi ceremonijal, a i svaki njegov čin, od zore do mraka, uvijek je obavljan po ceremonijalu od kojega on ne smije odstupiti. Ali kako se on ne može brinuti za cijeli kult, predao je on tu brigu »služiteljima boga« (hemu neter) svećenicima, dok se on sam imao da podvrgne izvjesnom učešću kod tih svečanosti.

U tinisko se doba u osobi jednoga kralja ujedinio cijeli Egipat, Gornji i Donji, ili jasnije rečeno: Menes je, kao osvajač podvrgao pod svoju apsolutnu kraljevsku vlast cijeli Egipat, od prve katarakte do nilskoga ušća. Sada je definitivno stvoreno kraljevstvo kao božanska i apsolutistička vlast. Podvrgavanjem cijelog Egipta pod jednog apsolutnog vladara, podvrgavaju se i bogovi noma pod dinastičko božanstvo. Istovremeno je heliopolski sistem bogova, vladara svemira i zemlje, izrađen od svećenika u Heliopolisu, sjedinjen sa bogovima koji su nastali od vladara, prisvojen od dinastije. Za tiniskog doba došlo je dakle ne samo do političkog nego i do vjerskog podčinjavanja Egipta pod kraljevsku vlast, odnosno pod vlast dinastičkih božanstva.

Glavni je cilj *tiniske unutarnje politike* bio održavanje dinastičkog i teritorijalnog jedinstva, koje je imalo da se bori sa pristašama starih tradicija i samostalnosti nomova, osnovane na sukobu starog na etničkim borbama između Sjevera i Juga, na borbi o princip nasljedstva, po patrijarhatu ili matrijahatu, i na borbi između Horusovaca i Setovaca. Sve te borbe prodiru na vidjelo iz nađenih spomenika, i vladari katkad moraju popuštati, ali temeljna linija tiniske apsolutističke politike ostaje stalna. U tim borbama nestaje katkad jedinstva Egipta. Tek je Djoser (oko 2900. god. pr. n. e.) ponovo podvlastio cijeli Egipat pod svoju vlast.

ODNOS PREMA OKOLNIM NARODIMA

Egipat je u prvom redu poljoprivredna zemlja, sa širokim mogućnostima stočarstva, ali on nema ruda kojih ima i na njegovu istočnom pustinjskom platou i u Nubiji i na Sinajskom poluotoku. Da do njih dođu vode egipatski vladari tiniskog doba ratove i na Sinajskom polu-

otoku i u Nubiji, i podvrgavaju sebi istočnu pustinju, nastavanu od Troglodita. Sa tih ratnih pohoda donose oni u Egipat i bakar i zlato, i robove. Pored toga bio je Egipat izložen upadima naroda sa Sinajskog poluotoka, zbog čega su već u to doba podignute tvrđave na sjeveroistočnoj granici Egipta, otprilike ondje gdje se danas nalazi Sueski kanal. U to su doba podvlašćeni od Egipta i Libijci u Marmarici, na sjeverozapadu Egipta, kao i oaze na zapadu Nila.

POLJOPRIVREDA

Temelji egipatskoj poljoprivredi udareni su već u doba rodova i plemena, a razvijena je u doba samostalnih nomova, organiziranih od slobodnih seljaka, kojima su bili na čelu glavari noma koji se, kako nam spomenici potvrđuju, nisu ničim isticali nad ostalim stanovništvom. Vladari i pojedinci prigrabili su zemlju i iskorišćavali je za svoje svrhe, upotrebljavajući za to radnu snagu seljaka-radnika i robova. U početku takva stanja vladar je još uvijek prvi radnik, prvi zemljoradnik. Sačuvala nam se jedna glavica kijače, kraljevskog žezla, iz toga vremena na kojoj je, kako smo već govorili, napisano ime »Štipavca«. Tu kralj, praćen svim ondašnjim vladarskim znakovima, drži u ruci mašklin da kopa zemlju, dok jedan sluga drži pred njim košaru u koju se zemlja sipa. Tada je dakle rad na zemlji još uvijek smatran dostojnim najvišeg među Egipćanima. Ali za tiniskog vremena toga nestaje, vladar se povlači u palaču i među bogove, a manuelni rad postaje sve više prezren od odličnika i određen za seljake i robove.

ZANATI

U tinisko su doba postavljene osnovne forme egipatske kulture, isto onako kako su u isto vrijeme postavljene osnovne forme egipatske države, koje su onda kroz stoljeća i tisućljeća ostale nepromijenjene. Umjetnost i arhitektura, zanati i način poljoprivrede ostali su zatim u svojim osnovnim oblicima nepromijenjeni. Zanati se lijepo razvijaju, zahvaljujući u prvom redu težnji za luksusom imućnijih slojeva. Bezbrojni i bezimeni radnici razvijali su svoje sposobnosti i u svoja djela ulijevali ne samo mar i ljubav nego i svoje znanje i svoj intelekt. Egipatski umjetnici i egipatski zanatlije dali su čovječanstvu remekdjela

umjetnosti i savršenstva zanata, oni su stvaraoci egipatske kulture a ne oni »viši slojevi« koji su se tim proizvodima samo kitili. Zbog toga je povijest egipatske kulture zapravo povijest egipatskoga rada kroz sva tisućljeća njegove prošlosti.

Tiniske zanatlije poznaju pravljenje stakla, oni su usavršili staklarstvo do velike visine. Oni čine inkrustacije sa staklenim pločicama i slonovom kosti. Usavršavaju kovinarstvo, prave fine cizelirane vrčeve i vaze od bakra i prekrasno bakreno oružje i oruđe. Zlatari poznaju spajanje zlatne kovine do savršenosti. Oni izrađuju nakite od zlata, lapis lazulija i ametista, pečatne cilindre od tvrdog kamenja, slonove kosti i drveta.

Istovremeno razvijaju i graditelji svoju djelatnost i usavršavaju graditeljstvo. Ni ono, kao ni nakiti, nije namijenjeno širokim slojevima naroda, nego u prvom redu faraonu i njegovoj okolini. Graditeljski napredak opažamo najbolje na grobnicama, koje su sebi vladari i velikaši dali načiniti, dok su ostali Egipćani bili pokapani kao i prije u jednostavnim grobovima. Kraljevska grobnica Menesova, dakle već prvog tiniskog vladara, koja se otkrila u Negadahu, gradnja je okružena masivnim zidovima od opeka, koji su izvana iskićeni imitacijom portala. Grobnica kralja Usaphaisa (još iz prve dinastije) ima već granitni pod i kameno stubište, koje vodi u grobnu komoru, dok grobnica kralja Kasekema iz druge dinastije, ima grobnu komoru od kamena. Velik je to napredak u graditeljstvu kad znamo kako je u to vrijeme bilo teško graditi iz kamena, jer se još uvijek Egipat nalazi u eneolitu. Uglavnom se još uvijek gradi opekama, a velike dvorane grobnica presvođene su ogromnim drvenim gredama poduprte pilastrima, iznad kojih se onda sipao pijesak. Takvih stabala nema ni u Egiptu ni u njegovoj okolini, nego su već u to doba ona morala biti dopremljena iz Sirije.

Svaki kralj ima dva groba, jedan u Gornjem, a jedan u Donjem Egiptu. Osim Menesa drugi su vladari tog vremena imali svoje grobnice u Gornjem Egiptu u Abydosu. Kao što svaki vladar ima dva groba, ima i dvije prijestolnice u kojima gradi svoju palaču. Tih je palača nestalo, jer su one bile sagrađene od opeka, ali je bez sumnje njihov arhitektonski razvoj tekao paralelno s arhitekturom grobnica.

Kiparstvo i slikarstvo nije mnogo napredovalo, osim nekih malih figurica od slonove kosti od kojih se ističe jedna naročito realistična, dok se posebno odlikuje posuđe od alabastra i tvrdog kamenja. Za druge dinastije počinju se djelati kipovi od škriljevca. Još uvijek nisu Egipćani svladali tvrdi kamen u tolikoj mjeri da bi ga mogli slobodnije obrađi-

vati, jer su još uvijek radili samo kamenim oruđem i pijeskom Bakreno je oruđe još vrlo rijetko. Što se tiče slikarstva, ne znamo za ono doba ništa sigurno. Ali su ipak u tinisko doba utvrđena pravila egipatskog slikarstva i reljefa: glava i noge treba da budu naslikane u profilu, a prsa i oči okrenute su prema gledaocu, i sl.

GRADITELJSTVO

Najviše su napora ulagali i najviše uspjeha postigli egipatski graditelji već u predtinisko doba gradnjom nasipa i kanala. Tu se ogledala njihova graditeljska sposobnost, koja je svake godine imala da sačuva Egipat od suviše velike vode i da razdijeli pridošlu vodu za vrijeme poplave onako kako je najbolje odgovaralo interesima poljoprivrede i života egipatskog stanovništva. Postavljanje i gradnja nasipa, podizanje gradova na mjestima za koja je trebalo načiniti umjetne podloge, razdioba i dubljenje kanala ondje gdje su oni doista bili potrebni i na način da odgovaraju postavljenim potrebama, sve je to u najvećoj mjeri tražilo izvrsne graditelje.

U tinisko se doba gradnja nasipa uvelike razvila i napredovala. Najveće djelo tiniskoga graditeljstva je gradnja golemog nasipa ispod Fajuma, nedaleko Memfisa, koju je tradicija, kako nam je zabilježio Herodot, pripisivala Menesu. Taj nasip postoji još i danas i štiti obradivu zemlju od prevelike vode zapadnog nilskog rukava Bahr Jusufa. Na taj način dobio se golem prostor za obradivu zemlju i za naselja koja su tu nastala. Vjerojatno je tačno da je za istog vladara, Menesa, sagrađen i grad Memfis, ili tačnije tvrđava »bijelog zida«, bez sumnje da osigura vladaru, osvajaču Donjega Egipta, u tom dijelu njegove države nadzor nad nomima koji su tek nedavno bili pokoreni. Taj je nasip štitio i novosagrađenu tvrđavu od nilske poplave, i vjerojatno je on u prvom redu za to i podignut. Na taj je način dobivao vladar velik kompleks osiguranog plodnog zemljišta i ujedno štitio svoju tvrđavu prema Delti. Tu je sagrađen i hram bogu Ptahu, koji je onda zauvijek ostao glavno božanstvo grada. Samo ime po svom osnivaču dobio je Memfis kasnije, ali je čini se, Menes upravo ovdje držao svoj dvor smatrajući da je tu najpodesnije mjesto za čuvanje cijelog egipatskog teritorija, koji mu je sav pripadao.

Na taj su način egipatski graditelji i zidari razvijali svoje znanje, koje je njihov vladar u najvećoj mjeri upotrebljavao. Pored njih radili

su hiljade radnika, koji su pravili cigle za gradnje, iskapali i nanosili zemlju, sve za dobrobit vladara i onih kojima je on iz milosti davao visoke činovničke položaje.

Svaki kralj gradi sebi novu prijestolnicu, a počinje je graditi redovito četvrte godine poslije stupanja na prijestolje. Isto tako četiri godine poslije nego proslavi jubilej (sed), koji slavi nakon 30 godina vladanja, gradi on sebi drugu prijestolnicu. Za prvih dviju dinastija nalaze se kraljevske prijestolnice u blizini Tinisa, kraj Abydosa, a neke u blizini Memfisa. Odmah do kraljevske prijestolnice nalazi se i kraljev grob, koji on počinje graditi čim počne vladati. Kako su pojedini vladari nastojali da svoje prethodnike nadvise u gradnjama, oni su iskorišćavali svoje graditelje što su više mogli, a ovi su, s druge strane, poticani na to svojim umjetničkim duhom, nastojali da svoju struku što više podignu i svoj zanat usavrše.

UPRAVA DRŽAVE

Kralj je apsolutni gospodar Egipta. Za izdržavanje svoga dvora, za uređivanje egipatske zemlje, podizanje nasipa, uređivanje natapanja, za plaćanje činovništva prima kralj prihode od svojih posjeda, u prvom redu od bakrenih rudnika na Sinaju, koji isključivo njemu pripadaju, od zlata izvađenog u Nubiji, što i opet samo njemu pripada. Pored toga njemu u prvom redu pripadaju ratni zarobljenici, koji su njegovi robovi, koje on upotrebljava za gradnje i uređaje i za obrađivanje svojih prostranih polja.

Kraljica nosi naslov »ona koja vidi Horusa i Setha«, tj. kralja, živuću sliku obaju bogova, predstavnika Gornjeg i Donjeg Egipta. Oko kralja i kraljice nalaze se na dvoru brojni dvorjanici, pisari i svećenici.

Tiniska je država činovnička država. Činovnik uživa svoj položaj ne po porodu ili nasljedstvu, nego po milosti vladarevoj. Ti su činovnici svrstani u rangove i imaju svoje stalne titule. Uprava je dvostruka, napose za Gornji, a napose za Donji Egipat. Na čelu cjelokupne uprave je faraon, koji predstavlja personalnu uniju obiju zemalja. Uz njega je kao prvi dostojanstvenik »vezir« (egipatski: tati) koji stvarno vodi cjelokupnu upravu, i koji je za većine vladara stvarni vladar Egipta. Do njega su dva kancelara: kancelar Gornjeg Egipta (szati shemâ) i kancelar Donjeg Egipta (szati biti).

Tiniska je država već sasvim uređena pravna država, u kojoj postoji stalno određeni procesualni postupak i, bez svake sumnje, već pisani zakonici. U svakom gradu postoji sud, čiji su članovi državni činovnici, koji istovremeno vode i upravu svoga okruga. Cjelokupna se uprava vodi pismeno. Činovnici su plaćeni u naravi: žitom, mesom, tkaninama.

TRGOVINA

Trgovina se obavljala izmjenom robe. Sve, pa i prihodi dvora i državnih činovnika, plaća se živežnim namirnicama, odijelima, stokom, robovima, posjedom, nakitom. Ali je već rano postojalo odmjerivanje zlata po težini, i postojale su mjere, proračunane prema utezima od zlata i bakra. Te su mjere imale oblik prstena.

Vanjska trgovina započeta, bez sumnje, već prije tog vremena, dobila je u tinisko doba širi zamah. Na osnovi arheoloških nalaza dade se danas utvrditi da u tinisko doba egipatske trgovačke veze idu iz Egipta na sjever preko Palestine i Sirijske pustinje u Mezopotamiju, i Egipćani donose sobom i odnose iz tih krajeva ne samo način pravljenja nakita i oružja, nego i pravljenje piva. Za pivo imaju Egipćani isti naziv kao i Babilonci (egip. htqt, babil. hîqu). Tko je davao nove puteve obrtu i umjetnosti, a tko primao, da li Egipat ili Sumer, ne možemo još tačno ustanoviti, to manje što su otkrića, učinjena posljednjih godina u Uru sasvim izmijenila mišljenje da je egipatska kultura prije došla do većeg stupnja nego ona u južnoj Mezopotamiji.

U to doba padaju i trgovačke veze između Egipta i zemalja na sjevernom dijelu istočnog bazena Sredozemnoga mora. Tamo spominju egipatski izvori narod Haunebu. Najvjerojatnije da se tu radi o Kreti, a možda o Cipru, kako nam to pokazuju neke iskopine posuda nađenih u naslagama toga vremena u Egiptu. Isto su tako u to doba razvijeni trgovački odnosi s obalom kasnije Fenicije, kao i sa somalijskom obalom, bilo to na Crvenom moru ili na Indijskom oceanu. Tamo je basnoslovna zemlju Punt, odakle Egipćani već tada dobivaju zlato i tamjan.

Koji je bio društveni položaj trgovaca u Egiptu, ne možemo nikako ustanoviti, jer o njima i nema nikada spomena. Jedno je sigurno, da trgovina nije bila u privatnim rukama, nego u rukama države, zapravo u rukama vladara. Vladar je imao isključivo pravo na trgovinu sa stranim zemljama. A i roba koja se iz tih zemalja donosila služila je uglavnom samo za vladara, za velikaše i za visoke svećenike i hramove.

Paleta za ličila iz vremena I dinastije

Drvo, dopremljeno iz Sirije morskim putem, tamjan i mirodije iz Punta, nakiti i oružje iz Mezopotamije, nisu bili zacijelo namijenjeni širokoj potrošnji, nego su oni služili za luksus vladaru, njegovu dvoru, svećenicima i visokim činovnicima. Dakle, oni koji su vodili te trgovačke ekspedicije nisu bili samostalni trgovci, nego faraonovi činovnici, kontrolirani od drugih faraonovih činovnika. Ostala momčad na lađama bili su kapetan, kormilari, mornari, veslači, nosači, sve dakle radni svijet, onaj koji je otvarao i stvarao trgovačke putove, ali koji od toga nije imao ništa, osim opasnosti da pogine u oluji ili da bude izbatinan, mučen ili čak i ubijen, ako je bilo šta skrivio što nije odgovaralo strogom zaptu koji je vladao na lađama ili u lukama.

I trgovinu su, dakle, kao i zanate razvijali i vodili bezimeni ljudi kojima nigdje ne nalazimo imena, koji nestaju u ciframa onoga što je odvezeno ili prispjelo, pa se štaviše spominje roba koja je dovezena ili odvezena, dok se i ne misli da se spomenu oni junaci, koji su se izlagali olujama i nedaćama, bolesti i smrti i koji su jedini doprinosili razvitku saobraćaja između Egipta i ostaloga svijeta; otvarali nove nepoznate puteve i spajali dotad nepoznate narode.

Egipćani saobraćaju s ostalim okolnim narodima, trguju s udaljenim zemljama, prelaze preko mora i pustinja i poznaju tako široki svijet, koji se za njih u to doba proteže od Krete do ušća Eufrata i Tigrisa, od Elama do druge nilske katarakte, zahvatajući pustinju s jedne i druge strane Nila, ali oni svejedno te narode ne smatraju sebi ravnima. Oni su za njih barbari, samo su oni, Egipćani, »ljudi« (egipatski »romez«, kasnije rôme«), jer se kod njih nalaze bogovi i sve ono što su oni ljudima dali. Ovaj odnos prema ostalom svijetu ostao je kod Egipćana kroz sva vremena, izuzevši samo kratko vrijeme faraona Aknatona (od god. 1370 do god. 1352). Razumije se da je takvo naziranje vrijedilo samo za vladara i visoko činovništvo kao i svećenike, jer sigurno nije egipatski mornar i radnik, gonić tegleće marve i nosač, smatrao da je njemu u Egiptu bolje i da se ti bogovi za njega više brinu nego je vladarima i dostojanstvenicima i svećenicima u Siriji i Mezopotamiji. Ali nazori naroda nisu nam nigdje zabilježeni, pa i nisu našli ni mogli naći mjesta u knjigama onih koji opisuju na osnovi tih zabilježaka Egipćane kao sretan i zadovoljan narod.

Početkom 3. tisućljeća prije n. e., dakle krajem tiniskoga vremena, Egipat je potpuno izgrađen politički, kulturno i vjerski i u njemu se ustalio socijalni oblik kakav će uglavnom ostati kroz svu njegovu povijest.

STARA DRŽAVA

ODNOS PREMA SUSJEDIMA – VJERA – ŽRTVE BOŽANSTVIMA I SVETA MJESTA – NAUKA HELIOPOLSKIH SVEĆENIKA – OZIRIS – VJEROVANJE U PREKOGROBNI ŽIVOT – ARHITEKTURA I UMJETNOST – HRAMOVI – MASTABE – PIRAMIDE – DALJNJI RAZVOJ MASTABA – KIPARSTVO – RELJEFI I SLIKE – UMJETNI OBRT – ORGANIZACIJA STARE DRŽAVE – DRUŠTVENE PRILIKE – BUNE I PREVRATI – TRGOVAČKE PRILIKE

Doba u kojem su Egiptom vladale dinastije III–VIII nazivamo Stara Država. To je vrijeme najvećeg cvata, a onda propadanja apsolutne monarhije. Pet stoljeća traje to doba (oko 2895–2360) u kojima se najprije apsolutna monarhija, preuzeta od tiniskog vremena, razvija do najveće svoje snage za III-e i IV-e dinastije. Iza toga utjecaj heliopolskih svećenika i velikaša preobražava apsolutnu monarhiju u oligarhiju i »feudalizam« (za V-e i VI-e dinastije), a onda nastaje unutrašnja anarhija, upleće se inozemstvo, što sve zajedno slabi kraljevsku vlast i dovodi do njena komadanja (za VIII-e dinastije) i isticanja pojedinih dinasta, koji daleko više nego prijašnji vladari iskorišćavaju egipatski puk. Doveden do krajnjih granica strpljivosti, puk diže ustanak i sprovodi prvu socijalnu revoluciju u historiji čovječanstva.

Vladara III-e dinastije, kojih Maneto nabraja devet, a kraljevske liste šest, utvrđeno je spomenicima njih šest. Od svih njih je najistaknutiji Horus Neterhet, kralj Djoser, (Zoser, Djeser) za koga je sagrađena piramida na stepenicama.

Između najčuvenijih dinastija uopće u povijesti čovječanstva ide svakako IV dinastija sa svojim vladarima koji se zvahu Snofru, Keops, (Khufu), Kefren (Chafre) i Mikerinos (Menkerre) i koji su jedan za drugim vladali Egiptom. Ali nisu oni nipošto čuveni zbog svojih velikih ratnih podviga ili zbog bilo kakvih svojih državničkih ili sličnih djela, nego zbog toga što je za vrijeme njihova vladanja egipatski na-

rod sagradio čuvene piramide, najveće od svih, i ujedno najsilnija arhitektonska djela svijeta, sve do najnovijih vremena. To je doba u kojem se egipatska kultura javlja u svojim raznovrsnim oblicima: slike i natpisi, grobnice velikaša oko Memfisa, hramovi do piramida, sve pokazuje silan zamah i nagli napredak egipatske kulture koja je daleko odmakla od tiniskog vremena.

Za vrijeme vladanja III-e dinastije pomiče se središte države na sjever, ondje gdje je Menes dao podignuti spomenuti veliki nasip i sagraditi tvrđavu »bijeloga zida«. Tu se, nedaleko Heliopolisa, razvija sada Memfis.

Doba IV dinastije, prema onome što nam je ostavilo za sobom, sjajno je doba egipatske Stare Države, kad su egipatski radnici i arhitekti stvorili ne samo velebna arhitektonska djela nego i umjetnine visokih vrednota.

Prvi vladar IV dinastije Snofru zadnji je faraon koji ima dva groba i to jedan u Medumu, u Gornjem, a drugi u Dahšuru, u Donjem Egiptu. Prvi je stepenasta piramida, drugi prva čista piramida. Uz piramide nalazili su se hramovi za posmrtni kult, a odmah do njih kraljevske prijestolnice. Prijestolnica Keopsa nalazila se 10 km sjeverno od Memfisa, kod današnjeg sela Gizeh, preko puta Kaira na lijevoj obali Nila. Tu su Egipćani sagradili za njega ogromnu piramidu, najveću građevinu svijeta. Piramida koju je egipatski narod gradio za njegova nasljednika Tetefrea nije dovršena. Ona se nalazi sjeverno od Abu-Roaša. Sin Keopsov Kefren, vraća se do piramide svog oca i tu dade sagraditi svoj dvor, svoju piramidu i hram. To isto učini i njegov sin Mikerinos. Uz te velike piramide nalaze se i mnogo manje, za žene.

Piramide kod Memfisa oznaka su Stare Države, one nam otkrivaju cijelu njegovu strukturu u političkom, socijalnom i umjetničkom pogledu.

Ma koliko Egipćanin gledao u vladaru inkorporaciju boga, ma koliko vladar stajao visoko nad širokim narodnim masama, koje su u tom uvjerenju podržavali u prvom redu svećenici, opet je ovisilo o ličnosti vladara da to naziranje ostane trajno, i on je vrijedio toliko koliko je bio jača ličnost. Za slabih vladara poslije Mikerinosa postaje utjecaj istaknutijih ličnosti jači, nastaju unutrašnje borbe za prijestolje, što je dovelo do pada IV dinastije, a kraljevsko prijestolje prigrabiše heliopolski svećenici. Po legendi bili su to trojci koje je bog Râ imao sa ženom svoga svećenika Usserêja u Sahebu (Sachbu): Userkaf, Sahurê i Neferkarê–Kakai. Oni su srušili IV dinastiju i onda jedan

za drugim vladali Egiptom. Na taj su način sinovi jednog velikog svećenika boga Râ, pomognuti od heliopolskog svećenstva, koje je bilo brojno i jako, došli na egipatski prijesto. Time je i bog Râ postao dinastički bog, a oni utjelovljenje njegovo na zemlji. Mjesto Horusa dovela je nova dinastija, kao državnog boga, svoga boga, vladaoca svijeta, sunčanog boga Râ, izdigla ga nad sve lokalne bogove svih noma. U vezi s tim dodaje faraon Kakai svom imenu još jedno u vezi sa Râom, Neferkarâ (ljepota duha Raova), a to čine gotovo svi njegovi nasljednici.

Heliopolski su svećenici dobili u svoje ruke kraljevstvo, ali su kralja učinili zavisnim od Râa, i on nije više ravan bogovima. Na taj su način oni snizili dotadanji kraljev položaj, što će uvelike djelovati na politički i socijalni razvitak egipatske države.

Nije nam poznato kako je tu svećeničku dinastiju naslijedila VI, čiji je osnivač Seheteptaui Teti, a jedan jedini vladar Pepi II sjedio je na prijestolju pune 94 godine, ali je sigurno da se u to doba pretvorila činovnička država starog kraljevstva u feudalnu, što se onda razvijalo dalje za VII-e i VIII-e dinastije, tj. za vrijeme od oko 2350–2360 god. pr. n. e.

ODNOS PREMA SUSJEDIMA

Kroz pet stoljeća (od oko 2895–2360) trajanja »Stare Države« odnosi Egipta prema susjedima kretali su se otprilike onako kao i u tinisko doba. Poznat nam je jedan pohod kralja Snofrua u Nubiju, jedan u Libiju, jedna njegova pobjeda nad Beduinima. Inače ne znamo ništa o odnosu Egipta prema susjedima za doba gradnje velikih piramida.

Vanjski odnosi Egipta za vladara V-e dinastije poznatiji su nam od onih prije. Tada su ekspedicije kraljeva: Sahurêa, Neweserrea, Menkaurea i Dedkarea išle prema istoku u vadi Maghâra. Pored toga, možda za Sahurea, ratovali su Egipćani uspješno na sjeveru, u Aziji, pošavši i vrativši se u Egipat morskim putem, zatim su oni ratovali protiv libijskih ustanika.

Svi ti ratni pothvati imali su dvostruku svrhu: osiguranje granica od provala susjeda u egipatsku zemlju i pljačku. Kralj Snofru pored napljačkanog plijena doveo je sa nubijskog ratnog pohoda 7000 robova, a sa libijskog 11000 robova i 13000 glava stoke. Pored toga pošao je Snofru na Sinaj da iz tamošnjih bakrenih rudnika donese bakar. Te je rudnike imao on da brani od Beduina koji su osporavali Egipćanima

njihov posjed. I Keops je vodio ekspedicije na Sinaj s istom svrhom, da se domogne bakrene rude. Istu svrhu, a naročito dovođenje robova, imale su i ratne ekspedicije za V-e dinastije. Kralj Sahurê je iz jedne vojne ekspedicije na Libijce doveo kao zarobljenike mnoge libijske glavare sa njihovim ženama i djecom, i mnogobrojne druge zarobljenike, a uz to magarce, volove, ovce i jarce. Poznatija nam je jedna vojna ekspedicija kralja Sahurêa u Aziju i osvajanje jednog tamošnjeg grada, zvanog Nedia (Netia). Dvije slike su nam sačuvale prizore iz te vojne ekspedicije, jedna je u jednoj grobnici kod Dešašea, nedaleko Fajuma, u kojoj je prikazano osvajanje toga grada i odvođenje zarobljenika: muškaraca, žena i djece. Druga slika nalazi se u zidovima u posmrtnom hramu Sahurêovu u Abusiru. To su veliki reljefi koji prikazuju odlazak i povratak Sahurêove vojske prilikom tog vojnog pohoda na fenicijsku obalu i njeno zaleđe. Tu su naslikane velike egipatske lađe na Nilu na kojima se nalazi posada koja pozdravlja klicanjem kralja pobjednika. Ali pored posade nalazi se velika množina zarobljenika. I sa libijskih ekspedicija, koje se spominju na zidovima istoga hrama, spominje se i veliki plijen i mnogobrojni zarobljenici.

Pored ekspedicija manjega razmjera poduzeo je Pepi I nekoliko vojnih pohoda na Nubiju sa svrhom da je sebi potčini i u tome je i uspio i proširio egipatsku vlast sve do II-e katarakte. Od pokorenih plemena uzimali su sada Egipćani, nasilno, u prvom redu vojnike, a onda i redare koji su imali za dužnost da nadziru egipatske seljake, što su oni bezobzirno i radili. Pored toga bili su obvezani na radove potrebne za kraljevske gradnje u Egiptu. Plemena koja su oni tada podvrgli bila su Mazoi, Jerzet i Uauat. Ali pokorena plemena nisu se umirila, za Pepija II-og išle su nove vojne ekspedicije da ih umire. Poznate su nam dvije takve pod zapovjedništvom Pepinahta, koje su onda dovele sobom veliki plijen, mnogo stoke i zarobljenika.

Drugačija je bila jedna vojna u Aziji za Pepija I-og. Prilike na Sinaju bile su se tako razvile da Egipćani nisu mogli iskorišćavati rudnike na Sinaju, što je značilo težak udarac za egipatskog vladara. Tada su Beduini proširili bili svoju vlast po cijelom tom kraju i zauzeli Palestinu. Pet vojnih pohoda morali su povesti Egipćani sa brojnom vojskom, pod zapovjedništvom Une, dok nisu osvojili zemlju Heriuša, koju su onda opustošili, gradove razorili, pobili nekoliko desetaka hiljada ljudi, a mnogo ih odveli u ropstvo.

Sve te vojne ekspedicije osiguravale su rudokope, donosile su u zemlju ne samo mnogo plijena nego i vrlo mnogo robova, što je i jedno i drugo bilo potrebno da vladari Stare Države ne samo izdržavaju svoj sjajan dvor nego im je to bilo u prvom redu potrebno da sebi sagrade palače i grobnice u kojima će njihovo tijelo počivati i u kojima će biti osiguran vječni život kao bogu.

Poslije dugog vladanja Pepija II-og njegovi su nasljednici neznatni ljudi, kojima jedva imena znamo. Iza VI-e dinastije navodi Maneto VII-u, i to 70 »memfita«, koji su svi skupa vladali Egiptom 70 dana. Čini se da je to bilo 70 velikaša koji su za vrijeme jednog »interegnuma« upravljati Egiptom, i to svaki jedan dan. Same VII-e Manetove dinastije, čini se, nije ni bilo.

Doba VIII-e dinastije nam je isuviše mutno predano, a da bi o njemu mogli kazati što sigurnijega. Kraljevske liste i Maneto koji navodi 18 kraljeva te dinastije, koja da je vladala Egiptom 146 godina, ne mogu se dovesti u sklad. Vladari te dinastije smatrali su se legitimnim nasljednicima VII-e. Oko godine 2360. prestaje vladanje VIII-e dinastije i s njom »Stara Država«. Međutim je vladar izgubio svaku vlast i tu su vlast preuzeli lokalni gospodari, koji se vladaju potpuno kao samostalni vladari, priznavajući tek po imenu samoga faraona, koji je zadržao neku vrhovnu vlast i neke poreze. Egipat je uza sve to bio tada još uvijek jedna država, u kojoj se nalazilo mnogo malih samostalnih država koje su bile ujedinjene samo kraljevom osobom. Bilo je velikaša koji su uspjeli sjediniti pod svoju vlast nekoliko nomova, kao nomarh Koptosa koji je sebi dodao čak punu titulaturu faraona, pa su i njegovi nasljednici za kakvih 40 godina to isto činili.

Stara Država, koja počinje sa vladanjem III-e i svršava s VIII-om dinastijom, pokazuje nam se u jednoj zatvorenoj cjelini rasta, kulminacije i propadanja. Od III–V-e dinastije monarhija sve više raste, idući sve većoj autokraciji i apsorbirajući u sebe sve narodne snage, da onda nastupi slabljenje kraljevskog autoriteta, svećenici i plemstvo jačaju podrivajući temelje autokratske monarhije, dok ne stvore feudalnu državu koja više nije počivala na božanskom autoritetu faraona, nego na snazi feudalne gospode i svećenstva. Parcelacijom kraljevskog imetka i kraljevske vlasti stvara se mnogo novih političkih centara, a s njima zajedno i kulturnih. Ali time ne nastaju nikakve promjene u socijalnoj strukturi širokih masa koje sada iskorišćuju velikaši isto onako kako ih je prije iskorišćavao faraon. Štoviše, sada se socijalne

prilike širokih masa pogoršavaju daleko više, jer je broj onih koji iskorišćavaju veći. Prije toga postojala su tri privilegirana staleža: vladarska kuća, visoko činovništvo i svećenstvo, sada je pridošao još jedan: plemstvo po nasljeđu.

VJERA

Kroz tolika tisućljeća egipatske prošlosti, pa do kraja »Stare Države«, egipatska se vjera ne samo iskristalizirala nego se u izvjesnom smislu pretvorila u sistem. Daleko je još uvijek bilo od toga da je Egipat imao jednu jedinstvenu vjeru, osnovanu na dogmama ili sličnom, kao što nije ni kasnije došao do jedne jedinstvene vjere u svim pojedinostima. U predtinisko i tinisko doba dostigle su borbe između pojedinih božanstava velik zamah. Tada su se pojedina božanstva jednoga plemena ili noma uspjela nametnuti drugima, tj. glavari koji su uspjeli nametnuti svoju vlast drugim nomima prisilili su podvlašćene nome da prihvate i njihovo božanstvo.

Možemo kazati da je u predtinisko doba većina nomova izašla iz čistog totemizma i poštivala izvjesna božanstva koja su katkad bila u uskoj vezi sa totemom, ili čak iz njega proizašla. Tada je svaki nom imao svoju vjeru i svoga boga, a pored toga je svaki grad imao svoga boga, kome su se obraćali samo stanovnici toga grada i onog dijela egipatske zemlje koji je taj grad priznavao kao svoj glavni. Takvo je stanje potrajalo i kasnije, kad je Egipat bio politički ujedinjen. Ptah je bio glavni bog u Memfisu, Atum u Heliopolisu, Horus u Edfu, Amon u Thebama, Oziris u Busirisu, Sobek u Ombosu, božica Hathor u Denderi i dr.

Sva ta božanstva, koja su u kasnijoj svećeničkoj učenoj obradbi primila sasvim drugi karakter, u svom početku, u predtinisko doba vrlo su jednostavna tumačenja izvjesnih prirodnih pojava, stvorena u prvom redu iz straha pred prirodnim silama i iz nastojanja tumačenja tih sila od običnih ljudi, koji su sve to nastojali protumačiti slično svom dnevnom životu. Kako je to ipak bilo daleko od života čovjeka, stvorila je njihova mašta, u divnim klimatskim prilikama Egipta, razne pripovijesti, koje su doskora postale vjerovanje ostalih članova izvjesnog noma, a često prelazile njegove granice i širile se dalje.

Egipćanin nije mogao zamisliti neko apstraktno božanstvo, kao što ga nikada ne samo primitivan, ali ni prosječno kulturan čovjek ne može zamisliti, nego ga uvijek veže uz sliku čovjeka ili njemu sličnih bića.

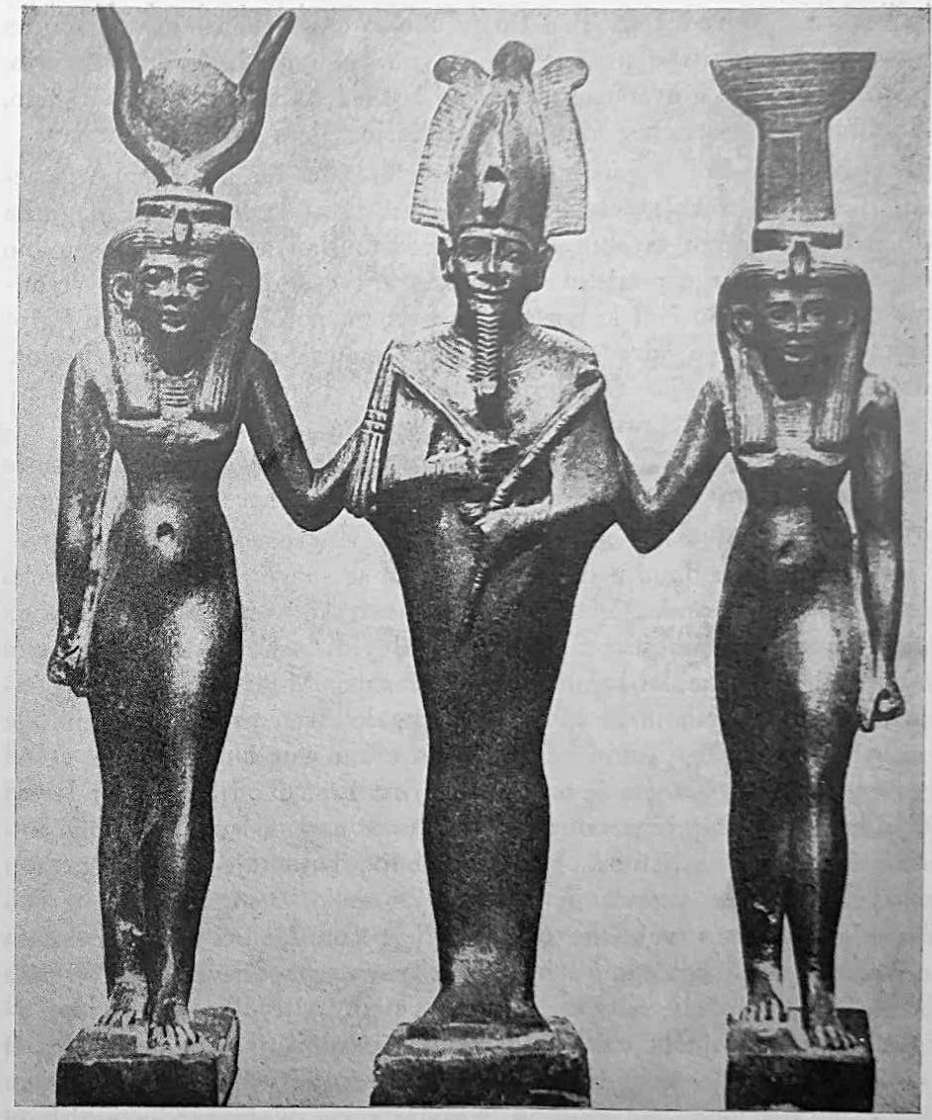

Egipatska božanstva: Oziris sa Izidom i Nefthis

Kako je Egipćanin bio usko vezan uz svoje domaće životinje, koje su mu u svakom pogledu pomagale, a bojao se nekih životinja i zvijeri, zamišljao je često da se izvjesno božanstvo utjelovljuje u određenoj životinji ili u određenom liku. Da je običan egipatski čovjek, neupućen u sve moguće mitske priče, jednostavno poštivao izvjesnu životinju, koju su svećenici u hram postavili kao božanstvo, nije to nikakvo čudo, kad mnogo tome sličnog imaju sve religije, skoro bez izuzetka.

Egipćanin je npr. zamišljao nebo kao kravu koja je nogama na zemlji ili kao ženu koja je rukama i nogama stajala na zemlji, nagnuta nad svojim mužem Gebom koji je predstavljao zemlju, odnosno bio bog zemlje. Iz prve predstave neba kao krave, koja pomaže čovječanstvo onako kako to čini krava u kućanstvu za porodicu, počeo je Egipćanin da poštuje u određenim mjestima, pa čak u određenom hramu, određenu kravu, koja je zapravo bila utjelovljenje nebeske krave, t.j. predstave neba kao krave, dakle nebeskog božanstva prikazanog i zamišljenog kao krava. Nije dakle to bilo nikakvo obožavanje životinja kao takvih, nego životinja kao predstavnika izvjesne prirodne pojave, koja je s vremenom označena božanstvom.

Egipćanin je iz dana u dan gledao kako se sunce rađa, prelazi preko nebeskog svoda i onda zapada. Tu je pojavu, kad je već došao do toga da je zapazi svojim umom i da u njoj vidi neku stalnu i redovitu pojavu, tumačio onako kako je najbolje znao. Mnoga su od tih tumačenja nestala, samo ih se nekoliko sačuvalo. Između tih sačuvanih je i ono po kojem Egipćanin zamišlja sunce kao kuglu koju valja veliki jedan gundevalj, kao što je to vidio u prirodi, na zemlji gdje gundevalj valja blato. Na taj je način gundevalj ušao ne samo u vjeru nego naročito kasnije u umjetnost, kao »skarabej«. Druga jedna predstava o suncu bila je ova: Egipćanin je zamišljao nebo kao ženu, a sunce kao dijete koje ta žena svakodnevno rađa ili je zamišljajući nebo kao kravu predstavljao sebi sunce kao tele koje ta krava svakodnevno oteli. Ujutro rođeno dijete ili tele, navečer nestaje u podzemlje. Treća jedna predstava sunca bila je takva, da je Egipćanin zamišljao da nebom kruži ogroman soko čije je jedno oko sunce, a drugo mjesec. Taj je soko Horus »sa dva oka«, od kojih je sjajnije sunce, koje sasvim potiskuje ono slabije, mjesec, toliko da se pod Horusom podrazumijeva samo sunce. Međutim su ta božanstva dobila i svoje ime, pa se božica neba – krava zvala Hathor, a ako nebo predstavlja ženu nagnutu nad Gebom, zove se Nut. Jutarnje sunce, zamišljeno kao kugla, koju gundevalj valja, zove se Hepra, dok se na večer poslije svršenog puta na-

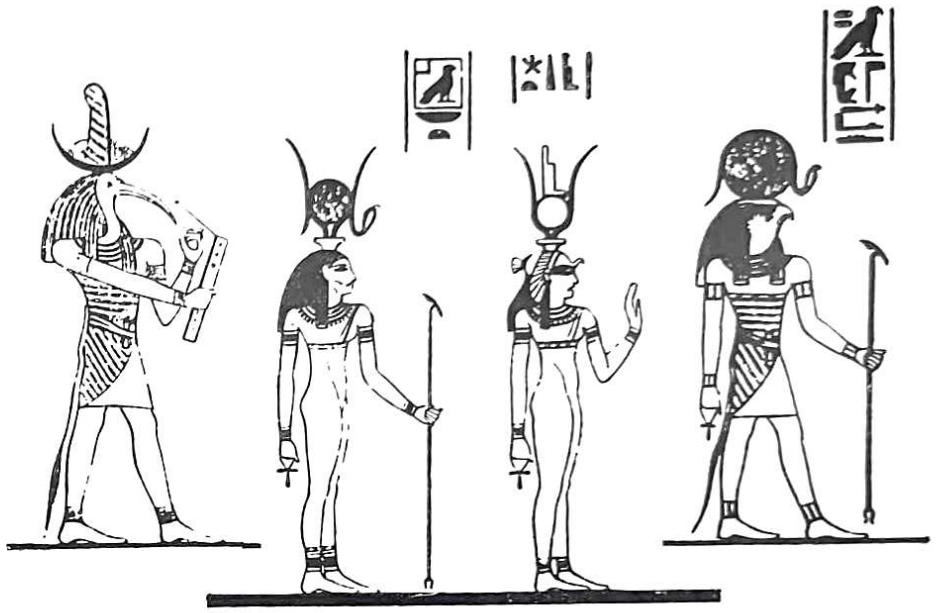

Likovi egipatskih božanstava: Thoth, Hathor, Izida, Harakte

ziva Atum. Ako se pak predstavlja sunce samo kao takvo, onda se ono kao božanstvo, naziva Râ ili Rê. Sve to zavisi ne samo od toga kako se sunce predstavlja nego od noma ili grada, gdje se takva predstava zamišlja. Bog je mjeseca Thoth koga redovito Egipćani slikaju kao ibisa ili čovjeka sa glavom ibisa. Thoth je istovremeno bog mudrosti. Međutim Egipćanin se nije zaustavio na bogovima svemira i nebeskih tjelesa, nego je personificirao u bogovima i druge prirodne pojave većega ili manjega značenja, što je katkada dovodilo do cijeloga mnoštva božanstva, koja su trebala da ga zaštite od nevolja ili opet da mu pomognu. Tako je pustinju i sve ono što se u vezi s pustinjom događa (vjetar, oluja, žega, suša itd.) doveo Egipćanin u vezu s jednim božanstvom, koga su nazvali Seth. Ali je svaka od tih pojava, koja je nosila čovjeku nevolju bilo u kojoj formi, bila opet nešto što je u izvjesnom dijelu bilo za njega apstraktno. Zbog toga je najlakše bilo sve to pripisati jednom božanstvu. To su božanstvo nazvali neki Egipćani Seth i zamišljali su da se on utjelovljuje u jednoj životinji, sličnoj hrtu, koja je u tom vrijeme živjela u pustinji i na njenu rubu. Seth se opet nije utjelovljivao u svakoj takvoj životinji, nego samo u onoj koju su držali u hramu i tu poštivali, ili pak u liku te životinje u određenom hramu. Pored toga slikali su ili prikazivali u kipu, kao Setha, čovjeka

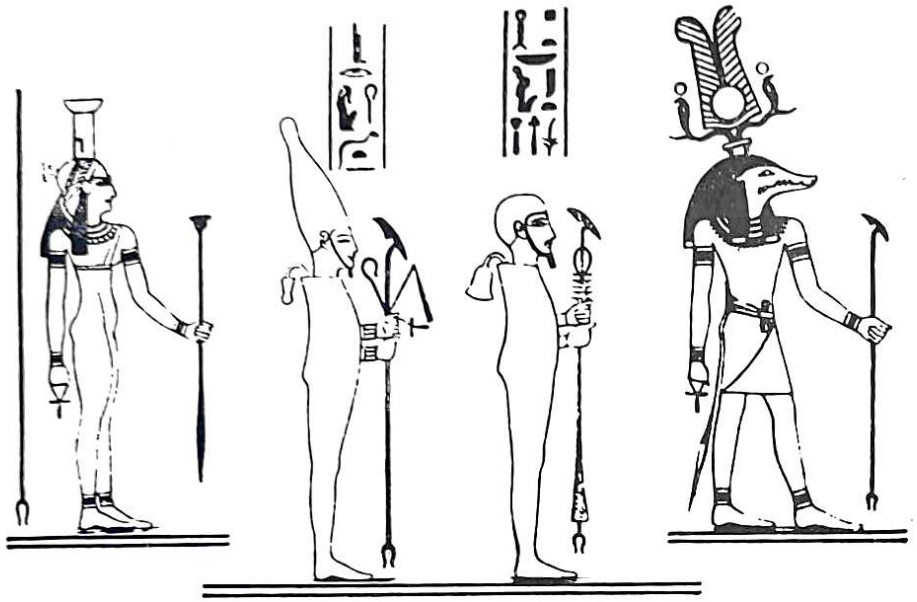

Likovi egipatskih božanstava: Nefthis, Oziris, Ptah, Sobek

sa hrtovom glavom. Povezivanje tog Setha-božanstva sa Sethom, totemističkim praocem jednog egipatskog plemena, koje je sebi kasnije podvrglo cijeli Gornji Egipat, nastalo je u toku povijesti. U predtinisko doba pojedini su bogovi prikazivani samo pomoću životinja u kojima su se oni utjelovljivali, dok se kasnije sve više prikazuju tako da je od tih životinja ostalo samo glava, dok je tijelo ljudsko. Tako npr. bog Sobek, koji se utjelovljivao u krokodilu, prikazivan je prije kao krokodil, a kasnije kao čovjek sa krokodilovom glavom, božica Bastet prikazivana je ne više kao mačka, nego kao žena sa mačjom glavom, božica Hathor kao žena sa kravljom glavom ili sa rogovima, bog Horus ranije prikazivan samo kao sokol, kasnije kao čovjek sa sokolovom glavom. Pored toga, bilo je bogova koji su prikazivani isključivo samo u čovječjem liku. Takvi su bili: Oziris, Izida, Amon i dr.

Ta božanstva često su povezana međusobno raznim mitološkim pričama koje zadovoljavaju običnog čovjeka, dok svećenici stvaraju iz toga teološke sisteme, počinjući redovno od stvaranja svijeta i prirodnih sila i tumačeći na taj način pojedine prirodne pojave i njihove uzroke. Tako se razvija dvostruko vjerovanje: pučko i svećeničko. Pučko ostaje kod običnih koncepcija i ne ulazi ni u kakve teološke špekulacije, svećeničko naprotiv takve špekulacije stvara i nastoji jedan dio od toga prenijeti

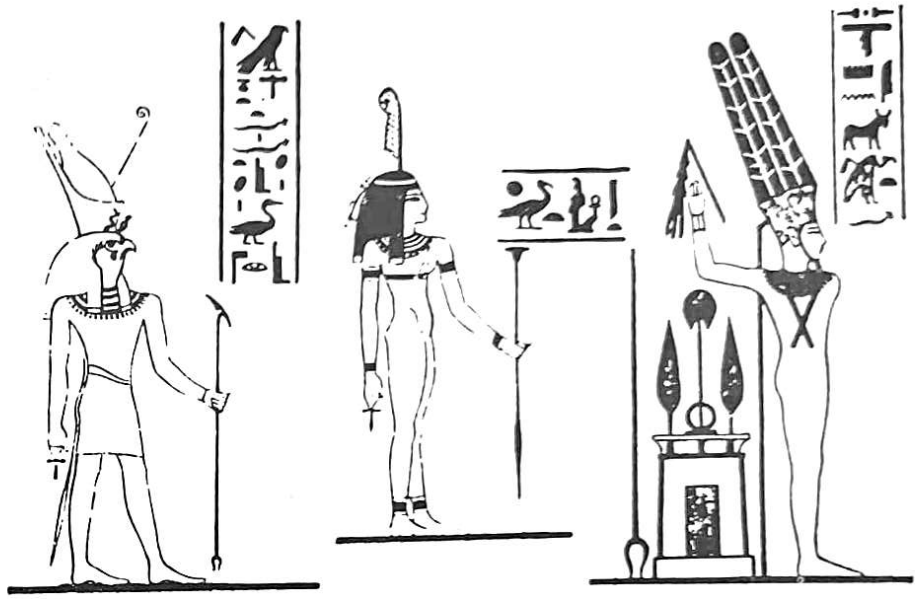

Likovi egipatskih božanstava: Horus (Harendotes), Maat, Min

u vjerovanje naroda. To čini u prvom redu pomoću javnih svečanosti. gdje ono često iznosi putem procesija i obreda zapravo rezultate svoga teološkog mudrovanja.

Poštivanje bogova vezano je u Egiptu uvijek s izvjesnom koriščću: Egipćanin poštuje izvjesnog boga samo zbog toga što od njega očekuje neku pomoć, ili pak što se boji da ga on bilo kako ne kazni, ili mu bilo kako ne naškodi. Bog pomaže u izvjesnom smislu grad ili nom. Zbog toga mu je grad ili nom obavezan i on mu gradi stan, tj. hram, i daje mu sve što mu je potrebno, hranu, odijelo, nakit, piće, cvijeće i tamjan. Da bog dođe u bliži kontakt sa članovima noma ili grada priređuju se svečanosti i procesije. Pored toga, kao preostatak nekadašnjeg tabu, ostale su i dalje u Egiptu izvjesne zabrane, kao jedenje mesa od nekih životinja. Sve to razumiju samo neki ljudi, koji razumiju i ono što božanstvo hoće a što neće. To su svećenici, »sluge božji« i njihovi pomoćnici, »čisti«. Uglavnom, to je zatvoren stalež, ali ne toliko da se u nj kraljevom dozvolom nije moglo ući. Svećenici se brinu za tačno ispunjavanje svega propisanog, po strogom ritualu, počev od oblačenja kipa božanstva ili dvorenja njemu posvećene životinje, koja je živjela u određenom hramu, pa do hrane i pića koje je, u najviše slučajeva, samo za njih naposljetku bilo namijenjeno.

U najstarije vrijeme bogovima su se žrtvovali ljudi, kasnije životinje, u prvom redu sa svrhom da se zadovolje nesmiljena božanstva i odvrate od toga da izvrše svoje namjere nad Egipćanima, a kasnije i za udobrovoljenje sklonih da budu što više skloni. Sve nam je to spomenicima potvrđeno. Ostatak je iz toga vremena kasniji običaj da se umrlome daju u grobnicu lutke, kao zamjena za žene, sluge i poslugu, koji su se nekada ubijali na njegovu grobu, da mu i poslije smrti budu na usluzi. U historijsko doba prestaju ljudske žrtve sasvim, a žrtve životinja ostaju stalno, kao i vina, piva, hrane itd., što je sve trebao bog, a zapravo svećenstvo, a i mnogi drugi koji su imali pravo na diobu žrtava.

U ujedinjenom Egiptu, u kojem je bio vrlo živ saobraćaj između pojedinih dijelova, utjecala su jedna božanstva na druga, a neka su od njih postala glasovita svojim navodnim čudesima. Tada su bila, kao naročito povoljna, prihvaćena i od drugih nomova i gradova. To je zavisilo od vještine svećenika i od reklame koju su oni svojim bogovima znali praviti. Tim su glasovitijim bogovima išli hodočasnici iz drugih mjesta, noseći njihovim svetištima nakite, hrane, pića, odijela itd.

Tako je npr. kult Ozirisa, koji je bio bog grada Dedua (kasniji Busiris) u Delti, bio poštivan u cijelom Egiptu, pa ga već u rano tinisko vrijeme nalazimo u Gornjem Egiptu, gdje je onda Abydos postao središte njegova kulta i smatralo se da je upravo tu imao svoj grob. Dogodilo se čak to da su nekadanja glavna gradska božanstva smatrana samo kao posebne forme i posebna imena prodornijih božanstava drugih gradova. To što se dogodilo s božanstvima dogodilo se i s mitologijom. U ranije je doba svaki grad imao svoju mitologiju, kasnije je on prihvaćao s istaknutijim božanstvima ponešto iz mitologije tih božanstava. Kako su, malo po malo, istaknutija božanstva bila prihvaćena skoro po cijelom Egiptu, to je i mitologija, uz njih vezana, prihvaćena skoro posvuda. Na taj su način pojedina mjesta i pojedina svetišta imala jedno od drugih različite mitologije, mada su poštivala ista glavna božanstva, koja su uspjela da im se svima nametnu, ali zato nisu mogla istisnuti stare predodžbe ni staru domaću mitologiju, sada spojenu sa onom zajedničkom. Taj proces, koji je potrajao stotine, a možda i hiljade godina, bio je donekle završen do V-e dinastije, dakle do oko 2500. god. pr. n. e., ali do potpunog jedinstva u vjeri nije u Egiptu nikada došlo.

Pojedina su mjesta spajala svoja božanstva s istaknutijima, naročito sa Râom, bogom sunca u Heliopolisu, koje je božanstvo već u Heliopolisu

spojeno sa Atumom. S njim se spojio i Amon u Thebama, i božanstva drugih mjesta, i tako se stvorilo jedno božanstvo sunca, u kojem su se nalazila božanstva onih mjesta, kao npr. Amon-Râ-Harakte-Atum u Thebama. Međutim, takvo je spajanje bilo samo u pjesmama i molitvama, dok u praksi ostaju sva ta božanstva i dalje samostalna.

Između bogova svemira raznih noma (župa) bio je u predtinisko doba, a i za prvih dinastija, najugledniji bog nebeskog svjetla. To biće, koje je u sebi označavalo i obuhvatalo cijelo nebo, zamišljalo se kao ptica soko. Taj, po mišljenju Egipćana, nadnaravni bog stanuje nad zemljom, krilato je biće, najljepša egipatska ptica, soko. U prethistorijsko je vrijeme soko totem mnogih plemena, zatim noma, i onda mnogih gradova. Soko-bog i soko-ptica pišu se i zovu jednako: Hr, Hru, što Grci transkribiraju Horos (Ὥρος), odakle latinska transkripcija Horus, kako ga i mi danas nazivamo. Kako se Horus poštivao u raznim mjestima, nezavisno jedno od drugoga, nije ni koncepcija Horusa ista, a ni imena mu nisu ista. Između Horusa je najznamenitiji onaj koji je vladao u gradu Letopolisu u Delti nazvan Hor »khenti irti« Horus sa dva oka – tj. dva su njegova oka: sunce i mjesec. Taj Horus izdiže se doskora nad ostalim Horusima, pa se četiri nebeska Horusa smatraju njegova djeca. Kad se njegova dva oka otvaraju, obuhvataju cijeli svemir, a kad se zatvaraju, daju svjetlo i raspršuju tamu. Horusa khenti irti istisnuo je kasnije Horus sin Izide, koji postaje inkarnacija u faraonima, koji se smatraju i nazivaju Horusima.

Drugo božanstvo, koje se poput Horusa ističe u najstarije doba, bio je Seth. On je protivnik Horusa, personifikacija oluje, nepogodna vjetra, grmljavine. On vlada tamom i noću, zlo je njegovo djelo. U stalnoj borbi protiv svjetla i sunca on se očituje u svemu onome što je protiv onoga što je sunce stvorilo i što sunce podržava. Tako je i pustinja njegovo djelo, u opreci sa plodnom dolinom Nila. Sethovo su djelo: noć, pomrčine, mjesečne mijene. Sve su to ujedno i uspjesi Sethovi u borbi koja se vodi i na nebu i na zemlji, stalna, iz dana u dan, iz godine u godinu, i protivnici ne uspijevaju da jedan drugoga svlada. Seth nije u borbi samo sa Horusom, nego i sa drugim bogovima svjetla. Mnoga plemena u predtinisko doba, a za njima mnogi nomovi Gornjeg Egipta, poštivali su Setha, pa je Seth postao s vremenom glavno božanstvo Gornjeg Egipta, a vladari tih krajeva su inkarnacija Setha, odnosno Horusa. Tada je nastala legenda koja je preddinastičke borbe u Egiptu prebacila na sukob Horusa i Setha.

Počev od II-e tiniske dinastije ističe se sve više teološka škola Heliopolisa koji je već tada izradio svoju čisto solarnu vjeru i s malim je razlikama sačuvao do kraja egipatske povijesti. Heliopolski su svećenici izradili jednu religiju koja se temelji na prirodnim silama i istovremeno uzima unutar svog božanskog sistema i neke bogove koji su, u doba kad se taj sistem uređivao, prešli daleko granice svoga grada ili noma i postali općenita božanstva cijelog Egipta. Svojim utjecajem na vladare IV-e dinastije došli su heliopolski svećenici do tolike snage da su onda sami preuzeli vlast u Egiptu, postali kraljevi, osnovali svoju dinastiju (V-u) i tada još više širili svoj vjerski nazor. Oni su u svojoj mitologiji spojili najstariji politički život Egipta s bogovima, koji su ne samo stvorili svijet nego i Egiptom vladali.

Prema nauci heliopolskih svećenika na čelu egipatskih bogova stoji 27 bogova, podijeljenih u veliku, malu i jednu bezimenu eneadu. Prva dinastija bogova je slijedeća: Râ, Šu-Tefnut, Geb-Nut, Oziris-Izida, Seth-Nefthis. Râ je sunce koje samo, bez žene, rađa Šu (zračni prostor) i njegovu ženu Tefnut, koja nema određenu kozmičku ulogu. Geb je zemlja, Nut nebo. Posljednja se četiri podudaraju dva i dva. Oziris u toj koncepciji predstavlja Nil koji oplođuje; njegova žena Izida je oplođena zemlja iz koje izlaze klice. Seth je suha pustinja, a Nefthis njegova neplodna drugarica. To su veliki bogovi prirode, koji sačinjavaju prvu eneadu.

Kad se heliopolski svećenici, preko svog velikog svećenika Userkafa, uzeli prijestolje u svoje ruke, podigoše oni svog dotad lokalnog boga sunca Râ na državno božanstvo. On je tada nad svim lokalnim bogovima, njemu se u Egiptu dižu hramovi. Faraon je sada sin Râ, prema heliopolskoj nauci, nije na zemlji i nije ni u kakvu kipu ili životinji, nego se on, u punom svom sjaju, pojavljuje dnevno na nebu. Obelisk je samo njegov kultni simbol. Sa Râom dolazi u život Egipćana jedan nadzemaljski momenat, jedna viša ideja boga. Ta se ideja ne hvata duša širokih narodnih krugova Egipta i doskora opet prevladavaju Egiptom lokalni bogovi, koji su duboko u narodnoj duši ukorijenjeni. Zbog toga svećenici povezuju lokalne bogove sa Râom i oni su postali samo razni oblici u kojima se Râ javlja, a lokalne božice postaju božice neba i majke sunca.

Već je za II-e dinastije utjecaj heliopolskih svećenika i kulta Râ tolik da se on združio sa Horusom i Horus, bog neba, združen je sa suncem Râ u nov božanski tip »Horus-Râ, veliki bog gospodar neba.«

Râ nije samo bog sunca, on je, udružen sa stvaraocem svijeta Atumom, najstarijim i najvećim božanstvom Heliopolisa, u Atum-Râ, prisvojio sebi sva Atumova djela, stvaranje svijeta. To se dogodilo oko sredine II-e dinastije.

U Heliopolisu je narod pripisivao Atumu stvaranje svijeta, u ostalom je Egiptu – kako već rekosmo – u mnogo krajeva vladalo vjerovanje, da nebo (Nut) kao žena ili krava svakog dana rađa jedno dijete odnosno »telića sa čistom gubicom«, Sunce. Heliopolski su svećenici to vjerovanje spojili sa svojim Atumom, ali tako da Atum–Râ stvara svojom »riječju« i Nut i Geb i sve ostale bogove. Božanska »riječ« je ono što vlada svemirom, a veliki sveopći bogovi stvorili su i organizirali svijet i sve što je na njemu. Ta nauka heliopolskih svećenika visoko se digla nad onom pučkom, i prema njoj su onda mnogi gradovi udesili svoje vjersko naziranje s time što je u tim mjestima Atuma zamijenio najviši lokalni bog: Amon-Râ u Thebama, Sobek-Râ u Krokodilopolisu, Horus-Râ u Edfu, itd. Tako je skoro u cijelom Egiptu božanstvo sunca, postavljeno na prvo mjesto, prikazivano i dalje onako kako je sunce zamišljalo pučko vjerovanje, tj. kao gundevalj, vol, sokol, itd.

Prema heliopolskom naučanju Oziris je bog Nila i vegetacije, podložan Suncu koji je opći pokretač svemira. Osim toga Oziris je bio dinastički bog zemaljskih kraljeva, a kad je ustupio svoje mjesto sinu Horusu, on svejedno obnavlja život kralju i spasava ga od smrti. Po njegovu ritusu umrli kralj oživljava na vječni život i sam postaje Oziris. Heliopolski su svećenici primili i Ozirisa i cijeli njegov mit u svoj teološki sistem. Heliopolska je nauka tražila za besmrtnost više od Ozirisove. Nije više dovoljno samo to da kralj naslijedi kreposti Ozirisove i tim postane besmrtan, nego on mora doći pred sud gdje se pita kako je on živio. U najstarije doba heliopolske nauke samo kralju sudi sud bogova i samo on poslije smrti ulazi u nebo.

Poslije VI-e dinastije nestaje politička prevlast heliopolskih svećenika, ali je njihova nauka već bila duboko prodrla i osvojila svećeničke krugove koji je dalje obrađuju. Heliopolsko identificiranje Atuma i Râ dovelo je do neke vrsti solarnog monoteizma, jer je božanska moć jedinstvena i ona se očituje u stvaralačkoj snazi sunca. Sunce Râ, dobivši baštinu Atuma, stvaranje, stvaralac je i budilac svega života na zemlji. Râ se sam stvorio, sam oplodio i svakodnevno se taj otajstveni događaj

iznova zbiva, i uvijek se iznova rađa sunčano dijete na horizontu, izraste do jakoga muža, koji u svojoj majci, božici neba, sam sebe načinja. Râ stvara svijet i njime vlada. Ova se nauka heliopolskih svećenika širi među egipatskim svećenstvom kao tajna nauka. U nju su upućeni samo ljudi viših staleža »znalci« koji je kao tajnu čuvaju i njoj prilagođuju lokalna božanstva, bilo da ona najviša identificiraju sa Râom, bilo da ostala uza nj vežu.

OZIRIS

Ma koliko naučanje heliopolskih svećenika zahvatilo dvor i svećenstvo, nije moglo da istisne stare legende, a naročito ne legendu o Ozirisu, koja je već u tinisko doba proširena po cijelom Egiptu i usko bila povezana sa narodnom religijom, a uvijek ostajala i unutar svih slojeva egipatskog društva. Pored toga ona je, kako rekosmo, uz izvjesne izmjene bila unesena i u heliopolsko učenje. Kako je ne samo egipatska religija nego i egipatska umjetnost, a napose egipatsko vjerovanje u život poslije smrti usko bilo vezano uz tu legendu, potrebno je da je iznesemo, jer nam inače mnogo toga u egipatskoj kulturi ne bi bilo jasno. To nam je potrebno i zato što se na piramidama V-e i VI-e dinastije nalaze mnogi dijelovi te legende.

Priču o Ozirisu sačuvao nam je, pored Diodora, u prvom redu Plutarh u svom djelu »O Ozirisu i Izidi«. Ali ta je priča bila onakva kakvu je on u Egiptu zatekao, dakle skoro 3000 godina poslije vremena o kojem mi govorimo. Kroz taj dugi period od 3000 godina priča je uvelike izmijenjena, nastali su mnogi dodaci, koji su katkad očiti.[14] Međutim, tekstovi na piramidama V-e i VI-e dinastije sačuvali su nam priču onakvu kakva je ona u najstarije doba bila i kakva je utjecala na vjersko shvaćanje tadanjih Egipćana, a onda i na umjetnost i graditeljstvo, pa čak i na socijalni život. Prema tim tekstovima priča glasi ovako:

Oziris, sin Geba i Nute, imao je jednog brata koji mu je bio neprijatelj, i to Setha. Seth je postavio zasjedu Ozirisu, a drugi je brat Ozirisov Thoth sudjelovao u zavjeri. Seth sveza Ozirisa, pogubi ga i baci u vodu. Njegovo je truplo plivalo u vodi koja je izgledala crna i zelena – i po tome se zovu mora »Veliko zeleno« i »Veliko crno«. Kad je Oziris nestao, svi su bogovi za njim bili u žalosti. Izida je plakala, a Nefthis vikala, i bogovi Butoa, gdje je Oziris stanovao, »udarahu svoje meso i udarahu

[14] T. Hopfner, Plutarch über Isis und Osiris, Prag 1940.

svoje ruke i čupahu svoju kosu«. Samo Seth i Thoth nisu plakali. Truplo se raspalo, ali Nut, majka Ozirisova, nagne se nad njim i skupi njegove kosti, stavi ponovo srce u tijelo i postavi mu glavu. Izida i Nefthis pretražiše zemlju i dođoše do mjesta gdje je Oziris ležao u vodi. Izida ga pograbi i izvuče; bogovi se sada zauzeše za njega, Râ mu podigne visoko glavu i naredi mu da se probudi. Oziris »koji je prezirao spavanje i mrzio umor«, učini to i probudi se na nov život. On nije trunuo i gnjio. Iza toga došlo je do borbe između odraslog Horusa i Setha. Seth iščupa Horusu oko, a Horus Sethu testikule. Naposljetku pobijedi Horus, pošto je Sethu oduzeo iščupano oko. On ga pričvrsti svom ocu Ozirisu i otvori mu ga da on time vidi, dade mu čak i jesti, i to učini da je Oziris oživio i postao jak, tako da se svaki neprijatelj njega bojao. Kad je na to Geb sakupio bogove u vladarskoj kući u Heliopolisu na suđenje, Seth je uzalud lagao. Obje božice istine su ga saslušavale, a Šu je bio svjedok. I obje su božice naredile da Ozirisu pripada prijestolje Geba. Tada podloži Horus Setha pod Ozirisa, tako da ga on uvijek nosi. Oziris uze sebi svaku krunu i Geb ga postavi na njegov prijesto. Tada je on vladao kao bog koji nema nijednog neprijatelja i »žalosti je bio kraj i smijeh se opet vratio.«[15]

Tako je izgledala priča o Ozirisu u doba Stare Države i kao takva ona je utjecala na egipatsko mišljenje onoga vremena.

U Ozirisu su dvije osobe, kralj i bog. On je kao kralj osvojio cijeli Egipat. Kasniji dodaci, koje je zabilježio Plutarh, pripisuju mu da je upoznao ljude sa žitom, ječmom, vinom, izumio sve zanate, iskorišćavanje Nila, poljoprivredu, upotrebu kovina, nauku, zakone. Oziris se kao kralj bori sa Sethom, glavarom Gornjeg Egipta. Ovaj ubija Ozirisa i tako zavlada i Donjim Egiptom. Međutim bogovi i sin Horus oživljavaju Ozirisa. U borbi koju je poveo Horus protiv Setha, pobjeđuje i Oziris postaje vladarom cijeloga Egipta. Legenda Ozirisova koja govori, kako smo gore izložili, o Ozirisu kralju povezana je sa legendom o Ozirisu bogu. Već to što je ona ispisana u tekstovima piramida Stare Države bez svake nam sumnje pokazuje da se ovdje radi u prvom redu o Ozirisu kao božanstvu, koje je prenijelo svoja prava na vladara, tj. na umrlog vladara. Oziris je kao takav opća snaga prirode, duh vegetacije i plodnosti. To je vječna obnova života na zemlji koja je za Egipćane predstavljala tajnu rađanja, rasta i propadanja. To je pravi Oziris. Smrt i uskrsavanje Ozirisa pokazuje prirodnu suprotnost između snage vege-

[15] A. Erman, Die Religion der Ägypter, Berlin–Leipzig 1934, str. 70. i dalje.

tacije i neplodnog stanja pustare, prikazanog u Sethu. Ozirisovo tijelo biva bačeno u vodu i ono se raspada onako kako vegetacija ugiba. Ali onako kako majka Nut skuplja i sklapa ponovo Ozirisovo tijelo, koje Râ probudi i oživi, tako se svake godine događa i sa vegetacijom koja se poslije zime ponovo budi. Oziris umire da uskrsne i da nastavi svoj prijašnji život u novoj snazi koju njegov sin Horus podupire. To se isto događa i sa vegetacijom koja se ponovo budi i u novim granama i novim izdancima postaje jača i bujnija.

U slijedećim stoljećima egipatske povijesti to je Ozirisova legenda razgrađena i popunjena, ali je njena srž ostala uglavnom ista.

Egipćani su već u prethistoriji vjerovali da je pomoću raznih čina i magije moguće produljiti život i preko groba. Slijedeći legendu o Ozirisu nalaze Egipćani način kako će prijeći preko smrti i preko groba nastaviti svoj zemaljski život. Faraoni, kojima je tačnije poznat način kako je Oziris ponovo oživio, upotrebljavaju izvjesne magične formule kojima su se navodno služili bogovi da uskrise Ozirisa na nov život i vjeruju kada se te formule izvrše nad njihovim umrlim tijelom, da ono ponovo oživi prekogrobnim životom i da oni postaju besmrtni. Kad vladar slavi svoj jubilej, poslije trideset godina vladanja (»sed«) obnavlja se nad njim ritus Ozirisov. On imitira smrt i oživljavanje Ozirisovo i dobija novu snagu. Taj se isti ritus obnavlja kad kralj umre nad njegovim tijelom. Već su u tinisko doba vladari dopustili da se taj ritus obavi i nad nekim umrlim velikašima. Tako Oziris postaje malo po malo od boga vegetacije bog mrtvaca, a da nije nikada, kroz cijelu egipatsku povijest, izgubio i svoje prvo značenje.

VJEROVANJE U PREKOGROBNI ŽIVOT

Vjerovanje u prekogrobni život bilo je u Egiptu općenito, ali je predstava o tom životu i o mjestu gdje se on odvijao bila različita. Za najstarije povijesno doba i za cijelog trajanja Stare Države poznato nam je to samo za vladare i velikaše kojima je vladar to iz osobite milosti dao. Vjerovalo se tada da, ako se nad mrtvacem obavi ritus jednak Ozirisu, mrtvac oživi na prekogrobni život koji je sličan onome dok je živio među ljudima. U tu svrhu postavljala se u grobnicu razna hrana, odijela, posuđe, pokućstvo i slično. Pored toga slikale su se u grobnici razne scene iz života: lov, svečanosti, razni radnici koji su obavljali svakodnevni svoj posao, hrana, piće itd. Sve je to, postavljeno u grobnicu,

kad bi se nad tim izrekle propisane formule, primalo po egipatskom vjerovanju – život, odnosno oblik koji ima na ovome svijetu tako da se mrtvac, oživljen također Ozirisovim ritusom, mogao po volji zabavljati, raditi, jesti, piti, itd. Našlo se u grobnicama čitavih jelovnika, pomno ispisanih, koji su stajali umrlome na volju, da iz njih bira što mu se svidi. Našlo se prikazan lov, i mrtvac je mogao da se zabavlja lovom, kao i prije; prikazani su poljodjelci koji obrađuju zemlju, i umrli je mogao da se zabavlja nadzirući ih; prikazane su lađe, i umrli je mogao da u njima po Nilu plovi, itd. itd. Na taj način imamo u grobnicama prikazan čitav dnevni život Egipćana iz toga vremena.

Već je u predtinisko doba postojalo vjerovanje da je za vječni život potrebno da se tijelo umrloga što bolje sačuva, pa se u tu svrhu ono mumificiralo, balzamiralo, smjestilo u grobnicu koja je bila što više nepristupačna. Davale su se mrtvacu u grob razne formule napisane na sarkofagu ili na stijeni, razni amuleti koji su svi imali braniti pokojnika od svake nadnaravne, njemu neprijateljske snage ili opasnosti koja bi htjela da ga uništi i onemogući mu vječni život.

Utjecajem heliopolskih svećenika, koji su spojili popularni kult Ozirisov sa kultom Râ, nije već u doba VI-e dinastije dostajalo samo to da se na umrlom izvrši ritus Ozirisov, nego je trebalo da se i on podvrgne sudu bogova, kako se je sudu bogova podvrgao Oziris, i onda mu oni dosudili da mu pripada prijestolje Geba. On je trebao da dokaže da je vladao na zemlji prema pravdi Râovoj. Na piramidi kralja Unasa iz VI-e dinastije sačuvano nam je kako su tadanji Egipćani, tačnije egipatski vladari i svećenici, zamišljali taj sud. Prema tom tekstu Unas, na putu u nebo, dolazi pred bogove gdje mu sude Tefen i Tefnut, svjedoči Šu, a pred sucima ga brani božica istine i pravde Maât.[16] Razumije se da se kralj uspijeva uvijek obraniti i dokazati da je činio pravdu i da zaslužuje da bude primljen među bogove.

Smrt, postanak svijeta i čovjeka, produženje života i poslije smrti, sve je to mnogo interesiralo i mučilo Egipćane, i njihovi su mislioci, daleko od spomenutih formula i ritusa kojima se, navodno, osiguravala besmrtnost, nastojali riješiti sva ta pitanja. Ali ti su njihovi napori ostajali unutar jednog vrlo zatvorenog kruga egipatskih svećenika. Opće je vjerovanje bilo da je moguće osigurati umrlome život i poslije smrti. Da čovjek uzmogne i poslije smrti živjeti, trebalo je u prvom redu sa-

[16] A. Moret, Le jugement du roi mort dans les textes des Pyramides, u Annuaire de l'Ecole des hautes études (section des sciences religieuse (1922–23.) – Isti, Le Nil et la civilisation èggptienne, Paris 1926. str. 216 i 217.

čuvati tijelo. Vrlo suha egipatska klima čini da se trupla već po samoj prirodi osuše i gnjilenje ne nastaje brzo. Uz to se leš preparirao, balzamirao, mumificirao. Pored toga Egipćani su vjerovali da umrli živi u kipu koji mu je sličan, ali je i truplo i kip trebalo oživjeti pomoću magičnih formula koje su svećenici nad njima izricali. Oživjelim mrtvacima trebalo je osigurati sve ono što živ čovjek treba: hranu, piće, odijela, pokućstvo, nakit, itd. Nema naroda koji se toliko brinuo za posmrtni život kao što su to činili Egipćani. U tu su svrhu udešene njihove grobnice koje su bile ne samo sigurno boravište pokojnikova tijela nego su imale i poseban odjel, gdje se prinosilo sve potrebno za dalji život umrloga: darovi, tamjan, hrana, voda, itd.

Kad čovjek umre, vraća se svome »Ka«, dijelu božanske supstancije koja ga je kao genij uvijek pratila za života. Njegova duša (»ba«) i njegov duh (»akh«) odijelivši se od svijeta spajaju se sa svojim »Ka«, i čovjek postaje sličan Ozirisu, čak se, uz uvjet da se na njemu izvrše propisane formule, i naziva Oziris. Sada umrli oživljava na vječnost i boravi uz Ozirisa i druge bogove, u raju, kako bi se kršćanski kazalo. Gdje je to? Općenito se vjerovalo negdje na zapadu, ali nije jasno da li na zemlji ili nad njom. Odatle duša može doći, po volji, u svoj grob, u svoj »Ka«. Sve ono što se ugrobnici nalazi, pa i ono što je u njoj naslikano, može oživjeti kad to pokojnik hoće, čak i sve ono što je napisano, postaje stvarnost. Način kako se može postići vječnost kraljevi su isprva čuvali samo za sebe, onda su ga, kao naročiti poklon, otkrivali kome su htjeli, u najstarije doba samo najužem krugu. Svi su i na drugom svijetu ostajali u istom odnosu prema vladaru u kakvom su bili za života.

Široki slojevi nisu, prema tome, imali pravo na vječni život, osim onih koje su vladari ili velikaši dali naslikati u svojim grobnicama da im i poslije smrti rade, da ih tamo služe i da ih i poslije smrti izrabljuju za sebe, kako su to činili za života.

ARHITEKTURA I UMJETNOST

Već od tiniskih dinastija dalje pa kroz cijelu egipatsku povijest usko su povezane sve grane umjetnosti s arhitekturom, kao i ona s njima, jer sve to, ukoliko nam je sačuvano, ide u prvom redu za tim da učini što ljepšim hramove, boravišta bogova na zemlji, kraljevske i velikaške palače i grobnice, posmrtna boravišta umrlih kraljeva i velikaša, koja su trebala trajati na vječna vremena. U vezi s time i umjetnost i arhitektura vezani su u prvom redu uz propise koji koče slobodu stvaranja. Ali se duh umjetnika svejedno, uza sve te propise, diže i stvara djela kojima često nema ravna u cjelokupnoj umjetnosti svih vremena.

Arhitektura i umjetnost, izražaji najveće kulturne snage Egipćana, nisu plod nikakvih vladarskih i velikaških genija, nego su izraz duha i stvaralačke snage arhitekata, inžinjera, kipara, slikara i radnika koji su sve to zamišljali i stvarali. S te jedino ispravne strane promatrana egipatska kultura Stare Države izlazi pred nas u svom sjaju i veličini, stvorena i unapređivana od onih koji su je doista stvarali. U evropsko su se mišljenje, a onda i u svjetsko, uvukle krive predodžbe kad se govorilo i pisalo »Keopsova piramida«, ili »kip Kefrenov«, ili »hramovi faraona«, ističući one za koje se to radilo, a ne one koji su to radili Ili, taj je i taj faraon unaprijedio umjetnost i arhitekturu, dok on nije ni slutio o tome, kao npr. što sigurno nikako nije mogao slutiti Pepi II, koji je kao dijete od 5 godina postao faraonom, što rade gipatski graditelji i radnici, umjetnici i razni drugi pomagači koji su odmah počeli graditi za nj novi dvor i piramidu. Isto tako kako se više ne spominju pape kad se govori o gradnji Petrove crkve u Rimu, nego samo arhitekti–Bramante, Michelangelo, Bernini, treba da i za nas imena kao Keops, Kefren itd. budu samo oznake za umjetnička i arhitektonska djela, da ih raspoznajemo, a ne kao da su oni njihovi idejni stvaraoci. Egipatska arhitektura i egipatska umjetnost, djelo naroda Egipta, ostavila nam je kroz sva tisućljeća radove goleme vrijednosti. Taj je narod, predvođen od genija koji su iz njegove sredine potekli, pridonio kulturi čovječanstva kao nijedan narod svijeta u pogledu arhitekture, skulpture, slikarstva. Iz doline Nila potekli su poticaji Grcima, koji su odatle crpli svoje znanje spomenutih vještina i umjetnosti, što su onda svojim duhom preudesili i prilagodili.

Gledajući sa današnjeg shvaćanja umjetnosti, egipatska je umjetnost nama strana, ukočena, neprirodna. Mnogi su joj dali mjesto u povijesti umjetnosti samo toliko koliko je ona djelovala na kasniju, grčku, koju su smatrali savršenom. Međutim je to sasvim krivo mišljenje. Egipatska se umjetnost ne smije smatrati nikakvom pretečom grčke, ona je sama za sebe i u sebi postigla savršenstvo koje nije nikada prekoračeno. Mi hoćemo da gledamo slike onakve kakve odgovaraju gledanju čovjeka, tj. našem oku, Egipćanin hoće da ih gleda onakvim kakve one jesu. Grci su nam otkrili zakone perspektive, Egipćanin perspektive nepoznaje. Grci su klesali kipove prema onome što su znali, dakle objektivno. Kako je renesansa obnovila i grčko stvaranje, a i gledanje na umjetnost,

i mi je gledamo na taj način, pa nam je zbog toga egipatska umjetnost strana, tuđa. Glavni pak razlog zašto je egipatska umjetnost stalno ostala takovom leži upravo u njenoj uskoj povezanosti s kultom, s vjerom, koja je propisala stroge granice preko kojih egipatski umjetnik nije smio prijeći.

Egipatska nam je arhitektura poznata po hramovima i grobnicama, od kojih nam se mnogo sačuvalo, dok o kraljevskim palačama i privatnim zgradama, a pogotovu o zgradama puka, znamo tek iz slika, nešto i iz ostataka, a za arhitekturu Nove Države iz ruševina u Tell el Amarni i Fajumu.

HRAMOVI

Egipćanin ne može zamisliti božanstvo koje u bilo kakovom obliku ne boravi na zemlji. Zbog toga je tom božanstvu potrebna na zemlji i kuća, u kojoj ono stanuje, u kojoj svetkuje svoje svečanosti i iz koje izlazi samo za svečanih procesija. Egipćani su u vezi s time gradili bogovima, u osnovi, onakve kuće, kakve i svojim vladarima, pa kako se razvijao plan kraljevskog dvora, razvijao se i plan hrama. U predtinisko je doba hram jednostavna kuća, sagrađena od drva i rogozine, nad vratima su drveni pragovi i stupovi, pred zgradom drvena ograda.

Za tiniske dobi, pa dalje za III-e dinastije, razvija se kraljevska palača. Ona dobiva sve monumentalnije oblike, ali se i dalje gradi iz opeka, tako da je tih zgrada sasvim nestalo i samo iz slika možemo vidjeti njihovo monumentalno pročelje. Hramovi se već za II-e, a svakako za III-e dinastije grade iz kamena, ali malog volumena, da ga za IV-e dinastije zamijene ogromni blokovi, onakvi kakvi se nalaze na grobnom hramu Kefrenovu. Ni to doba, kao ni za cijelog vremena Stare Države, ne grade se hramovi po jednom jedinstvenom utvrđenom planu, nego se svaki hram gradi prema potrebama mjesta u kojem se gradi. Od svih je tih hramova najoriginalniji onaj tip hrama koji su za vladara V-e dinastije dizali Egipćani u čast heliopolskom bogu sunca Râu. Taj je hram u svojoj biti različit od kasnijih hramova, u kojima je glavna prostorija, prebivalište božanstva, bila u skrivenoj unutrašnjosti i tami. Centar toga hrama bio je obelisk, velik i zdepast, na vrhu pozlaćen, oko 60 m visok, složen od kamenih blokova, a dizao se na širokoj i golemoj četverokutnoj platformi, na koju je vodilo široko stubište. To je bio simbol boga Sunca. Pred obeliskom se nalazio velik oltar od alabastra, a naokolo dvorište gdje su se klale životinje određene za žrtvu, i skla-

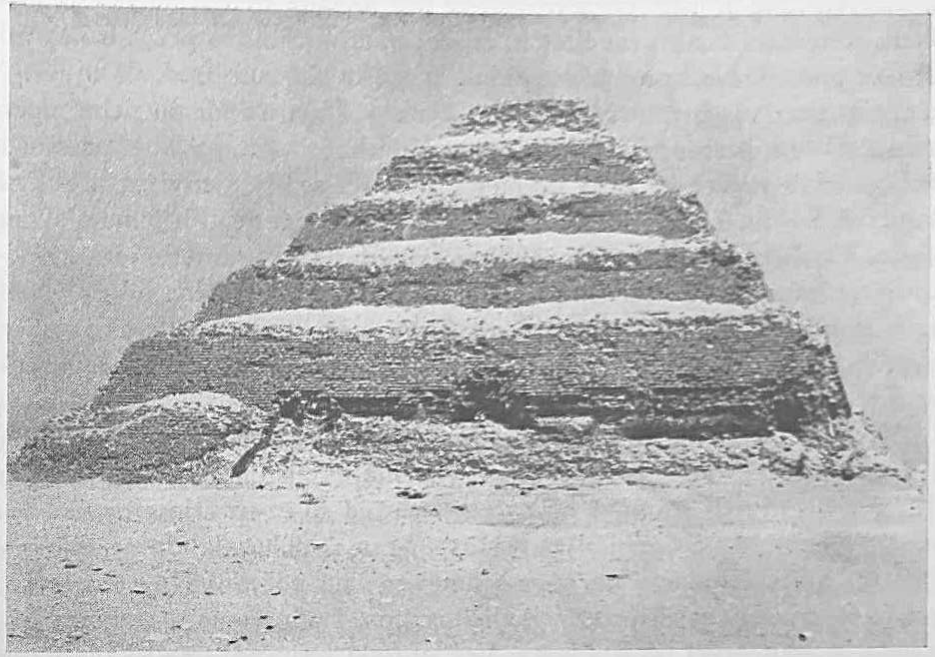

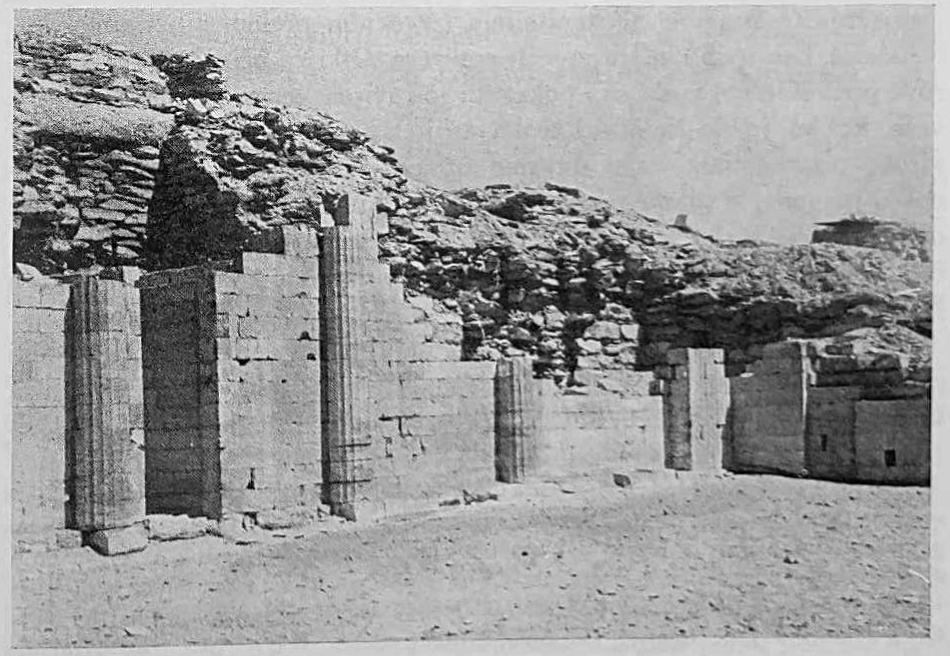

Stepenasta piramida kralja Djosera – Iz kompleksa stepenaste piramide

dišta. Naokolo je išao ogradni zid. Iz kraljevskog dvora, koji se je nalazio odmah do hrama, vodile su stepenice, a na njihovu početku i kraju bili su portali. Uz hram je sagrađen iz opeka sunčani brod, 28 m. dug, da se prema vjerovanju, bog Sunca svakog dana u ladi po nebu može voziti. U tom hramu nije bilo nikakva kipa božanstva, jer bog, po nauci heliopolskih svećenika toga vremena, nije na zemlji i nije ni u kakvu kipu, ili životinji, nego se on dnevno pojavljuje na nebu u punom svom sjaju. Obelisk je samo njegov kultni simbol. Svetište Sunca je arhitektonska prikaza jedne religiozne ideje, ono je svakako jedna od najvećih arhitektonskih zamisli svih vremena. Za svih su se vladara V-e dinastije gradili takvi hramovi. Danas je poznat onaj koji je za faraona Neweserrea sagrađen kod Abusira.

Najljepši nakit hrama bili su stupovi koji su se nizali okolo dvorišta i podržavali plafon hipostila. Jedno vrijeme se mislilo da hramovi Stare Države nisu imali stupova, ali su otkrića, kad su se uz Djoserovu stepenastu piramidu otkopala njegova dva hrama, pokazala da se bilo na krivom putu. Ne samo da se u hramovima na početku III-e dinastije, našlo stupova nego ih je vrlo različitog tipa, i upravo su ti stupovi najljepše u arhitekturi tih hramova. Već su tada Egipćani tesali kanelirane i svježnjaste stupove, sa kapitelima izrađenim prema stiliziranim stabljikama, kao u obliku ljiljana ili papirusa. Otkrića učinjena oko Djoserove piramide pokazala su i pokazuju još uvijek, jer se iskapanja i dalje vrše, koliko je do tada egipatska arhitektura i zanati s njom u vezi visoko napredovala, tako da smo upravo iznenađeni tolikom savršenošću ne samo u planu zgrada i njihovoj arhitektonici nego i u izradbi detalja. Veličanstvena kolonada, tzv. dvorana za primanje, koja je vodila u jednu hipostilnu dvoranu, zapanjuje nas svojom veličanstvenošću i harmonijom.[17]

Sačuvani hramovi IV-e dinastije nemaju stupova, nego ih rese veliki pilastri, svaki pojedini od jednog golemog monolitnog granitnog bloka, kao u posmrtnom hramu Kefrena. Ti su granitni blokovi savršeno isteсani, a isto tako i veliki blokovi granita od kojih su sagrađeni zidovi hrama, dok je pod bio pokriven velikim pločama od alabastra. Ti pilastri djeluju impozantno i ozbiljno ne samo svojom masivnošću nego i svojom bojom dajući cijelom ambijentu ozbiljnost i dostojanstvo. Pilastri su postavljeni na tlo, bez baze, i podržavaju arhitrav bez abakusa i bez kapitela.

[17] God. 1933. pregledao sam dotada iskopan kompleks oko Djoserove piramide i zatekao tamo na radu J. P. Laurera. Trideset godina poslije (god. 1963) bio sam ponovo u Sakkari, gdje je još uvijek radio J. P. Laurer, koji mi je pokazao nova sjajna otkrića, a i odlične rekonstrukcije, od kojih sam neke s dozvolom istraživača i rekonstruktora J. P. Laurera fotografirao. Neke fotografije donosim u ovoj knjizi. – Firth, Quibell i J. P. Laurer, The Step Pyramid, 2. sv., Kairo 1935. i La pyramide a degrés I, II, Cairo 1936. – E. Drioton – J. Vandier, Les peuples de l'Orient Méditerranéen, Paris 1938, str. 188. – E. Drioton – J. P. Laurer, Sakkarah, Les monuments de Zoser, II. izd. Le Caire 1951.

MASTABE

Drugo veliko polje na kojem se očitovala egipatska arhitektonska djelatnost u to doba jesu grobnice kraljeva i velikaša. Prije toga jednostavne, primaju te grobnice za III-e dinastije poseban oblik tzv. mastaba. Mastaba je arapska riječ i znači klupa. Tako su tu vrstu grobnica nazvali arapski radnici. U tinisko se doba na grobnicu nasuo pijesak i komadi kamena i to se onda pokrilo stijenama. Na početku III-e dinastije mjesto nepravilnog oblika gradi se nasip od cigala i stvara velika gradnja pravilnih stranica kojoj je baza pravokutnik, a strane se prema gore suzuju do izvjesne visine, a onda završavaju ravnom plohom. To je početak mastabe. Mastaba pokriva grobnicu koja je duboko iskopana. a onda joj je ulaz pokriven kamenim blokovima. Sama grobnica imala je mrtvačku komoru i nekoliko dvorana, spremišta za pokojnika.

PIRAMIDE

Međutim ni ovakve gradnje nisu bile dosta sigurne da će kraljevo truplo ostati nedirnuto za vjekove, to manje što je u tim grobnicama dano kralju za vječnost isuviše toga što je mamilo mnoge koji nisu naročito poštivali kraljevsko božanstvo. Krađa grobnica bila je u Egiptu uobičajena od davnih vremena, pa dalje. Ali, kako je po vjerovanju Egipćana postojanje prekogrobnog života bilo usko vezano uz postojanje tijela, trebalo je tijelo naročito dobro spremiti, da do njega kradljivci nikako ne mogu doprijeti. U tu svrhu izmislio je arhitekt Imhotep, prvi arhitekt svijeta čije nam se ime sačuvalo, da za faraona Djosera sagradi takvu grobnicu i u njoj grobnu komoru do koje neće biti moguć pristup kradljivcima. On je u tu svrhu postavio šest mastaba jednu povrh druge tako da je slijedeća uvijek bila znatno manje podnice od prijašnje, a jedna je bila obična piramida. Tako je nastala piramida Djoserova kod

Sakkare, poznata pod imenom »piramida na stepenice«, stepenasta piramida. Mastabe iz kojih je ta piramida sastavljena nisu od opeka, nego iz istesanog kamenja. Visina je piramide preko 60 m. Sama Djoserova grobna komora nalazila se u unutrašnjosti, ispod zemlje. Ali, kako je piramida bila sasvim zatvorena, nije arhitekt htio da u njenu nutrinu postavi komore za hranu i ostalo, nego je u tu svrhu ogradio piramidu širokim zidom unutar kojega je postavio dva hrama od kojih jedan posmrtni faraona Djosera, u kojem se »dnevno« obavljao posmrtni kult toga vladara, zatim brojne druge zgrade, sve to izrađeno iz kamena, često sa vanredno lijepim nakitom, sa stupovima, kapitelima, itd. Kamena arhitektura i izrađivanje kamena u tim je zgradama oko piramida tako savršena da ne znamo čemu bi se više divili, da li genijalnoj konstrukciji same piramide, planu hramova ili savršenosti obrade kamena. To nas još više zadivljuje kad prema dosadanjim nalazima nemamo prije toga predradnja koje bi dovele do tolikog zamaha i do tolike savršenosti u obradi.

Još za prvog vladara IV-e dinastije (Snofrua) sagrađena je slična stepenasta piramida kod Meduma, a onda druga kod Dahšura sa kvadratičnom bazom, a trokutnim stranama koje su nekako u sredini svinute, gdje je nestalo stepenica. Ta je gradnja preteča velikih piramida, a i svih kasnijih dobro poznatih, najgolemijih umjetnih tvorevina svijeta.

Za tri vladara koji vladaju gotovo svi jedan za drugim sagrađene su silne piramide kod Gizeha. To su piramide građene za vladarâ koji se zvahu: Khufu, Chafre, Menkerre ili, kako je po grčkom nazivanju njihovih imena ušlo u literaturu: Keops, Kefren i Mikerinos. Uz te velike piramide bile su male piramide za žene. Te su piramide, sa kvadratičnom bazom i istokračnim trokutima na stranama, određene isključivo za čuvanje kraljevog mrtvog tijela, da za vječna vremena osiguraju posmrtni život kralju-bogu. Pred svakom je od tih piramida bio posmrtni hram i brojne dvorane za čuvanje svega onoga što je kralju poslije smrti trebalo. Kako je izgledao takav hram, pokazuju nam iskopine Kefrenova hrama pred njegovom piramidom, sa već spomenutim silnim monolitnim kvadratičnim stupovima i čuvenom sfingom do njega. Nikada nije arhitektonski genij ostvario nešto veličanstvenijega nego su piramide zajedno sa posmrtnim hramovima do njih.

Ne ulazeći podrobno u opisivanje piramida, iznijet ćemo samo nešto: Keopsova je piramida bila 147 m visoka, svaka strana njezine podnice 230,38 m duga, a visina svake pobočne strane 186 m. Za njenu je grad-

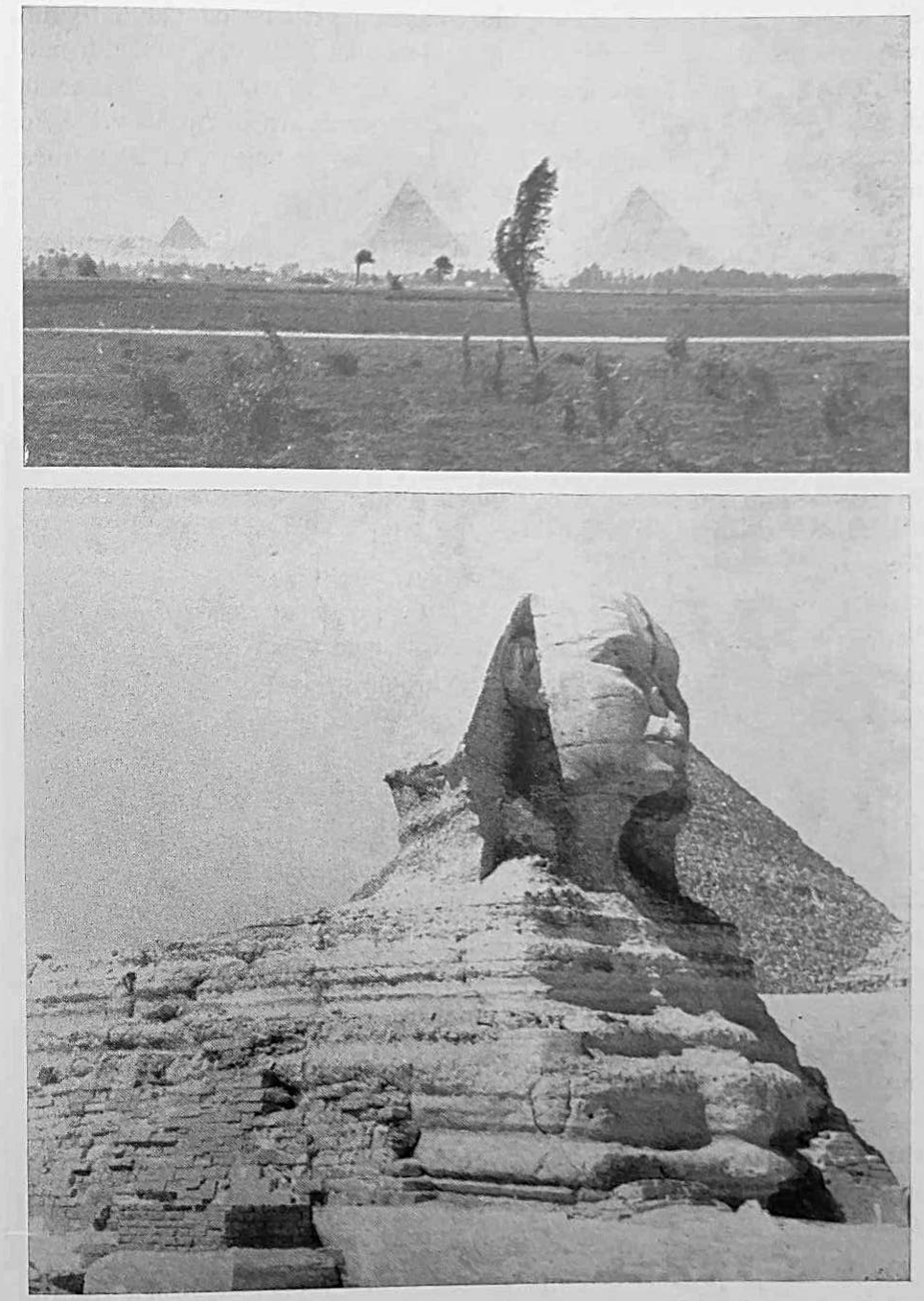

Piramide: Keops, Kefren, Mikerinos – Sfinga pred posmrtnim hramom Kefrena

nju trebalo 2,300.000 kamenih blokova,svaki veličine od oko 1,10 m^3, a cjelokupni građevni materijal imao je preko 2,500.000 kubičnih metara. Ta piramida pokriva površinu od 54,300 m^2. Danas je visina te piramide nešto niža, jer su vjetrovi i nevrijeme okrnjili njezin vrh tako da je današnja njezina visina 137,18 m. dakle je gotovo za 10 m niža nego u Herodotovo doba (oko 450 god. pr. n. e.).

Iz daljine se izgled piramida nije promijenio, ali kad se danas njima približimo, onda nam se čine kao da se sastavljene od mnogo naslaganih krnjih piramida, dakle da su stepenaste piramide. Međutim su u starini sve strane bile sasvim ravne i glatke, onako kako je to danas na nekim dijelovima Keopsove piramide, sasvim uz zemlju, ili kakav je još uvijek vrh Kefrenove piramide. Kroz stoljeća n. e. uzimali su različiti gospodari Egipta lijepo istesane kamene blokove za svoje gradnje i polako sasvim ogulili Keopsovu piramidu, isto tako i Mikerinosovu, a gotovo sasvim i Kefrenovu. Do same grobne komore, koja se nalazi nekako u sredini Keopsove piramide, nalazi se najprije jedan hodnik, 98 m dug, a 1,22 m visok, koji vodi u veliku dvoranu, zapravo u jedan uzak, dug i visok hodnik koji je 47 m dug, 8,5 m visok, a samo 1 m i 4 cm širok, koso nagnut pod kutom od blizu 27 m na podu i na stropu. Taj je hodnik-dvorana remek djelo klesarske umjetnosti. Politura kamenih zidova i način kako su postavljeni kamen do kamena u toj golemoj dvorani zadivljuje i pokazuje nam kako je uznapredovao taj zanat u Egiptu prije skoro 5000 godina. Arapski pisac Abd-el-Atif, koji je početkom trinaestog stoljeća n. e. bio u toj piramidi, napisao je o spomenutoj dvorani i njenim zidovima da između kamena i kamena nema ni toliko prostora da bi se mogla u nj uvući i jedna igla ili jedna vlas, i doista je tako. Ta dvorana-hodnik vodi u grobnu komoru gdje se nalazi granitni sarkofag samoga faraona Keopsa. Sve ostalo odnijeli su kradljivci već u starome vijeku tako da nismo nikako upućeni što je taj vladar sobom u grob ponio, ali nema nikakove sumnje da je u toj dvorani, u kojoj se sad nalazi samo prazan sarkofag, bilo obilje skupocjenog posuđa, zlata i dragog kamenja, pokućstva itd. Sama dvorana djeluje veličanstveno. Njezin je svod načinjen od devet silnih granitnih pragova, od kojih je svaki 5,64 m dug, dok su stijene iz majstorski izrađenih granitnih blokova.

Malo manja je Kefrenova piramida, danas 136,40 m visoka (ranije 143,5 m), ali iz daljine se čini viša od Keopsove, jer je podignuta na višoj razini.

Keopsova piramida iz bliza

Za vladara V-e i VI-e dinastije nastavilo se gradnjom piramida u istom stilu, ali te su nešto manje. Međutim su one za poznavanje egipatske povijesti vrlo važne, jer su nam se na njima sačuvali natpisi koji otkrivaju tadašnje nazore, a donekle i socijalno stanje Stare Države.

Najnoviji nalaz u okolici piramida, zimi 1953–1954, su lađe, pronađene uz Keopsovu piramidu. One su gotovo sasvim sačuvane i moguće ih je u cijelosti rekonstruirati.

Kako rekosmo lađe su se nalazile uz Keopsovu piramidu u dva zdenca koja su bila paralelna sa južnom stranicom piramide. Obje su vezane uz posmrtne ceremonije Keopsa. Vjerojatno su bile upotrebljene za procesiju po Nilu, kad se Keopsova mumija prevozila sa istočne na zapadnu obalu.

DALJNJI RAZVOJ MASTABA

Već u doba velikih piramida razvija se mastaba koja uglavnom zadržava svoj utvrđeni oblik, ali dobiva neke nove detalje. Sada su mastabe grobnice velikaša, okupljene redovito oko vladarske piramide. To nam naročito upada u oči kod Keopsove piramide, gdje polje mastaba izgleda kao pravilno raspoređeni grad. Na pročelju tih mastaba nalazi se jedna ili dvije niše koje su kao ulaz u grobnicu. Preko tih niša – po ondašnjem vjerovanju – duša ostaje u vezi sa svijetom. Tu se obavljaju posmrtni obredi za pokojnika i nosi hrana za njega. S vremenom niše bivaju lijepo iskićene, čine tzv. »prividna vrata«. Iza toga stvara se tamo posebna komorica za kipove, tzv. serdab (arapski) gdje su se nalazili kipovi umrloga. Komorica je bila spojena malenom pukotinom sa nišom. Sama mumija pokojnika nalazila se duboko pod zemljom u jednoj rupi, izdubenoj u klisuri, u drvenom lijesu, a lijes katkad u kamenom sarkofagu koji je obično dekoriran kao kuća. Mastabe, koje s početka imaju jednu komoru, dobivaju ih s vremenom sve više, pa za V-e dinastije nastaje tu velik niz dvorana, većih i manjih, sa stupovima i pilastrima, sjajno iskićenih reljefima i slikama, katkad upravo prekrasnim, sa prizorima iz života pokojnika koji onda – kako rekosmo prije – magično oživljavaju. Tu nema nijednog kipa božanstva, tu nema spomena smrti, pokojnik je tu sa životom onako kako je bio na zemlji. Takve su i mastabe za VI-e dinastije. U isto doba, u krajevima gdje je teren tome pogodovao, izvodi se u klisuri ono isto što i u mastabama. Tu je duboko unutra mumija pokojnika, a sprijeda i naokolo komore iskićene poput mastaba reljefima i slikama.

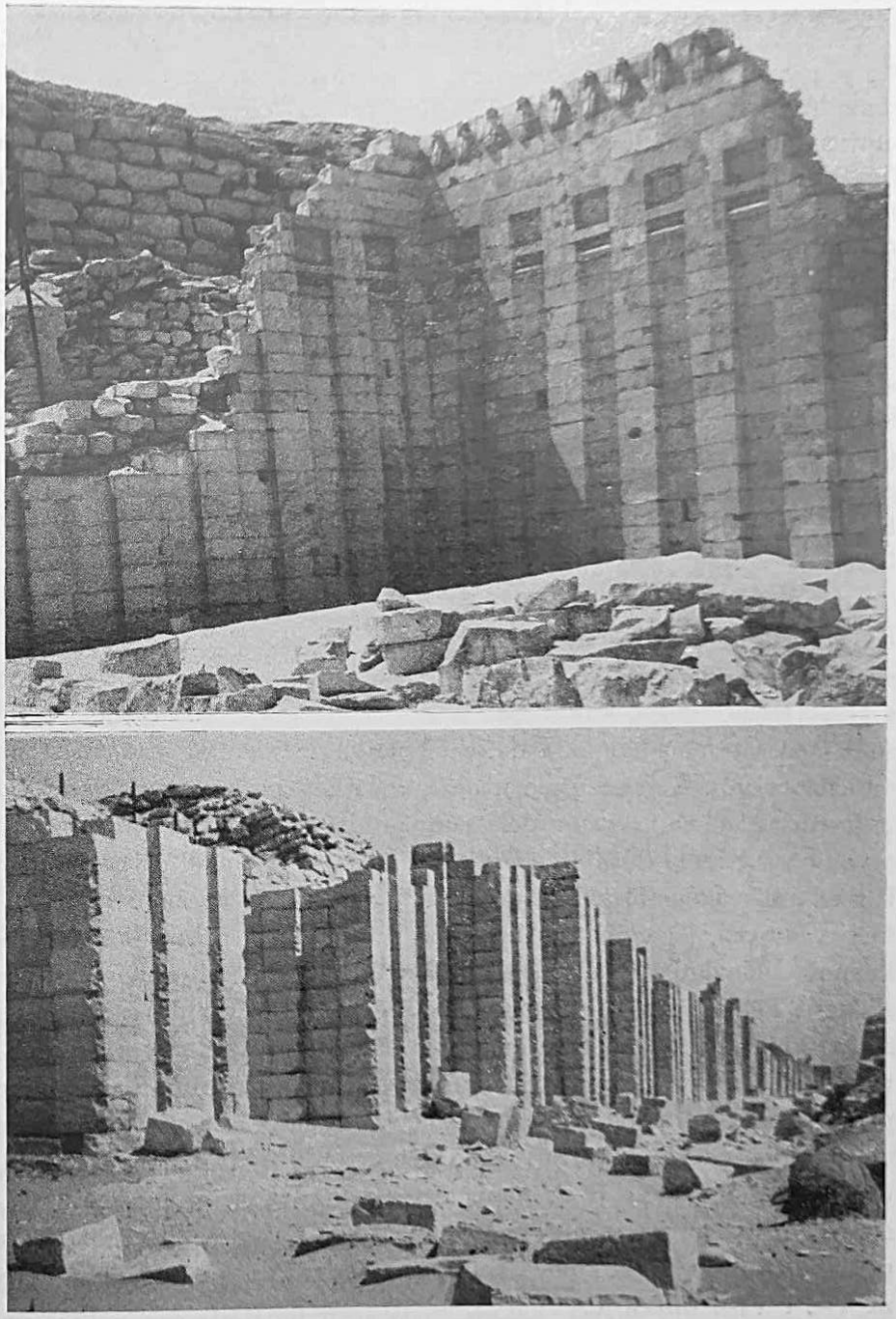

Kompleks zgrada oko stepenaste piramide

Već je za II-e dinastije određeno kako se imaju praviti kipovi vladara, što je u osnovi ostalo stalno do kraja staroga Egipta, izuzev kratko vrijeme Aknatona. Promjene su bile u napretku tehnike, u sposobnosti umjetnika pri oblikovanju forma i davanju umjetničke snage izrazu lica, ali je dostojanstveno držanje ostalo isto kroz sva vremena. Pri tom treba istaknuti slijedeće: egipatski je umjetnik strogo vezan određenim propisima, bilo da gradi kipove ili slika slike bogova i kraljeva, bilo da su predmet njegova umjetničkog stvaranja obični ljudi, životinje ili priroda. Kipar mora prikazivati kralja ili boga sa stisnutim nogama ili lijevom pruženom naprijed, ako je u stojećem stavu, a katkad, gdje sjedi na kakvoj stolici ili prijestolju, uvijek dostojanstveno, jer su ti kipovi bili namijenjeni ili hramovima ili grobnicama. Ali uza sve to i u granicama tih propisa, znade on, ako je doista umjetnik, dati licu mnogo puta takve crte i takav izraz kakav nećemo više nikada susresti. Kip kralja Djosera, prvog iz III-e dinastije, već pokazuje više napretka od kipa kralja Kasekema iz II-e, ne samo u tehnici nego i u izrazu. Odmah zatim za Kefrena kiparska umjetnost doživljuje vrhunac u divnom kipu Kefrenovu, u čijem je vjernom portretu od tvrdoga diorita izraženo i dostojanstvo kralja i božanska veza. Kompozicija sa raširenim krilima sokola-Horusa tu je nenadmašiva. A i drugi Kefrenovi kipovi djelomično su izvrsno rađeni. Od tada dalje egipatska je kiparska umjetnost na odličnoj visini. Kad se uzme u obzir da su to prvi poznati kipovi od najtvrđeg kamena i da su rađeni samo oruđem od kamena i pijeskom ili oruđem od bakra, razmjerno meke kovine, onda nam je divna izradba kamena još zagonetnija. Pri tom ne smijemo gledati na anatomsku imitaciju čovjeka, jer egipatski umjetnik to i ne gleda, njemu je do cjelokupnog djelovanja kipa, kad se radi o tijelu, i do što je moguće veće sličnosti, kad se radi o licu. Iz toga su vremena (tj. IV-e dinastije) i dva sjajna kipa princa Rahotepa i njegove žene Nofret iz Rahotepove grobnice kod Meduma, rađena od vapnenca. Ti kipovi u svojim licima toliko puni životne topline da rijetko nalazimo do danas nešto slično, mada su bili namijenjeni za grobnicu i mada se u držanju tijela prilagođuju konvencionalnosti. Takvo je i poprsje Anhafa iz njegove grobnice kod Gizeha i kip Ranofera iz njegove grobnice kod Sakkare. Stečeno znanje pri izrađivanju velikih kipova velikaša i vladara ostaje, pa i napreduje, za V-e i VI-e dinastije.

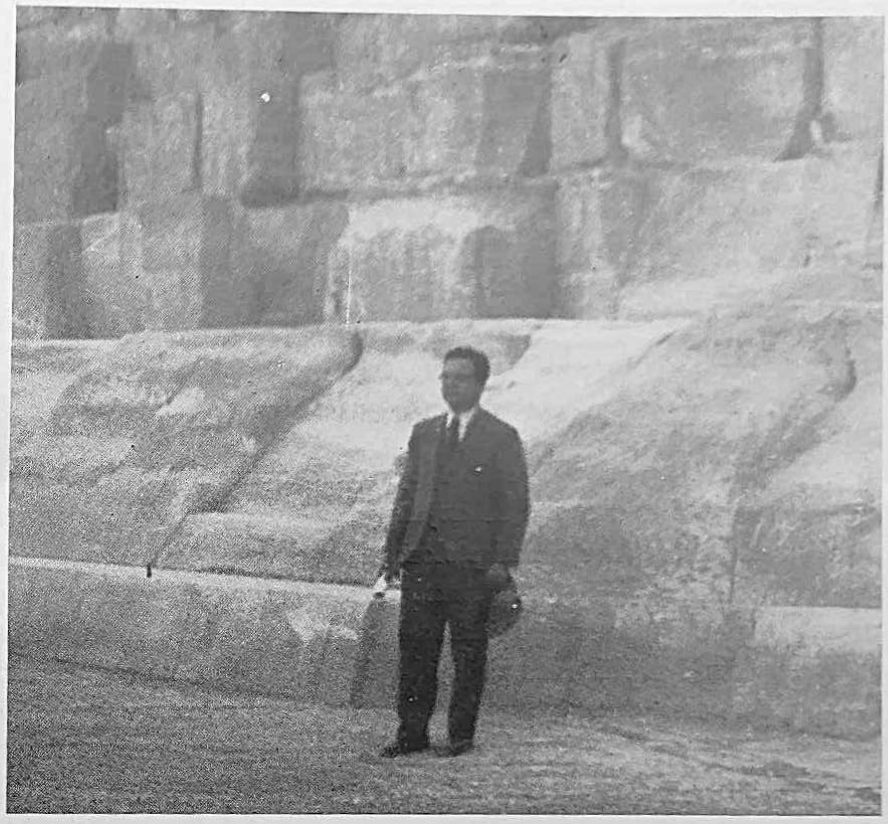

Donji kameni blokovi iz kojih je danas sastavljena Keopsova piramida

Dok se kod kipova vladara koji se prave od tvrdog i najtvrđeg kamena umjetnik drži strogo propisa, slobodniji je kad obrađuje manje znamenite ličnosti ili obične činovnike i ljude. Tada on radi kipove od drva i vapnenca koji su uvijek manji od naravne veličine. On se sada udaljuje od propisanog držanja tijela, pravi kipove koji koračaju, kao onaj divni drveni kip Kaapera, nazvan Šek-el Beled (seoski glavar), remek-djelo egipatske umjetnosti, ili čuveni kip od vapnenca »pisara« u Louvreu, koji sjedi prekriženih nogu, sa svitkom papira na koljenima, itd. Sve je to prikazano u punoj prirodnosti i sa toliko svježine. Ti nam se kipovi čine to prirodniji što su im načinjene i oči, tako da je rožnica od bijelog kamena, a zjenica od crnog. Čak je i tijelo kod tih kipova, u najtežim dijelovima za umjetnika, gotovo uvijek ispravno izrađeno. Sad se prave kipovi i od tučenog bakra, kao onaj Pepija I-og i njegova sina, jedan prirodniji od drugog u izradbi. Još su više naturalistički

mali kipovi slugu i sluškinja, koji kuhaju pivo ili melju žito, što ih postavljahu pokojniku u grob da mu taj posao rade i poslije smrti. Možda ćemo se začuditi kako je u tih kipova ispružena noga prevelika ili ruka, koja obimlje drugog preduga, ali to spada u stil i Egipćanin nije time razbijao glave.

RELJEFI I SLIKE

Kao što se u to vrijeme razvila obla plastika, razvio se isto tako sjajno reljef. Grobnice kraljeva i velikaša daju nam sada preobilje građe da možemo upoznati tadašnju egipatsku reljefnu umjetnost. Umjetnik nastoji prikazati u reljefu pojedine dijelove čovječjeg tijela što vjernije, pa se događa da njemu i nije do spoja cjelokupnosti. To vrijedi i za predmete, pa se npr. crta stol na kojemu se nalaze darovi i hrana tako da se ti predmeti naslikaju nad stolom. Čovjek se prema pravilu slika uvijek tako da mu se vide oba ramena i pupak, glava u profilu, a noge jedna za drugom ako korača, a jedna do druge ako sjedi. Ali to vrijedi samo za kraljeve i velikaše, sluge i radnici crtaju se slobodno i prirodno, pa ako su u profilu, onda im je i cijelo tijelo tako nacrtano, pa se vidi samo jedno rame, a ne prsa. Egipatski slikar toga i svih kasnijih vremena ne pazi nimalo na perspektivu, nego lica i stvari koje stoje jedne iza drugih crta jedne povrh drugih. To isto čini ako se osobe ili stvari međusobno križaju. Tako su obje čovječje noge u istoj temeljnoj liniji u kojoj su sluge i magarci koje oni natovaruju itd. Ono što se ne može nacrtati na istoj liniji, slikar stavlja jedno povrh drugoga. Kod tih reljefa majstor najviše pazi na izradbu pojedinosti ljudi i životinja. I dok je kod životinja mnogo puta postigao vjerno prikazivanje, nije to nikad kod čovjeka. Napose nam je egipatski umjetnik iznio bujan i raznolik život Egipćana. Taj je u starijim reljefima i slikama za prvih vladara I-e dinastije još ukočen, a za V-e dinastije pun života, naročito u grobnicama Ptahotepa i Tija u Sakkari. Ti reljefi nisu ono što mi danas nazivamo reljefima ni ono što tim imenom nazivamo kod Grka. Radi se o plosnatom reljefu gdje se utisak postizava samo crtački, a ne kiparski. Prije toga bilo je i u Egiptu visokih reljefa, ali ti su brzo prestali. Svi su reljefi, kao i kipovi i stupovi, bili polihromni, a da se pritom nije nimalo pazilo na svjetlo i sjenu. Slika koje nisu ujedno i takvi reljefi ima iz toga vremena vrlo malo.

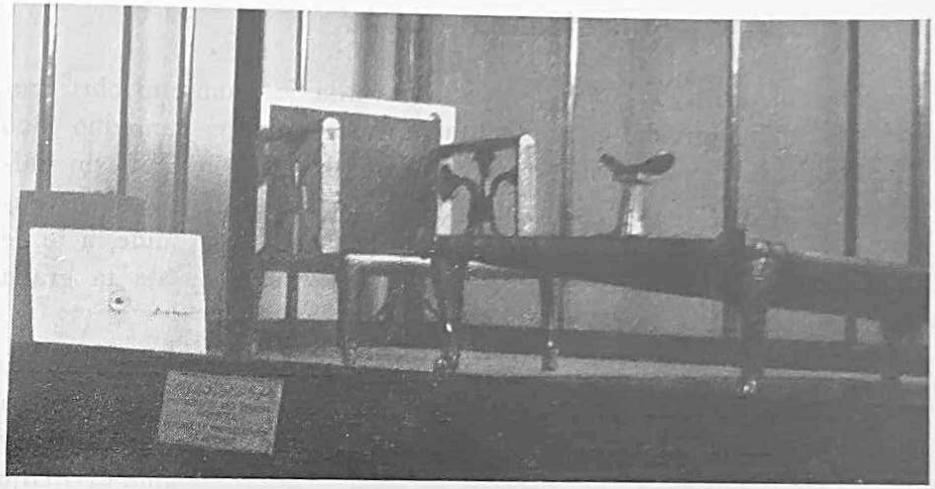

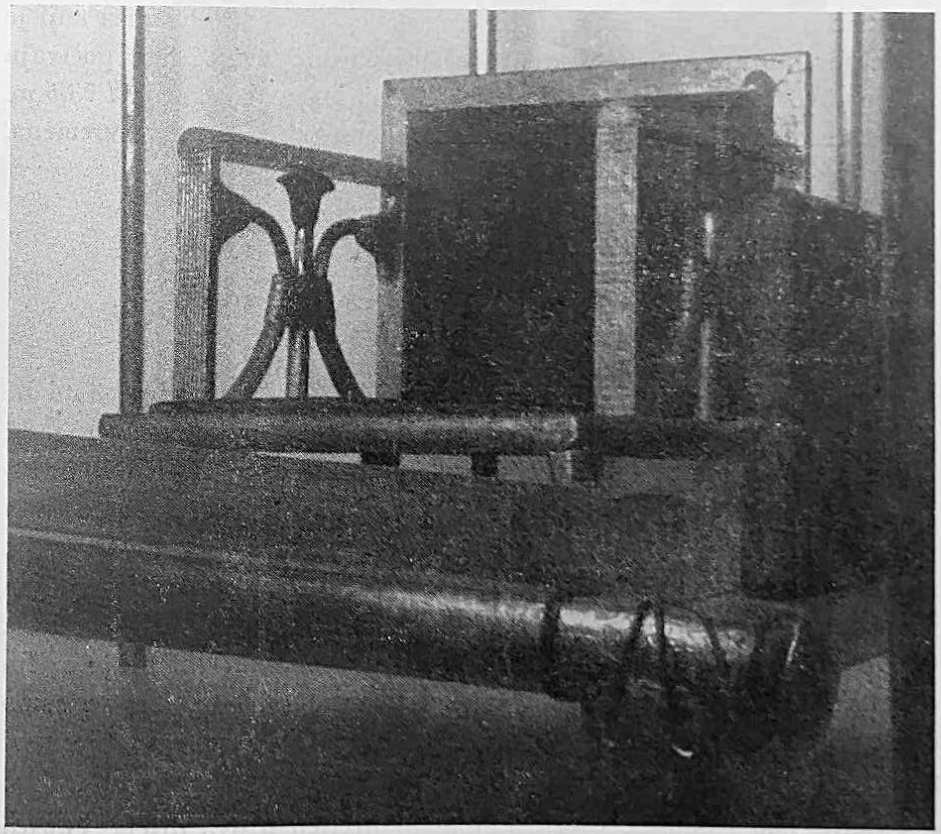

Naslonjač, krevet i uzglavlje, te zlatne šipke baldahina kraljice Hetep-heres, žene Snofrua i majke Keopsa (gore)

Naslonjač kraljice Hetep-heres (dolje) Kairo, Muzej

UMJETNI OBRT

Egipatska umjetnost toga vremena zahvatila je i umjetni obrt: pokućstvo, nakit, pribor, posuđe. Istaknut ćemo ovdje vanredno fino i ukusno izrađenu nosiljku Hetep-heres, majke Keopsove, njezin baldahin, krevet i naslonjač s izvanredno lijepo izrađenim zlatnim nakitom, što je otkriveno u njezinoj grobnici kod velike piramide, a to će biti najbolji dokaz o visokom stupnju na kojem je stajala ta grana umjetnog obrta za Stare Države«.

Treba napose istaknuti veliku sfingu koja se diže na sjeveru Kefrenova hrama. Izrađena je u živoj stijeni, kao lav koji leži, sa glavom koja je predstavljala kralja Kefrena, a čuvala je ulaz u posmrtni njegov hram. Od najstarijih vremena do danas izaziva ona u ljudima divljenje ne samo zbog svoje veličine nego napose zbog zagonetnog izraza koji je umjetnik dao njenu licu. Visina toga kipa od mjesta na kojem počivaju lavlje noge do vrha sfingine glave je 20 m, a dužina njena tijela 73,5 m. Umjetnik je ovdje postigao i kolosalnost i izraz određen za sva vremena.

ORGANIZACIJA STARE DRŽAVE

Vladar Stare Države je apsolutni gospodar cijeloga Egipta, i to ne samo politički nego u svakom pogledu. On je utjelovljeni Horus i Râ a ujedno je on u sebe skupio i sve stare toteme. On je nasljednik i Horusa i Setha, u jednu riječ, on u sebi ujedinjava sve ono što je sačinjavalo nekadašnji Egipat. Istovremeno je cijela zemlja njegova zemlja, sav Egipat u svakom pogledu njegov posjed. Pored toga on je vrhovni sudac, pravo je ono »što kralj voli«, a krivo ono »što kralj prezire«. On je zapovjednik vojske, svećenik svih božanstava. Na taj je način egipatski faraon za III-e dinastije puni i apsolutni gospodar ne samo cijelog Egipta nego i svih Egipćana, koji svi žive samo po njegovoj milosti.

I dalje, kao i dotada, ostaje Egipat podijeljen u dva dijela: Gornji i Donji Egipat, ali to ništa ne smeta njegovu jedinstvu, nego je to više administrativne prirode. Cijela je uprava centralizirana.

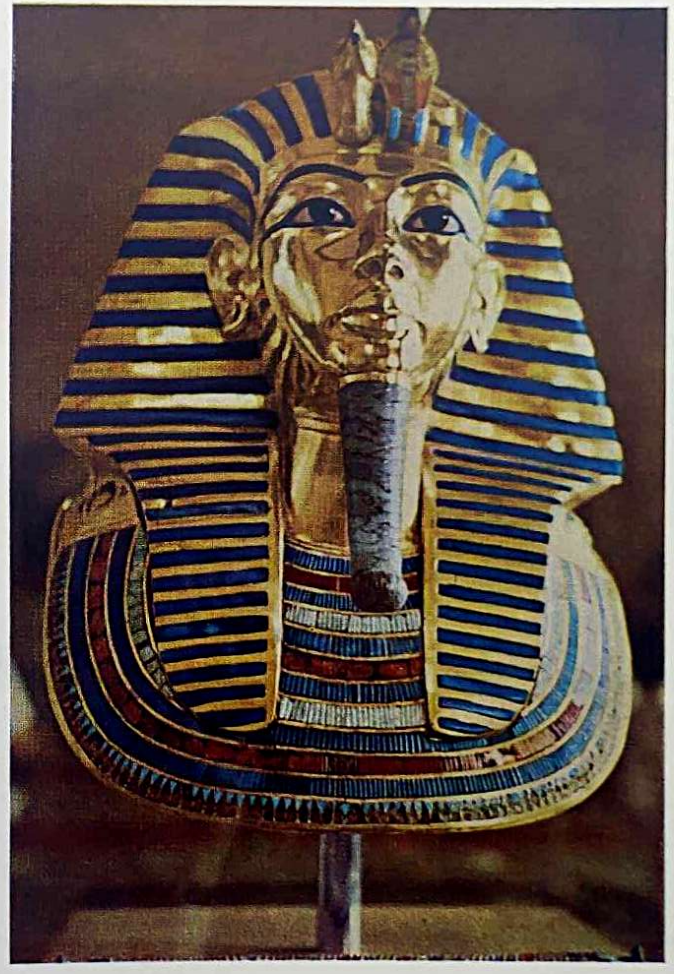

Zlatna maska kralja Tutankamona

Kairo, Muzej

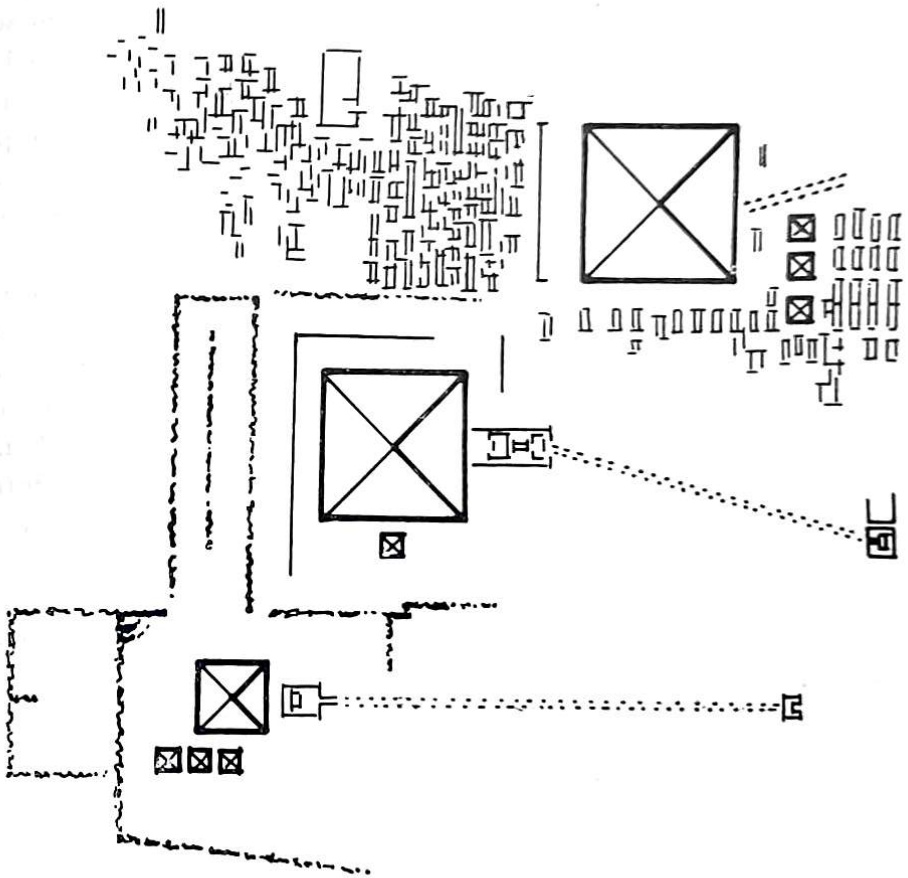

Međusobni položaj triju velikih piramida, malih piramida i mastaba u Gizehu

Faraon ima u to vrijeme svoju prijestolnicu u okolici Memfisa, ali nikada ne boravi u njemu, nego svaki faraon uvijek gradi svoju prijestolnicu nedaleko toga grada.

Kako je ne samo uprava nego i sve ostalo sada uvelike razgranato, nije više vladar koji sam vodi sve te poslove, nego je uz njega jedan njegov čovjek koji zapravo ima u rukama sve konce egipatske uprave. Njegov je naslov bio »tati« što se najbolje prevodi riječju »vezir«. On se naziva: »Vezir i sudac velike vratne dvorane« ili »Predstojnik cijele zemlje »Juga i Sjevera«, dakle Gornjeg i Donjeg Egipta, ili »Tajni savjetnik neba« (tj. kralja) »koji gleda tajne neba«. Taj vezir, koji je zapravo bio pravi vladar, i to apsolutni vladar, bio je za IV-e dinastije redovito jedan član kraljevske porodice. Vezir je vodio upravu svega: zemlje, vojske, prihoda, rashoda, financija, jedino je kult bogova bio od toga izuzet i povjeren svećenicima. Jedan od njegovih naslova je slijedeći: »Pročelnik glavnoga grada, sudac velikih vrata (kraljevske palače), čuvar kraljevskih tajna, zapovjednik vojske, kancelar Sjevera i Juga, upravitelj kuća srebra i zlata, upravitelj svih kraljevskih radova«. Pored njega bili su drugi ministri kojima su bili dodijeljeni razni poslovi, a onda ogroman broj činovnika, od kojih su najvažniji bili upravitelji nomova, nomarhi, zatim upravitelji i podređeni činovnici kraljevskih magazina, pisari. Svi su ti činovnici bili strogo po rangu poredani i plaćeni, prema svojem rangu, u naravi. Kako se cijela administracija vodila pismeno, to je od najvećeg značenja bilo naučiti i poznavati pismo.

Uprava i sudstvo bili su povezani. Nomarhi vode upravu noma, oni pobiru porez, ali su oni i suci u nomu, i kao takvi nose naslov »sudac« (sab) ili »svećenik Maâte«, božice pravde. I nomarh ima brojno činovništvo koje mu pomaže u vođenju poslova noma, ili u pojedinim manjim mjestima izvršava njegove naloge. To su »suci polja«, pa »pisari polja«, koji su i pobirači raznih dažbina i čuvari reda.

Od nižih sudova može se Egipćanin prizvati na viši sud koji se nalazio u glavnom gradu. Bio je to sud »šest velikih kuća«, a predsjednik mu je bio vezir.

Cijela je dakle uprava bila strogo centralistička. Svi činovnici konačno su bili podređeni samom vladaru, koji je kao božanstvo nad svima stajao.

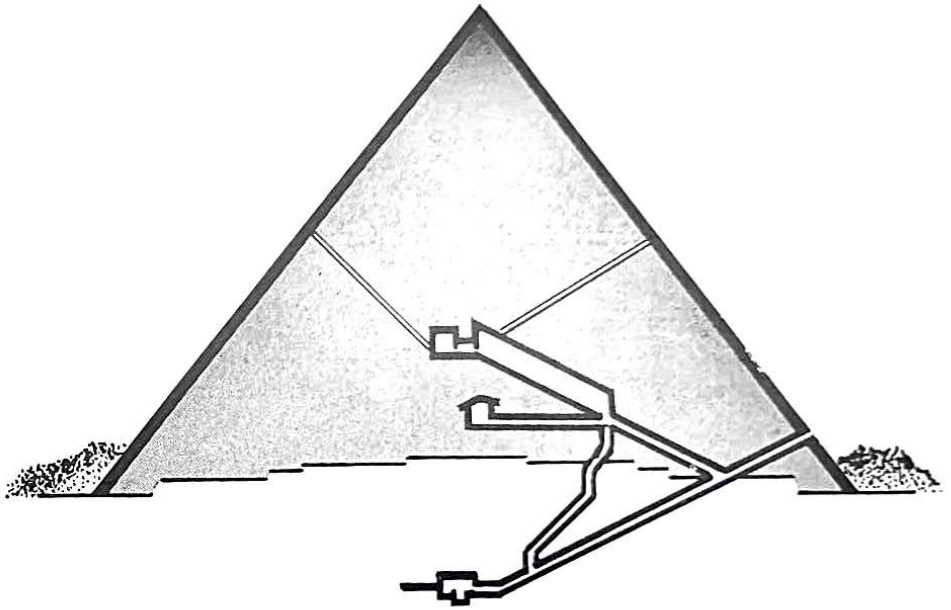

Presjek Keopsove piramide

DRUŠTVENE PRILIKE

Egipat u to vrijeme još ne poznaje nikakva plemstva. Kralj je podvrgao sve pod svoju vlast, a činovništvo je samo po njegovoj milosti. Međutim, najviše činovništvo je u prvom redu iz kraljevske kuće, a činovništvo, svaki posao i sve drugo je nasljedno. Pravda postoji, ali ta pravda nije proistekla iz narodnog prava, nego je ona volja kraljeva. Kralj je određuje prema svome nahođenju i prema svojoj volji.

Kralj je vlasnik cijelog egipatskog zemljišta, svi prihodi njemu pripadaju, svi egipatski stanovnici njegovo su vlasništvo. Seljaci (mertu) su samo radnici, privezani uz svoj posao. Oni nisu robovi, jer su robovi samo zarobljenici, ali oni ne posjeduju ništa i moraju raditi i obrađivati

zemlju za kralja, on im ostavlja jedan mali dio priroda da od toga bijedno životare i stan u bijednim kućicama, načinjenim od ševara i blata. Oni su privezani uz zemlju i ne mogu se seliti kamo hoće, nego moraju da cijelog svog života rade za vladara. Oni rade svoj posao ne po svojoj volji, i kako oni hoće, nego su to ekipe od po pet osoba, udružene u tucete i stotine, kojima stoji na čelu jedan zapovjednik. Vjerojatno je bio glavar porodice, koji je odgovoran za rad te grupe. Jesu li ti ljudi ostajali uvijek na istoj zemlji i nju obrađivali, ili su mogli, po volji nomarha, biti porazmješteni i drugdje u Egiptu, ne znamo. Čini se da su vlasti mogle da s njima postupaju kako su htjele i da ih upotrebljavaju onako kako su htjele. Ali da se ljudi ne izrabljuju prema volji pojedinih nomarha, bilo je već u to doba određeno šta sve treba da rade i što sve da doprinose. Već tada postoji u pojedinim nomima jedno nadleštvo koje pazi na rad seljaka, u prvom redu zbog toga da ne bi premalo radili.

Pored seljaka, koji su bili najviše iskorišćavani, bilo je i zanatlija. Oni nisu bili nikakvi samostalni obrtnici, nego su i oni poput seljaka bili ljudi kojih je posao pripadao vladaru. U to doba bile su već razvijene sve vrsti zanata. Bilo je tu radnika na kamenu, kožara, kovača bakra, drvodjelaca, tkalaca, zidara, postolara, a onda i onih koji su radili finije zanate, kao zlatara, cizelatora i, konačno, umjetnika. Oni su radili u prvom redu za vladara, dakle za državu toga vremena; slobodnih zanatlija tada nema. Ukoliko vladar naredi nekom svom činovniku da za njega rade zanatlije, oni rade, ali sami nemaju nikakve privatne poslovnice i ne mogu da rade za onoga za koga hoće. Za svoj rad primaju naplatu u naravi: hranu, stan, odijelo i drugo. Ipak je njihovo socijalno stanje bilo bolje od stanja poljodjelskih radnika. To zaključujemo iz toga što u protivnom slučaju ne bi oni bili izradili ona velebna djela u svim granama zanata koja su nam ostavili. Potrebno je istaknuti i to da se svaki zanat prenosio od oca na sina i da su svi strogo držali tajnu svoga zanata. Zbog toga su bili i naročito traženi, a istaknutiji od njih i bolje plaćeni. Inače, kako rekosmo, ne bi bilo moguće da bi oni toliko mara i nastojanja i uspjeha ulili u svoj posao.

Pored seljaka i zanatlija treba osobitu pažnju posvetiti robovima, koji su bili upotrebljavani ne samo za poljodjelske nego i za sve druge poslove. A tih je poslova bilo u Egiptu na pretek. Kralj je Snofru doveo iz svoga ratnog pohoda na Nubiju 7000 zarobljenika, iz drugog jednog

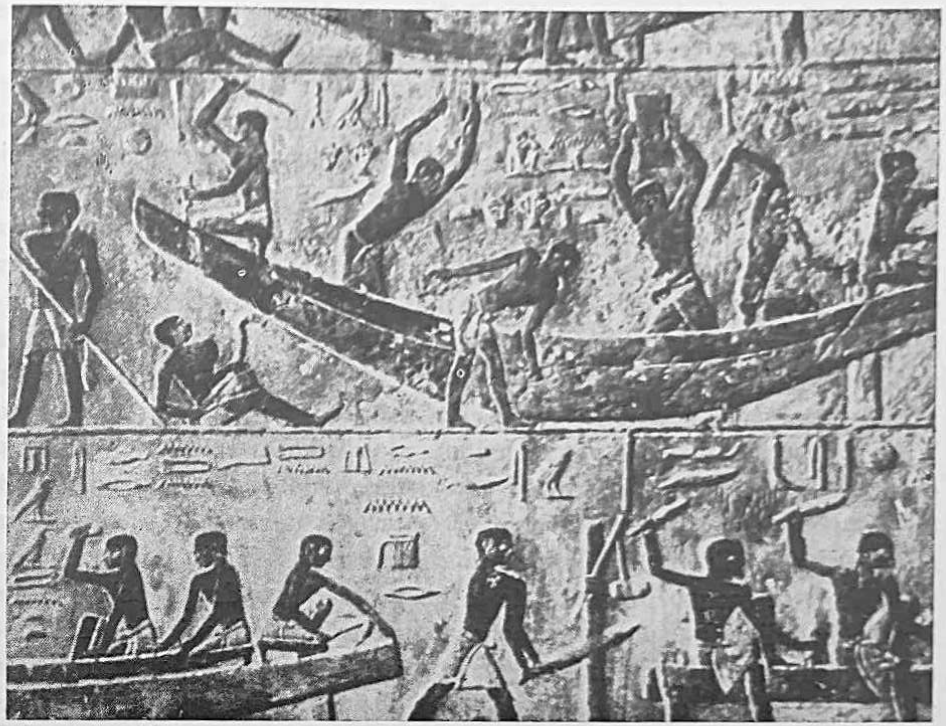

Brodogradnja za vrijeme V din.
Mastaba dvorskog dostojanstvenika Ti-ja (Sakkara)

pohoda na Libiju 11000. Nema sumnje da su to radili i graditelji velikih piramida i njihovi nasljednici. Ti su zarobljenici postajali robovi, koji su upotrebljavani kao svaka tegleća marva, za sve poslove.

I seljaci, i zanatlije, i robovi bili su iskorišćavani od kralja i njegovih najbližih činovnika. Velike piramide, mastabe, kipove, slike, reljefe, nakite, itd. radili su jedino za vladara i njegovu okolinu. Kako su sami Egipćani u doba Herodotovo, dakle u V st. pr. n. e., mislili o socijalnom stanju toga vremena navest ćemo ono što o tom pripovijeda sam Herodot, mada tome ne možemo dati nikakvu historijsku vrijednost. »Do kralja Rampsinita – priča Herodot – živjeli su Egipćani, kao što su mi kazivali, sasvim po zakonu i Egipat je bio veoma sretan. Ali Keops, koji se poslije njega zakraljio, bacio ga je u kojekakve nevolje. On im je zatvorio sve hramove te im nije dao žrtava prinositi, a onda je stao sve Egipćane nagoniti, da za nj rade. Jednima je naložio da iz kamenjakâ u Arapskim gorama kamenje do Nila vuku. A drugima je na-

redio, da kamenje, koje se preko rijeke na ladama prevezc, primaju pa vuku do gora, koje se Libijske zovu. Tako je sto tisuća ljudi radilo po tri mjeseca. A vremena je narod potrošio deset godina na gradnju puta, kojim su vukli kamenje, koji nije baš mnogo manje djelo od piramide, kao što se meni čini. Taj je put pet stadija dug, deset hvati širok, a visok je, gdje je najviši, osam hvati; a sagrađen je od tesana kamenja, u kojem su slike urezane. Na taj se dakle put potrošilo deset godina i na podzemske komore, koje su na visini gdje stoje piramide. Te je komore načinio sebi za grobnicu na otoku, za koji je Nil prokopom naveo. A piramida sama gradila se dvadeset godina... A gradila se ta piramida poput skalinâ koje gdjekoji vijencem, a drugi stubama zovu. Pošto su je tako sagradili, dizali su ostalo kamenje strojevima, koji su bili od kratkih greda načinjeni, sa zemlje na prvi red skalinski. A kad bi kamen došao onamo, metnuli bi ga na drugi stroj, koji je stajao na prvom redu, te bi ga s njega drugim strojem na drugi red povukli. Jer koliko god redova skalinskih bilo, toliko je bilo i strojeva, ili je bio i jedan jedini stroj, koji se mogao prenositi, te bi ga prenijeli na drugi, pošto bi mu kamen izvadili. Ja spominjem oboje, kao što se pripovijeda. Tako se dakle sagradio najprije najgornji dio piramidin, onda su gradili dio do njega, a napokon su sagradili najdonji dio pri zemlji. Na piramidi je zabilježeno u egipatskom pismu, koliko se potrošilo na rotkvu i na luk i na češan za radnike. I kao što se dobro sjećam, što mi je tumač čitajući pismo kazao, potrošilo se tisuću šest stotina talenata srebra[18]...«. Mada ne možemo u cijelosti vjerovati ovim Herodotovim pripovijestima, svakako je očito da je za gradnju velike piramide trebalo i mnogo radne snage i mnogo vremena. Radnu snagu davao je narod Egipta i robovi, koje je sve vladar iskorišćavao za gradnju svoje grobnice, u svoju osobnu korist, da on uzmogne poslije smrti kao bog na vječna vremena živjeti.

Za gradnju piramide trebalo je vrlo mnogo ljudi i posao je bio nadasve težak, tim teži što se sve to moralo raditi skoro golim rukama, ukoliko se odnosilo na prenos kamenih blokova, a sa oruđem iz kamena i razmjerno mekoga bakra ukoliko se to odnosilo na klesarski posao. U tu je svrhu upotrijebljeno vrlo mnogo Egipćana, koji za to nisu imali nikakve posebne nagrade, nego im se davala najprostija hrana. To možemo vjerovati Herodotu, jer su – kako on sam pripovijeda –

[18] Herodot, II knjiga, 124, 125. Ovaj tekst uzet je iz hrvatskoga prijevoda A. Musića: Herodotova Povijest, dio prvi, knjiga prva do četvrte, Zagreb 1887, str. 138, 139 i 140.

u njegovo doba postojali natpisi na velikoj piramidi, koje mu je vjerojatno koji egipatski svećenik pročitao i preveo. Međutim o samom načinu gradnje mogao je Herodot, a i njegovi tumači, znati vrlo malo, jer to nije bilo zabilježeno, a od gradnje piramida do Herodota proteklo je 2400 godina, dakle otprilike toliko koliko od Herodota do nas. Nema nikakve sumnje da su, po naređenju vladarevu, njegovi činovnici upotrijebljavali sve da piramida ispade ne samo što veličanstvenija nego i što sigurniji njegov vječni stan. Međutim se pojedinosti Herodotova pripovijedanja ne mogu uzeti kao istinite. Nema sumnje da egipatski radnici nisu dragovoljno i s oduševljenjem radili tako težak posao, na egipatskom suncu i žegi, i da su ih nadzornici silili na taj rad, da su ih bili i tukli, kažnjavali, a možda i ubijali. To nam je to vjerojatnije što su nam se sačuvale na drugim spomenicima slike na kojima je nadzornik prikazan kako bičem goni radnike na posao. Uz seljake radili su tu i robovi, čija sudbina sigurno nije bila nipošto bolja od sudbine egipatskih seljaka koji su svi, osim nekih privilegiranih, bili dužni raditi na javnim radnjama.

Najbolju sliku socijalnih prilika u Egiptu III-e i IV-e dinastije, dakle za gradnje velikih piramida, daju nam grobovi. Velik dio egipatskog naroda gradi grobnicu, piramidu, vladaru koji je počinje graditi malo pošto je stupio na prijestolje i u tu svrhu upotrebljava svu egipatsku radnu snagu, ukoliko nije uposlena u gradnji njegove palače. Sav radni svijet Egipta: arhitekti, graditelji, drvodjelci, kovači, cizelatori, zlatari, fini lončari, slikari, kipari, svi rade ili za njegovu grobnicu ili za njegovu palaču. Ta je grobnica doista veličanstvena, čudo svijeta kroz sve vijekove, dokaz napretka egipatskih umnih i manuelnih radnika.

Uz vladarevu piramidu nalaze se male piramide njegovih najbližih: majke, glavne žene, sestre, a isto tako do njegove piramide mastabe velikaša, bilo da su oni bili na njegovu dvoru ili su upravljali kojim nomom, i onda se dali prenijeti do njegove piramide. Sve je to bilo zbog toga da vladar i poslije smrti ima svoj dvor, svoje dobro poznate ljude. S druge strane su ti velikaši mislili da će sebi na taj način osigurati i poslije smrti isti položaj uz kralja koji su imali za života. Piramide i mastabe nisu oni gradili po svojoj volji, nego im je u tu svrhu kralj davao i umjetnike i arhitekte i radnu snagu i potreban materijal.

Ostali Egipćani pokapaju se po cijelom Egiptu onako kako su se pokapali i prije, u jednostavne grobove, sa skučenim tijelom. To je vrijedilo za sve i za siromašne seljake i za zanatlije. Kako su oni sebi zamišljali život poslije smrti, nije nam moguće doznati jer su svi ti grobovi

bez ikakvih natpisa. Bilo je i u pojedinim nomovima imućnijih ljudi koji su načinili sebi nešto bolji grob, pa čak su neki napravili sebi i mastabe, ugledajući se u dvor, ali te su mastabe vrlo bijedne u poređenju sa onima do piramida.

Od V-e dinastije izmijenile su se donekle prilike u Egiptu. Vladari su pored dozvole za gradnju mastabe davali svojim visokim činovnicima i ono što im treba za posmrtni kult, tj. izvjesne prihode, odakle će se taj kult opskrbljavati. U tu su svrhu oni određivali izvjesnoj porodici određena zemljišta. Pored toga već su i prije vladari dali svakom hramu koji su sagradili, dakle njegovu svećenstvu, izvjesna zemljišta i izvjesne druge prihode za podržavanje kulta dotičnoga božanstva i potrebe svećenstva. Od V-e dinastije davali su vladari za nagradu pojedinim svojim činovnicima zemljišta na uživanje, pa čak i sa pravom nasljedstva. Tako se s jedne strane rasparčavao kraljev posjed, a s druge stvarali veći i veliki privatni posjedi. Kralj je prije imao isključivo pravo da upotrebljava seljake ne samo za obrađivanje svojih polja nego i za poslove na velikim gradnjama i drugim svojim poslovima. Sada imaju pravo i oni kojima je kralj dao zemljišta da traže od seljaka da im ta zemljišta obrađuju, što su oni u punoj mjeri i činili.

Već za V-e dinastije nastoje upravitelji nomova (nomarhi) da ih naslijedi u istoj dužnosti njihov vlastiti sin. Za VI-e dinastije to postaje gotovo redovito. Na taj su način pojedini nomarhi postali nekako nezavisni od vladara, a neki od njih toliko da su oko sebe sabrali mali dvor, a sa činovnicima postupali otprilike onako kao sam vladar. Pored toga oni su pomalo preuzeli nezavisno od vladara razne funkcije, kao sudačku, vojničku, pa i svećeničku. S druge strane vladari ne gledaju na taj decentralistički pokret kao na nešto opasno, jer oni uvijek stoje nad svima, kao bogovi, poštivani kao takvi od novonastalih provincijalnih vladarčića. Oni im povjeravaju često vrlo važne zadatke, administrativne, financijske i vojne prihode. Na taj se način upravitelji nomova sve više osamostaljuju i za slabih vladara postaju gotovo nezavisni.

Proces slabljenja kraljevske vlasti počinje onim momentom kad vladar darovano zemljište pretvori u nasljedno ili kad nomarhu dade pravo da njegova dužnost prijeđe na njegova sina. Na taj je način činovništvo Stare Države postalo najprije veleposjedno, a onda sve više samostalno. Ta samostalnost je tolika da su i žene imale pravo da oporučno ostave svoj posjed kome su htjele, i da je svatko mogao svoj posjed prodati ili od drugoga kupiti, zamijeniti, itd. Zajedno sa darivanjem pojedinog zemljišta, vladar je oslobađao ta zemljišta, odnosno njihova

novog vlasnika, od poreza uopće, ili barem od nekih podavanja. Uslijed toga njegovi su prihodi postajali sve manji i on nije više u prilikama u kakvima je bio prije. To i jest razlog zašto vladari VI-e dinastije ne grade sebi onako goleme piramide kao vladari IV-e. Njihovi prihodi nisu im to dopuštali, a nisu više ni imali onoliko radne snage na raspolaganju koliko su to imali oni prije njih.

Isto je tako djelovalo davanje raznim hramovima. Istina, nisu svećenici tražili neku političku samostalnost. ali je kralj, dajući im zemljišta i oslobađajući ih poreza i podavanja, slabio svoje prihode, i s njima i svoju snagu. Istina je da su sada svi oni koji su imali nekad vladarsku zemlju bili obvezani da u slučaju rata i sami i sa svojim četama dođu i stave se vladaru na raspolaganje, ili da na zapovijed vladarevu sami pođu na izvjesnu vojnu, ali je jakost njihova prema vladaru sada nesumnjiva.

Sve to dovodi za slabih vladara VII-e i VIII-e dinastije do stanja koje je blizu anarhiji. Ne samo što se stvorilo visoko feudalno plemstvo, nego je to plemstvo u svojim župama stvorilo niže, koje je dalo dio od svoga zemljišta, dio svojih seljaka i uopće radilo onako kako je prije činio vladar prema njemu.

Mnogi od te feudalne gospode pripadali su kraljevskoj porodici, drugi su bili visoki činovnici, a jedni i drugi dobili su zajedno sa zemljama i privilegijama i pravo posmrtnih ritusa, pravo ozirisovanja, dakle prekogrobnog života.

Decentralizacija vlasti i stvaranje gotovo samostalnih nomarha, kojem odgovara donekle feudalizam evropskoga srednjega vijeka, ima za posljedicu da je svaki nomarh nastojao oko sebe stvoriti mali dvor, za koji je trebalo sredstava. Uslijed toga traže oni od seljaka više rada, i to ne samo rada na poljima nego i rada za svoje male prijestolnice, za svoje mastabe koje se sada podižu i po cijelom Egiptu, za svoje pokućstvo, nakite, itd. Zbog svega toga postaje i potražnja za drugim podavanjima sve veća. Povećano činovništvo traži od seljaka veći prinos za svoja putovanja, po vodi ili po suhom, a ta su putovanja češća nego prije. Zanatlije koji su prije morali raditi za kraljevski dvor, moraju sada raditi i za ove nomarhe, koji ne primaju više nagrade od vladara, nego žive od svojih posjeda. Od svoga imanja i svojih prihoda nagrađuju oni i zanatlije i to u haljinama, nakitima, pokućstvu, itd. Sve to dovodi s jedne strane do veće potražnje zanatlija, a s druge do kvarenja zanata; zanatlije treba da stvaraju sve više jer je potražnja predmeta sve veća.

Nestajanjem centralne vlasti, usko povezane s božanstvom, dolaze sve jače na površinu nove težnje, koje onda dovode do socijalne revolucije.

Svećenici i velikaši došli su ne samo do političkih i religioznih prava, nego su postali skoro ravni kraljevima. A što je bilo s narodom, s onim ogromnim masama koje su za sve radile, sa ljudima kojima, po egipatskom vjerovanju, raj nije bio otvoren, osim da i dalje, poslije smrti, naslikani na grobnim stijenama žive da rade za svoje nekadanje zemaljske gospodare?

Potkraj vladanja VIII dinastije počeli su oni da se bune i da traže bolji život. Bilo je to negdje oko 2360. godine pr. n. e. Tadanje su prilike omogućavale i pogodovale revoluciji, na društvenom i političkom polju. Niži slojevi egipatskog društva došli su tada (u nekim dijelovima Egipta) na površinu i prigrabili vlast.

Bilo je to u ovo vrijeme prijelaza iz vremena stare, memfitske države, u kojoj je centar države i vlasti bio u Memfisu, u tebansku državu, kada je taj centar pomaknut na jug, u Thebe. Taj prijelaz nije bio ni brz ni lagan, trajalo je oko 200 godina, od oko 2360. do 2160. godine. U taj dug odsjek egipatske povijesti stavljam IX-u i X-u Manetovu dinastiju. U to vrijeme, kada su pojedini nomarhi bili zapravo nasljedni feudalci, a kralj (faraon) samo nominalni vrhovni vladar, bilo je središte te kraljevske ličnosti i vlasti u Herakleopolisu, u srednjem Egiptu. Čini se da je jedan od nomarha srednjeg Egipta, Akhtoes (Kheti) prigrabio silom vlast i nametnuo se ostalim nomarhima, koji su i dalje nezavisno vladali u svojim gradovima i priznavali tu herakleopolisku vrhovnu vlast. Međutim tu vlast ne priznaje Gornji Egipat, od Abydosa na jug, koji stoji pod sličnom vlašću knezova u Thebama, Antefa i Mentuhotepa. Ali ni Gornji Egipat nije sav uz Thebe. S Thebama (Opet, danas Luksor) u kojima su Antefi, bori se za vlast Siut. Poslije dugih borbi i sa Siutom i onda sa Herakleopolitancima, uspiješe Tebanci da zavladaju ne samo Gornjim nego i srednjim Egiptom. Ove tebanske vladare, koji uspijevaju ponovo ujediniti Egipat, pripisujemo XI-oj Manetovoj dinastiji.

U ovo dugo i burno doba, koje je trajalo cijela dva stoljeća, došlo je do revolucije u Egiptu, u kojoj su u pojedinim nomima došli na vlast najsiromašniji narodni slojevi. Međutim ova revolucija nije bila ni organizirana ni vođena s nekim smišljenim zajedničkim ciljem, nego je

bila plod pučkog nezadovoljstva, u doba potpune nemoći kraljevske centralne vlasti, kada kraljevski autoritet nije zapravo postojao, a pojedini su nomarhi bili bespomoćni. U takvoj sredini bile su široke narodne mase izrabljivane još jače nego prije, gole i gladne. One osjetiše vrijeme i snagu da se skupe, i pod vodstvom odrešitijih između sebe one se digoše na dotadanje svoje izrabljivače, pobiše ih ili zbaciše s vlasti, koju same prigrabiše. Revolucija je prelazila od noma na nom i zahvatila najveći dio Egipta. U vihoru ustanka i prevrata, u ovoj revoluciji, koja je izvorima utvrđena, kada je nestalo svakog autoriteta, grabili su se posjedi, tjerali dotadanji vlasnici, a činovnička mjesta prigrabili su oni koji su se osjećali jaki i znali ih prigrabiti. Nasilja i pljačke redaju se na sve strane. Tada se dižu stoljećima potlačeni, kidaju dotadanje ustaljene nazore o svojoj inferiornosti i podložnosti i, dajući maha svom usplamtjelom bijesu, vijekovima zataškavanom, ruše stare institucije i nakon krvi i paleža stječu svoje mjesto u novome društvu. Egipatski pučani dolaze do državnih položaja na ovome svijetu i njima se, kako stječu pravo na posmrtne ceremonije, otvara raj.

Kada je buknula ova snažna revolucija, koja je uvelike izmijenila socijalno stanje u Egiptu, bez obzira na njegovu teritorijalnu političku podjelu, i koja je, što je od osobitog značenja za razvoj egipatskog društva, u golemom razmjeru izmijenila egipatska naziranja na odnose prema faraonu, prema nomarhima, prema svećenicima i bogovima? Nema sumnje da je to bilo poslije VI-e a prije XII-e dinastije, najvjerojatnije za vremena VII-e i VIII-e dinastije.[19]

Događaji za vrijeme ove revolucije, koja nije potrajala samo kratko nego se zbivala unutar puna dva stoljeća, prepričavani su od usta do usta, od oca na sina, od generacije na generaciju, a onda, kada je došlo do punog smirenja cjelokupnog Egipta, za vrijeme jakih vladara XII-e dinastije, bili su oni zabilježeni i od Egipćana i od drugih naroda staroga Orijenta na svojstven način.

Ti dokumenti, koji se danas nalaze u Ermitažu u Lenjingradu, i po tome i nose naziv »Lenjingradski papirusi«, potječu iz vremena Tutmosisa III (1478-1447. pr. n. e.), dakle iz XVIII dinastije, a prijepis su originala iz XII-e dinastije. Otkrio ih je Golenischeff god. 1876. i pu-

[19] A. Moret, Histoire de l'Orient, str. 256. – Isti, Le Nil. str. 251. i dalje. Prihvatio sam mišljenje A. Moreta, koji ga je vrlo dobro postavio i obradio. Nema sumnje da ono ne mora biti i precizno tačno, kada se radi o ovom toliko burnom vremenu u povijesti staroga Egipta.

blicirao god. 1913.[20] Prvi ih je preveo Alan H. Gardiner u Journal of Egyptian Archaeology I. God. 1923. izašla je knjiga Adolfa Ermana »Die Literatur der Aegypter«, Gedichte, Erzählungen und Lehrbücher aus dem 3. und 2. Jahrtausend v. Chr. (Egipatska literatura, Pjesme, pripovijesti i udžbenici iz III-eg i II-og tisućljeća prije Krista) čiji se prijevod spomenutih lenjingradskih papirusa znatno razlikuje od Gardinerova, koji su mnogi pisci egipatske povijesti (kao npr. Alexandre Moret) preuzeli. Ovom prilikom ističem da je prevođenje egipatskih tekstova, pogotovu onih koji su djelomično oštećeni, vrlo osjetljiv posao i da nas nikada ne smije začuditi kada u jednoj knjizi nađemo jedan, a u nekoj drugoj egipatskoj povijesti drugi tekst koje je teško dovesti u vezu. Tako je i sa prijevodima lenjingradskih papirusa.

Lenjingradski papirus 1116 A., koji sadržava upute i pouku nekog kralja, kojemu je prijestolnica u Herakleopolisu, sinu kralja Merikareu, daje nam dragocjene podatke za vrijeme koje prethodi revoluciji. Prema tom spisu Egipat, gdje ovaj kralj ima vlast barem u dijelu Delte gdje se njegov otac, kojemu ime ne znamo, borio i na istoku i na zapadu, i koja je bila pocijepana u nekoliko okruga i »što je nekad stajalo pod vlašću jednog jedinog, pripada sada desetorici«. U Gornjem Egiptu imao je otac Merikarea samo jedan mali dio, a granica je bila kod Tinisa, koji je grad otac Merikarea osvojio, vjerojatno u borbi sa kraljevima XI-e dinastije, koja je nekako istovremeno vladala u Opetu (Thebama).

Otac kralj svjetuje svoga sina da pazi na velikaše, a napose na one koji imaju mnogo pristaša i koje njihovi kmetovi vole i koji znadu lijepo govoriti. Svakog takvog čovjeka treba otjerati, ubiti, izbrisati njegovo ime, iskorijeniti uspomenu na njega i na njegovu stranku koja ga voli.

U takvu duhu podučava kralj svoga sina, ali mu daje i ovakav savjet: »Dok živiš na zemlji, čini pravo. Umiri onog koji plače, ne ožalošćuj nijednu udovicu, ne protjeruj nekog čovjeka sa imanja njegova oca i ne čini štete savjetnicima koji se na svojim položajima nalaze. Čuvaj se da nepravedno koga ne kazniš ... nemoj ubiti nikoga čiju valjanost poznaješ ...«

[20] W. Golénischeff, Les papyrus hiératiques No 1116 A, 1116 B, de l'Hermitage, St. Petersburg 1913. – Prijevod A. Gardiner u Journal of Egyptian Archaeology I, str. 20. i dalje.

Ne smijemo zaboraviti da su ove »Pouke« pisane za XII-e dinastije, poslije revolucije, kada su svećenici, koji su ih pisali, nastojali uspostaviti kraljevski autoritet i prikazati kraljeve kao pravedne i pobožne ljude, koji svoj narod vole i za nj se brinu.

Na osnovi takvih spisa mi doista ne bismo saznali ni za kakvu revoluciju u Egiptu, jer oni zapravo glorificiraju kraljeve i bogove, svećenstvo i velikaše.

Sasvim je drugačiji jedan drugi papirus, koji se isto tako nalazi u Lenjingradu, s oznakom 1116 B. I njega je otkrio Golenischeff, a preveli najprije Gardiner, a onda Erman. U Londonu, u British Museumu, nalaze se dvije pisarske table, s nekim izvacima, a i dva ostraka iz vremena Nove Države. Ovaj spis neki nazivaju »Proročanstvo Neferrehua«. Kako se iz teksta vidi, napisan je u doba XII-e dinastije, možda već za kralja Amenemheta I ili za njegova jednog nasljednika. Ovaj sačuvani lenjingradski papirus je prijepis iz vremena Tutmosisa III.[21] Mada su Neferrehuova »Proročanstva« napisana pjesničkim jezikom, ona su nam za događaje na koje se odnose od prvorazrednog dokumentarnog značenja. U njima su opisane prilike koje su nastale u Egiptu poslije VI-e dinastije i u kojima je izneseno ono što u uzvišenom stilu kraljevih savjeta sinu nije bilo ni moguće, a ni na mjestu. Ali onaj koji to iznosi pred faraona jest kheriheb (službenik) Neferrehu, rođen u Heliopolisu, i namješten u Bubastisu. Evo kako on opisuje prilike u Egiptu za vrijeme ove velike revolucije:[22]

»Što je učinjeno tako je kao da nije nikada učinjeno i trebalo bi da Râ počne opet stvarati. Cijela je zemlja propala; nikakav ostatak nije ostao i ni crno pod noktom nije ostalo od onoga što bi tu trebalo da bude.

Ova je zemlja upropaštena, nitko se više ne brine za nju, nitko više ne govori o njoj, nitko ne plače više nad njom. I što je ova zemlja postala? Sunce je prikriveno i ne sja više da bi ljudi mogli vidjeti. Ne žive oni više, kad ih nevrijeme zavija; svi su ljudi ošamućeni što im njega nema (sunčanog svjetla). Ja ću kazati što je preda mnom i ništa nisam prorekao što se neće zbiti.

Egipatska je rijeka prazna, može se pregaziti, a da se noge ne smoče. Tražit će se voda na kojoj bi mogle lađe ploviti, put po njoj je postala obala, a obala voda ... Sve dobro je propalo i zemlja je dovedena u

[21] A. Moret, Histoire de l'Orient I str. 256. – A. Moret, Le Nil., str. 257. i dalje A. Erman, Die Literatur der Aegypter, str. 151. i dalje.

[22] W. Golénischeff. o. c. No 1116 B. – A. Moret o. c, l. c.

bijedu... Na istoku su se digli neprijatelji, Azijati su prodrli u Egipat... Zvijeri pustinje piju vodu na rijeci Egipta... Ova je zemlja opljačkana (od pljačkaša) i nezna se ništa šta će doći... Ja vidim zemlju u boli i žalosti. Do onog do čega nije nikada došlo, dolazi sada. Prihvaća se oružje za borbu, jer zemlja živi u neredu. Prave se koplja od bakra, da se isprosi kruh krvlju. Ljudi se smiju boležljivim smijehom. Ne plače se više na sprovodima... Ubija jedan drugoga. Pokazujem ti sina koji je postao očev neprijatelj, brata koji je postao bratov protivnik; čovjek ubija svoga oca... Među stanovnicima gradova vlada mržnja. Čini se da umuknu usta koja govore, odgovara se riječima koje stavljaju u ruke batinu... Tuđa je riječ za srce kao vatra i ne podnosi se ono što neka usta izražavaju... Zemlja se smanjila, a njezini gospodari postaju sve brojniji... Sunce se odvraća od ljudi... Ja ti pokazujem ovu zemlju u bijedi i žalosti...«

Amo spada i drugi jedan opis takvih događaja u to vrijeme:[23] »Plemići se nalaze u žalosti, plebejci klikću; cio grad govori: Hajdemo, ugušimo mogućnike koji se među nama nalaze. Zemlja je u revoluciji, ona se okreće kao kolo lončarevo. Lupeži postaju vlasnicima, a stari su bogataši okradeni. Građane postavljaju da okreću mlinsko kamenje, oni koji su obučeni u platno su tučeni. Žene koje nikada nisu vidjele svjetla izlaze napolje. Zemlja je puna buntovnika; čovjek koji ide na posao donosi štit. Nil donosi teško svoju poplavu; više se ne radi, (jer) svaki kaže: Mi više ne znamo ono što se u zemlji događa. Brat ubija vlastitog brata od iste majke rođena. Putevi su uhodani. U šikari se skrivaju ljudi i čekaju da se naveče vrati poljodjelac da mu oduzmu ono što nosi; izlemana udarcima štapova sramotno ga ubijaju. Stada lutaju bez nadzora, nema nikoga tko ih skuplja. Bilo tko uzima marvu, koju onda označuje svojim imenom. Sve je nestalo od onoga što se jučer vidjelo. Zemlja je napuštena, kao pokošeno polje. Prirod propada na svim stranama. Nema odijela, začina, ulja. Nečistoća vlada zemljom, danas nema bijelih odijela. Cio svijet govori: nema više ničega. Skladišta su razorena, i njihovi čuvari bačeni na zemlju. Jede se trava i pije voda; krade se hrana svinjama iz ustiju, a da se ne kaže kao nekada: »To je bolje za tebe nego za mene« tolika je glad. Svaki

[23] A. H. Gardiner, The Admonitions of an Egyptian Sage, 1901. Ovaj je naslov dao izdavač Gardiner papirusu, od kojeg je kopija učinjena za XVIII-e dinastije i čuva se u Leidenu. – A. Moret, Le Nil., str. 261. Moret je dokazao da su i lenjingradski i leidenski papirusi napisani za XII-e dinastije na osnovi ranijih izvještaja, a onda kopirani za XVIII-e. Ove kopije imamo i mi danas.

materijal, potreban za zanate, manjka. U sva tajna mjesta se prodire. Azijati rade u radionicama Delte. Nijedan egipatski radnik više ne radi; neprijatelji zemlje su opljačkali radionice.

Ljudi sve više nestaje. Posvuda se vidi gdje čovjek ubija vlastitog brata. Mrtvaci se bacaju u rijeku; Nil je postao grobnica. Žene su postale nerotkinje. Djeca se više ne začimaju. Veliki i mali govore: »Ja bih želio umrijeti«. »Djecu knezova baca se u zid. Bježi se iz grada. Šatori su ono što sada ljudi grade. Vrata, zidovi, stupovi su spaljeni. Ipak kraljeva palača, postoji još čvrsta...« Ali i to ne ostaje tako. Papirus nastavlja: »Gledajte, događaju se stvari kakve se u prošlosti nisu nikad događale: kralja skidaju plebejci (Huru-siromasi)...« Pisac opisuje tada svršetak revolucije i stanje poslije toga: »Velikaši su gladni i odbačeni. Nekadanji služitelji sada su posluživani. Glavari zemlje bježe, jer nemaju više zaposlenja... Siromasi kraja postali su bogati, dok vlasnici nemaju više ništa. Onaj koji nije imao ništa postaje gospodar blagajna, a velikaši im laskaju. Gledajte što se događa među ljudima: onaj koji nije mogao sebi sagraditi jednu jedinu komoru, posjeduje sada (imanja okružena) zidovima. Velikaši su zaposleni u skladištima... Onaj koji nikada nije dao načiniti sebi jednu barku ima sada mnogo lađa; njihovi ih stari vlasnici gledaju, ali oni nisu više njihove. Onaj koji nije imao ni jedan par volova ima sada stada... Onaj koji nikada nije dao sebi praviti cipele, sada posjeduje dragocjenosti. Siromasi posjeduju bogatstva: Oni koji su imali odijela, sada su u prnjama, ali onaj koji nije nikada za sebe tkao, ima sada fina platna... Djeca uglednog čovjeka ne raspoznaju se više od drugih«.[24]

Pisac navodi još toga mnogo u ovakvu stilu, a onda opisuje kako su religiozne i magične tajne postale svakom pristupačne i kako je plebejac došao do prava da dođe pred sud Râ, tj. da suđen i pronađen pravednim postane sam bog.

Revolucija je uništila staro egipatsko društvo u onim dijelovima Egipta u kojim je planula i ostvarila svoje neposredne planove, ali ta revolucija nije bila ni planski organizirana, niti se kanalizirala, predvođena od vođa koje su vodili viši ideali. Ona je, može se gotovo kazati, nastala stihijski, izazvana nepodnošljivim stanjem naroda, eksploatiranog od privilegiranih i bogatih. Mnogi su došli do zemalja, do

[24] Ovako iznosi, sređuje i prevodi tekst »Opomena« A. Moret u »Le Nil et la civilisation égyptienne« str. 261–267. Od toga donosimo i mi samo pojedine dijelove

boljega materijalnog stanja, ali nam nije poznato da je općenito egipatski narod postigao u tom pogledu nešto više. Ipak je revolucija djelovala na naziranje o onima koji imaju pravo da uživaju i zemaljska, pa čak i nebeska dobra i onima koji su od toga isključeni. Socijalna revolucija u Egiptu donijela je doista Egipćanima mnogo pozitivnoga u socijalnom pogledu. Otada dalje nema više onakve razlike između jednih i drugih, očito se ide za što većom jednakošću u državi. I kad iz tog mutnoga stanja socijalne revolucije, koje nam je tek blijedo osvijetljeno, izađemo u historijsku svjetlost za XI-e i XII-e dinastije, Egipćani su doista drugačiji ljudi, odnos među njima je drugačiji. S druge strane, a i to je za egipatsko shvaćanje od najveće važnosti, nebo je sada otvoreno svim Egipćanima, svaki čovjek ima pravo na vječnost; nestalo je pred bogovima i pred vječnošću razlike između pojedinih staleža.

TRGOVAČKE PRILIKE

U egipatskoj državi za vrijeme III-e i IV-e dinastije teško nam je predočiti unutarnju trgovinu, kad je vladar bio gospodar svega. Nema sumnje da je ipak postojala neka unutrašnja trgovina, kad su oni koji su od vladara dobili izvjesna dobra pomoću njih sebi dobavljali i nova, a obrtnici, koji su izvršili dužnost koju je vladar od njih tražio povrh toga više radili i nudili na prodaju, zapravo na izmjenu, drugima. Bilo je i takvih obrtnika kojih rad nije dolazio u obzir za kralja i velikaše, npr. lončari koji su pravili proste lonce. I seljak je mogao otkinuti od svoga što mu je pripalo za njegov rad da sebi pribavi potrebito posuđe. Nema sumnje da su pored velikih tkaonica postojala u seljačkim kućanstvima i mali tkalački stanovi. A tako je bilo i s ostalim granama obrta, pa se tako mogla razviti i razvila se unutrašnja trgovina na sajmištima, gdje su se opet državni činovnici brinuli da se plate sajmišne dažbine.

Za V-e i VI-e dinastije, pa dalje, ta nam je unutrašnja trgovina i dokumentarno utvrđena. Sačuvalo nam se nekoliko slika iz tog vremena na kojima su prikazane kupnje i prodaje voća, povrća, ribe, posuđa, itd. U to vrijeme umjetnici su slobodni ljudi koji radi za plaću. Ali i dalje postoje i na kraljevu dvoru i na malim provincijskim dvorovima, pa na velikim posjedima, velike radionice za sve grane obrta, gdje obrtnici rade za svoje gospodare. Tim radionicama upravljaju

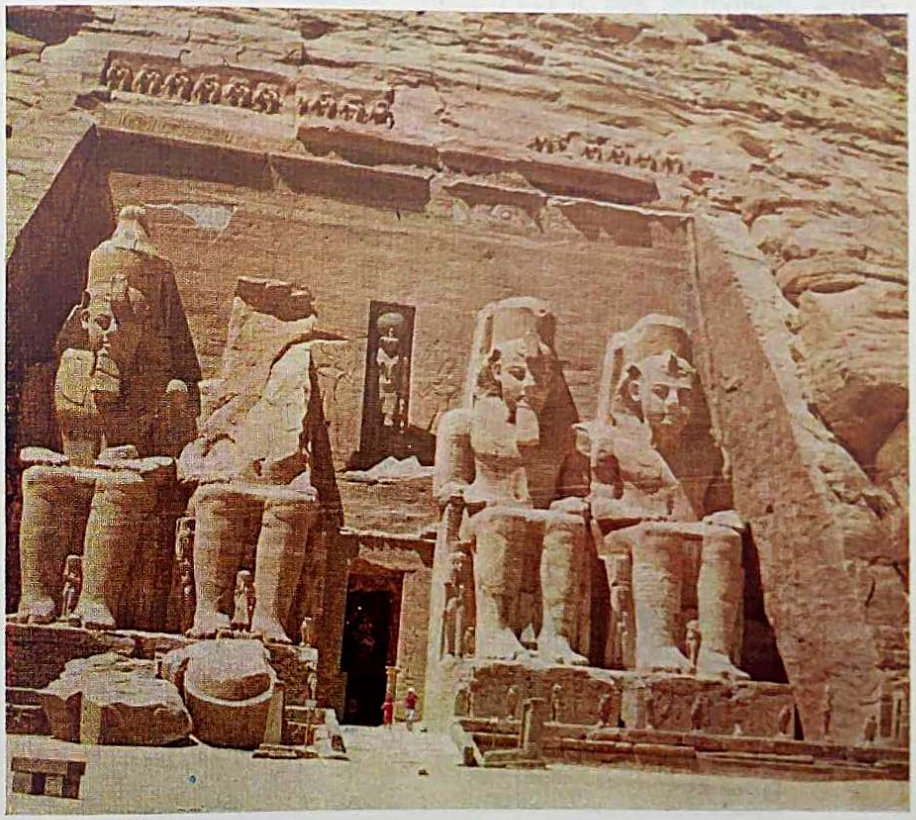

Pročelje hrama Ramsesa II.

Abu Simbel

posebni upravitelji, kao »predstojnik radnika pomasti«, »vrhovni radnik vlasulja«, »predstojnik radnika kožom«, itd. Posebnu pažnju zaslužuje umjetnička škola uz Ptahov hram u Memfisu. Ovdje se već u tinisko doba nalazio centar egipatskih kipara, ovdje su izrađeni, bez sumnje, i svi poznati nam kipovi Stare Države. Pod nadzorom dobrih učitelja odgajali se majstori kiparstva koji su onda stvarali svoja djela i iz Memfisa ih slali po ostalom Egiptu. Ptah je bog umjetnosti, a njegov veliki svećenik nosi naslov »Veliki predstojnik umjetnika kamena«. Prema tome je i prodaja kipova bila nekako monopol svećenika Ptahova hrama.

Pisar (VI dinastija)

Paris, Musée du Louvre

Vanjska trgovina bila je i dalje isključivo u rukama vladara. Napose se trgovina razvila za VI-e dinastije. Tadanji natpisi nam spominju putovanja u Biblos i u Punt, odakle se uvozi u Egipat, kao i prije u prvom redu drvo sa Libanona, a iz Punta mirodije i tamjan. Poznato je da jedan činovnik Pepija I-og iz VI-e dinastije govori na jednom spomeniku kako je »jedanaest« puta bio u Puntu i kako je putovao u

Biblos. Iz toga je očito da se i prije za V-e i IV-e dinastije, ne samo putovalo u te krajeve nego da su ta putovanja bila česta. Ta su se putovanja nastavila i za Pepija II-og. Vojni pohodi na Palestinu služili su ne samo da se osigura egipatska granica od napada sjevernih, azijskih naroda, nego da se čuvaju egipatske trgovačke veze koje su vodile u te krajeve i preko njih dolazile u vezu sa Mezopotamijom i tada cvatućom kulturom Sumerana.

SREDNJA DRŽAVA

IX I X DINASTIJA – XI DINASTIJA – XII DINASTIJA – UNUTARNJE POLITIČKE PRILIKE – ODNOSI PREMA SUSJEDIMA-IMPERIJALIZAM – VANJSKA TRGOVINA – SOCIJALNE PRILIKE – SELJAŠTVO – NOVO DRUŠTVO – SELJACI PUNOPRAVNI GRAĐANI – TUŽBE JEDNOG SELJAKA – ARHITEKTURA – FAJUM – UMJETNOST – LITERATURA – HIMNA NILU – SOCIJALNO STANJE SELJAKA – ZANATLIJE, RADNICI I ROBOVI – POSLIJE XII-e DINASTIJE – PROVALA HIKSA – OSLOBOĐENJE OD HIKSA

Stara Država bila je autokratska monarhija u kojoj je sve počivalo na vladarskoj svemoći baziranoj na njenu božanskom porijeklu, tj. u svojoj osnovnoj formi na vlasti vladara boga. Revolucija je pokazala da je egipatski narod bio sit takva stanja i da ga nije ništa smetao kralj-bog kad mu je prekipjelo i kad se osjetio dovoljno jak da se digne i da u jednoj velikoj revoluciji slomi stari red i u krvi i vatri uništi njegove predstavnike i svoje izrabljivače.

Vidjeli smo kako je do toga došlo i kako je, ukoliko možemo da doznamo, to teklo, ali su nam izvori i suviše nedostatni da bismo mogli, prema današnjem stanju nauke, nešto više doznati kako se iz revolucije prešlo u novo stanje kakvo nalazimo za XI i XII dinastije.

IX I X DINASTIJA

IX i X dinastija, koje Maneto naziva herakleopolskim, jer su obje bile iz Herakleopolisa (Henensu, danas Ahnas), a od kojih su nam neki vladari i natpisima utvrđeni, imala je vrlo slab utjecaj u ostalom Egiptu. O prvom vladaru IX dinastije napisao je Maneto da je bio »zločestiji nego svi njegovi predšasnici i činio je zlo stanovnicima cijeloga Egipta.« Nije li možda upravo njegovo nasilno vladanje dovelo do revolucije?

Za vrijeme vladanja herakleopolskih vladara bila je gospodar Theba jedna porodica u kojoj se izmjenjuju imena Antef i Mentuhotep. Antefi i Mentuhotepi zbacili su sasvim vrhovnu vlast herakleopolskih faraona. Ti vladari imali su svoje sjedište u Hermontisu, preko puta Theba, tada još malog mjesta, koje je kasnije naglo napredovalo. Prvi Antef nosi naslov »knez i grof, nomarh tebanske župe, koji ispunja kraljevo srce, predstojnik južnih vrata«, tj. Elefantine, iz čega se vidi da je vladao sve do južne granice Egipta, vjerojatno kao glavar gornjoegipatske konfederacije koju je sam proveo, okupivši pojedine knezove raznih nomova u borbu protiv Herakleopolićana.

Iz borbe južnih knezova sa herakleopolskim kraljevima sačuvali su nam se neki nadgrobni natpisi knezova Siuta koji su stajali uz Herakleopolićane, od kojih je svakako za poznavanje egipatskih tadanjih prilika najinteresantniji onaj u kojem Kheti, sin kneza Tefjeba pripovijeda kako je njegova flota plovila Nilom u duljini od nekoliko kilometara.

Borba tebanskih knezova protiv Herakleopolićana se nastavlja izmjeničnom srećom, naročito za Antefa I, sina kneza Antefa, a svršio ju je jedan Mentuhotep u korist Theba. Borba između Sjevera i Juga svršila je sada pobjedom Juga. Bilo je to oko sredine 22-og stoljeća pr. n. e.

U dolini kod Deir el Bahri nalazi se jedan veliki posmrtni hram, sagrađen za jednog od tebanskih Mentuhotepa (IV). Iz njegovih natpisa se vidi da je on vladao cijelim Egiptom, dakle da ga je opet podvrgnuo jednoj kraljevskoj vlasti. Štaviše, egipatska se vlast sada proširila i na Nubiju. Bilo je potrebno velikih borba da se opet cijeli Egipat podvrgne pod jednu vlast, i to ne samo protiv herakleopolskih vladara nego i protiv stranaca koji su bili prodrli u Deltu, i to Libijci sa zapada a Azijati s istoka. Ovo je posljednje svršeno za Mentuhotepa IV. Njegova je vojska istjerala iz zemlje Semite i protjerala ih daleko preko egipatske granice. Na jugu u Nubiji osigurali su Egipćani svoju vlast i ponovo počeli da iskorišćuju tu zemlju, kao i prije. XI-a dinastija počinje ograničavati vlast feudalne gospode. Ali s druge strane ovi vladari opet prepuštaju upravu svemoćnim vezirima, u čijim je rukama i vojska. Tako se desilo da je vezir Amenemhet, imajući u rukama i upravu i vojsku, poslije Mentuhotepa VI skinuo s vlasti XI dinastiju i sam zavladao Egiptom (oko 2010–2000 god. pr. n. e.) osnivajući tako novu dinastiju koju nazivamo XII-om.

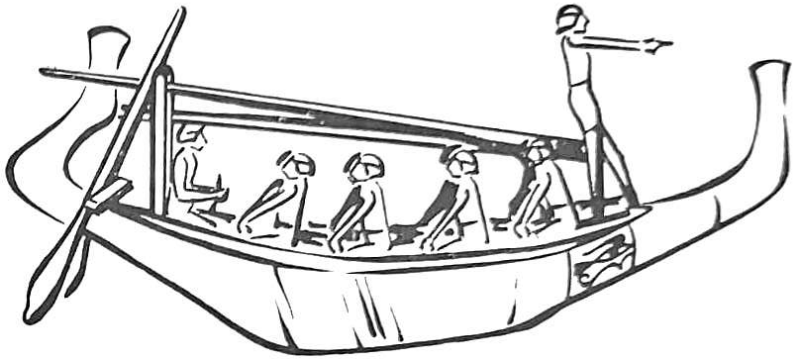

Posmrtna lađa iz vremena XII dinastije

XII DINASTIJA

XII dinastija nam je uz XVIII-u najbolje poznata i mi što više možemo na osnovi astronomskih data utvrditi kronologiju u općoj kronologiji. Iz njegova vremena sačuvalo nam se mnogo natpisa, kraljevskih piramida, grobnica, nadgrobnih stela, pa čak i literarnih djela koja su do nas došla u prepisima iz XVIII-e dinastije. Sve nam to pruža obilan materijal za povijest Egipta u to doba.

UNUTARNJE POLITIČKE PRILIKE

Za XI-e dinastije Egipat se opet ujedinio, a ta je dinastija odmah na početku to ujedinjenje učvrstila. Kralj Anenemhet I (2000–1970) koji je uzeo prijestolje u borbi sa pristašama XI-e dinastije i na granicama učvrstio mir, uredio je državu u unutrašnjosti. Za njega je zabilježio unuk, po kćeri, njegova oficira Hnemhotepa da je »došao da zločin slomi, sjajući kao sam bog Atum, da uspostavi što je našao da je propalo i što je jedan grad drugome oduzeo, da svaki svoju granicu prema susjedu znade, pošto je on podigao njihovo međašno kamenje kao nebo, budući da je on poznavao njihove vode na osnovu

spisa i revidirao ih na osnovu starih isprava, jer je on pravo toliko ljubio.« U tom zapisu, napisanom 80 godina poslije Amenemheta I-og, jasno je kazano šta je on sve učinio u unutarnjoj upravi Egipta: stegnuo je vlast pojedinih nomarha i ograničio njihove nomove odredujući im tačno koji kanali njima pripadaju i za koje treba da se brinu. Pored toga on je shvatio da su Thebe i njihova okolica daleko od Delte koja je naročito bila izvrgnuta upadu Azijata i Libijaca. Zbog toga prenio je on svoju prijestolnicu iz Theba u okolicu Memfisa, gdje je podigao nov grad Iz-taui (osvajač obiju zemalja). Da osigura nasljedstvo svome sinu Sesostrisu I-om, uze ga, u 20-oj godini svoga vladanja, za suvladara. Ugledajući se u njegov primjer, to je činila većina njegovih nasljednika.

Urediv̌si nomove i ograničivši vlast nomarha, trebalo je urediti administraciju koja bi mogla zadovoljiti novu centralističku državu. To je započeo Amenemhet I, a njegovi su nasljednici to nastaviti. Na čelu cijele državne uprave je vezir. Sada je ponovo, kao u Staroj Državi, cijela uprava u tzv. »kućama«, skladištima i riznicama. Na čelu toga stoje činovnici, blagajnici, predstojnici, a njima su podvrgnute mnogobrojne hiljade zanatlija, rudara, nosača, veslača, itd. Upravu svih financija vode dva rizničara kraljevske kuće. Vrhovni sud »šest kuća« sastoji se od »30 velikaša Juga«, koji su visoki činovnici centralne vlade. Međutim su svi ovi centralni uredi, dakle sva unutrašnja uprava, strogo podvrgnuti veziru, koji je istovremeno i zastupnik vladara prema drugim zemljama i šef policije glavnoga grada.

ODNOSI PREMA SUSJEDIMA-IMPERIJALIZAM

Doba XII-e dinastije je izričito doba egipatskog imperijalizma. Ratni pohodi za Stare Države, imaju u prvom redu svrhu da Egiptu, odnosno njegovim vladarima, osiguraju potrebno zlato, bakar, robove i stoku. Oni su bili ograničeni na Nubiju, istočnu i zapadnu pustinju i Sinaj. Ukoliko su oni pošli preko Sinaja, bilo je to u svrhu da se osiguraju sinajski rudnici. XII-e dinastija vodi izrazito veliku imperijalističku politiku. Amenemhet I ratovao je u Aziji i potukao Menziju i Heriuša i vjerojatno prodro u Palestinu. S druge strane ratovao je on u Nubiji

Pribor i potrepštine egipatskih pisara iz vremena Srednje Države

i sa Libijcima. Njegov nasljednik Sesostris I (1970–1936) osvoji Nubiju i prodre u Kuš preko II-e nilske katarakte, dobivši tamo zlatne rudnike u dolinama pustinjskog platoa »vadi Allâki«. Rat protiv Kušita nastavi i završi njihovim pokorenjem Sesostris III (1887–1850) koji povede na njih četiri vojne ekspedicije i još za prve dade načiniti kanal oko I-e katarakte, za transport svojih trupa. Kanal je bio dug 80, a širok 10 m. i isto toliko dubok. Kad je definitivno podvrgao Nubiju, dade Sesostris III, povrh II-e katarakte, kod Semneha, na svakoj strani Nila podići jednu utvrdu gdje je postavljena granica između Egipta i Kušita. Ali i poslije toga je Sesostris III trebao povesti nekoliko pohoda na Kušite i dizati utvrde protiv njih. U tom se vrijeme proširila egipatska vlast i na sjeveru, i Sesostris III ratuje u Siriji (Retenu). U doba njegove smrti njegova se država protezala na Nilu u duljini od 1600 km.

Već prije Sesostrisa III-eg Fenicija je, kako se iz nađenih spomenika dade zaključiti, priznavala vrhovnu vlast Egipta. Čak se uzima da je neko vrijeme jedan egipatski namjesnik upravljao Fenicijom. Za sve to vrijeme vladanja XII-e dinastije ostala je Fenicija pod domaćim knezovima, pod egipatskim jakim utjecajem.[25] Štaviše, spomenici nas upućuju da je i Kreta (Haunebu) bila pod nekim utjecajem Egipta. Krećani su za Mentuhotepa V bili ustali protiv toga, ali su ih Egipćani svladali. Jesu li ti odnosi Egipta i Krete bili samo trgovačke prirode ili nešto više, ne da se zaključiti.

VANJSKA TRGOVINA

Kao i uvijek prije i sada je vanjska trgovina Egipta bila isključivo monopol vladarev. Ona je pored ratova, omogućavala vladaru njegov sjajan dvor, njegovu građevnu djelatnost i velike javne radove, od kojih su neki bili načinjeni upravo za to da tu trgovinu omoguće. Egipat toga vremena vodi raširene trgovačke veze ne samo sa Nubijom, Kušom, Libijom, Palestinom, Sirijom, Mezopotamijom, nego i sa južnom Evropom i narodima Egejskoga mora. Rudnici Sinajskog poluotoka su u egipatskoj vlasti i egipatski ih kraljevi, kojima isključivo

[25] E. Drioton – J. Vandier, Les peuples de l'Orient méditerranéen II, L'Égypte, Paris, 1938, str. 251 i 252.

pripadaju, daju eksploatirati uvelike. Nov je rudnik u to doba otvoren na Sinaju, gdje se danas nalazi Serabit el Khadim. Na klisurama Serabit el Khadima nalaze se grafiti na kojima su naznačene ekspedicije Egipćana onoga vremena. Isto tako tadanji Egipćani eksploatiraju kamenolome vadi Hammâmat. Trgovački put koji tuda vodi na Crveno more bio je ujedno put kojim su Egipćani išli u Punt da donesu mirodije, tamjan i drugu trgovačku robu.

Trgovački odnosi Egipta sa Sirijom su intenzivni, a sa fenicijskom obalom, naročito s Biblosom, vrlo živi. Mada je egipatska granica prema Aziji već u tinisko doba bila utvrđena, da se onemogući prodiranje barbarskih azijskih plemena u Egipat, nije ona nipošto bila zatvorena za trgovinu s azijskim narodima. Ovuda, starim putevima, polaze egipatski poslanici u Aziju i azijski u Egipat, egipatski trgovci u službi vladarevoj idu u Palestinu, Siriju i mezopotamske zemlje, Beduini dolaze sa svojom robom u Egipat. S druge strane idu egipatske lađe u Biblos, tadanju glavnu trgovačku luku sirijske obale, odakle se dovodi u Egipat u prvom redu cedrovo drvo, koje služi ne samo za građevne potrebe dvora i velikaša nego i za pravljenje pokućstva i velikih lađa.

Sa Kretom, na kojoj, kao i na susjednim otocima, cvate u to doba lijepa kultura, postoje trgovački odnosi, vezani možda i sa političkima, kako je to u drugoj formi bilo s Fenicijom. U jednom se grobu iz tog vremena u Abydosu našla jedna krasna posuda kretskoga stila (Kamares), uz cilindre Sesostrisa II i Amenemheta III. Vaza istoga stila, dakle kretskoga našlo se i drugdje u Egiptu, a pečata iz toga vremena u obliku dugmeta pričvršćenog uz neku vrst prstena, našlo se i u Egiptu i na Kreti. Od XII-e dinastije dalje prestaju takvi pečati i zamjenjuju ih skarabeji. Naročito se mnogo ostataka tadanje kretske keramike nalazi na ulazu u Fajum, gdje je bila prijestolnica Sesostrisa II, a do nje njegova piramida. Tih je ostataka toliko da se čak može misliti na jedno oveće naselje Krećana, koji su u Egiptu boravili bilo kao trgovci, zarobljenici ili naseljeni zanatlije i sa sobom u Egipat donijeli svoje umijeće. Kako su uske bile trgovačke veze Egipta sa Kretom, vidi se iz toga što jedan činovnik, na početku XII dinastije, kaže za sebe da zna govoriti i pisati jezik »Haunebu« – Krećana. Vjerojatno je on bio tumač za kretski jezik u nekom uredu za vanjsku trgovinu. Svakako je to jedan važan dokumenat koji nam ukazuje na vrlo tijesne trgovačke veze sa Kretom.

Činjenica da se u jednom starom grobu u etruščanskom gradu Tarquiniji našla jedna egipatska figurica božice Bastet i jedan skarabej s imenom Sebekhotepa IV-og, ne može nam ništa drugo kazati osim da je u to vrijeme egipatska roba došla i u srednju Italiju. O nekim vezama Italije s Egiptom u to doba ne možemo, prema dosadanjem stanju nauke, ništa kazati. Ti su predmeti mogli doći u Italiju i posredničkim putem.

SOCIJALNE PRILIKE

Socijalna revolucija, koja je toliko uzdrmala Egiptom, promijenila je ne samo odnos između onih koji nisu imali i onih koji su sve posjedovali nego je izmijenila i cjelokupno gledanje na ljude. Stara Država, u kojoj je sve služilo vladaru-bogu, nestala je u valovima revolucije i strane najezde. Egipćani su kroz to vrijeme shvatili da ne mogu da postoje onakvi odnosi kao prije, da ne može više biti seljaka privezanih uz zemlju i bespravnih, koji su samo oruđe za stjecanje dobara, a koji sami od toga osim golog života ništa nemaju, nego su siljeni na rad za svoje gospodare, najprije vladare, a onda i vladare i nomarhe i feudalnu gospodu. To je shvaćanje prodrlo ne samo u široke narodne slojeve, koji su proveli krvavu socijalnu revoluciju, nego i u dvorske krugove. Iz vremena Srednje Države sačuvale su nam se »Pouke kralja (Khetija) za svog sina Merikarea« vladara X-e herakleopolske dinastije. Jesu li te pouke doista bile Khetijeve ili samo literarni sastav, za nas nije od važnosti koliko je od važnosti shvaćanje prilika u to doba. »Ne razlikuj između sinova plemića i onoga koji je niska roda... Uzmi u svoju službu čovjeka prema njegovoj sposobnosti.«[26]

Pod utjecajem revolucije vladari su, prisiljeni od naroda koji je tražio ravnopravnost, morali doći do takva gledanja, jer narod, probuđen, nije htio više natrag.

Vidjesmo kako je narod prodro u dvor, raskinuo tajne koje su ga obavijale, prisilio svećenstvo i dvor da mu prizna pravo na posmrtni život. I sada u Srednjoj Državi doista cijeli narod sudjeluje u tome. Sačuvale su nam se mnogobrojne stele sa grobova srednje dinastije.

[26] Lenjingradski papirus, cit. prev. od A. Gardinera. – A. Moret, Histoire de l'Orient II str. 434.

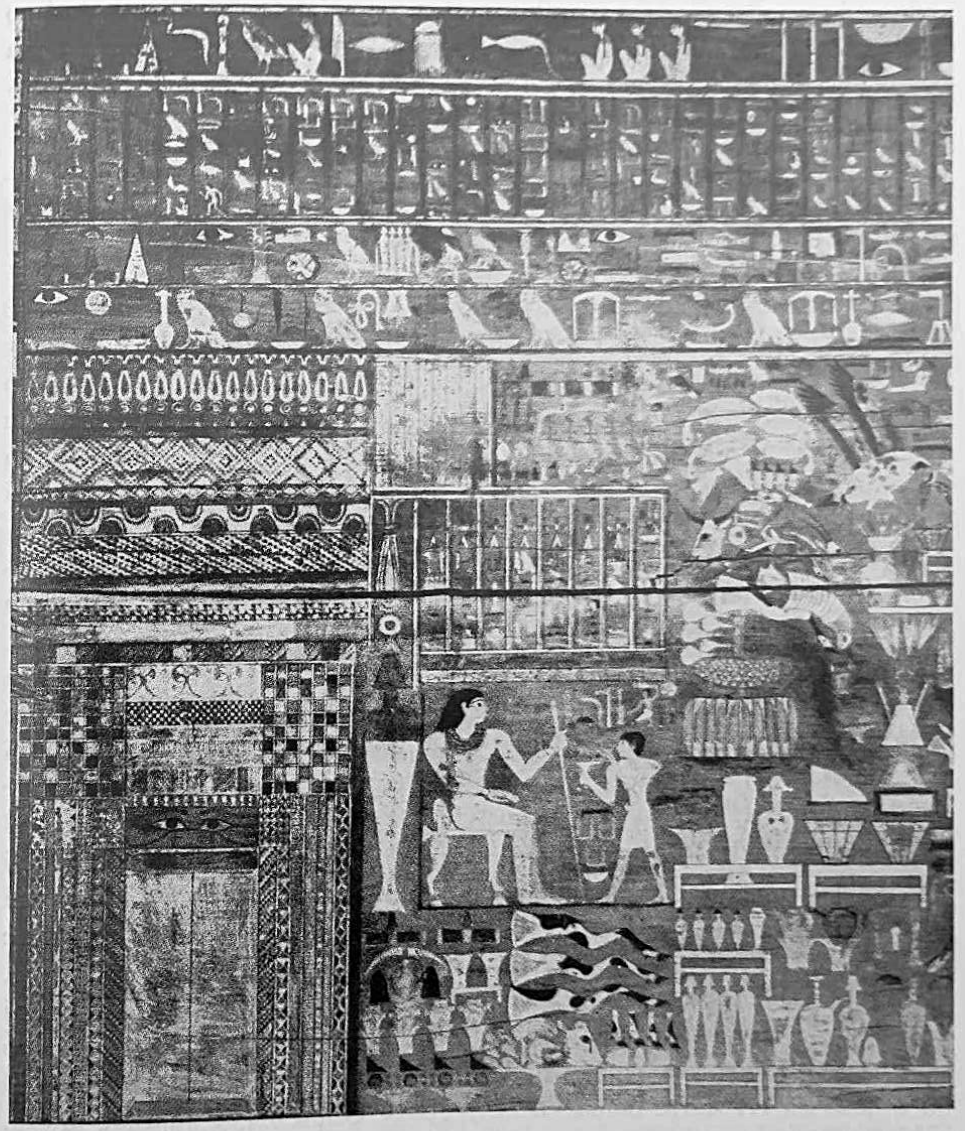

Unutarnja strana velikog vanjskog mrtvačkog kovčega iz groba Dehut Nekht (XII dinastija)

Boston, Museum of Fine Arts

Nisu to više samo grobovi kraljeva i velikaša nego radnika, obrtnika, seljaka, iz čijih se natpisa vidi da su sada pred bogovima svi jednaki i da sada cijeli narod ima pravo na život poslije smrti. Nije potrebno naglašavati od kolikog je to značenja bilo za tadanje Egipćane. Ta prava jasno su pokazivala da su svi Egipćani sada jednaki pred bogovima, dakle da su jednaki i u državi.

SELJAŠTVO

Herodot nam je zapisao u svojoj povijesti o kralju Sesostrisu ovo: »Taj je kralj, kao što su mi kazivali, razdijelio zemlju među sve Egipćane, te je svakome dao jednak četverokutan dio, i od toga je dobivao dohodak, naredivši da plaćaju zakupninu svake godine. A kad bi komu od njegova dijela rijeka štogod odnijela, došao bi k njemu te mu kazao što se dogodilo. A on bi poslao ljude, koji bi izvidjeli i izmjerili koliko je manji njegov dio, da bi unaprijed samo razmjeran dio određene zakupnine plaćao.«[27] Iako nam Herodot nije za to doba ni suvremen ni dovoljno vjerodostojan izvor, on je svakako to doznao u Egiptu gdje su tradicije, a možda i pisani dokumenti o tom govorili. Ali mi možemo iz tadanjih suvremenih dokumenata i literarnih spisa doznati da se stanje seljaka uvelike promijenilo. Seljaci nisu sada više vezani uz zemlju kao roblje,kako su to bili u doba Stare Države. Oni se sada nazivaju »seljaci« (sekhetiu) ili »oni koji žive u gradu«, dakle građani. Podijeljeni su po kućanstvima i obrađuju stalnu zemlju, od koje određeni dio daju kralju, državi. Možda je već tada to bio peti dio, kako se to kasnije spominje.[28] Pojedini kućni starješine odgovorni su pred vlašću za onaj dio koji kralju pripada. Takve prilike nisu bile stvorene odmah na početku XII-e dinastije ni naglo,nego postepeno, onako kako je postepeno bila oduzimana vlast i zemljišta feudalnoj gospodi. Za vrijeme prvih vladara te dinastije preostalo je još mnogo toga iz feudalnog vremena, što se vidi iz njihovih sjajnih grobnica, ali od Sesostrisa III dalje nema više nijednoga groba nekog župskog kneza, iz čega je očito da je Sesostris III definitivno svršio sa svim župskim knezovima. Za Sesostrisa I hvali se »grof« kozje župe, Ameni, da nije

[27] Herodot, o. c. II. knjiga 109, str. 130.

[28] Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta. Stari zavjet preveo Gj. Daničić, Novi zavjet preveo Vuk Stef. Karadžić, Budimpešta 1912, Prva knjiga Mojsijeva, koja se zove postanje (geneza), glava 47, 24, str. 44.

Stela Dedua i njegove žene Sit-Sobk (Sred. Država)
New York, Metropolitan Museum of Art

»učinio nasilje ni jednoj kćeri nekoga iz niskog staleža, da nije ugnjetavao nijednu udovicu, da nije sprečavao pri poslu nijednog poljodjelca ili pastira, nije nijednom vođi kulučara njegove ljude od kuluka odvodio.« Ja sam, kad su došle godine gladi, dao sva polja župe sve do njezine sjeverne i južne granice izorati i dao sam njezinim stanovnicima za život, udovici, kao i udatoj ženi, starcu kao i mladiću, tako da gladnih nije bilo; a kada je Nil opet visoko nabujao i donio bogatu žetvu, ja nisam pobirao porez na polja za zaostatke.«

Prema tome još za Sesostrisa I-og postojao je kuluk, ali pored toga i slobodan posao poljodjelaca i pastira. Porez se bar u ovoj župi plaćao još uvijek nomarhu, koji je mogao da oprosti one poreze koji nisu bili plaćani za vrijeme nestašice. Ali je pored toga nomarh pobirao porez za kralja, kako se isti nomarh Ameni hvali da je svake godine redovito

pobirao za kralja porez od 3000 volova. Nomarh određuje da se izoru sva polja, on dijeli hranu stanovništvu u doba nestašice. U gornjem tekstu izgledalo bi da je nomarh Ameni raspolagao svim zemljištem kad on daje da se izoru sva polja od sjeverne do južne granice svoga noma, ali to može biti i drugačije, naime, da je on imao pravo u izvanrednim prilikama da prisili svakog zakupnika zemljišta, dakle svakog poljodjelca, da izore sva polja koja je imao pravo da obrađuje i da izvrši dužnost da od prihoda dade nomarhu određeni dio. Na to nas upućuje i posljednji dio citiranog pasusa gdje on kaže da nije pobirao porez na polja za zaostatke. Ali, ako je i postojao takav odnos zemljoradnika prema nomarhu, dakle još uvijek vlasniku zemljišta, postojao je i dalje kuluk, jer on kaže da nije ni jednom vođi kulučara njegove ljude od kuluka odvodio. Taj kuluk očito nije za njega, nego je za drugoga, a to može biti ili koji hram ili vladar. U čemu se sastojao taj kuluk, ne možemo kazati, ali je najvjerojatnije da su pojedina kućanstva morala dati izvjestan broj ljudi za javne radove: brane, kanale, nasipe, kamenolome, gradnje hramova i piramida, itd.

NOVO DRUŠTVO

Od Sesostrisa III-og nema više, kako rekosmo, grobnica nomarha, vladar im oduzimlje svu zemlju, koja postaje njegova, a upravnici nomova su opet samo činovnici. Vjerojatno je to išlo postepeno, tj. od Amenemheta I vladari su malo po malo zamjenjivali »knezove župa« sa činovnicima upravnicima župa, a zemljište cijele župe sebi uzimali, dok nije Sesostris III taj proces završio. Sada je vladar gospodar cijeloga zemljišta, a seljaci dobivaju svoja zemljišta od njega na obrađivanje i za to daju vladaru određeni dio prihoda od zemljišnih plodina i stoke. Pored toga obvezano je svako kućanstvo na kuluk za javne radove. Dakle sada je zemljište vlasništvo vladara, tj. države, ali poljodjelci nisu više robovi, kao u Staroj Državi, nego su slobodni ljudi koji za uživanje državnog zemljišta daju državi određeni dio prihoda u naravi i određeni broj radnih dana za javne radove. Seljak je dakle postao slobodan radnik na određenom kraljevskom zemljištu, koji prelazi na njegove nasljednike. Ovo posljednje je od osobite važnosti jer bez stroge kontrole nasipa i kanala, bez obnavljanja tih nasipa i kanala, bez zajedničkog rada cijele države na nasipima i kanalima nestalo bi ubrzo rada tisućljeća. U prvo su doba vodstvo toga posla imali u svakom

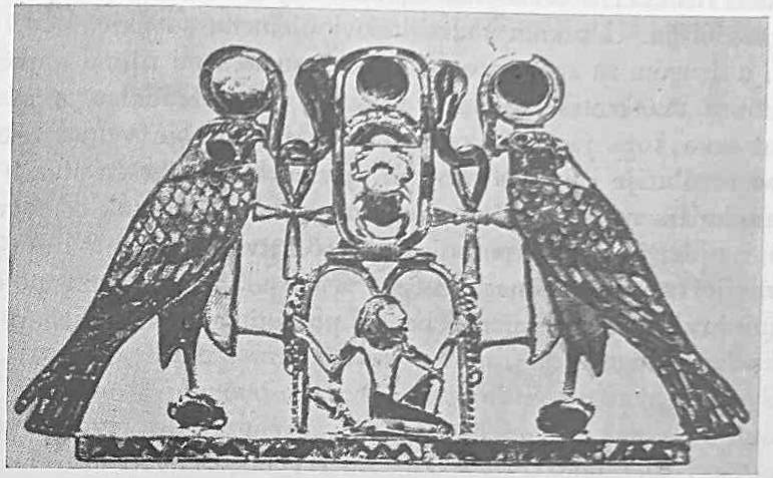

Pektoral Sesostrisa II, sada u New Yorku (gore)
Pektoral Amenemheta III, sada u Kairu (dolje)

plemenu plemenski poglavice, onda nomarhi, kasnije autokratski vladari, zatim feudalci, a sada država. Razlika je velika između pojedinih od tih razdoblja. U prvom rade članovi plemena za zajednicu, dakle za sebe, u drugom za svoje gospodare koji su se sami njima nametnuli, u trećem za autokratske vladare, u četvrtom za feudalce, a sada za sebe i državu koja je predstavljena u kralju. To je velika tekovina socijalne revolucije i ona zajedno sa vjerskom jednakošću stvara novo društvo u kojem su svi Egipćani socijalno jednaki. Izuzetak od toga čine vladari i njihova najuža porodica i svećenstvo. Postoji i neka vrsta aristokracije, ali ne po nasljedstvu, nego po činovničkom položaju. Svako može da postigne, u načelu, taj položaj, ako je sposoban i ako se istakne u radu.

SELJACI PUNOPRAVNI GRAĐANI

Vladar je sada gospodar zemlje, ali je seljak punopravan i ravnopravan građanin, za koga je tačno određeno šta on mora da daje vladaru. On je ravnopravan pred sudom, kao i svaki drugi Egipćanin. Vladari Srednje Države paze naročito na to da pravda bude svakome jednako krojena, i bar u načelu to se ima posvuda provoditi. Ako bi se sudilo po onome što je tada bila službena nauka pravde, onda bi pravda trebala da vlada Egiptom kao ni kojom zemljom do tada. Svaki vladar tu pravdu napose ističe i traži je od svojih podređenih činovnika koji su, ako su pročelnici nomova, ujedno i pročelnici suda noma.

TUŽBE JEDNOG SELJAKA

Sačuvao nam se jedan dragocjen književni sastav iz doba Srednje Države, i to u četiri suvremena originala, koji nazivamo »Tužbe jednog seljaka«.[29] To je literarni sastav, načinjen od jednog pisara za Srednje Države, ali nam je on za naše pitanje od naročite važnosti jer je očito da se tada mnogo čitao kad su nam se do danas sačuvala četiri originalna primjerka. Iz toga je očito, mada je mnogo toga pjesnički rečeno, da su tadanje prilike, negdje možda i pretjerano, ali svakako

[29] Od ta četiri papirusa, sva četiri iz Srednje Države, tri su u Berlinu, a otkrio ih je Chabas 1863. A. Erman »Die Literatur der Aegypter, Leipzig 1923. str. 157 i dalje, gdje se nalazi prijevod tog literarnog sastava.

u osnovi morale biti vjerno opisane. Bez svake je sumnje pisac htio da tim spisom oštro žigoše tadanje zloporabe nekih državnih funkcionera i da nadasve uzdigne zahtjev da pravda ima da bude za svakoga jednaka.

Pisac opisuje kako je za vladanja kralja Neb-kao-reâ (jednog Herakleopolićanina) došao seljak (»stanovnik polja«) Hu-en-anup, k glavnom nadstojniku kraljevskih dobara Rensiju, sinu Meruovu, da mu se potuži kako mu je jedan njegov podčinjeni činovnik nepravedno oduzeo magarce i njihov teret: natron, sol, mijehove od panterine kože, kožu od vukova i druge neke stvari koje je on nosio u Herakleopolis da tamo za to nabavi žito. Seljak traži da mu se oduzeto vrati, jer mu je taj činovnik teret zapravo ukrao. Iznosi ne samo optužbu protiv onoga koji mu je njegovo oduzeo nego i protiv nepravednog i korumpiranog činovništva i sudaca. Istovremeno govori kakvi bi imali biti činovnici i suci. On opisuje činovnike kao lakomislene i strančarski raspoložene, a takvi su i suci: »Vijećnici (članovi suda) čine zlo: dobro sastavljen govor je strančarski«, tj. oni lijepo govore, ali je to samo za to da prikriju svoju nepravičnost. »Oni koji saslušavaju, kradu . . . onaj koji treba da dijeli, razbojnik je . . . koji treba da grijeh pobija, sam čini zlo.« »Onaj koji mjeri kupove žita, zatajuje za sebe; koji za drugoga puni, mjeri svom bližnjemu premalo; onaj koji bi morao da upućuje na zakone, naređuje da se krade. Tko je onaj koji još ne dozvoljava nepravdu, kada onaj koji bi morao zlo istjeruje, koleba se amo tamo?« Tome je kriv i onaj, koji ovakvim ljudima stoji na čelu: »Ali onaj koji može vidjeti, izlazi kao slijepac, koji može čuti, kao gluh i onaj koji bi trebao da rukovodi, zavodi u bludnju . . .«

»Gledaj, ti si jak i snažan, ti si nasilan i lakom. Blagost je kod tebe nestala. Kako jadikuje siromah, koga si tu uništio.«

Seljak predbacuje bogatašu da on upravo »siromaha tuče i krade onome koji ništa nema . . . A ti si sit sa tvojim kruhom i pijan od tvoga piva . . . Ne laži! Pazi na savjetnike. Postupati ispravno prema zemlji znači činiti pravo. – Ne kradi, ti moraš raditi protiv onih koji kradu, jer Velik, koji je lakom, nije velik.« Međutim je takav istup seljakov rasrdio Rensija i on je naredio dvama slugama da ga istuku. To međutim nije smelo seljaka, koji je onda kazao Rensiju da je nasilnik i lupež i toliko toga drugoga, opominjući ga i dalje da mora biti pravedan prema svakome jednako. Na kraju je Rensi sin Merua dao pravo seljaku, a kaznio svog nepoštenog činovnika. Štaviše, on je seljaka i nagradio.

Ovaj spis, koliko bio literarne prirode i napisan u prvom redu da pisac dođe do efekta pomoću lijepih rečenica, opet nam je od najveće vrijednosti jer nam ukazuje, s jedne strane, da socijalni položaj egipatskih seljaka u to doba nije bio robovski, nego da su seljaci bili slobodni ljudi, a s druge, da je činovništvo svoj položaj iskorištavalo i prema seljaku često nepravedno postupalo. Ima i drugih podataka koje nam taj papirus daje, kao npr. taj da se seljacima poslije svake poplave nanovo mjerila i dijelila zemlja, a da su pri tom znali činovnici, praćeni od vojske, nekoga prikratiti, a drugome više dati. Još nešto treba istaknuti, što je i opet plod novoga vremena, poslije socijalne revolucije: pred egipatskim literarnim svijetom i pred vladarom, kome je napose spis bio namijenjen, pisac postavlja seljaka koji govori o pravu i pravici, o korupciji činovnika, dobroj i lošoj upravi, što nipošto ne bi bilo moguće kad bi seljaci bili robovi. Štaviše, u spomenutoj pripovijesti i vladar i vrhovni upravitelj dobara nagrađuju toga seljaka, mada je on toliko gorke istine kazao. S druge strane, opet, činovništvo je često iskorištavalo svoj položaj i silu, batinalo već zbog samih riječi, i to istinitih, i bahato postupalo prema seljacima. Ali to je bilo korumpirano činovništvo, koje kulturni ljudi, kao pisac sastava, osuđuju i javno žigošu.

ARHITEKTURA

Sređenost i materijalno blagostanje Srednje Države odrazuje se najbolje u graditeljstvu, umjetnosti i literaturi, kao i u socijalnom stanju umjetnika, graditelja i pisara. U to doba pada klasično doba egipatske kulture uopće. Još je Mentuhotep IV iz XI-e dinastije dao podignuti posmrtni hram na terasama u Deir el Bahri, koji nam se u svojim osnovama sačuvao, dok su se od brojnih hramova drugih vladara te dinastije sačuvalo samo ruševine. Amenemhet I daje graditi hram bogu Ptahu u Memfisu, hram Amonu u Thebama i Hathori u Denderi, Sesostris I hram Atumu u Heliopolisu, čiji obelisk još i danas stoji, i Ozirisu u Abydosu, Sesostris III Heršefu u Herakleopolisu. Amenemhet I i Sesostris I dali su sebi sagraditi piramide kod Lišta, Sesostris II na ulazu u Fajum, Sesostris III i Amenemhet III kod Dahšura. Isti je Amenemhet dao podignuti svoju drugu piramidu kod Hawara. Hramovi su od kamena a piramide od opeka. Gotovo se nijedan od spomenutih hramova nije do danas sačuvao. Porušeni su u tolikoj mjeri da nam je vrlo teško pobliže govoriti o arhitekturi hramova u to doba.

Glava kralja Sesostrisa III

Beč, Muzej

Porušili su ih kasniji vladari koji su njihov građevni materijal upotrebljavali za svoje hramove. Sačuvao nam se je dosta samo jedan jedini manji hram, na ulazu u Fajum, koji su dali graditi Amenemhet III i Amenemhet IV božici Renut, božici žetve.

Arhitekt hrama Mentuhotepa III (i IV) načinio je dvije terase. Na gornjoj je podigao piramidu i okružio je ogromnom dvoranom od 140 osmerokutnih pilastara, tako da se činilo da se piramida diže sa krova spomenute dvorane. Terasa sa piramidom stajala je na donjoj koju je okružio sa tri strane otvorenim predvorjem od samih četverokutnih pilastara. Na terasu vodila je rampa. Iza spomenute velike dvorane na gornjoj terasi nalazilo se dvorište kojim se išlo u grobnu kraljevu dvoranu, okruženu sa 80 pilastara i konačno u jedno svetište nad svetištima. Pred samim hramom nalazila su se stabla koja su oživljavala tu velebnu arhitektonsku tvorevinu.

Nema sumnje da su se hramovi za XII-e dinastije dalje razvijali, ali, kako rekosmo, od njih nam se vrlo malo sačuvalo.

Grobnice vladara su poslije spomenutog hrama Mentuhotepa sa piramidom u sredini, a grobnom komorom u stijeni, opet piramide ali te nisu ni približno onako velike kao za IV-e dinastije. S druge strane, njihov je unutarnji uređaj kudikamo razvijeniji i arhitektonski dotjeraniji. Te piramide nisu od samoga kamena, nego su od opeka, a samo su obložene kamenim pločama.

XI-a dinastija je započela, a XII-a završila ukidanje feudalnih knezova u egipatskim nomovima. Ti su knezovi gradili sebi grobnice po Egiptu. Od njih su najinteresantnije one u pećinama gdje su se u stijeni prokapale dvorane, sa stupovima. Tako se u Beni Hassanu nalaze stupovi na žljebove, slični dorskima, sa dvoranama koje su presvođene malo svinutim bačvastim stupovima. Stijene su islikane scenama iz života, slično onima Stare Države.

Prvi put u povijesti uopće sačuvao nam se iz toga vremena čitav jedan grad, na ulazu u Fajum, sagrađen očito po nacrtu jednog arhitekta, sa ravnim ulicama i mnogobrojnim zgradama, namijenjenim očito radništvu koje je gradilo piramide i uređivalo Fajum. Pored jednostavnih kućica, čiji je tloris skoro uvijek isti, bilo je tu i nekoliko zgrada sa mnogo više prostorija, koje su bile očito za nadzornike radnika ili za naročito sposobne predradnike. Dok su prve jednostavne kuće imale samo par prostorija, koliko je najnužnije bilo potrebno, ove veće sastojale su se iz ograđenog dvorišta i velikog broja prostorija za stanovanje i spremišta. Kako su te kuće sve odreda bile sagrađene od nepečene gline, kako je to bilo uvijek u Egiptu, pa i danas je na selima. sačuvao nam se od njih samo plan, tj. najdonji dio. Ali mi smo upućeni kako je izgledala kuća tog vremena iz brojnih sačuvanih glinenih kućica koje su siromašniji slojevi stavljali sebi u grob da im bude za vječnost.

Onako kako su bile uređene kuće predradnika u spomenutom gradu, bile su, samo raskošnije uređene, kuće bogatijih Egipćana, a još raskošnije one vladara. Kako su izgledale te kuće izvana, vidimo iz slika na sarkofazima. One su bile sve islikane raznim nacrtima, ukusno poredanim, a naročito su pažljivo bila okružena vrata krasno simetrički poredanim nacrtima, koji su davali utisak stupovlja i arhitrava, sve u raznim živim bojama.

Posebno treba istaknuti da se u Srednjoj Državi razvio svod, koji nam se sačuvao i u cijelosti.

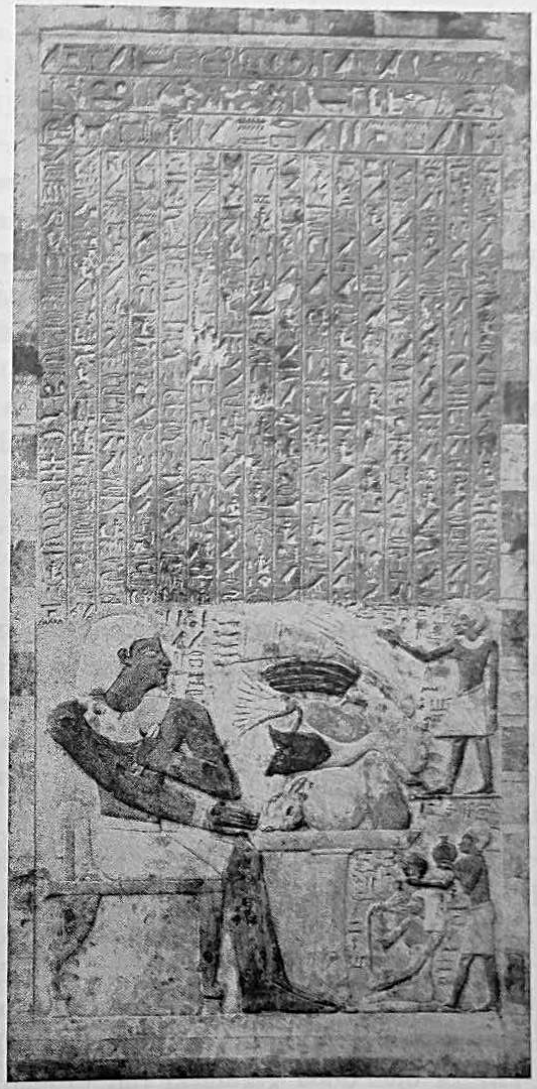

Stela upravitelja Montu-wosre iz Abydosa
(Srednja Država, oko 1955 godine pr. n. e.)
New York, Metropolitan Museum of Art

Radovi na nasipima i kanalima su se nastavili, i to u ogromnim dimenzijama. Već smo govorili o velikom kanalu koji je Sesostris I dao iskopati oko prve katarakte i koji je služio ne samo za prevoz vojske u Nubiju nego i za trgovačke lađe koje su iz Egipta polazile u Nubiju i obrnuto.

Najveće tehničko djelo arhitekata i inžinjera Srednje Države je uređenje »zemlje jezera «-to še (kopski pjom, arapski Fajum) u kojoj se nalazilo veliko jezero (egipatski »mer uêr«, grčki Μοῖρις odatle Moeris).

Jednim klancem u visinskom platou Libijske pustinje dolazila je jednim rukavom, Josipovim kanalom, voda iz Nila u depresiju na zapadu Nila, oko 100 km sjeverno od početka Delte. Do vremena Srednje Države nilske su poplave napunjale cijelu površinu Fajuma i stvarale ogromno jezero. Već su za XI-e dinastije egipatski inžinjeri pravili projekte kako bi se ta voda upotrijebila kao prirodni rezervoar da se njim produži natapanje zemlje koja se nalazi na dijelu Egipta između visine Fajuma i mora i da istovremeno osposobe za kultiviranje jedan dio plodnih zemljišta u samom Fajumu. Taj golemi pothvat započet vjerojatno za Sesostrisa II, dovršen je za Amenemheta III-eg. Na Josipovu kanalu (Bahr Jusuf) uređena je, kod današnjeg Illahuna, brana i ujedno velik nasip. Jedna je brana regulirala izljev vode u jezero a drugo iz jezera, a nasip, 47 km dug, s jedne je strane omogućavao silan priliv vode, a s druge zaštićivao od golemih masa vode oko 11000 hektara obradive zemlje. Na taj način jednim ogromnim radom dobilo se i u nilskoj dolini i u Fajumu hiljade obradiva zemljišta, natapanog reguliranim prilivom i puštanjem vode u jezero i iz njega.

Herodot, u čije su doba te naprave još funkcionirale, opisao nam je to jezero vrlo konfuzno, dok nam ga je drugi jedan Grk, Strabo opisao savjesno tako da možemo pomoću Strabona upotrijebiti i Herodotove zapise. I jedan i drugi su vidjeli naprave i opisuju kako se voda pušta u jezero i kako se opet iz njega ispušta. Na taj je način bilo omogućeno da se za vrijeme niske vode u Nilu, koja je trajala 100 dana, pušta voda pomalo iz jezera, toliko da se podvostruči količina vode u donjem Nilu.[30] Taj za ono doba gigantski rad propao je u srednjem vijeku, a jezero je danas maleno i oko 45 m pod razinom mora, dok je ono u staro vrijeme pokrivalo glavni dio oaze.

Tako uređen Fajum postao je ubrzo plodan i uslijed toga brzo su nastala u njemu velika i cvatuća naselja, cijeli gradovi. Zemljište je bilo vlasništvo vladara, koji su tamo i na ulazu u nj podigli svoje dvorove i svoje piramide.

[30] R. H. Brown, The Fayum and Lake Moeris, London 1892. – J. H. Breasted, Histoire de l'Egypte I, str. 197.

Prema zapisu Grka, nalazio se tu velik i lijep grad Krokodilopolis (Arsinoe) i u njemu hram u čast bogu-krokodilu Sobeku, obelisci i kipovi vladara XII-e dinastije. Na sjevernoj strani kanala, a u samom Fajumu, nalazila se jedna ogromna zgrada koju nam opisuje i Herodot i Strabo, jer su je sami vidjeli. To Herodot naročito ističe i kaže da »nadvisuje svako opisivanje«. »Jer kad bi tko sve zidine i građevine helenske zbrojio, vidjelo bi se, da su s manjim trudom i troškom sagrađene od tog labirinta. Pa ipak je znamenit i efeski hram i samski. I piramide su nadvisivale svako opisivanje i svaka je od njih tolika kao mnogo velikih građevina helenskih. Ali labirint nadvisuje i piramide.«[31] Strabo nam opisuje kako je ta ogromna zgrada, 240–300 m duga, bila neka vrsta religioznog i administrativnog središta cijeloga Egipta, sastavljena od hramova i dvorana koje su pripadale pojedinim nomima. I za vrijeme Strabonovo (oko 40 god. pr. n. e.) smatrala se ta zgrada, kojoj su Grci dali ime labirint, čudom Egipta. »Ono što je udivljenja vrijedno – kaže Strabo – to je da su svi plafoni svih dvorana od jednog komada kamena; hodnici su na isti način pokriveni kamenim gredama ogromnih razmjera; u ovoj zgradi nije upotrijebljeno ni drvo ni drugi materijal koji propada.[32] Herodot kaže da je bilo u labirintu 1500 soba nad zemljom, a 1500 pod zemljom. On je vidio samo one nad zemljom, jer mu u druge nisu dali pristupiti.

Fajum i njegova okolica bili su tada u svakom pogledu središte Egipta: vladari su pred njim i u njemu imali svoje prijestolnice, svoj upravni centar, svoje piramide.

UMJETNOST

Za XII-e dinastije egipatska se umjetnost preporađa i postizava klasičnu formu. Egipatsko kiparstvo toga vremena opet je steklo, negdje i usavršilo, tehniku izradbe, ali ova nema više one svježine kakvu je imalo za Stare Države koja je bila propala poslije VI-e dinastije. Egipatsko je kiparstvo zadržalo stari utvrđeni kanon, ali kipar ne ide toliko za tim da prikaže što je moguće bolje sličnost lica, nego hoće u tom licu prikazati i njegov karakter. Lica vladara ne prikazuju se više u dostojanstvenom izrazu, koja ima da ih približi božanstvu, jer su oni i sami bogovi, nego dobri kipari Srednje Države prikazuju lica ljudska

[31] Herodot, o. c. II knjiga, 147, str. 149.
[32] Strabo, Geographica, Teubner, Lipsiae 1866, volumen II, str. 787 i 811.

sa kojih izbija često briga i zamišljenost. Ti su kipovi rađeni sa daleko više osjećaja i psihološkog shvaćanja. Kiparu nije više do toga da postigne uzvišenost, nego da u licu koje izvodi iznese njegov karakter. Uslijed toga on često potencira osjećaj da su glavne forme lica označene kostima koje su im podloga. Možda je u tom pogledu najznačajnija glava jednog kralja iz opsidijana koja se danas nalazi u Britanskom muzeju. Ona nije lijepa, ali je ne samo savršeno umjetnički izrađena nego iz nje izbija duševni život čovjeka koji se nalazi u sredini borbe i čak je i vođa u toj borbi. Pored kipova u ljudskom obliku vladari postavljaju pred hramove sfinge, čija je glava njihov portret. Od tih se ističe sfinga s glavom Amenemheta III, iz granita, nađena u Tanisu, sada u muzeju u Kairu sa dubokim psihološkim karakteristikama toga vladara. Umjetnik je u tom kipu spojio ljudsku glavu s lavljim tijelom na neobično snažan i smion način i postigao upravo nevjerojatnu snagu u izrazu. U to vrijeme nastaje jedan nov način prikazivanja ljudi, u čućećem stavu, gdje je tijelo sasvim pokriveno, a samo glava izbija. Umjetnik hoće očito svratiti svu pozornost gledaoca na lice, a istovremeno iskorišćava granitni blok, na taj originalan način.

Kipovi velikaša su skoro uvijek iz drveta, a isto tako i razni kipovi slugu, radnika, nosača, žena, ali ne dosežu nikad svježine onih Stare Države. Tih figurica našlo se katkada u grobnicama mnogo, čitave čete malih drvenih vojnika, mornara na lađama, stada životinja. Katkada su pomoću tih figurica nađeni razni prizori iz života: nadzornik stada koji zajedno sa svojom svitom sjedi pred zgradom, na stupovima, a pred njim stada i njihovi goniči, koncert u kući gdje muškarci i žene sviraju u razne instrumente, lađe sa mornarima i mrtvačkim sandukom, lađe sa veslačima koji veslaju itd. U to se vrijeme pojavljuju figurice iz vapnenca ili fajanse: ljudi koji se rvaju ili gimnasticiraju (akrobati), ili npr. nilski konj koji izlazi iz vode i brani se, ili je neki miš, ili jež, ili majmunčići, itd., sve dakle prikazivanja koja nemaju ništa sa religijom, nego su samo za ukras. I u Srednjoj Državi se slika mnogo na stijenama grobnica, skoro sasvim u plosnatom reljefu i samo u bojama, što prevladava, ali ni jedno ni drugo ne dostizava slike Stare Države ni u tehnici ni u kompoziciji. Slikar očito ne ide za tim da postigne umjetnički dotjeranu sliku, njemu je najviše do toga da prikaže što življe ono što hoće.

Umjetni obrt sitnih predmeta izdiže se sada visoko nad svim onim što je bilo dostignuto za Stare Države. Male vaze iz tvrdog kamena za parfeme i pomasti (iz opsidijana, lapis lazuli, kornalina i alabastra)

rađene su izvanredno lijepo. Najviše se umjetni obrt razvija u draguljarskom i zlatarskom poslu, toliko da po ukusu, motivima i savršenosti izradbe nije nikada ni kasnije prestignut. Savršeno brušenje dragog kamenja, lijevanje i cizeliranje kovine, filigrami, inkrustacije dragog kamenja, sve je to na najvećoj visini.

LITERATURA

U doba Srednje Države procvala je egipatska literatura, od koje nam se dosta sačuvalo u prijepisima i preradbama kasnije, Nove Države. Ta je literatura posebnog tipa. Možemo je podijeliti u tri glavne grupe: pouke, proročanstva i pripovijesti. Sve tri grupe imaju spisa koji su namijenjeni samo višim literarnim slojevima i onih koji su namijenjeni širim slojevima. Pripovijesti, namijenjene širim slojevima, žive su i prirodne, dok u onoj literaturi koja je namijenjena izobraženijim vlada manira, težnja za što više izvještačenim i lijepim izražajem, za igrom riječi. Takvi spisi su oni raznih himna bogovima i vladarima, natpisi u kojima neki činovnik govori o svom radu i položaju i sl. pa čak i neka rješenja vladara. Pisar ide za tim da što ljepšim riječima i u što ljepšoj formi izrazi svoju misao. Lijep izraz bilo je ono za čim je takav pisar težio. Za lijepim izrazom teže književnici toga vremena uvijek u drugim spisima, iako u manje izvještačenom obliku.

»Pouke« su takva vrsta literature u kojoj pisac stavlja u usta nekoga kralja, neke ličnosti ili nekog bilo kojeg čovjeka upute koje on daje svome sinu kako treba da radi i kako da se ponaša u životu. Još je u doba V-e dinastije nastala »Pouka Ptahotepa«. Iz toga vremena, a možda još i za Herakleopolita, kako neki misle,[33] najistaknutiji je spis te vrsti »Pouka kralju Merikareu« koja nam se sačuvala u prijepisu iz XVIII dinastije na jednom papirusu u Lenjingradu.[34]

Isto je tako interesantan spis »Pouka kralja Amenemheta« I-og u kojoj on opominje svoga sina Sesostrisa I. Oba su ta literarna sastava i od velike historijske vrijednosti, ako se oprezno znadu upotrijebiti.

Proročanstva nisu nikakva pretkazivanja budućnosti, kakva se čine po svom literarnom sastavu, nego su to pripovijesti, vezane uz neka historijska lica, u kojima se u formi proročanstva opisuju već prošli doga-

[33] A. Erman, Die Literatur ... str. 109.

[34] W. Golénischeff, o. c. – Uporedi A. Erman, Die Literatur der Aegypter, str. 109 i dalje,

đaji. Nema nikakve sumnje da su ta »proročanstva« plod velike revolucije i pustošenja stranaca po Egiptu koja su se zbila u razdoblju između VII i XI dinastije. Sve je to silno djelovalo na Egipćane. U crnim slikama prikazuju oni to vrijeme, a kako su pisci istovremeno i pisari, dakle pripadaju činovničkom staležu, za njih su ta vremena tim strašnija što ona ruše i vladare i velikaše i bogataše i dobra bogova i svećenstva. Njihova fantazija i nastojanje za što ljepšim izražajem čini da nam se mnogo toga čini pretjerano. Ali, ako to gledamo ondašnjim očima, i ako uzmemo u obzir orijentalni način izražavanja, kao i pjesničku formu i težnju za lijepim izrazom, onda možemo da u »proročanstvima« nađemo mnogo toga što je imalo osnove u stvarnim zbivanjima. U tu vrstu treba svakako ubrojiti i tužaljku na život i na njegove nevolje. Od svega toga svakako se najviše ističu dva literarna sastava: »Opomene jednog egipatskog mudraca«, sačuvane u jednom manjkavom papirusu koji se danas nalazi u Leidenu[35] i »Pouke Nefer-rehua«, sačuvane na jednom papirusu u Lenjingradu.[36] I jedno i drugo od tih »proročanstva« sadržavaju mnogo toga što nas ne samo upućuje u tadanje prilike Egipta nego nam daje mnogo toga za poznavanje prilika »socijalne revolucije«. U tu vrstu literature ide, kako smo kazali, i spis »Tužaljke jednog seljaka«, o kojima smo već govorili. U »Poukama Nefer-rehua«, pošto je pisac opisao Egipat u najcrnjim bojama u doba »jada i nevolje«, naviješta on dolazak spasioca: »Doći će jedan kralj sa Juga, koji se zove Ameni, sin jedne žene iz Nubije, a po rodu iz Gornjeg Egipta. On će uzeti crvenu krunu i nosit će bijelu krunu; on će spojiti oba jaka (dijadema) i razveselit će oba Gospodara (Horusa i Setha) onim što oni vole. Veselite se, vi ljudi, njegova vremena; sin jednog (uglednog) čovjeka načinit će sebi ime za svu vječnost . . . Pravda će opet doći na svoje mjesto, a nepravda je izbačena. Neka se veseli onaj koji će to vidjeti i koji će tada kralju služiti.«[37]

Kralj Ameni je Amenemhet I iz XII dinastije. Gornji nas citat podsjeća potpuno na židovska proročanstva o dolasku Mesije, s razlikom što su Židovi prorokovali ono što ima da dođe, a Egipćani uzimali pripovijedanje za ono što je već bilo, ali postavljali to u ranije doba, poslije kojega su se zbili njima poznati događaji.

[35] A. Gardiner, The admonitions of an Egyptians Sage, Leipzig 1909. – Prijevod A. Erman, Die Literatur, cit. str. 130 i dalje.

[36] W. Golénischeff, o. c., preveo A. Gardiner u Journal of Egyptian Archaelogy I. – Uporedi A. Erman, o. c., str. 151 i dalje.

[37] A. Erman, o. c., str. 1957.

Od pripovijesti, koje su pune fantazije, treba istaknuti »Pripovijest o jednom brodolomcu« koja se nalazi na jednom papirusu u Lenjingradu. Pored sve bujne istočnjačke fantazije za nas je važna zbog toga što opisuje život egipatskih mornara i putovanje po Crvenom moru.[38] Ovamo spada »Pripovijest o Sinuheu« koji je doista živio u doba Srednje Države za Amenemheta I-og (1995-1965) i njegova sina Sesostrisa. Pripovijest je vanredno fino napisana, biranim jezikom, ali i duhovito, a i sa mnogo opisa tuđih zemalja koje su tadanjeg Egipćanina interesirale, a i za nas su od historijskog značenja.

Iako pisan na isti način kao proročanstva, opet se ističe svojim refleksijama i svojom filozofijom spis: »Razgovor čovjeka kome je život dodijao sa svojom dušom.« U tom pjesničkom djelu, nastalom hiljadu godina prije Joba, jedan Egipćanin zdvaja nad životom koji da nema smisla da se živi. »Povedi me k smrti, učini mi da Zapad bude ugodan. Zar je nesreća umrijeti? Gledaj stabla; ruše se. Prijeđi preko mojih grijeha i umiri nesretnika. Thoth će me suditi, Honsu braniti, i Râ će slušati moju riječ . . .« Ali duša ne vjeruje mnogo u posmrtni vječni život i kaže mu: »Ako ti misliš na grob, to je bol za srce, to je ono što zatvara trepavice i žalosti čovjeka. To znači odvesti čovjeka iz njegove kuće i ponijeti ga na humak. Nikada nećeš više izaći da vidiš Sunce (Râ). Isto su tako prazni žrtveni stolovi onih za koje su sjekli crveni granit, za koje su se konstruirale komore u piramidama, koji su stvorili krasne građevine, graditelja koji su postali bogovi – kao i oni zapuštenih, koji su umrli na obalnim nasipima, bez nasljednika, tj. onih koji su im osiguravali posmrtni kult . . . Čuj me, jer je dobro za čovjeka da sluša. Idi za danom koji je veseo i zaboravi brige.«[39]

S tim što je tako napisao, spomenuti pjesnik je sasvim u opreci sa tadanjim egipatskim vjerovanjem, kad za Egipćanina postoji najveća briga kako će poslije smrti na vječna vremena uz božanstvo živjeti. Smrt je žalost, ništa ne koriste čovjeku sjajne građevine, pa ni posmrtni kult, ljepše je živjeti i uživati život. Iako na kraju duša popušta, svejedno su tu misli izražene toliko pune životne mudrosti, u suprotnosti s onim što nam 1000 godina kasnije iznosi pesimizam Jobov, koji obrađuje sličnu temu.

Takvo naziranje na svijet nije u tadanjem Egiptu bilo osamljeno, ono je moralo da bude rašireno, kako nam potvrđuje natpis na grobnici jednog kralja Antefa iz kraja Srednje Države. Evo nekoliko rečenica

[38] W. Golénischeff, Le conte du naufragé, Kairo 1912. – Uporedi A. Erman, o. c., str. 56 i dalje.

[39] A. Erman, o. c., str. 177. – A. Moret. Le Nil, str. 260.

iz toga natpisa koje nam jasno pokazuju kako je revolucija djelovala i na pogled na svijet: »Tjelesa idu i druga na njihovu mjestu ostaju, već od vremena pradjedova. Bogovi (umrli vladari) koji su nekada živjeli počivaju u svojim piramidama, a tako i plemići, slavni su ljudi zakopani u svojim grobnicama. Oni su sagradili kuće, kojih više nema. A šta se dakle od njih učinilo? Gdje su sada njihova mjesta? Njihovi su zidovi porušeni, njihovih mjesta više nema, kao da nikada nisu ni postojali. Nitko se odanle dolje ne vraća koji bi nam mogao kazati ono što jeste, koji bi nam mogao kazati što oni trebaju, da umiri naša srca od onog časa kada ćemo i mi poći onamo kamo su oni pošli. Zato budi veseo, udovolji tvojim željama dok živiš. Čini ono na zemlji što ti je potrebno i ne žalosti tvoje srce, sve dok i tebi ne dođe dan žalovanja. Bog mirnog srca (Oziris) ne sluša jadikovke, i plač ne može nikoga spasiti koji je u grobu. Gledaj, proživi jedan sretan dan! Ne brini brigu! Gledaj, nitko sobom ne nosi svoja dobra; gledaj, nitko se ne vraća, tko je otišao . . .«[40]

Uz tu pjesmu je reljef jednog harfiste koji je pjeva.

Navedeni nam natpis na grobu kralja Antefa govori očito kako se korijenito izmijenilo gledanje na svijet, pa i na prekogrobni život poslije revolucije. Ne živi čovjek za to da sebi stvara mogućnost za vječni prekogrobni život, za koji pisac kaže da se ne zna kakav je, jer se nitko odanle ne vraća, nego treba da gleda da mu u životu bude lijepo, i da taj život vedro gleda.

Pored takve literature sačuvalo nam se iz toga vremena i nekoliko pjesama radnika, pastira, ribara i nosača nosiljki. Te su pjesme uklesane u grobnicama velikaša.

HIMNA NILU

Mnogo su originalnije i bolje sačuvane religiozne pjesme ispjevane u čast bogova, koje su često pune pjesničke ljepote. Pjesme Suncu (Râu) slave Sunce ne samo kao božanstvo nego kao onu prirodnu silu od koje sve živo zavisi. One su katkad pune poštivanja prirode, a nju pjesnik zamišlja uvijek kao božanstva koja djeluju na ljudima sličan način. Svakako je jedna od najljepših pjesama te vrste pjesma Nilu, koji je smatran još u Staroj Državi božanstvom (Hâpi) i na piramidama VI-e dinastije nalaze se pjesme njemu u čast. Himna Nilu iz vremena Srednje Države slavi ga ovako:

[40] Ibidem, str. 177 i 178.

Reljef božanstva Nila (XVIII din.)
Boston, Museum of Fine Arts

»Slava ti Nile koji iz zemlje izlaziš i dolaziš da Egipat prehraniš. Sa tajanstvenim bićem, mrak u danu . . .

Onaj koji natapa polja; kojega je Râ stvorio da prehrani svu stoku. Onaj koji napaja pustinju, koja je daleko od vode; njegova je rosa ono što sa neba pada.

Onaj koga Geb (bog zemlje, – op. pr.) ljubi koji je vodič boga žita; koji čini da uspijeva svaka radionica Ptaha(boga umjetnika i zanatlija. Ptah je umjetnik koji stvara ali bez Nila ne bi mogao ništa, – op. pr.).

Gospodar riba, koji daje da vodene ptice uzvodno plivaju.

On je onaj koji žito pravi i pšenicu stvara, da dade hramovima da svečanosti slave. Ako je on trom (tj. ako je poplava premalena, – op. pr.), to nosovi bivaju začepljeni (tj. više se ne diše i ne živi, – op. pr.), i svi su ljudi siromašni; hrana bogova postaje manja i milijuni ljudi su propali.

Ako je on škrt, to je čitava zemlja u stravi i veliki i mali viču . . .

Hnum ga je načinio. Ako se on diže, cijela je zemlja radosna i svako se tijelo veseli. Svi podbradci počinju se smijati i svaki je zub otkriven (pri smijanju, – op. pr.).

On je onaj koji nosi hranu i koji je bogat jelima; koji sve dobro stvara. On je ugledan, on slatko miriši . . . On je onaj koji stvara travu za stada i daje životinje za žrtvu svakom bogu bio on u podzemlju, na nebu ili na zemlji . . . On je onaj koji puni hambare i čini žitnice prostranima, koji siromasima nešto daje.

On je onaj koji čini da stabla rastu prema svačijoj želji i nema u tome oskudice; njegovom snagom biva sagrađena lađa jer se iz kamenja ne može isklesati (tj. Nil omogućava dovoz drva, – op. pr.).

Onaj koji je bio u brizi postao je veseo i svako je srce veselo.

Ti, svjetlo, koje dolazi iz tame! Ti si onaj koji utvrđuje istinu, koga ljudi vole.

Počinje se za tebe svirati na harfi i tebi se pjeva rukom (bio je običaj da se kod pjevanja rukom daje takt, – op. pr.).

Svi vi, ljudi, podignite devet bogova i poštujte moć koju je pokazao njen sin gospodar Svega, koji čini da se obje obale zelene. Ti se zeleniš; Nile, ti se zeleniš. Ti si onaj koji činiš da čovjek živi od svoje stoke, a njegova stoka od livade! Ti se zeleniš, ti se zeleniš, Nile, ti se zeleniš.«[41]

[41] A. Erman, o c., str. 193 i dalje, prijevod. Ovu je himnu Nilu preveo G. Maspero nešto drugačije. – G. Maspero, Histoire ancienne des peuples de l'Orient Classique. Les Origines, Paris 1895, str. 90 i dalje.

Nema nikakve sumnje da se socijalno stanje seljaka uvelike izmijenilo; seljak je sada došao prema vladaru, dakle prema državi, otprilike u onakav položaj, u kakvu su se za Stare Države nalazili s početka oni kojima je vladar dodijelio izvjesnu zemlju, razumije se, bez ljudi. On je bio obavezan na davanje prihoda i glavar obitelji, tj. onaj koji je zemlju primio, odgovarao je za tačno podavanje prihoda i izvršavanje javnih radova. Pored toga je u načelu i seljak, kao i svaki Egipćanin, stajao u istom slobodnom odnosu prema vladaru, s time da izvršuje svoje dužnosti. Međutim, ako gledamo kakvo je bilo njegovo ekonomsko stanje, ne možemo kazati da su njegove prilike bile ružičaste. Sačuvao nam se o tome spis jednog pisara iz kojega možemo razabrati kako je bilo tadanjem seljaku. Pri tome moramo uzeti u obzir to da je taj pisar opominjao svoga sina i želio da njegov sin bude pisar kao i on, i prema tome uznosio svoj zanat. Evo što on kaže: »Kažu mi da ti zapuštaš pismo i da se predaješ zabavama; da ti skrećeš prema poljskim radovima . . . Zar ti ne misliš kako je zemljoradniku u doba kad se procjenjuje žetva? Crv je odnio polovinu žita, a nilski konj pojeo ostalo. Na poljima ima mnogo miševa, skakavac se spušta, životinje žderu, a male ptice kradu . . Kolika je to nevolja za poljskog radnika! S onim što (iza toga) može da ostane na gumnu, svrše kradljivci. Ono što je od bakra je pokvareno i zaprega crkava pri mlaćenju i oranju . . . A pisar (poreza) pristaje u luci, i on procjenjuje žetvu . . . Tu su vratari sa batinama, crnci sa svojim štapovima od palma. Evo ih kako govore: »Daj žito!« »Žita nema«. Onda oni tuku (poljskog radnika), koji je pružen na zemlji; on je vezan, i bačen u jamu, on je zagnjuren u vodu, on je zaronjivan, glavom dolje Pred njime se veže njegova žena, njegova su djeca svezana, njegovi ga susjedi napuštaju, noseći svoje žito . . .«[42]

ZANATLIJE, RADNICI I ROBOVI

U doba prije revolucije, kada su mnogobrojna feudalna gospoda, primivši od dvora ne samo zemljišta nego i sve seljake i zanatlije na njima, gledala da ih sve što više iskoriste, raširili su se zanati uvelike. Zanatlije su bile isto tako kao i seljaci vezane uz feudalnoga gospodara

[42] Papyrus Anastasi V. – Prijevod A. Moret, Le Nil . . . str. 310 i 311, kao i A. Erman, o. c., str. 246 i 247.

i on ih je iskorišćavao ne samo za svoja polja i svoje radione nego i za svoj dvor, za svoje gradnje, za kanale, za grobnice, itd. Zanati su ostali međutim zatvoreni, nasljeđivali se od oca na sina, i samo su oni najviši, kao kipari i slikari, zlatari i rezbari, bez sumnje donosili zanatlijama bolji život. Drugačije bi bilo teško zamisliti da ljudi živući u bijednim prilikama stvore ona djela, koja su nam egipatski umjetnici toga vremena ostavili.

Revolucija je izmijenila i socijalne prilike svih zanata, kao što je izmijenila one seljaka. Kao što je seljak postao slobodan radnik na kraljevskom (državnom) zemljištu, obvezan da državi daje izvjestan dio prihoda, a pored toga određeni broj radnih dana za javne radove, postao je i obrtnik-radnik slobodan lično, ali obavezan da daje državi određeni porez i određeni broj radnih dana za javne radove. I kod radnika je, kao i kod seljaka, porodica, sa svojim porodičnim glavarom na čelu (ocem, majkom, majčinim bratom, najstarijim bratom), bila odgovorna državi za porez koji je trebala davati, i za radne dane na javnim radovima.

Zanati nisu više zatvoreni, nego su pristupačni svakome u načelu, a zanatlije su imale svoj statut, kao što su ga imali i seljaci. Međutim, mada je sin mogao vršiti drugi zanat nego je to radio njegov otac, opet je uglavnom svaki zanat prelazio od oca na sinove, jer su pojedine zanatlije i dalje čuvale ljubomorno svoje zanatsko znanje.

Iz jednog spisa Srednje Države doznajemo da je svaki zanat bio ne samo vrlo težak nego i to da su zanatlije bijedno živjele. Istina, taj je spis napisao jedan pisar svome sinu, ističući kako je samo pisarsko zvanje najljepše, jer samo ono čovjeku daje mogućnosti da lijepo i udobno živi, pa je taj pisar u svom opisivanju prilika pojedinih radnika-zanatlija bez sumnje, pretjerao. Ali uza sve to vidimo da je govorio mnogo istine. Ni kiparima ni zlatarima ne povjeravaju se državni poslovi. Kovinarski radnici muče se kod peći, drvodjelci i tesari muče se i danju i noću, težak i mučan je rad klesara, brijači idu od ulice do ulice da nađu koga će obrijati, da pribave sebi potrebno za život, trgovci se moraju voziti Nilom sve do kraja Delte, i stradavaju od muha, oni koji prave opeke imaju mukotrpan život, zidari su često bolesni, »oni su bjedniji nego bi se to izreći moglo, vrtlaru ide zlo, zemljoradniku »ide tako dobro kao nekome koji se pod lavom nalazi«, tkalac je uvijek zatvoren u radionici, onaj koji pravi strelice jede travu kao i njegov magarac, a kad se kući vraća iz pustinje u kojoj radi, slomljen je od hodanja; postolar »vječno prosi, onome koji pere prijeti uvijek pogibelj od krokodila, zlo

ide lovcu na ptice, a ribaru najgore od svih.[43] Jedino je dobro pisaru. Zbog toga treba da mladi pisar uči i ne bira drugi zanat nego pisarski. Taj će ga osposobiti za pisara i on će jednom postati savjetnik u sudu, a može dotjerati i do višeg položaja. On je oslobođen od javnih radova, nema mnogo zapovjednika i nadzornika.

Ovako je gledao na položaj radnika pisar Duauf i doista je u mnogom imao pravo. Ali mnogobrojne nadgrobne stele privatnih lica, zanatlija, umjetnika, trgovaca, pivara i drugih pokazuju da su mnoge zanatlije svojim radom postigle vrlo udoban život, koji se daleko ističe nad onim koji nam Duauf opisuje. To su u prvom redu arhitekti i inžinjeri koji su podigli velebne gradnje Srednje Države, umjetnici koji su stvarali umjetnička djela najvećega reda i čiji je rad na tvrdom granitu bio daleko teži od mnogog drugog rada, kovinarskog radnika. Najveću visinu umjetnog obrta kovinski sitnih predmeta postigli su radnici finih posuda, i sl.

Pored jednih i drugih i trećih, postojala je u Egiptu još masa ljudi koji nisu imali nikakav zanat, a koje je i država upotrebljavala za javne radove i privatnici iskorišćavali kao sluge, nosače, i za svaki rad za koji nije trebalo nekoga znanja. To su »ničiji sinovi« s kojima se postupa kao sa stokom. Istina je da od batina nije bio nitko siguran, pa ni kraljevski oficiri, ni svećenici nižega ranga, ni zanatlije, ni zemljoradnici, pogotovu onda kad su radili na javnim radovima. Ali svi spomenuti smatrani su da su u nekakvoj službi države (vladara) i imali su određene dužnosti, dok »ničija djeca« nisu bila ničim zaštićena.

Napokon i sada, kao i prije, postojali su u Egiptu robovi, zarobljenici u ratovima, koji su upotrebljavani, kao i prije, za sve poslove, potpuno bespravni, osuđeni na trajan težak i mukotrpan rad u kamenolomima, na nasipima, kanalima i gradnjama.

Socijalno stanje Egipta Srednje Države daje nam ovakvu sliku. Postoji vladar koji u sebi utjelovljuje državu, činovnički aparat, koji vodi državu u vladarevo ime i uživa najbolji društveni položaj, u načelu pristupačan svakom Egipćaninu, slobodno radništvo i seljaštvo, koje je slobodno i smatrano dijelom državnog aparata u toliko što obrađuje državna polja i daje određeni prihod ili porez od svog zanata i uz to je obvezano na određena podavanja i određene radove i onda bespravni »ničiji sinovi« i robovi.

[43] Nauka Duaufa – Papyrus Sallier II i Anastasi VII u Britanskom muzeju. Prijevod A. Erman, o. c., str. 100 i dalje.

POSLIJE XII-e DINASTIJE

Posljednji vladar XII-e dinastije je kraljica Sebeknofrure, sestra i nasljednica Amenemheta IV, koja je vladala od 1791-1788. pr. n. e. Poslije toga ulazimo u jedno od najtamnijih vremena egipatske povijesti, koje nam ne mogu razjasniti ni Maneto ni kraljevske liste ni spomenici. Prema Manetovim epitomama poslije XII-e dinastije vladalo je 60 tebanskih kraljeva, zajedno 453 godine. Poslije toga XIV-a dinastija iz Ksoisa sa 76 vladara, koji su vladali 184 godine. Zatim su Egipat osvojili Hiksi, kojima pripadaju XV i XVI dinastija, sa ukupno 38 kraljeva i XVII dinastija sa 43 Hiksa i 43 Tebanca koji istovremeno vladaju. Cjelokupan broj godina vladanja Hiksa iznosi prema Manetu 903 godine, a od kraja XI-e do kraja XVII-e dinastije punih 1570 godina. Međutim mi danas znademo, na osnovi astronomskih data, da taj period iznosi svega kakvih 210 godina. To nam potvrđuju i spomenici. Iz pomnog proučavanja toga doba stvar se čini ovakva: Sa XII-om dinastijom prestaje neko vrijeme jedinstvo Egipta, i tada su u Egiptu dvije vladarske porodice: jedna u Thebama, a druga u Ksoisu u Delti, koja je pod vrhovništvom Hiksa. To su XIII-e i XIV-a dinastija. Najveći dio tih vladara bili su uzurpatori. Bez sumnje malo njih umire prirodnom smrću, što nam pokazuju nagle promjene i kratkotrajne vladavine. U tim je međusobnim borbama uništeno sve što je za XII-e dinastije učinjeno za blagostanje Egipta. U takvim je razrovanim prilikama Egipat lako pao pod vlast napadača koji su dolazili sa sjevera.

PROVALA HIKSA

Oko god. 1700. pr. n. e., prije kraja XII-e Manetove dinastije, provalila su u Egipat neka plemena, vjerojatno semitska, iz Azije u Deltu. Tko su zapravo ti napadači, općenito zvani Hiksi, kako ih, po Manetu, naziva Josip Flavije, ne znamo ni danas, jer su oni sami ostavili jako malo spomenika. Isto tako nije nauka još uvijek složna o vremenu njihove provale, njihova gospodstva i njihova protjerivanja iz Egipta. Hiksi su brzo pokorili cijeli Egipat, pa su, kako se iz izvora dade zaključiti, vladali od Eufrata do prve nilske katarakte. Njihov glavni grad Avaris nalazio se u Delti, odakle su mogli paziti i na sjeverne i na južne svoje podložnike. Od kraljeva Hiksa poznati su nam s egipatskih spomenika: Nefesi, nekoliko njih s imenom Apofi (Apopi), a

najviše Kian, koji pored svojih titula nosi i titulu egipatskih faraona. Ako gledamo tadanje egipatske spomenike nasljednici Kianovi izgledaju pravi egipatski faraoni. Hiksi su ostavili dotadanje vladare i u Ksoisu i Thebama ,a vjerojatno i druge manje, samo su od njih tražili vazalsku vjernost. Tako je u Thebama vladala jedna dinastija, XVII-a, čiji je kralj, Sekenenre III, oko 1600. god. pr. n.e., kao vazal Apofija, započeo rat protiv Hiksa. Tu je borbu nastavio Sekenenrov nasljednik Kamose, vladar Manetove XVII-e dinastije.

Zamršeno pitanje tko su Hiksi i kako su uspjeli osvojiti tako lako Egipat, kao da se približava rješenju. Glede načina njihove provale u Egipat, vjerojatno je da se to odigralo ovako: Oko 2000. g. pr. n. e. zbile su se velike migracije Arijaca u Prednjoj Aziji. To je vrijeme kad Hetiti pobjeđuju Babilonce i naseljuju se u današnju Malu Aziju, kad Kasiti osvajaju Babilon, a Huriti Mitani. Pred tim Arijcima povlače se Semiti raznih plemena prema jugu i dolaze do granice Egipta, gdje se naseljuju, vjerojatno i s dozvolom egipatskih vladara, u doba kad poslije XII-e dinastije vladaju vrlo slabi vladari koji nisu bili u stanju da spriječe da se u pojedinim dijelovima Egipta neki nomarhi osile toliko da su zapravo samostalno vladati. Semiti su dolazili u manjim grupama, a nastanili se u istočnoj Delti gdje su sagradili i svoj grad Avaris. Hiksi su podjarmili Egipat ali tako da je Gornji Egipat onda ostao samo pod njihovom suverenom vlašću. Da su oni tako lako uspjeli, kako to naročito ističe Maneto, dva su glavna uzroka: potpuna slabost egipatske države i novo bojno oružje koje Egipćani nisu poznavali: bojna kola i konji. I konja i bojna kola upoznali su Semiti od Arijaca i donijeli poznavanje konja i kola u Egipat.

Kakve su bile kulturne i socijalne prilike Egipta za vrijeme vladanja Hiksa, ne može se nikako kazati, jer nam je iz tog vremena sačuvano premalo dokumenata. Sudeći po Manetu, bilo je to strašno vrijeme. »Božanski je gnjev, piše Maneto, bijesnio nad nama, a ne znam zašto su ĩ ljudi jedne nepoznate rase, koja je došla s istoka, imali smjelosti da upadnu u našu zemlju, koju su bez poteškoća i bez borbe osvojili. Ti su se ljudi smatrali kao gospodari, divljački su palili gradove, rušili do temelja hramove bogova i postupali prema urođenicima najgorom okrutnošću, daveći jedne, vodeći u roblje žene i djecu«. Egipatski su nam spomenici sačuvali tipove raznih naroda s kojima su Egipćani dolazili u doticaj, ali nijedan tip Hiksa. Iz proučavanja događaja koji su se u to vrijeme zbili u Egiptu i oko njega vidi se jasno da se pod imenom Hiksa krije jedna mješavina od nekoliko elemenata: semitskih, kana-

nejskih i azijaničkih. Već imena njihovih kraljeva to pokazuju. Tako su imena vladara Apofi i Apahnan egipatska, Amu, Nehemen, Jakobher, Anta-her, Jamu kananejska, Kencer semitsko, Bnon, Kian azijanička ili huritska.[44] Čini se dakle najvjerojatnije da se masa vojske Hiksa koja je podvlastila Egipat, sastojala od Subarejaca, Arijaca, Azijanita i Semita, a da su oni koji su ih vodili bili Mitanci. To potvrđuje i jedan spomenik Tutmosisa III. Ti su Mitanci upotrijebili tadašnju situaciju, kad su uslijed migracije Indoevropljana nastale ogromne političke promjene u Prednjoj Aziji, i osnovali golemo carstvo od Taurusa i Tigrisa sve do južnih granica Egipta. Mitanci-Huriti, čija se glavna snaga sastojala u indoevropskoj tekovini kola i konja, oružani maloazijskim brončanim oružjem, poštivaoci boga Tešuba podjarmili su i Kanaan i Azijanite, uzeli ih u svoju vojsku i njom iznenadili Egipat, rascjepkan, naoružan starim borbenim oružjem i bez najstrašnijeg oružja – bojnih kola. Zauzimanje Egipta bilo je vojno osvajanje jedne bogate države, koja je omogućila Huritima-Mitancima čitavih 100 godina vladanja. Egipat je prvi put u povijesti bio temeljito opljačkan.[45]

OSLOBOĐENJE OD HIKSA

Oslobođenje Egipta od Hiksa nije uslijedilo zbog bilo kakva ustanka protiv stranih osvajača, nego je to bilo isključivo djelo tebanskih vladara. Oni su napad na Hikse i njihovo tjeranje iz Egipta pripremili ne samo vojnički nego i diplomatski povezavši se sa drugim protivnicima Hiksa. Tu je bila u prvom redu Kreta, koja je zajedno sa Tebancima napala Hikse. Tako su se našli istovremeno napadnuti s juga i sa strane Sredozemnoga mora. Da li su se i kako su se tebanski vladari povezali sa Subarejcima ili Sircima, i zajednički napali Hikse, ne možemo doznati, ali je vrlo vjerojatno da je postojao sporazum između Egipta i spomenutih naroda, kojemu je bio cilj rušenje njihovog vojničkog imperija. Slom vlasti Hiksa u Egiptu jedan je od najkrupnijih događaja svjetske historije. Velevlast Hiksa, bazirana samo na vojnoj okupaciji, nije imala nikakva jačeg oslonca u Egiptu. Hiksi su za svih stotinu godina svoga gospodstva u Egiptu svejedno ostali stranci, mada su neki njihovi vladari nosili egipatska imena i uzimali titulaturu faraona. Oni

[44] A. Moret, Histoire de l'Orient I, str. 474.
[45] o. c., str. 475 i 476.

su uspjeli osvojiti Egipat nadmoći svoga oružja, u doba kad je u Egiptu vladala anarhija, ali je s vremenom nestalo te njihove prednosti, jer su i tebanski vladari, koji su bili istina pod vrhovnom vlašću Hiksa, ali inače samostalni, uzeli od Hiksa sve ono što su vidjeli da je dobro. Na taj su način i oni uveli bojna kola u vojsku, brončano oružje itd., pa su postali u tom pogledu ravni Hiksima, dok su s druge imali sve ono što je Hiksima manjkalo: povezanost uz svoju zemlju, duševni doticaj sa narodom, zajedničku vjeru, pripadnost istome narodu, sjećanje na prošlu slavu i toliko toga što sve Hiksi nisu imali.

Borbu protiv Hiksa nastavi Kamoseov nasljednik Ahmosis (oko 1580--1558) koji je, čini se, bio brat Kamoseov. On oslobodi Egipat od Hiksa, a onda nastavi borbu protiv njih u Palestini gdje, poslije tri godine podsjedanja, osvoji grad Šaruhan, koji se nalazio na jugu te zemlje. Nakon toga napadne Ahmosis Hikse i s boka, iskrcavši vojsku na feničkoj obali, ali se onda vrati. Svrha je tjeranja Hiksa preko egipatskih granica i osvajanje jedne tvrđave u Palestini bila da se daleko pred egipatskom granicom postavi straža koja će čuvati zemlju od sličnih iznenađenja sa sjevera, gdje se još prilike nisu bile staložile i sredile. Pošto je tako osigurao Egipat sa sjevera, krene Ahmosis u Nubiju i u njoj uspostavi egipatsku vlast. Iza toga sređivao je on prilike u samom Egiptu, gdje su se još neki knezovi opirali da mu se pokore. On ih prisili sve odreda da mu se podvrgnu, a neke učini svojim dvorjanicima.

NOVA DRŽAVA

HATŠEPSUT – TUTMOSIS III – AMENOFIS III – AMENOFIS IV-AKNATON NOVA VJERA – REAKCIJA AMONOVIH SVEĆENIKA – PONOVNO OŽIVLJAVANJE EGIPATSKOG IMPERIJALIZMA – VLADARI RATNICI – RAMSES II RAT PROTIV HETITA – NASLJEDNICI RAMSESA II – KOMADANJE EGIPTA – VANJSKA POLITIKA – UREĐENJE IMPERIJA – EGIPAT KAO IMPERIJALISTIČKA DRŽAVA – UPRAVA EGIPTA – VJERA I SVEĆENSTVO – POŠTIVANJE ATONA – ARHITEKTURA – HRAMOVI U KLISURI – KUĆE – UMJETNOST – LITERATURA

Ahmosis stvara novu državu u svakom pogledu. Položaj Egipta u svijetu je nadasve povoljan; Egipat toga vremena je najkonsolidiranija i najjača država svijeta, dok se azijske države nalaze ili u rasulu ili se još nisu konsolidirale.

Nova Država, nastala u teškim borbama sa Hiksima, oslanja se u prvom redu na jaku i čvrsto organiziranu vojsku, u kojoj je kraljevski autoritet neprikosnoven. Ahmosis stvara apsolutističku monarhiju, lomi sve partikularizme, a svoju snagu ne crpe samo iz veza sa božanstvom nego iz jakosti svoje vojske i pouzdanog činovništva. Egipat je postao u prvom redu vojnička država, a borba za oslobođenje od tuđinskog gospodstva stvorila je u Egipćanima osvajalački duh. U vojsci, u ratu, mogao je svaki Egipćanin steći slavu i bogatstvo, i položaj, i zbog toga Egipćani rado ulaze u vojsku, koja sada postaje stalna. Ona postaje i sve bolja, jer se uvode nova oružja, i to najbolja, ratuje se, prema novim, iskušanim strategijskim i taktičkim principima.

Ahmosis stvara državu koja je, poput Stare Države, apsolutistička, ali ne crpe svoju vlast i moć od božanstva faraonova, nego od njegove lične snage i sposobnosti. Ta se nova država ne zadovoljava ujedinjenim Egiptom, nego u imperijalističkoj težnji ide za ekspanzijom, i postaje velevlast svijeta.

Temelje koje je postavio Ahmosis izgrađuje njegov sin *Amenofis I* (1557-1530) da onda u silnom naletu nastave i ostvare imperijalističke ciljeve Tutmosis (Thutmes) I (1530–1520) i Tutmosis III (1504–1450), a državu iznutra izgrade kraljica Hatšepsut i Amenofis III (1405-1370).

Nasljednik Amenofisa I-og, *Tutmosis I*, započe prve osvajačke ratove. On je prodro u Siriju i gotovo je cijelu pokorio, sve do Eufrata, gdje je postavio svoje pogranične stele. Nubiju, dolinu Nila do druge katarakte i zlatne rudnike u istočnom gorju već su bili ponovno uzeli Ahmosis i Amenofis I. Odmah po svom nastupu na prijestolje svladao je Tutmosis I jedan ustanak povrh druge katarakte i prešao daleko preko granice do koje je za Srednje Države bio dopro Sesostris III i preko tvrđava Semneh i Kumneh nad drugom kataraktom proširio svoje granice sve do klisurastoga gorja IV-e katarakte. Nad III-om kataraktom sagradi Tutmosis I jednu tvrđavu. On popravi kanal Sesostrisa I-og kroz klisure prve katarakte, pa je sada nilska mornarica mogla ploviti sve do II-e katarakte. Pobjedonosni Tutmosis dade sada proglasiti kao boga tih krajeva Sesostrisa III-eg, svog predšasnika iz XII-e dinastije, ne dirajući pri tom u dotadanje domaće božanstvo Doduna. Kad je pokorio Nubiju, krene Tutmosis na sjever, na Siriju, gdje je u brzom naletu dopro sve do Eufrata. Bila je to prva velika rijeka, poslije Nila, a na koju su Egipćani naišli i čudili se kako ona teče obratnim smjerom od Nila. Egipatska se vlast tako protegla od Eufrata do IV-e nilske katarakte. Kako su odnosi Egipćana prema Kreti i otocima Egejskoga mora i dalje ostali isti kao i za kraljeva Hiksa te su Kreta i Cipar bili u nekoj dalekoj ovisnosti o Egiptu, protezala se vlast Egipta nad čitavim istočnim bazenom Sredozemnog mora i od IV-e katarakte Nila sve do Eufrata. Egipat je postao velevlast kakve još na svijetu nije bilo, a egipatski kralj najsilniji i najbogatiji vladar što je ikad postojao.

HATŠEPSUT

Tutmosis II, sin i nasljednik Tutmosisa I, koji je umro oko god. 1520, oženjen svojom polusestrom Hatšepsut, bio je još vrlo mlad kad je stupio na prijestolje, a kasnije je bio bolešljiv slabić, pa je državne poslove uglavnom vodila njegova žena. Kada je on umro uze Hatšepsut za muža svojega mlađega polubrata Tutmosisa III, koga je Tutmosis II bio učinio suvladarom, i preuze osobno vlast potpomognuta pri tom jakom legitimističkom strankom koja je u njoj gledala pravog nasljed-

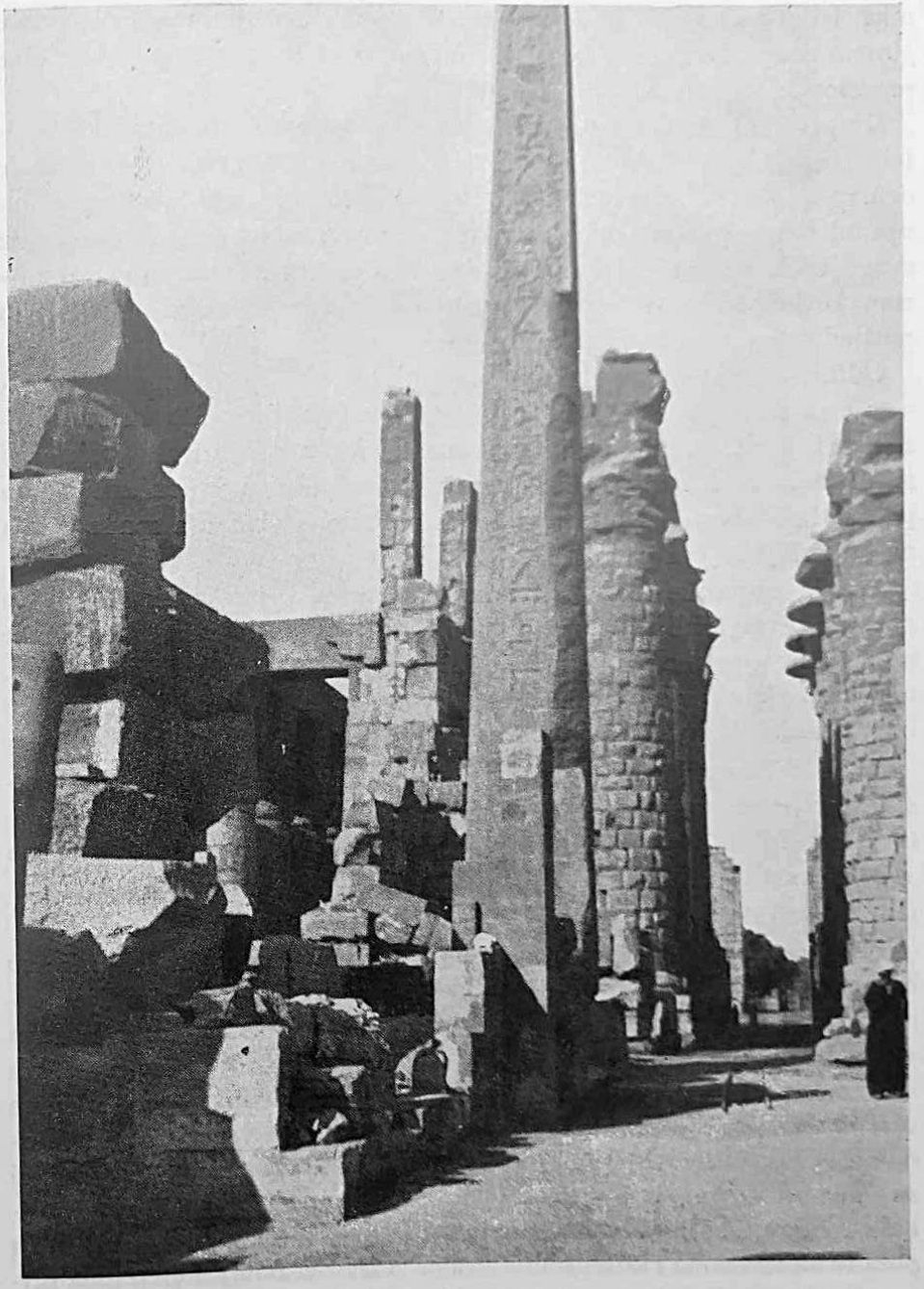

Obelisk Tutmosisa I u Amonovom hramu u Karnaku

nika Tutmosisa I, jer je ona doista bila kćerka Tutmosisa I i njegove glavne žene Ahmes. Tutmosis III obavljao je uz nju samo neke čine reprezentativne prirode.

Da pokaže i dokaže svoje pravo na prijestolje i svoje božansko porijeklo, kao kći Amona, dakle u punom smislu vladarica Egipta, dade ona na stijenama svoga hrama u Deir el Bahri isklesati tok svog rođenja od boga Amona i svoje majke, i svijesna svoga prava istupala je svagdje kao zakoniti faraon, u kraljevskom ornatu i sa sakralnom bradicom. U tim natpisima se govori kako ju je Tutmosis I proglasio za svoju nasljednicu i naredio da se ona kao takva prizna.

Odlučna i sposobna, slavohlepna i tašta, Hatšepsut nimalo ne zaostaje za najvećim vladaricama svjetske povijesti kao što su bile Elizabeta I, engleska kraljica, ili Katarina Velika, ruska carica. Njezin prvi ministar Senmut i toliki drugi pomagali su zdušno kraljicu u njezinim pothvatima i može se kazati da vrijeme njezinog vladanja spada doista među najsjajnije Egipta.

Prestiž egipatske moći, a i stvarna njegova vojnička moć, koju su postavili i osigurali njeni predšasnici, čuvali su čvrsto egipatske granice na sjeveru i jugu, a njezina ekspedicija u Crveno more i Indijski ocean, u zemlju Punt, pribavila je Egiptu još jedan kraj, koji istina nije bio inkorporiran Egiptu, ali je priznavao njegovu vrhovnu vlast.

Sjaj vladanja Hatšepsute možemo mi i danas gledati u njenu veličanstvenom hramu u Deir el Bahri, u dijelu Amonova hrama u Thebama, koji je njezin otac počeo graditi, a ona nastavila. Tu je ona podigla dva velika monolitna obeliska, 29 i 1/2 m visoka, čiji su vrhovi bili presvučeni debelim zlatnim slojem.

Najsjajnije djelo njezina vladanja je ekspedicija u Punt. I prije su egipatski vladari onamo slali ekspedicije i odanle primali mirodije i tamjan, ali se to bilo već zaboravilo, jer su od tog vremena bila prošla duga stoljeća i sa Puntom više veze nije bilo. Hatšepsut otpremi pet velikih i dobro opremljenih brodova, koji su iz Theba pošli niz Nil, pa kanalom u Crveno more i dalje na jug u Punt. Istim putem vratili su se ti brodovi natrag u Thebe. U Puntu, koji je priznao egipatsku vlast, Egipćani su nabavili svakovrsnih pomasti, mirodija, smola i tamjana, čak i stabala tamjana, koja su u buradima sačuvali, i prenijeli u Egipat da ih posade na terasama Hatšepsutina hrama u Deir el Bahri. Pored toga pribavili su tamo Egipćani svakovrsne životinje koje preniješe žive u kavezima u Egipat. U pratnji mnogih puntskih glavara vratiše se Egipćani u Thebe.

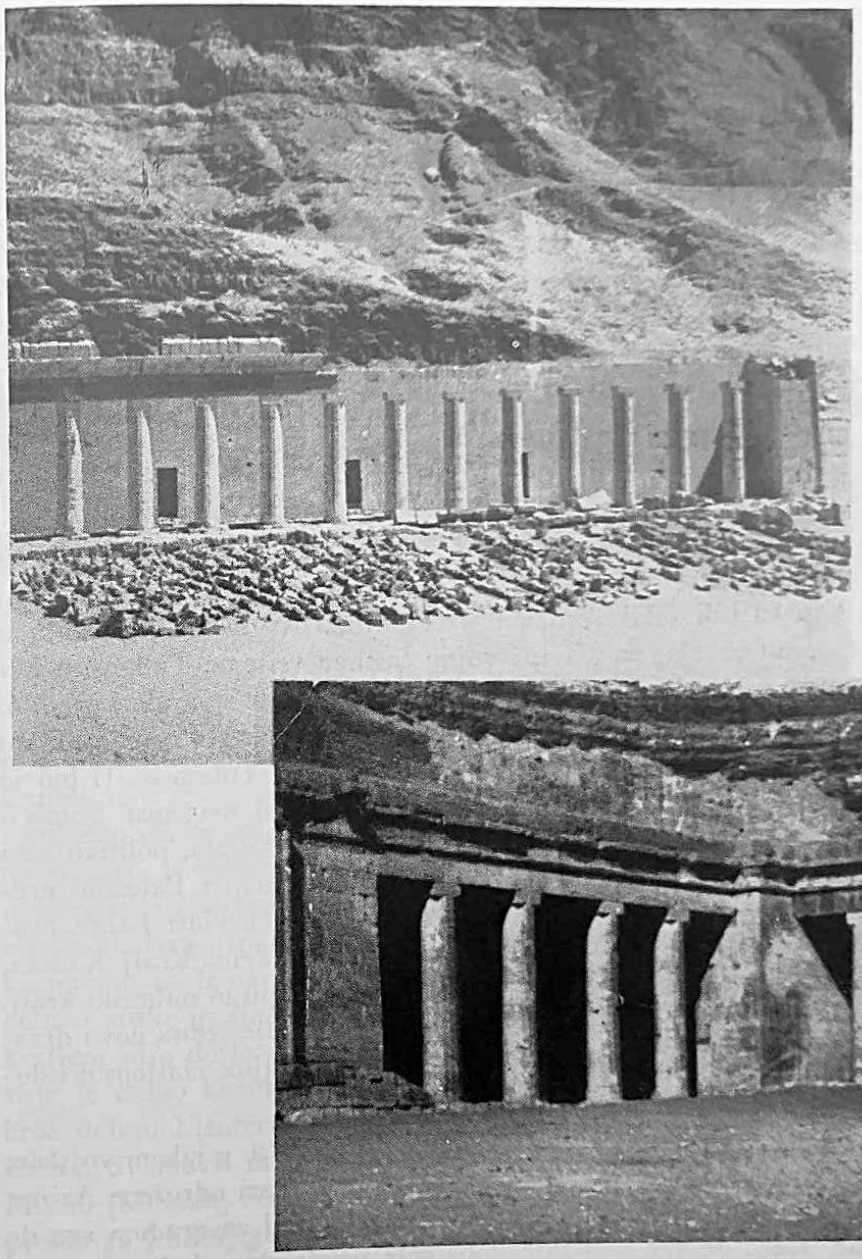

Portik na trećoj terasi hrama kraljice Hatšepsut u Deir-el-Bahri (gore)
Stupovlje na drugoj terasi hrama kraljice Hatšepsut u Deir-el-Bahri (dolje)

Hatšepsut je vladala od god. 1504-1450. Tada je najednom nestaje. Ne zna se da li je umrla prirodnom smrću ili ju je Tutmosis III, kad je došao do pune snage, dao odstraniti. Iz njegova postupka prema njenoj uspomeni očito je da joj nije bio sklon. On je naime dao istući njeno ime, gdjegod se ono nalazilo, i zamijenio ga svojim ili imenom svoga oca, na njenim slikama-reljefima dao je istući njeno lice, tako da se uopće ne može raspoznati. Sve je to po egipatskom vjerovanju značilo da se briše ne samo spomen na nju nego i ona sama za vječnost. Tutmosis III dao je osim toga podignuti visok zid oko njenih obeliska u Amonovu hramu u Thebama da se ne vide i onda je tamo podigao svoje obeliske, koji su njene nadvisivali. Slično je postupao sa Senmutom i drugim njenim ljudima i ljubimcima.

Na površinu dođoše sada novi ljudi, vjerojatno oni kojima je dodijala vladavina žene, okružene ljubimcima. Bili su to jamačno u prvom redu vojnici koji su bili vikli vojnama, osvajanjima i pljački, bogaćenju u tuđini snagom oružja, na slavu i vojne časti za vrijeme Tutmosisa I, i nikako im se nije sviđalo doba velikoga mira, kada se stvaralo i gradilo, trgovalo i privređivalo, daleko od bojne vreve i zveketa oružja. Ti su ljudi trebali za vladara muškarca tipa Tutmosisa I. Tutmosis III bio je doista čovjek njihova kova, prožet ratničkim duhom svog oca. Stupivši na prijestolje započeo je on odmah novu politiku Egipta, politiku rata i osvajanja. Hatšepsut je egipatske provincije u Siriji i Palestini prepustila domaćim vladarima, koji su priznavali njenu vlast i slali propisane danke, ali su bili među sobom stalno zavađeni. Kralj Kadeša, okupivši neke od njih, podiže ustanak, koji je podupirao mitanski kralj, u težnji da se između države Mitani i Egipta obrazuje jedna nova država. Možda je upravo taj ustanak prouzročio pad kraljice Hatšepsut i dolazak Tutmosisa III na prijestolje.

Pošto je preuzeo vlast, Tutmosis III krenu g. 1479. s jakom vojskom prema sjeveru i 15 svibnja u bici kod Megidda, porazi udružene Azijce, a zatim prodre pobjedonosno dalje osvajajući grad za gradom sve do Libanona. Kako je već godišnje doba bilo poodmaklo, dade on tu sagraditi jednu tvrđavu, koja će čuvati osvojeno, postavi na čelo tih krajeva sebi odane glavare i onda se vrati sa silnim plijenom, u zlatu i srebru i umjetničkim predmetima, u Egipat gdje u Thebama proslavi tri svečanosti pobjede. Egipatska je vlast bila u tim krajevima (Palestina i kraj oko Libanona) uspostavljena i utvrđena. Na sjeveru tih krajeva

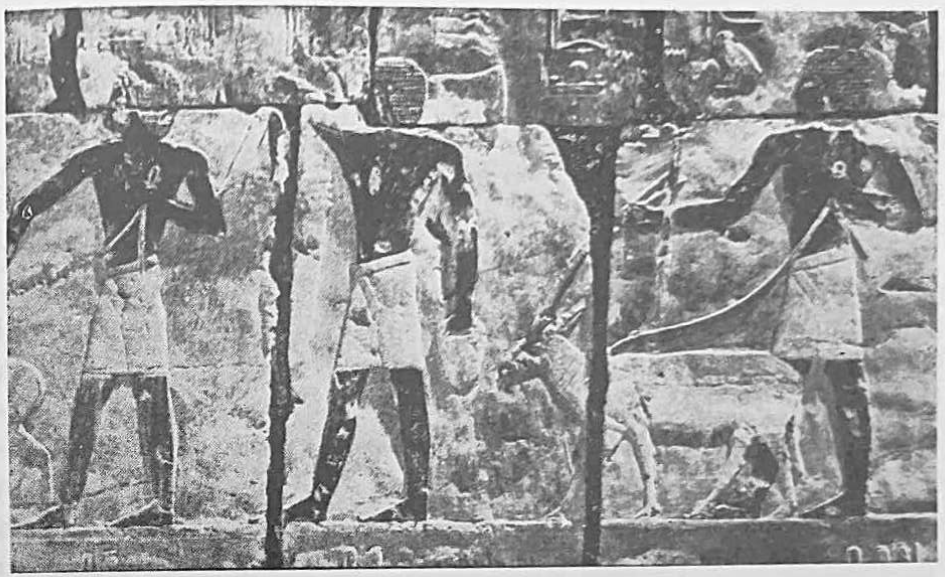

Robovi iz Punta nose darove kraljici Hatšepsut
Deir-el-Bahri, Hram kraljice Hatšepsut

nije situacija bila nipošto povoljna za Egipat. Tamo se nalazio kralj Kadeša koji je još uvijek, mada da je bio od Egipćana poražen, bio jak i odlučan da se opire svakom egipatskom prodiranju na sjever. Njemu na sjeveru, u sjevernoj Siriji, njegov saveznik mitanski kralj Šaušatar, podvrgao je pod svoju vlast Alep. Tutmosis III vidio je dobro kako su oba ta vladara i sposobna i opasna za egipatsko gospodstvo u osvojenim krajevima, pa je nastojao koliko god je mogao da ih slomi. U tu je svrhu gotovo svake godine išao s vojskom u Siriju, ali do bitke s kadeškim kraljem nije došlo. Videći kako je teška frontalna navala na krajeve koje je držao kadeški kralj, pokušao je on da preko fenicijske obale, kroz dolinu Eleutera, prodre na Oront, gdje se, čini se, nalazio grad Kadeš. Svladavši mnoge male dinaste Tutmosis je poduzeo napad na Mitani (Mitanni, Naharain). Na tom je pohodu dopro sve do Eufrata, prešao ga i na njegovoj istočnoj obali podigao svoju pobjedničku stelu, uz onu svoga oca Tutmosisa I. Bio je to velik uspjeh, koji je silno djelovao na susjedne države. Osjećajući opasnost, poslaše Tutmosisu kraljevi Asura, Sineara i Hetita poklonstvene darove.

Idućih godina osvoji Tutmosis sirijsku obalu, a Cipar prizna egipatsku vlast. Borbe s državom Mitani nastavile su se i dalje jer je upravo Mitani bio središte otpora protiv egipatskoga prodiranja. G. 1464. Tut-

mosis zarati na koaliciju Mitani-Tunip-Kadeš, osvoji Tunip i Kadeš i prisili kadeškog kralja na poslušnost. Cijelo područje i obala od egipatske granice do Eufrata stajala je sada pod vrhovnom vlašću Egipta. Kraljevi Mitanija, Asura (Assur) i Babilona, bojeći se velikog osvajača, šalju mu često darove.

Tutmosis III bio je tada najmoćniji vladar svijeta: od Eufrata do četvrte nilske katarakte, kroz 18 stupanja geografske širine, širilo se njegovo carstvo, postavljeno na čvrste temelje. Punt na Crvenome moru i Cipar na Sredozemnome moru priznavali su njegovu vrhovnu vlast, a Kreta i otoci Egejskog mora često su mu slali znakove poštovanja i darove, priznavajući tako neku vrst egipatskog suvereniteta. Poraženi Mitanci, kojima je Tutmosis oduzeo teritorij na jugu Eufrata, nastojali su da ga darovima zaustave u daljem napredovanju. Konačno je među njima sklopljen mir. Asur, Babilon i Hetiti čine to isto priznavajući Tutmosisu na taj način nadmoć. Nikada prije njega nije svijet vidio moćnijeg vladara.

Tutmosis III umre 1450. godine, a naslijedi ga sin Amenofis II (1450--1425). Na glas o Tutmosisovoj smrti pobune se neki krajevi Sirije i Palestine. Amenofis II, odlučan i oduševljen ratnik, svlada odmah pobunjene i tako osigura Egiptu mir u krajevima na jugu Egipta i poštovanje svih susjeda. Možda već tada, a svakako za njegova sina Tutmosisa IV (oko 1425-1405) Mitanci se približavaju Egiptu. Tutmosis IV uzima za ženu kćer mitanskog kralja Artatame.

AMENOFIS III

Egipat je tako od prvih godina vladanja Tutmosisa IV, osim neznatnih incidenata, na svojim granicama uživao mirno plodove velikih osvajača i ratnika. Zlato iz Nubije i Punta, darovi susjeda i danci pokorenih naroda, pritjecali su u velikoj množini u kraljevsku blagajnu, a kralj ih je trošio uvelike i dijelio svojim činovnicima i vojnicima. U takvim prilikama stupa na prijestolje Amenofis III (1405–1370) za čije duge vladavine nije, osim jednoga manjeg pohoda na Kuš, uopće bilo ratovanja.

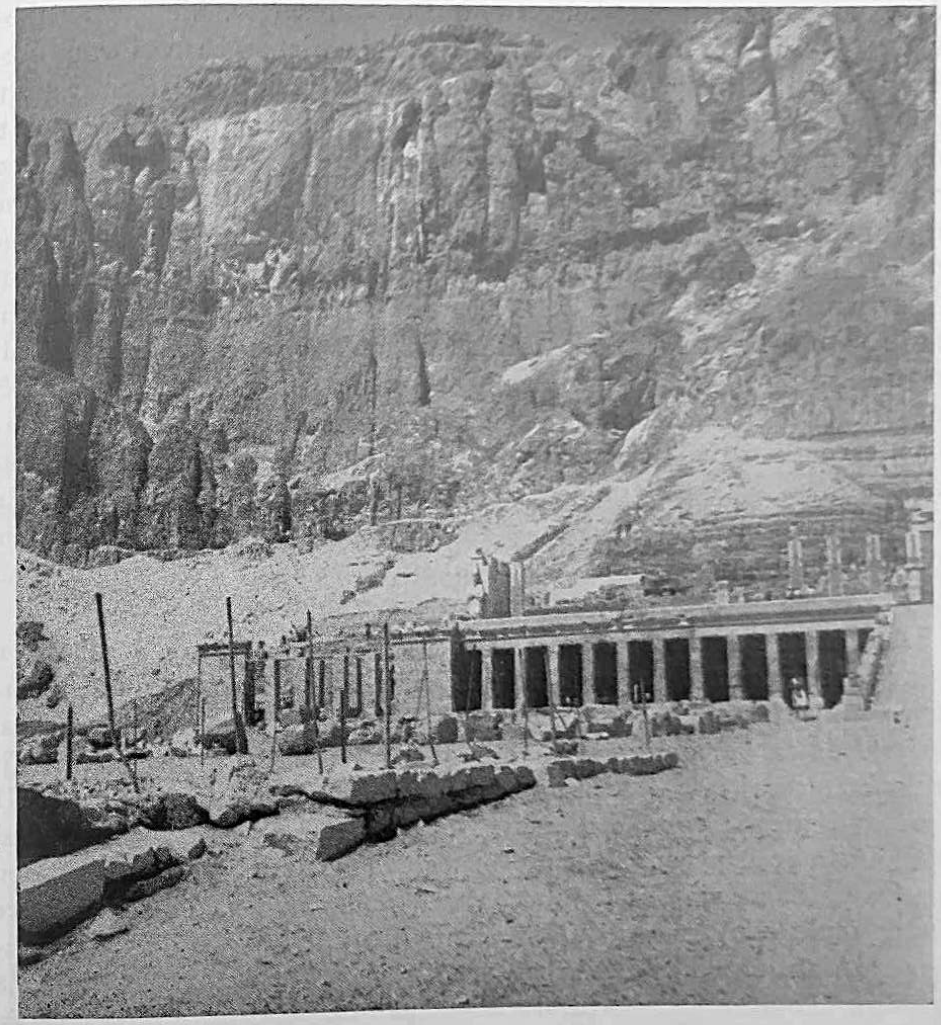

Lijeva strana hrama kraljice Hatšepsut i do njega novootkopani hram Tutmosisa III u Deir-el-Bahri

Vladanje Amenofisa III bez sumnje je najsjajnije doba unutarnje egipatske povijesti, vrijeme najvećeg cvata arhitekture i umjetnosti i najmirnijeg razvoja egipatske zemlje. Ostaci njegova golemog hrama, dva, preko 20 m visoka, kolosalna njegova kipa (tzv. Memnonovi kolosi), njegov veliki dvor nedaleko hrama, umjetno basnoslovno uređeno jezero za njegovu ženu Teje, hramovi koje je po cijelom Egiptu dao podići mjesnim bogovima, kipovi, slike, skarabeji, nakit što se u obilnoj mjeri sačuvao, pokazuju sjaj njegove vladavine. Bez smisla za osvajanja Amenofis III živio je u kraljevskoj raskoši, posvećujući se djelima mira, velikim gradnjama i umjetnosti. Golemi prihodi omogućavali su mu ne samo sjajan dvor nego i silnu građevnu djelatnost. Razvijena trgovina obogaćivala je srednji stalež, a velikaši, u prvom redu vojnici-borci na kolima, koji su uzgajali konje za ta kola, uživali su u miru plodove koje su njihovi prethodnici ratom stekli. Ugledajući se u dvor željeli su i oni sjaja i raskošnog pokućstva u svojim palačama, nakita, oružja i svakovrsne robe. Potražnja tih predmeta podizala je razne obrte. Umjetnost i umjetni obrt cvali su kao nikada prije ni poslije. Smisao za umjetnost razvila se uvelike, a s druge strane umjetnici su i umjetni obrtnici radili sa toliko ukusa i preciznosti i sa toliko finoće i s velikim osjećajem za pravu mjeru.

Ali, dok se ovako Amenofis III posvetio samo uživanju i zabavi, u prvom redu lovu, o čemu je čak skarabeje izdavao, dok je on ženidbama s princezama Mitanija i Babilona mislio vezati vladare tih zemalja, mjesto da im imponira jakom i spremnom vojskom, padao je u Siriji sve više utjecaj egipatske države. Mjesto vojskom mislio je Amenofis III osigurati prestiž egipatske države spretnom diplomacijom. Brigu nad tim imala je u prvom redu njegova glavna žena Teje, koja je budno pazila na događaje oko Egipta. Sačuvao nam se dobar dio diplomatske korespondencije Amenofisa III u arhivu u Amarni, iz čega upoznajemo tadašnje prilike u Siriji, Palestini i drugim zemljama njima na sjeveru. To je najstarija diplomatska prepiska svijeta, ona se razvija u posebnu vještinu i zbog toga i s te strane od velikog je interesa. Mada je, kako nam ta prepiska pokazuje, Amenofis III bio dobro upućen u prilike u Aziji, koje nisu uvijek bile osobito povoljne za egipatske interese, nije se on dao nikako sklonuti na kakav ratni pohod, da tamo energično sredi prilike, uguši razne ustanke i spriječi eventualni gubitak tih zemalja. Čete, koje je on onamo slao, bile su male i nisu mogle poduzeti nikakav jači pothvat, a nije ih ni slao u takvu svrhu. Međutim je takav njegov stav prema tim pitanjima bez svake sumnje skrivio

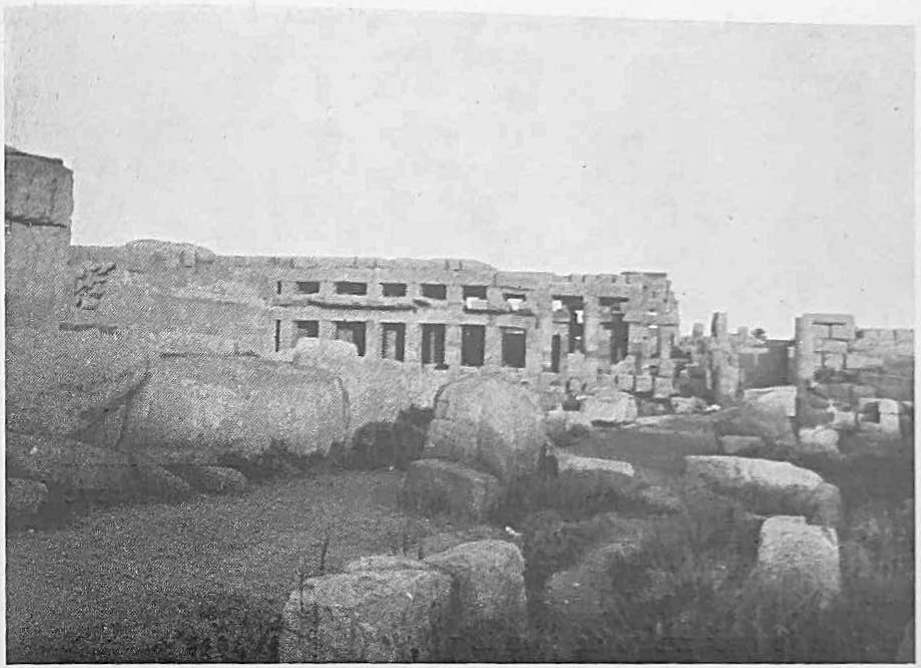

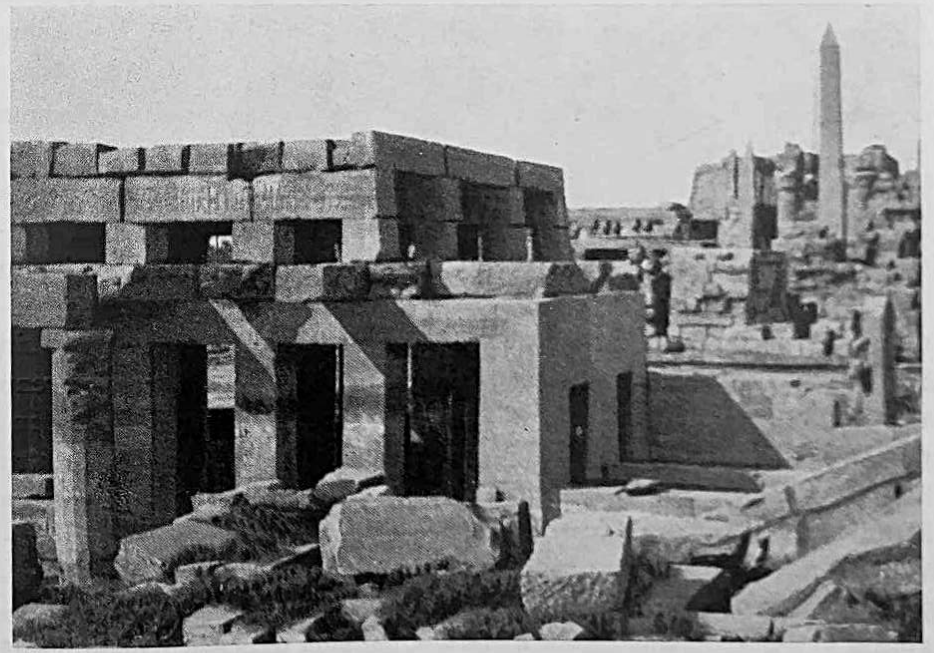

Dijelovi hrama u Karnaku, podignuti od Tutmosisa III

opadanje ugleda egipatske vlasti u tim zemljama. I tako je on, u kulturnom pogledu svakako najsjajniji od svih faraona, u vanjskopolitičkom pogledu vodio politiku koja, bazirajući se na diplomaciji, nije nipošto bila u stilu njegovih predšasnika, ratnika i osvajača. Ta je politika, za njegova vladanja, imala mnogo uspjeha, ali su se kasnije osjetile njene štetne posljedice.

AMENOFIS IV – AKNATON

Kad je Amenofisa III naslijedio njegov sin Amenofis IV (1370–1352) poslaše mu poslanstvo i mitanski kralj Dušrata i hetitski kralj Šupiluliјuma (Subbiluljuma). Poslanici obaju vladara predali su Amenofisu IV pisma u kojima traže produljenje starog prijateljstva, i darove koje im je još njegov otac obećao. Međutim se ni Amenofis IV nije mnogo brinuo za događaje na sjeveru Egipta, gdje su se u Siriji i Palestini nastavili nemiri i borbe između pojedinih dinasta. Tek onda kad je vidio da je ipak nužno da se u te prilike umiješa, posla Amenofis IV u dva navrata egipatsku vojsku, koja donekle uspostavi red u Siriji i Palestini. Ali kako su ti zahvati bili preslabi, prilike u tim krajevima razvijale su se dalje na štetu Egipta.

Amenofis IV je svu svoju pažnju obratio unutrašnjim prilikama Egipta, u kojem su svećenici tebanskoga dinastičkoga boga Amona stekli za njegovih prethodnika velika imanja i bogatstva, a i velik utjecaj na državne poslove. Nastojanjem svoje majke Teje i heliopolskih svećenika, mladi se kralj – inače vrlo osjetljiv i sklon misticizmu i pun velike ljubavi za sve ljude – uvjerio da su Amonovi svećenici isprazним ceremonijama sasvim izopačili vjeru u božanstvo i da on, kao sin boga i vladar Egipta, mora odlučno dati narodu čistu i nepatvorenu vjeru. Spoznavši da to može biti samo monoteizam, dakle jedno božanstvo, i to božanstvo Sunca, pristupi on ostvarenju svog ideala. U centru poštivanja boga Amona, u samim Thebama dade on sagraditi hram Râ-Haraktiju, Suncu, koje se nije smjelo prikazivati ni ljudskim ni životinjskim likovima, nego samo sunčanom pločom (Aton) iz koje izbijaju zrake svršavajući rukama. Iza toga dade on po cijelom Egiptu graditi hramove Atonu. Emancipaciju od Amona pokazao je mladi kralj odmah pri krunjenju; nije se okrunio u Thebama od Amona, nego u Hermontisu u hramu Râ. Od četvrte godine njegova vladanja ta je

Unutrašnjost hrama u el-Amadi sagrađen od Tutmosisa III i Amenofisa II. I ovaj će hram biti pod vodom Nila kada bude brana dovršena

emancipacija radikalna. Odbacivši sasvim Amona kao dinastičkog boga, on napusti i Thebe, sijelo i centar Amonovih svećenika. Na po puta između Theba i Memfisa, na desnoj obali Nila, u plodnoj dolini, u kojoj još nije živio nijedan kralj, nijedan bog, na mjestu gdje se danas nalazi Tell el Amarna, sagradi on novu prijestolnicu i nazove je Akhetaton (Ikhutaton, Aht-aten) tj. Horizont Atona. Da sasvim prekine s Amonom, kralj promijeni svoje ime Amenofis (Amenhotep-»Amon počiva«) u Aknaton (Eknaton, Ikhutaton-»Slava-duh-Atona«), a svoju ženu Nefretetu (Nefertiti, Nofretete) nazove Nefernefruaton, tj. »Najljepše od najljepšega je Aton«.

Novi grad imao je biti prava prijestolnica i glavni grad Egipta i carstva. U njemu kralj podiže tri hrama Atonu i oko njih palače, za sebe i svoj dvor. Kraljevski je Aknatonov dvor bio sjajan, jer se on okružio uglednim i moćnim ljudima koje je obilno darivao, znajući dobro s kakvim se protivnicima uhvatio u koštac. Kraljeva okolina i sve što je predstavljalo državnu vlast u unutrašnjosti države, pa čak i u vazalnim kneževinama, nastojalo se prilagoditi novoj nauci koju je proglasio fanatični i inteligentni kralj, sin boga.

NOVA VJERA

Kakva je bila ta nova vjera najbolje se razabira iz slika i natpisa po grobnicama, a naročito iz dviju himna Atonu koje je sam kralj ispjevao. U jednoj je od tih himna izražena potpuna univerzalnost egipatskog imperija. Aknatonov se duh ne ograničava na dolinu Nila, nego prelazi njene granice i širi se u Nubiju i Siriju, nad kojim krajevima širi se blag i plodonosan Atonov dah. Tu je koncepcija vrhovnoga gospodara Svijeta, koji je istodobno i stvaralac i dobrohotni skrbnik nad svim svojim stvorenjima. Aknaton, prelazeći preko ekskluzivnosti Egipćana, koji su samo sebe smatrali »ljudima«, uči univerzalnu dobrotu zajedničkoga oca. Novo državno božanstvo Egipta nije za njega osvajač, kakvi su bili Râ i Amon, nego je on otac cjelokupnog čovječanstva. Prvi je ovo put u historiji da se javlja tako grandiozna nauka.

Ta silna revolucija, podignuta odozgo, izazvala je najviše svećenstvo Amonovo, a i ono drugih egipatskih božanstava, jer su svi bogovi bili ukinuti, njihov kult zabranjen, čak se nije smjela ni napisati riječ »bogovi«. Ukidajući kult dotadanjih bogova, oduzeo je Aknaton hramovima sav njihov imetak, a svećenici su trebali da se late drugoga posla. Ostavši bez svojih dotadanjih prihoda i ugodna života, potaknuše ti svećenici ustanak, koji je brzo svladan. Glavni je protivnik Aknatonove vjerske revolucije bio bog Amon. Oslanjajući se na vojsku, sastavljenu od Libijaca, Sirijaca i crnaca, poče Aknaton bezobzirce progoniti kult Amona: njegovi su kipovi bili posvuda razbijeni, njegovo ime posvuda gdje se ono nalazilo, pa čak i u pismima u arhivima, bilo je brisano ili istučeno. Trebalo je Amona jednostavno ubiti, pošto bi se njegovo ime i njegove slike i kipovi uništili ili izbrisali. Hramovi su bili napušteni i propadahu. Slično se dogodilo i svim drugim hramovima, osim onih sunčanih božanstava Atuma i Horusa, s kojima se blaže postupalo. Svećenici su bili istjerani ili su postali robovi, pjevači i slično,

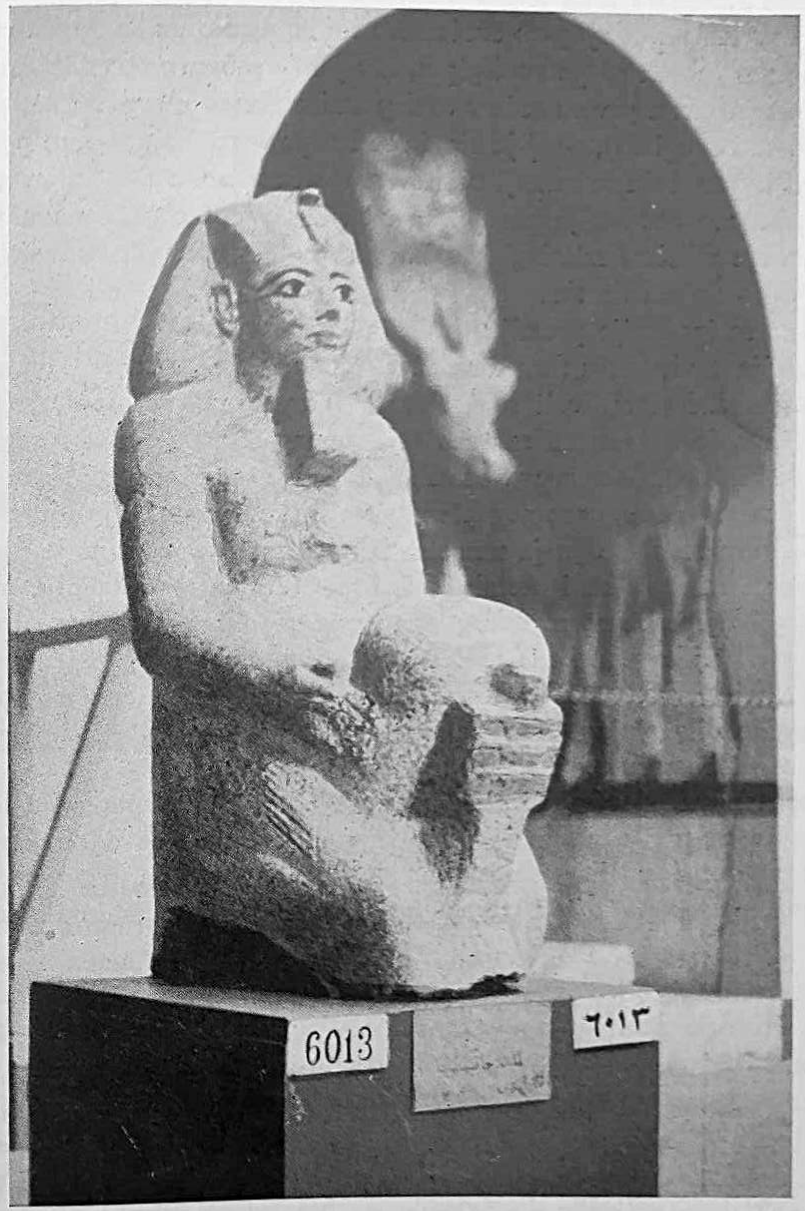

Kraljica Hatšepsut

Kairo, Muzej

a imanja Amonova uzeo je kralj. Prije toga bio je Amon postao isuviše bogat i svemoćan, a njegovo svećenstvo toliko osililo da se doista radilo o tome tko će biti gospodar Egipta, kralj ili vrhovni svećenik Amona. Reforma je išla u prvom redu za religioznim preporodom Egipta, ali je ona imala i drugi cilj, a taj je bio da se kralju vrati dominantan položaj u oblasti vjere i da se smanji svjetovna vlast svećenstva. Zbog svega je toga izbačeno sve što je podsjećalo na staru vjeru. Aknatonova vjera ne poznaje nikakve mitologije, solarni monoteizam provodi svoja monoteistička načela do skrajnih konzekvencija.

Jedno se ipak nije promijenilo, a to je osnova na kojoj je počivala koncepcija o vladanju faraona nad Egiptom. Kao što su svi dotadanji egipatski vladari osnivali svoju vlast na koncepciji da je faraon sin božji, tako je i Aknaton zadržao taj kamen temeljac svoje vladavine. I on je sin božji, sin svoga oca Atona. Ali u stvari on nije samo to, on je osnivač nove, prve poznate monoteističke vjere. Ta je vjera usko s njim povezana, on ju je nametnuo Egipćanima. Međutim je upravo zbog toga ona s njim i nestala. Osim toga, Atonova vjera nije mogla da osvoji Egipćane upravo zbog toga što je ona bila za Egipćane isuviše daleko od njihove duše. Ljudi hoće imati božanstvo koje je čovjeku slično, koje čovjek može svojom fantazijom dohvatiti. Sunčana ploča, ma koliko bila sjajna, nije mogla Egipćanima biti ono što su im bili dotadašnji bogovi, pa i u životinjskom obliku.

Aknatonova vjerska revolucija, izvedena nasilnim putem, odozgo, mogla je za trajanja njegova vladanja ne samo da se održi nego je imala velik utjecaj i na egipatsku kulturu toga vremena, u prvom redu na umjetnost, koju je Aknaton uputio novim pravcem, naturalističkim.

REAKCIJA AMONOVIH SVEĆENIKA

Poslije Aknatonove smrti, iza kratke vlade Sakerea, dolazi na egipatsko prijestolje jedno dijete, Tutankaton. Kako nije bilo više onoga koji je revoluciju proveo i čvrsto držao u svojim rukama njene tekovine, digoše se pristaše stare vjere, zajedno sa svećenstvom koje je htjelo da ponovo dođe do nekadanjeg položaja i nekadanjih dobara. Ta reakcija, udružena s nekim velikašima, pobijedi i nametne se mladome kralju. On morade ostaviti Akhetaton i prenijeti prijestolnicu u Thebe. Akhetaton propada. Istovremeno pobjeđuje reakcija i na vjerskom polju. Hram Atonov u Thebama bješe razoren, posvuda zaveden kult starih bogova i vraćena im sva imanja i prihodi, dok su ime i slike

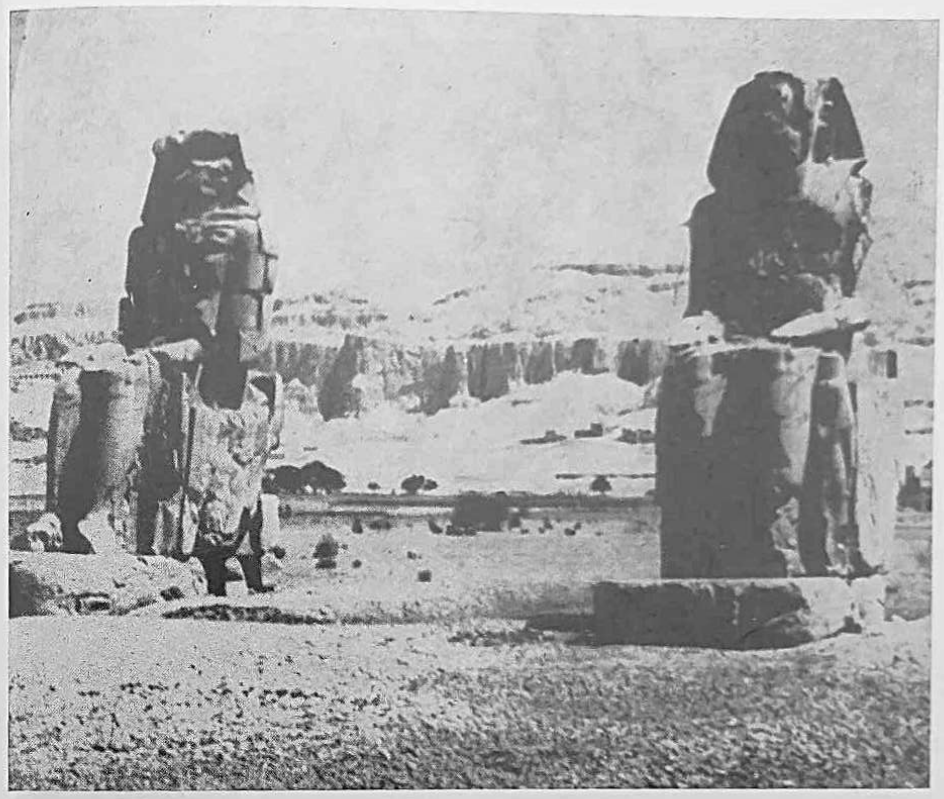

Kipovi kralja Amenofisa III (tzv. Memnonovi kolosi) jedini ostaci njegova posmrtnog hrama, na zapadnoj obali Nila, unutar velike nekropole Theba

Aknatona, raskolnika, posvuda brisane ili razbijene. Malo zatim Tutankaton promijeni i ime i nazove se Tutankamon, a njegova žena Anhes-en-amon. Jasno je da je iza kralja djeteta stajala jedna jaka ličnost, ili bolje jedna jaka skupina, koja je vidjela da bi s nastavkom vjerske borbe u Egiptu još jače oslabio državni položaj u Aziji, gdje su se sve jače isticali Hetiti. Vjerojatno je da je vođa te skupine bio kasniji kralj Haremhab, a to se vidi iz toga što upravo on uređuje prilike u Palestini i uspostavlja egipatski autoritet u Nubiji.

Poslije rane smrti Tutankamona uzdignut je na prijestolje Eje (Ai) koji uredi glasoviti grob svoga predšasnika u »Dolini kraljeva«. To je jedina grobnica koja je od svih ostala netaknuta s potpunim, neprocjenjivim nakitom, umjetninama i sarkofazima, s umjetnim pokućstvom, itd., među ostalim s kraljevskim lijesom od suhoga zlata.

Poslije kratkog kraljevanja Eje stupi na prijestolje Haremhab, s kojim počinjemo računati vladanje XIX dinastije.

Kraljica Teje, žena kralja Amenofisa III

Kairo, Muzej

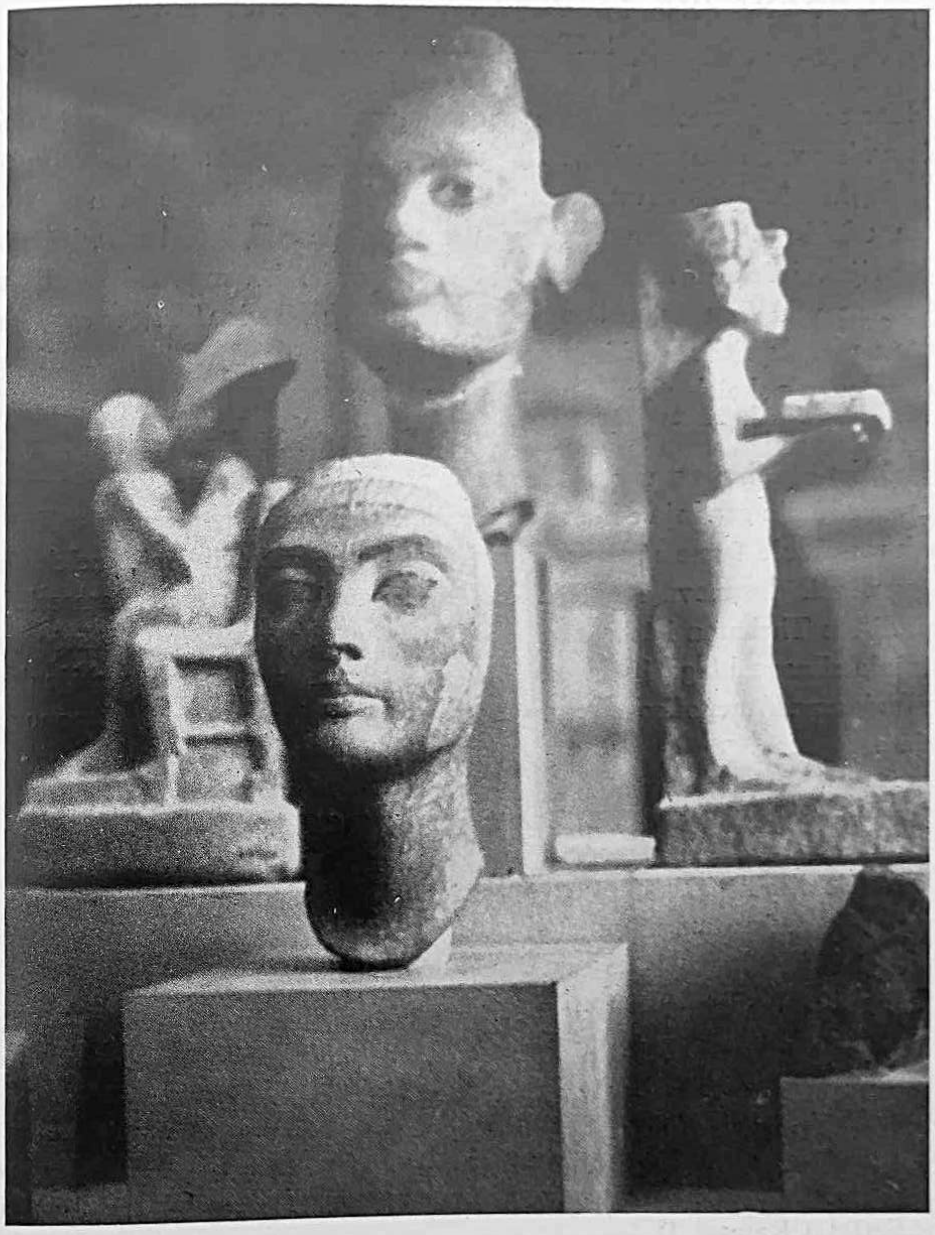

Glava kraljice Nefretete (u prvom planu)

Kairo, Muzej

PONOVNO OŽIVLJAVANJE EGIPATSKOG IMPERIJALIZMA

Haremhab je neobično jaka ličnost egipatske povijesti. Iako je on bio vojskovođa i za vrijeme Aknatona i za Tutankamona, on se posvetio, kao kralj, u prvom redu uređenju države. Stolovao je u Memfisu, odakle je lakše mogao da prati i događaje u Egiptu i u Aziji, ali je uvijek isticao Amona kao glavno egipatsko božanstvo i u sijelu Amonovu, u Thebama, dao graditi sjajne građevine. Njegova dva ratna pohoda, jedan u Siriju, a drugi na jug, u zemlju Kuš, služili su učvršćenju pokolebanog egipatskog prestiža.

Poslije smrti Haremhabove (god. 1310) posta kraljem starac Ramses I, koji je bio na prijestolju nešto preko jedne godine. Za njegove vlade počinje gradnja silne dvorane stupova u Amonovu hramu u Karnaku, najveće šume stupova na svijetu. On je začetnik onih velebnih i ogromnih hramova i palača koje su njegovi nasljednici, Ramsesidi, gradili u Thebama i tebanskoj okolici, a i u ostalom Egiptu, i koje su stajale silnoga blaga i silnoga rada egipatskoga naroda. Na razbijenim ruševinama Amenofisove gradnje diže se taj sjajan spomenik Amonove vjere.

VLADARI RATNICI

Poslije dugih godina gotovo apsolutnog mira za Amenofisa III i Amenofisa IV (Aknatona), dakle od 1405. do 1352, tj. za preko pola stoljeća mira i iskorišćavanja tekovina velikih osvajača Tutmosisa I i III-eg, Haremhab je obnovio vojnu snagu Egipta, ugledajući se upravo u spomenute osvajače. I opet je egipatska vojska, prožeta osvajalačkim i ratničkim duhom, solidno uređena i dobro oružana, spremna na nove podvige. I opet je glavna briga vladareva snažna vojska. Piloni hramova, koje će ta dinastija novih ratnika podignuti, puni su hijeroglifa i slika koje pričaju o njihovim ratovima i pobjedama. Ti novi vladari-ratnici su Seti I i Ramses II.

Seti I (god. 1308–1298) sin Ramsesa I dao se odmah, poslije stupanja na prijestolje, na uspostavljanje egipatskog imperija. U azijskim krajevima, koje je Egipat smatrao svojima, bili su Habiri osvojili 23 utvrđena mjesta i prijetila je opasnost da će ti krajevi otpasti od Egipta.

Portret kraljice Nefretete

Berlin, Muzej

U Siriji su Hetiti gospodarili po svojoj volji. Seti I pođe s velikom vojskom na sjever da tamo uredi prilike u egipatsku korist. On osvoji izgubljene utvrde, a onda, pošto pobijedi Amorićane i Aramejce, koje podupirahu Hetiti, vrati se pobjedonosno u Egipat. Iza toga potuče on Libijce, koji su bili provalili u zapadne krajeve Egipta. Uredivši to, započe on (1316–1315) rat u Siriji protiv Hetita, koji su podupirali pokret protiv Egipta. Uspostavivši egipatsku vlast u sirijskom primorju, napadne on pod vodstvom Muvatala Hetite i pobijedi ih kod Kadeša. Hetiti se povukoše na sjever u svoju državu. Poslije toga prizna egipatsku vrhovnu vlast amoritski kralj Bentesina. Ali je malo zatim hetitski kralj Muvatal uhvatio Bentesinu i postavio na amoritsko prijestolje drugoga. Na stijenama hrama u Karnaku prikazana nam je ta bitka i pobjeda Setija I-og, ali iz ovog posljednjeg što doznajemo iz arhiva u Bogazköyu vidi se da Seti nije mogao dalje prodrijeti u Siriju i da su tamo Hetiti ostali i dalje gospodari.

Poslije dosta kratke vladavine Setija I-og, koji je tek u glavnim crtama postavio program svojih nastojanja, stupa na prijestolje njegov sin Ramses II (1298–1232) koji vlada punih 67 godina. Ratnik poput svoga oca, graditelj kao i on. Vojne ekspedicije, kojima se on hvali, već druge godine svoga vladanja vjerojatno su bez većeg značenja. Jedino je važniji bio ratni pohod protiv Libijaca. Pete godine svoga vladanja započe on veliki rat protiv tada najopasnijih protivnika egipatske imperijalne politike – Hetita, koji nikako nisu htjeli dopustiti dalje napredovanje Egipćana u Siriji. Hetiti nisu nipošto bili onako potučeni kako bi se to dalo zaključiti iz egipatskih izvora. Štaviše, njihova je situacija u Siriji bila kud i kamo povoljnija od egipatske, jer su oni bili u neposrednom susjedstvu tih krajeva, mogli su pratiti iz bliza događaje, a vojska im nije trebala prevaljivati velike prostore, ugrožena često od urođeničkih plemena. Osim toga tada je Hetitima vladao kralj Muvatal, odličan ratnik i čovjek pun ambicije i energije. On je htio na svaki način da obračuna s Egipćanima u Siriji i da ih potisne prema jugu, to prije što su Egipćani tamo stalno radili protiv hetitskih interesa. Naročito je djelovao na Muvatala otpad Amorićana od Hetita i njihovo priključenje Egiptu. Zbog svega toga Muvatal se spremao na velik napad na Egipćane. U tu svrhu obrazova on veliku koaliciju. U tu su koaliciju ušle sve zemlje Male Azije, koje su više ili manje stajale pod hetitskom vrhovnom vlašću, zatim otoci Egejskoga mora, razni sirijski knezovi. Preko dvadeset raznih plemena i kneževina ušlo je u taj savez protiv Egipta, pod vodstvom Hetita. Znajući kakva opasnost prijeti egipatskim interesima u Siriji, krene Ramses II sa četiri vojske kopnenim putem prema Kadešu. Bile su to vojske: Amona, Râa, Ptaha i Setha. K tome su dolazili plaćenici Šardanci i onda Amorićani. U prvom veliskom sukobu, kod Kadeša, Egipćani su bili skoro uništeni od vješte strategije Muvatala. Vojsku im je zahvatila panika i samo je lični energični i hrabri istup samog Ramsesa i dolazak vojske koja je dolazila s amoritske obale, okrenuo ishod bitke u egipatsku korist. Neprijatelj je potisnut. Bitka se nastavila u egipatsku korist, a hetitski je kralj, videći da je poražen, zatražio mir. Ali su Hetiti bili još uvijek jaki i Ramses se nije usudio da s borbom nastavi i da neprijatelja progoni, iskoristi pobjedu i nastavi prodiranje prema sjeveru, pa prista na mir. Vjerojatno je sklopljeno primirje, ali do mira nije došlo, jer taj poraz nije bio nipošto slomio hetitsku snagu. Zbog toga je i slijedećih

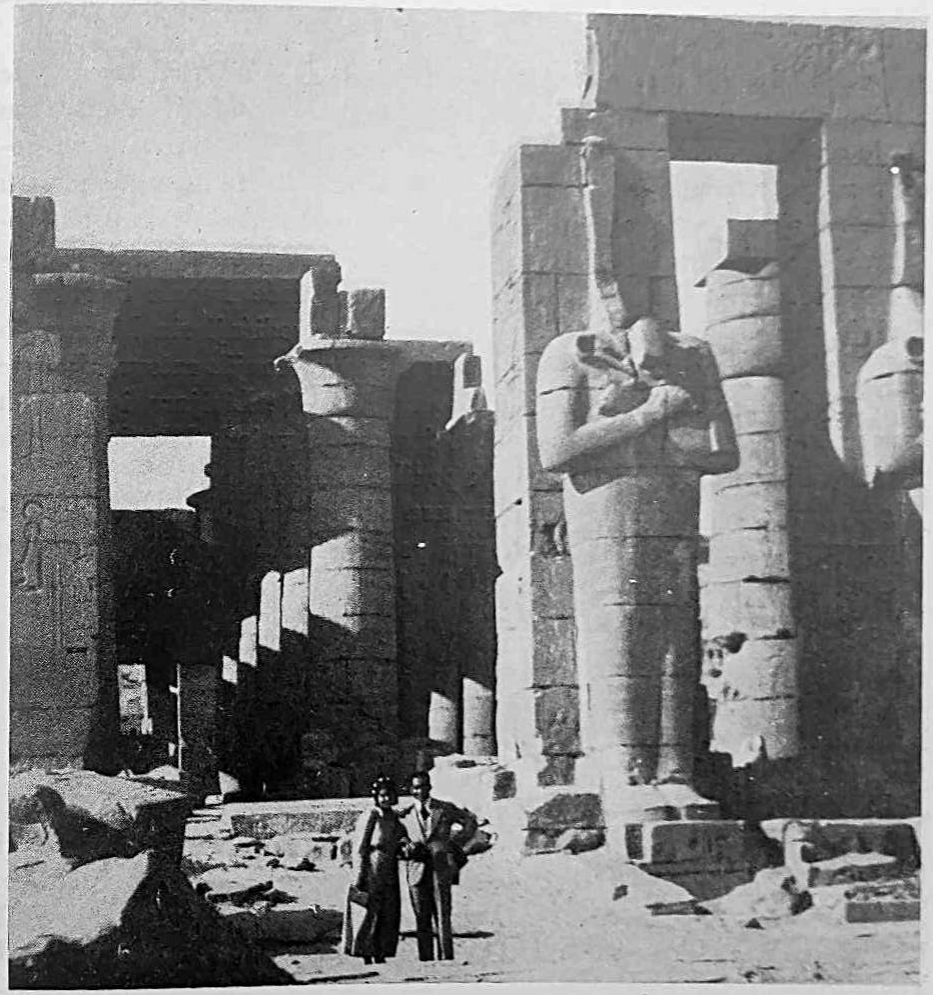

Dio posmrtnog hrama Ramsesa II u Thebama na zapadnoj obali Nila

godina Ramses II slao pojedine vojske u Palestinu i Siriju, gdje su one osvajale pojedine gradove, a da do novog velikog sukoba sa Hetitima nije došlo. Dolina rijeke Eleuter bila je sada stalna granica između Egipta i hetitske države. Do definitivnoga mira između Hetita i Egipta došlo je tek za Muvatalova nasljednika Katušila, oko 1278 god., a kasnije i do saveza obiju zemalja. Dva velika imperija podijeliše svoje interesne sfere.

Poslije 67 godina vladanja umro je Ramses II. Kad gledamo reljefe i čitamo natpise Ramsesa II-og na njegovim hramovima, čini se kao da je on bio vječni ratnik. U stvari, poslije uspješnih ratova prvih godina svoga vladanja, u kojima nije uspio uništiti Hetite ni prodrijeti dalje na sjever od onoga teritorija koji je naslijedio, ali je uspio zaustaviti hetitsko prodiranje i spasiti egipatske interese u Aziji, provodio je Ramses II u miru, gradeći hramove i palače, kanale i prokope. Kad je umro, naslijedio ga je njegov trinaestogodišnji sin Merneptah koji je za svoga vladanja morao voditi nekoliko manjih ratova i koji je 1227 g. obranio Egipat od jedne opasne koalicije Libijaca i njihovih saveznika sa Sredozemnoga mora. Egipatska je vojska bila još uvijek snažna, ali su egipatske financijske prilike bile dugim vladanjem i velikom građevnom djelatnošću Ramsesa II-og iscrpljene toliko da je Merneptah, kad je htio sagraditi svoj posmrtni hram, srušio u tu svrhu veličanstveni hram Amenofisa III i njegov građevni materijal upotrijebio za gradnju svoga hrama.

NASLJEDNICI RAMSESA II

Od pet vladara koji su vladali poslije Merneptaha imamo malo spomenika. Od god. 1200–1198 vladao je Egiptom energični i sposobni Setnaht, otac Ramsesa III, koji se računa kao osnivač XX-e dinastije. Njegov ratnički duh naslijedio je zajedno s prijestoljem Ramses III (oko god. 1198–1168) posljednji veliki vladar staroga Egipta. Ramses III vladao je u jednom od najtežih vremena za Egipat, u doba kad su indoevropski narodi prodirali u Aziji i s kopna i s mora i prijetili provalom u Egipat. Ti su narodi s mora bili već uništili hetitsko kraljevstvo i s njima posljednju prepreku za prodiranje na jug. Mada je nemoguće iz izvora ustanoviti slijed borbi Ramsesa III, svejedno može se reći da je on uspio ne samo spriječiti prodor u Egipat nego da je u svojim ratovima u Aziji dopro gotovo do Eufrata, zauzeo neke gradove, čini

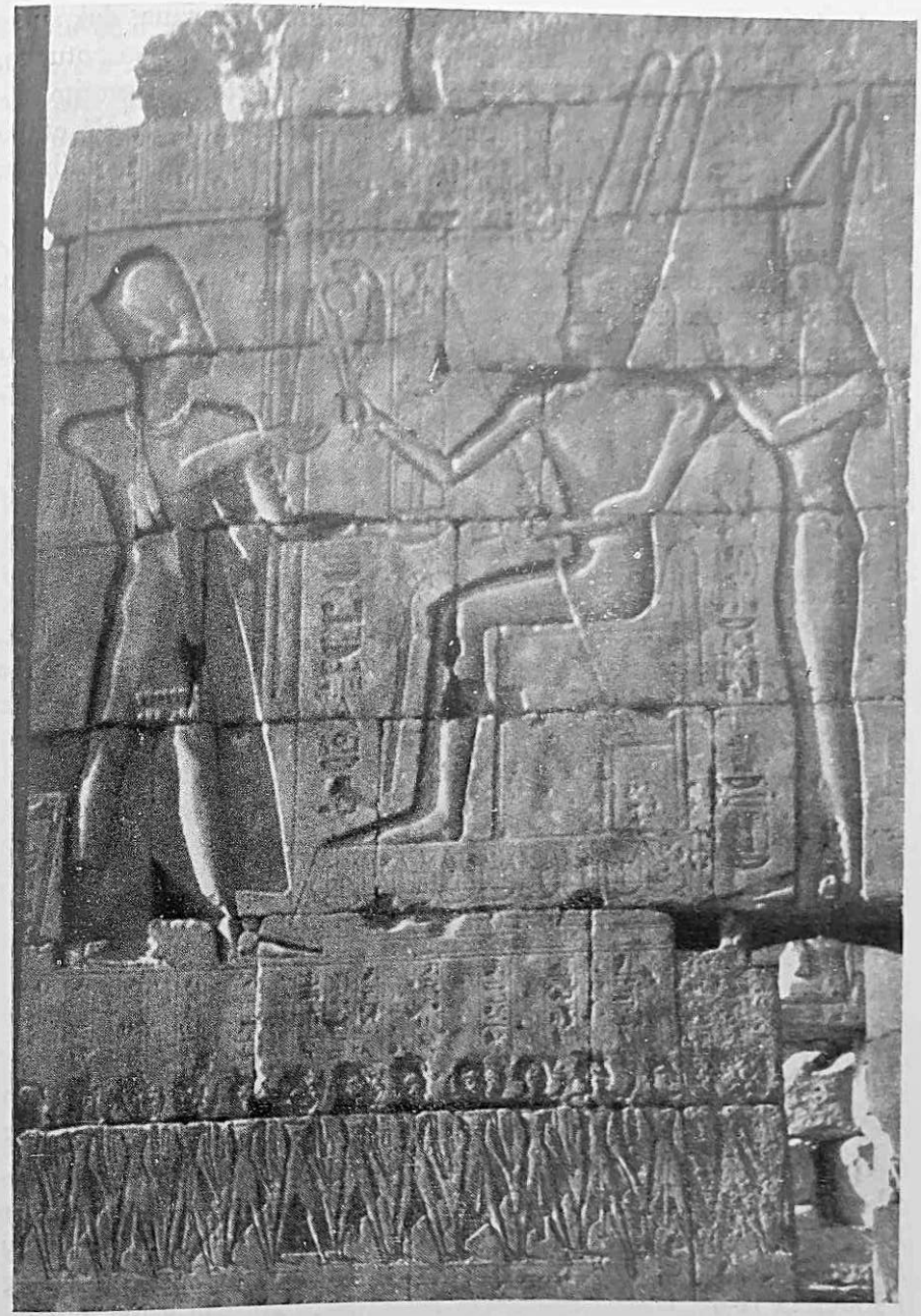

Kralj Ramses II prinosi žrtvu bogu Amonu
(Posmrtni hram Ramsesa II)

se i Kadeš, a onda osigurao sebi krajeve Palestine i Kanaana, dok su se na obali stalno učvrstili i ostali Filistejci. S druge je strane on potukao, zarobio i pogubio vođu Libijaca Kapera, koji je zajedno sa svojim saveznicima bio prodro do samog Memfisa. Isto je tako Ramses III odbio napad mornarice »Naroda sa Sredozemnoga mora« i potukao njihovu flotu na ušću Nila. Egipat je bio spašen, a njegova premoć ponovo osigurana, toliko da je Ramses III mogao mirno da dade graditi svoje velike palače i hramove, na čijim je stijenama dao uklesati svoje pobjede. Međutim su znakovi dekadanse već očiti. Ramses III dopušta useljavanje mnogih stranaca u Egipat. To je useljavanje počelo već za njegovih predšasnika, a za njega se uvelike nastavilo. Priticaj stranaca bio je, naročito u Delti, od velike štete za Egipat.

KOMADANJE EGIPTA

Ramsesa III redom su naslijedili beznačajni Ramses IV i ostali Ramsesi sve do XI (1166–1085). Oni su sasvim u rukama svojih ministara, bez osobne vrijednosti, zavisni od Amonovih svećenika koji su poslije Aknatona toliko prevladali da su vodili i državnu politiku. Napokon je veliki svećenik Herihor oko g. 1085. skinuo Ramsesa XI i sam se proglasio kraljem. Dogodilo se to bez ikakvih potresa, uz odobrenje Amonova i Honsova svećenstva. Tim činom počinje doba komadanja Egipta, slično onome u feudalno doba; uporedo vlada nekoliko vladara. U to doba sve vegetira, reklo bi se da je zemlja izmorena i želi samo mir. To razdoblje traje 3–4 stoljeća.

VANJSKA POLITIKA

Vanjska politika Nove Države označena je u prvom redu velikom ekspanzijom, osnovanom na imperijalističkim težnjama Tutmosisa I-og i Tutmosisa III-ega, a onda trgovačkom ekspanzijom kraljice Hatšepsut, za XVIII-e dinastije, iza čega slijedi vrijeme u kojemu egipatska diplomacija za Amenofisa III i Amenofisa IV-og nastoji sačuvati Egiptu ono što su vladari ratnici mačem osvojili. Ratnički podvizi Setija I-og i Ramsesa II-og, koji iz egipatskih izvora izgledaju kao veliki navalni ratovi, zapravo su samo obrana od prodiranja novih osvajača sa sjevera i glavna im je svrha da sačuvaju Egiptu Siriju i Palestinu.

Prirodno je da se kroz veliko razdoblje Nove Države, od Ahmosisa do Ramsesa XI, dakle kroz 400 godina (1580–1085), nije mogla voditi ista vanjska politika to manje što je upravo to doba vrijeme stvaranja novih velikih država u Prednjoj Aziji, kojima je u interesu da ne dadu Egiptu da zahvaća preko svojih granica, a najmanje da prodire preko Sirije na sjever. Kako je Sirija i Palestina bila razdijeljena na mnogo malih kneževina, bila je potrebna velika diplomatska aktivnost da se ti knezovi održe stalno pod vrhovnom vlasti Egipta i pod njegovom kontrolom i da se spriječi i paralizira rad diplomacije velikih država, u prvom redu Babilonaca, Asiraca, Mitanaca i Hetita. Ta je diplomatska aktivnost bila živa već za Tutmosisa I-og, Hatšepsute i Tutmosisa III-eg, a došla je do najveće visine, razvijena u pravu vještinu, za Amenofisa III-eg i Amenofisa IV-og. Glava te diplomacije za spomenuta dva kralja bila je Teje, žena Amenofisa III-eg i majka Amenofisa IV-og. Odnosi Egipta prema raznim državama, i prema raznim knezovima, već su uglavnom izneseni ili će biti izneseni kad se bude govorilo o tim državama i knezovima.

Mnogo su lakši bili odnosi Egipta prema jugu, gdje politički položaj nije bio toliko kompliciran, jug i nije bio ni tako naseljen ni toliko otporan. Tamo je granica, koju je Tutmosis I protegnuo sve do IV-e nilske katarakte, ostala stalno, i tek su od vremena do vremena bile potrebne manje vojne ekspedicije da se eventualno oslabljeni položaj ponovo učvrsti.

UREĐENJE IMPERIJA

Ogromno rasprostranjenje egipatske velevlasti za Tutmosisa I-og i Tutmosisa III-eg zahtijevalo je od Egipta do tada neočekivani napor. Od krajnje sjeverne do krajnje južne granice tog ogromnog imperija iznosi i danas put željeznicom 3200 km, u ravnoj liniji. Od toga je samo nešto preko 1000 km u pravom Egiptu, dakle u onom u kojem je kroz stoljeća učvršćena i uređena uprava. Sve ostalo bilo je podjarmljeno i trebalo je neobično mnogo napora i organizatorske sposobnosti da se to drži. Koliko je samo trebalo organizacije za prikupljanje poreza, za držanje reda, za osiguranje glavnih puteva. Tutmosis I nije to sve mogao provesti, i njegovo je osvajanje imalo karakter pohoda, ali ne i učvršćenje osvojenoga. Naprotiv je Tutmosis III organizirao egipatsku velevlast u jedinstvenu snagu, koja je imala karakter čvrsto organizira-

ne države, uz izvjesne pogodnosti onim vazalima koji su se potpuno prilagodili njegovoj vlasti. Pokoravajući mu se, mogli su držati svoju vlast u svojim malim kneževinama.

Dok je na sjevernoj granici imperija trebalo voditi mudru diplomatsku igru, na jugu je bilo drugačije. Tu nije bilo velikih uređenih državnih tvorevina, nego su razna plemena živjela još uvijek u svom plemenskom uređenju, i od vremena do vremena upadala na egipatski teritorij u svrhu pljačke. Bila su tu razna pustinjska plemena, kao Libijci, Bedja i srodna im hamitska plemena, a na Sinajskom poluotoku i pustinjama Sirije i u sjevernim dijelovima Arabije – Beduini. Borbe s tim plemenima nisu nipošto smetale velike osnove egipatskog imperija. Bila su to mala čarkanja.

Pored svoje oružane snage egipatski su se vladari toga vremena koristili u međunarodnoj politici i svojim bogatstvom. Zlato iz Nubije i Punta omogućavalo je faraonima da darivaju razne vladare. S druge strane su i ti vladari slali faraonima darove.

U to je doba Egipat, najveća tadanja velevlast, centar svjetske politike, na njegovu dvoru u Egiptu skupljaju se niti svega tadanjega političkog zbivanja. Nastala je potreba i jednog diplomatskog jezika i jednog diplomatskog pisma. Taj jezik i to pismo bilo je babilonsko.

Od Krete na sjeveru, koja je tada, kao samostalna država u punom cvatu i na velikoj kulturnoj visini, do plemena oko ekvatora, od Cirenaike na zapadu do Elama i Punta na istoku, sve su države i plemena stajala ne samo u živom kontaktu sa Egiptom nego su i svi u egipatskim vladarima gledali nešto višeg od sebe. Egipatski vladari uzimaju za svoje žene kćeri vladara drugih država, ali rijetko koja od njih postaje glavna žena faraonova. Koliko su se egipatski vladari smatrali višima od ostalih, pokazuje nam slučaj sa babilonskim vladarom Kadašmanharbeom. On je zamolio Amenofisa III da mu dade jednu svoju kćer za ženu, ali je ovaj to odbio, mada mu je babilonski kralj svoju kćer ponudio. Tada ga je zamolio da mu pošalje bilo koju lijepu egipatsku djevojku te da je opremi kao svoju kćer.

Brakovi između egipatskih vladara i kćeri raznih vladara drugih zemalja imali su u prvom redu političku svrhu. Tako je Amenofis III imao za svoju ženu najprije sestru, a onda kćer spomenutog babilonskog kralja Kadašmanharbea, pa sestru, a onda kćer mitanskog kralja Dušrate, zatim kćer arzawskog[46] kralja Tarhundarabe. Bile su to veze koje su služile i Egiptu i drugim državama u njihovim međusobnim političkim

[46] Arzawa u Ciliciji, – uporedi E. Meyer, Geschichte des Altertums II, 1, str. 159.

odnosima. U tim odnosima postoje razni stupnjevi, neke od tih vladara, koje egipatski kralj smatra donekle sebi ravnim, naziva on svojom braćom, dok drugima ne daje toga naslova. Bogata diplomatska korespondencija toga vremena, koja nam se dosta sačuvala, pokazuje nam vrlo suptilne forme tih međunarodnih odnošaja i veza na koje je Egipat, kao i ostale države, budno pazio i nad njima bdio.

EGIPAT KAO IMPERIJALISTIČKA DRŽAVA

Zemljama koje je osvojio nije Egipat jednako vladao; drugačije je to činio u Nubiji, a drugačije u Aziji. Vodeći računa o razvijenom političkom životu u pokorenim azijskim kneževinama, egipatski vladari nisu te kneževine ili gradove anektirali kao egipatski teritorij, nego su im ostavili njihove vladare, odnosno ih zamijenili sebi sklonima, ukoliko se nisu pouzdavali u one prijašnje, ostavili su im dakle njihovu autonomiju. Tako je bilo i sa gradovima. I jedni i drugi su ostali posebne političke jedinice sa svojim vladarima i vladarčićima, odnosno s gradskim vijećima, sa svojom vojskom, administracijom, i sl. Da te knezove za sebe što više pridobiju, oni su primali na egipatski dvor njihovu mušku djecu i odgajali ih u egipatskom duhu. S druge su strane egipatski vladari slali u te kneževine i gradove svoje oficire, koji su tamošnju vojsku vježbali na egipatski način. Dok je tako Egipat s jedne strane puštao tim kneževinama i gradovima Sirije i svojih ostalih azijskih posjeda veliku slobodu u pogledu njihove uprave, s druge je strane tražio od njih velike danke. Ti su se danci sastojali u raznim podavanjima u hrani i u metalima, u prvom redu u zlatu i srebru, a zatim u drugim stvarima, kao u konjima i kolima, robovima, itd. U slučaju rata oni su imali izdržavati egipatsku vojsku u tim krajevima.

Sasvim drugačije postupao je Egipat na jugu, u Nubiji. Nubija je bila podijeljena u dva dijela, u Uauat, tj. kraj od Assuana do druge katarakte, i u Kuš, tj. u kraj između druge i četvrte katarakte. Na čelu obih tih pokrajina stajao je potkralj, koji je nosio naslov »sin kralja, zapovjednik južnih krajeva«. Uz njega je bila neka vrsta male vlade, koja je vodila pojedine poslove cijele Nubije, prema uzoru faraonove vlade. Potkralji su vodili u prvom redu brigu da faraon primi što više prihoda, naročito što više zlata iz Nubije. Može se kazati da je potkralj Nubije bio uglavnom nezavisan od centralne vlade u Egiptu, a odgovoran za sav svoj rad faraonu. Prema tome je Nubija bila uvedena potpuno u sklop egipatske države.

UPRAVA EGIPTA

U doba Nove Države uprava je Egipta centralistička u najstrožem smislu te riječi. Upravno se dijeli Egipat na dva dijela, kojima stoje na čelu dva vezira, vezir Sjevera, sa sjedištem u Memfisu i vezir Juga sa sjedištem u Thebama. Što se tiče uprave, oba vezira imaju jednake dužnosti, ali je vezir Juga, pod čijom upravom je i glavni grad Thebe, bez sumnje utjecajniji, ukoliko se to odnosi na vanjsku politiku, jer je u istom sjedištu sa vladarom i velikim svećenikom Amona. Dva dokumenta, nađena u grobu vezira Juga Rehmerea, daju nam, pored nekih drugih manjih, uvid u kompetenciju i rad vezira.[47] Veziri su na čelu i civilne uprave i sudstva, istovremeno oni vode nadzor i nad financijama. I sada je, kao i prije, uprava i sudstvo spojeno. Financije vode dva blagajnika, jedan za Sjever, drugi za Jug. I sada su župe (nomovi) glavne upravne jedinice, kojima na čelu stoje kraljevski činovnici, a uz njih je vijeće činovnika koje im pomaže u raznim granama uprave, sudstva i pobiranju poreza. Oni su direktno podčinjeni veziru. Vezirovi izaslanici nadziru upravu i daju mu tri puta godišnje izvještaj o stanju u zemlji. Vezirova je dužnost da se brine za pravedan postupak u suđenju u pojedinim župama, u kojima su spomenuta činovnička vijeća, kolegiji, nazvana zazat, sudovi prve molbe. Prizivni su sudovi uz oba vezira. Njima na čelu stoji sam vezir. Ako bismo sudili prema govoru koji bi faraon izrekao novom veziru, bila je u Egiptu Nove Države naročita pažnja posvećena pravednom suđenju. Kralj mu je tom prilikom govorio: ... »Bog prezire onoga koji se pokazuje pristranim ... Nemoj da odbiješ molitelja, a da ga ne saslušaš; kad ti neki molitelj podnese svoju molbu, ne odbij ga bez razloga, nego, ako ga moraš odbiti, kaži mu zašto ga odbijaš. Molitelj u stvari više voli da se posvećuje pažnja njegovoj molbi nego da mu se ona usliša ... Misli na to da je čast nekoga kneza da bude pravedan ... Ono što se u prvom redu traži u dužnosti vezira jest vršenje pravde ...«[48]

Pored toga bila je dužnost vezirova da se brine za održavanje kanala u ispravnom stanju, da se brine za prokapanje novih, gdje ustreba. Raspre o granicama pojedinih zemljišta spadale su u njegovu kompetenciju, koju je on vršio preko svojih izaslanika, a onda i sam. Ukratko: cjelokupna uprava, sva briga za ekonomsko stanje, vrhovna briga za financije, prihode i rashode, sve je to na kraju dužnost vezira, sve je to

[47] E. Drioton – J. Vandier, o. c., str. 439.
[48] Ibidem, str. 440.

centralizirano u njegovim rukama. Ali je on ipak samo činovnik faraonov, koji mu predaje vezirsku dužnost i koju on vrši samo u faraonovo ime. Nova Država je na taj način najstrože centralistički uređena, kralj je sin boga i sam bog, gospodar Egipta, sve je u krajnjoj liniji samo kraljevo.

Temelj na kojemu počiva Nova Država je vojska. S njom su vladari osvajači podjarmili sve one krajeve koji su davali Egiptu ono silno bogatstvo kojim je samo faraon raspolagao. Vojska je oslobodila Egipat od stranog gospodstva, ona je kasnije širila egipatski imperij i čuvala red u ogromnom carstvu. Prije je za vrijeme mira bilo u Egiptu samo nekoliko odreda Nubijaca, koji su držali red u pojedinim gradovima i na selima, kao policija. Sada postoje stalni garnizoni i u Egiptu, a napose u nekim pograničnim tvrđavama. Ti su garnizoni jezgro oko kojega se onda u ratno doba organiziraju velike vojske. Vrhovni zapovjednik vojske je sam faraon.

Tako egipatska država onoga vremena počiva na dvama solidno organiziranim temeljima: na strogo centralistički uređenoj vlasti i na stalnoj i dobro izvježbanoj vojsci. Samouprave uopće nema. Država se upravlja isključivo odozgo.

VJERA I SVEĆENSTVO

Tebanski vladari, koji su protjerali Hikse i oslobodili Egipat od stranaca, a onda sami njime zavladali, izdigli su tebanskoga boga Amona na najviše božanstvo Egipta. Istovremeno se jača poštivanje i drugih velikih bogova u cijeloj zemlji, kao Atuma u Heliopolisu, Ptaha u Memfisu, Thotha u Hermopolisu, Ozirisa u Abydosu, Hathore u Denderi. Hnuma u Hipselisu i Latopolisu, Honsua u Thebama, Sobeka u Fajumu, itd. Međutim, sva ta druga božanstva zaostaju za Amonom. On je donio Egiptu slobodu, u njegovo ime i pod njegovom zaštitom osvajaju faraoni – ratnici i u Aziji i u Africi. On je pobjednik nad neprijateljem, on zarobljava, on kazni, on vlada. Kralj je njegov sin, i istovremeno bog. Prema tome je kralj identičan s Amonom, i poštivajući Amona poštiva se ujedno i kralj.

Logična je posljedica takva odnosa kralja prema Amonu bila tzv. »teogamija« – tj. bog Amon – Râ uzima na se oblik vladajućeg kralja i u takvu obliku združuje se s kraljevom ženom. Iz tog se združenja rađa budući kralj, odnosno kraljica, ako muškog nasljednika nema.

Takva nam je teogamija prikazana u reljefima hrama Hatšepsute u Deir el Bahri, gdje se bog Amon združuje sa majkom Hatšepsutinom Ahmes, iz koje se veze rađa kćerka Hatšepsut, ona je prema tome kćerka samoga Amona, i zakonita vladarica. Slično je u Luksoru, gdje je to isto prikazano za Amenofisa III.

Podupirući na taj način legitimitet vladara, Amonovo je svećenstvo sve više jačalo svoju i bez toga preveliku vlast i svoj utjecaj u politici. Ono je za Nove Države uspjelo da ima glavnu riječ prilikom dolaska na prijestolje pojedinog vladara. Zbog tog političkog utjecaja tebanskog svećenstva ne možemo govoriti o vjeri u Egiptu tog vremena a da ujedno ne istaknemo utjecaj Amonova svećenstva na vladara i politiku uopće.

Tebanskom svećenstvu nije bila dosta teogamija da pokaže vladarima i cijelom Egiptu ovisnost vladara o bogu Amonu, što su uostalom i ti vladari trebali i što su oni naročito isticali, ali time ujedno dizali i onako velik ugled Amonovih svećenika. Oni su uspjeli da je za utvrđenje vladarske vlasti potrebno da sam bog predade vlast novome kralju. U tu svrhu je sam bog Amon–Râ preko svog velikog svećenika postavljao kralju na glavu dvostruku krunu Egipta.

Glava politički i vjerski te moćne zajednice Amonovih svećenika bio je »prvi prorok (neter-hem-tep) Amonov«. Amonovo svećenstvo, organizirano već za XII dinastije, javlja se odmah na početku XVIII-e kao jaka falanga kojoj stoji na čelu »prvi prorok Amonov«. Uz velikog svećenika, prvog proroka, bila su još trojica visokih svećenika: drugi, treći i četvrti Amonov prorok. To su »božanski očevi«. To je visoko svećenstvo. Niže svećenstvo su »čisti« (ueb, uabu, web), zatim »svećenici štioci« (Kheriu–hebet). »Štioci« su se brinuli da se ritual pri ceremonijama tačno vrši, a »čisti« su radili razne dužnosti u hramu: oblačili kip boga i uređivali ga, škropili hram i u procesijama nosili božju ladu.

Pored svećenika muškaraca bilo je pridodano Amonovu hramu vrlo mnogo žena. Bile su to u prvom redu pjevačice koje su za procesija pjevale, zatim božje priležnice, vjerojatno pratilice »božanske supruge Amonove«, koja se nazivala i »božanska poštivateljica«. Bila je to žena vladajućega kralja. S njom je – kako smo vidjeli – Amon u teogamiji stvarao budućeg vladara, svoga sina. Nju je zamjenjivala, kao nadstojnica žena neka žena iz visokih egipatskih krugova.

Otprilike isti raspored svećenika i žena koje su vršile neku službu u hramovima bio je i po ostalim hramovima Egipta. Pjevačice sačinjavaju harem dotičnoga boga. Njima na čelu stajala je nadstojnica harema toga boga. Na taj način gotovo i nije bilo u Egiptu odličnijih žena koje nisu bile vezane sa nekim hramom ili nekim božanstvom.

Kad je prvi Amonov prorok dobio i naslov »predstojnik svećenika svih bogova Gornjega i Donjega Egipta«, postao je on ne samo po časti nego i stvarno vrhovni svećenik sve egipatske zemlje.

Kraljevi – osvajači, zahvalni Amonu na ratnim uspjesima, bogato su darivali njegov hram. Jedan nepotpuno uščuvani natpis u Karnaku sačuvao nam je popis onoga što je Tutmosis III tom hramu darovao: Tu su spomenuta polja i vrtovi, najizabraniji u cijelom Egiptu, krave i volovi, zlato, srebro, lapis lazuli, preko 870 zarobljenika Azijata i Crnaca i onda tri osvojena grada, koji su danak plaćali Amonovu hramu.[49] Slično su radili i drugi vladari. Bogatstvo Amonova hrama postajalo je od vladara do vladara sve veće, moć njegova svećenstva, u prvom redu prvog proroka, sve jača. Koliko je bilo to bogatstvo, možemo vidjeti iz spisa u Thebama, Heliopolisu, Memfisu i drugdje. Navodimo ovdje jedan kratak popis da se vidi i razlika između bogatstva Amonova i drugih velikih bogova, krajem Nove Države:[50]

Imetak hramova:

	Thebe	Heliopolis	Memfis
Ljudi	81322	12963	3079
Stoka	421362	45544	10047
Vrtovi	433	64	5
Polja oko	2393 km²	441 km²	28 km²
Brodovi	83	3	2
Brodogradilišta	46	5 1/2 (!)	–
Mjesta	65	103	1

[49] A. Erman–H. Ranke, Aegypten und aegyptischen Leben im Altertum, Tübingen 1923, str. 338. i 339.

[50] Ibidem, str. 340 i 341.

Podavanja koja su dužni davati podanici hramova:

	Thebe	Heliopolis	Memfis
Zlato	51 kg 833 g	–	–
Srebro	997 kg 805 g	53 kg 351 g	9 kg 359 g
Bakar	2395 kg 120 g	114 kg 660 g	–
Odijela	3722 komada	1019 komada	–
Konac	345 kg 345 g	–	133 1/2 komada
Tamjan, med,	raznih posuda		–
ulje	1047	482 posude	
Vino i mošt (?)	25405	2385 posude	390 posuda
Otkup od raznih			
daća u srebru	328 kg 155 g	177 kg 35 g	12 kg 858 g
Žitarice	309950 vreća (?)	77100 vreća (?)	37400 vreća (?)
Povrće	24650 svežnja	4800 svežnja	600 svežnja
Lan	64000 svežnja	4000 svežnja	–
Ptice ulovljene			
od ptičara			
u mrežama	289530 komada	37465 komada	–
Goveda	866 komada	98 komada	15 1/2 (!) komada
Guske za porez	744 komada	540 1/2 (!) komada	135 komada
Drvene lađe	82 komada	8 komada	–

Iz gornjeg nam je popisa jasno koliko je ogromno bilo bogatstvo i koliki ogromni prihodi tebanskog hrama. Da se tako golemim imetkom može uredno upravljati, trebalo je ne samo odgovarajuće radništvo i seljaštvo nego i posebno činovništvo. Osim toga bilo je potrebno brojno činovništvo za nadziranje i gradnju samoga Amonova hrama, koji je za vrijeme Nove Države postigao silne razmjere. S početka Nove Države »uprava imanja hrama i velikih radnja u hramu kraljevu« odijeljena je od tebanskog svećenstva, i vodi je svjetovnjak ali kasnije potpade i ona pod njihovu kompetenciju.

Za jakih vladara velikog je svećenika (prvog proroka) Amonova odabirao sam Amon, razumije se da je to bio onaj koga bi kralj htio. Sačuvao nam se opis takva imenovanja od strane Amonove. Pred kipom Amonovim kralj bi izgovarao imena raznih kandidata, a kad bi spomenuo onoga koga bi on želio, o čemu su svećenici bili već prije obaviješteni, kip bi božji načinio jednu kretnju koja je značila da bog baš toga kandidata hoće. Iza te ceremonije, koja je bila obična komedija, kralj bi predao vlast novoizabranom nad hramom Amonovim i nad svim njegovim imetkom.

Svećenici su Amonovi dobro znali koliku snagu imaju razna proročanstva i kako ljudi žele da znadu što treba da rade da im bude dobro i čega treba da se klone. Zbog toga su oni Amonovo svetište i Amonov kult upotrijebili za dizanje svoga utjecaja i putem raznih proročanstava. Malo po malo i sam je kralj postao sve ovisniji o tim proroštvima i nije smio ništa početi a da prije toga nije upitao boga za savjet. Na taj je način tebanski veliki svećenik mogao vršiti svoj odlučan utjecaj na sve ono što je kralj poduzimao. Vještim pomicanjem cijeloga božjega kipa odnosno kojeg njegova uda, izvještačenim glasom, koji kao da je dolazio od samoga kipa, a kroz razne pukotine u zidu svetišta, pa i raznim pomicanjem kipa za vrijeme procesija, tebanski su najupućeniji svećenici znali da na savršeno rafiniran način izraze navodnu volju boga, koja je zapravo bila njihova.

Utjecaj velikog svećenika i visokoga klera uopće pri nasljedstvu odigrao je svoju ulogu za Tutmosisa II i Hatšepsute. Za Hatšepsute je taj utjecaj toliko porastao da je prvi Amonov prorok Hapuseneb bio ujedno i vezir, i na taj način imao u svojim rukama svu duhovnu i svjetovnu vlast Egipta, zajedno sa silnim materijalnim bogatstvom koje mu je to donosilo. Tutmosis III, odgojen od Amonovih svećenika, ostavio je da s imetkom hrama upravlja samo svećenstvo, što se onda dalje nastavilo. Tako je moć tebanskog svećenstva toliko porasla da je ne samo bila gotovo ravna moći samoga faraona nego je uspjela da sve njegove čine kontrolira i određuje putem proroštva.

Sve je to izazivalo nezadovoljstvo u redovima ljudi oko dvora koji nisu bili svećenici. Oni su tražili izlaz iz toga. Na dvoru Amenofisa III-eg javlja se struja, kojoj je pripadala i njegova žena Teje, koja iznosi, još sve pod firmom Amona, zapravo kult Haraktija, božanstva sunca koje izlazi. To je zapravo sama sunčana ploča, koju nazivahu Aton. To božanstvo nije neko izvanprirodno biće, nego pravo realno sunce. U jednoj himni u Amonovu hramu u Luksoru pjevaju graditelji među ostalim i ovo: »Da si pozdravljen, lijepi Râ svakoga dana, ti koji ističeš ujutro bez prestanka, Hepra, koji se ne umara od svoga posla . . . da si pozdravljen Atone dana, koji stvaraš smrtnike i činiš da oni

žive . . . , uzvišena majko bogova i ljudi . . . umjetniče velikodušnosti, neumoran u stvaranju bez granice, hrabri pastir, koji pase svoja stada. On je njihova štala i čine da oni žive . . . On je toplina kada hoće i studen kada hoće . . . cijela zemlja se moli kada se on diže, svakog dana da mu se klanja.«[51]

POŠTIVANJE ATONA

Poštivanje Atona postaje na egipatskom dvoru i neka vrsta filozofije, ali još više znak borbe protiv svemoćnog Amonova svećenstva koje je svojim proroštvima i obligatnim traženjem tih proročanstava moralo da ogorči svakog inteligentnog Egipćanina, koji je ipak mogao doznati za razne igrarije svećenstva sa kipom boga i tajanstvenim govorom istoga boga. S druge strane smetalo je kraljevski dvor golemo imanje tebanskih svećenika. Sve je to dovelo do velike vjerske revolucije Amenofisa IV (Aknatona), koje je vođa, bez sumnje, bila njegova majka Teje. Kad je Amenofis III umro, njegov sin nasljednik Amenofis IV imao je samo 12 godina. Prema tome je zapravo vladala njegova majka Teje. I Teje i »božji otac« Eje (Ai) i njegov stric Inen, veliki svećenik Râ u Hermontisu, djelovali su na mladoga Amenofisa IV i usadili mu u dušu kult Sunca, pravoga materijalnoga sunca, oca svih ljudi. Taj je kult bio bliz ljudima koji su stajali pod egipatskom vlašću u Siriji, Mitancima i drugim Arijcima. Možda se mislilo da će se u novom kultu Sunca moći ujediniti ti razni narodi Prednje Azije u jednu veliku duhovnu zajednicu s Egiptom. Na svaki se način htjelo stati na kraj silnom bogatstvu i ogromnoj moći tebanskoga svećenstva, a u prvom redu prvog proroka Amonova.

Mladi Aknaton, zadojen i oduševljen novom naukom o jednome bogu, sunčanoj ploči, prihvatio se svim oduševljenjem da je provede u život, što mu kao autokrati i sinu boga nije bilo nemoguće. On je srušio sve stare bogove, kojima se Egipat već tri tisuće godina klanjao, zabranio poštivanje mnogobrojnih bogova, dao zatvoriti njihove hramove, njihove svećenike dijelom protjerao, a dijelom zatvorio, silna imanja hramova, koja su oni kroz tisućljeća naslagali, a koja su im darovali pobožni faraoni, zaplijenio i naredio da se ima poštivati samo jedan bog-Sunce prikazano u sunčanoj ploči. Već smo kazali da je svoje dotadanje ime Amenofis (Amenhotep), tj. »Amon počiva«, promijenio i nazvao

[51] A. Moret, Le Nil . . . str. 370.

se Aknaton (Eknaton, Ikhutaton), tj. Slava – »duh Atona«. Po njegovu naučanju samo je jedan bog, koji se identificira sa Suncem. Mi se divimo smjelosti koju je imao taj faraon kad se usudio da ustane protiv dotadašnjeg vjerovanja i protiv najmoćnijeg staleža u Egiptu, svećenika boga Amona. To nije bila samo borba protiv bogova, koja je trpjela kompromis, nego uništavanje svega onoga što je s dotadanjim vjerovanjem bilo u vezi. Amenofis IV nije samo zabranio štovanje bogova nego je dao posvuda, po hramovima i po grobovima, po spomenicima i kipovima brisati i samu riječ »bogovi«, pa je u tu svrhu naredio da se imaju pročitati svi natpisi na hramovima i gdje bi se ta riječ našla da se ima odstraniti.

Napuštanje Theba, središta Amonova kulta, i gradnja nove prijestolnice u Akhetatonu, u uskoj je vezi s novom vjerom. Daleko od Theba i daleko od svakog dodira s ostacima stare vjere, Aknaton je tu živio novome božanstvu, kome se sada morao klanjati cijeli Egipat. A to je božanstvo bilo sasvim različito od dotadanjih. Aton nije samo otac Egipćana, on je otac svih ljudi. U jednoj himni, koju je sam Aknaton spjevao Atonu, slavi tog jednog i jedinog boga koji svoje tople zrake šalje svakom stvorenju i svim ljudima. On je dobročinitelj cjelokupnog čovječanstva, zajednički otac sviju. I dok je za ostale egipatske vladare božanstvo ono koje svladava neprijatelje i njima ih kao zarobljenike daje, za Aknatona je bog otac sviju i pred njim su jednaki i Egipćani i stranci.

Aknaton je prvi naučitelj vjere što ga povijest poznaje. On je prvi koji je u historiji jasno iznio veliku istinu: da su svi ljudi, bez obzira na narodnost i rasu, jednaki. On je prvi monoteist u najplemenitijem smislu.

Da se vidi kakva je bila Aknatonova monoteistička nauka, dovoljno je da navedemo nekoliko stihova iz njegove himne Suncu:

»Kako su različita tvoja djela!
U tvoje namjere mi ne možemo prodrijeti.
O ti jedini bože, koji imaš moć kao nitko drugi.
Ti si stvorio zemlju prema svojoj želji, budući da si bio sam:
Ljude, sve životinje male i velike,
Sva bića koja žive na zemlji
I koja koracaju svojim nogama,
Sve one koje žive u zraku
I lete svojim krilima,
Provincije Sirije i Nubije,
Egipatsku zemlju.

Ti si označio mjesta svim ljudima,
Ti se skrbiš za sve njihove potrebe,
Svatko ima ono što mu pripada,
I račun je njegovih dana učinjen.
Njihovi su jezici različiti kao i njihovi
Oblici i boja njihove kože.
Jer si Ti podijelio, Ti si odijelio narode.

Prema tome bog je Aknatonov jedan, vrhovni gospodar i stvoritelj svijeta koji se brine za sve ljude, bili to Egipćani, Sirci ili Nubijci, dakle bili Hamiti, Semiti ili Crnci.

Aknatonova vjera, provedena odozgo, nije mogla da uhvati korijena u narodu koji je nije mogao osjetiti i koji je bio isuviše zadojen starim božanstvima, praznovjerjem i magijom. Prema njoj su se vladale službene ličnosti i novo svećenstvo, narod je sudjelovao u svečanostima, ali se nova vjera nije mogla ukorijeniti u narodnu dušu. S druge strane pristaše stare vjere i starih bogova nalazili su načina da se održe. I tako se desilo da je sa smrću Aknatonovom nestalo i njegove nauke, kao da nikada nije ni postojala. Reakcija, predvođena od Haremhaba, potpuno je izbrisala sve što je Aknaton u vjeri uveo i vratila Amonovu vjeru i kult svih starih bogova na isti stupanj na kojemu je to bilo prije Aknatona. Štaviše, upravo je poslije Aknatona nastalo pravo natjecanje kraljeva da što jače uzdignu Amonov kult i njegovo svećenstvo. I Haremhab i Seti I, a naročito Ramses II, omogućuju ponovnu snagu Amonova svećenstva i Amonove vjere, a i svih ostalih starih kultova kojima prilaze i novi, doneseni iz Azije. Moć Amonovih svećenika raste još više poslije smrti Ramsesa II, oni se miješaju direktno u politiku, čast i služba velikog svećenika Amonova postaje nasljedna, napokon je, pri kraju XX dinastije, veliki svećenik Amonov Herihor za Ramsesa XI proglasio sebe kraljem.

ARHITEKTURA

Nijedno razdoblje egipatske povijesti nije nam ostavilo toliko arhitektonskih spomenika koliko Nova Država. Hram Hatšepsutin u Deir el Bahri, hram u Luksoru, ogroman hram u Karnaku, na kojem su radili i dodavali gotovo svi vladari XVIII i XIX dinastije od Amenofisa I do Ramsesa II, Ramesseum Ramsesa II i toliki drugi hramovi, mnogobrojne grobnice u klisuri i konačno ruševine u Tell el Amarni, sve nam to

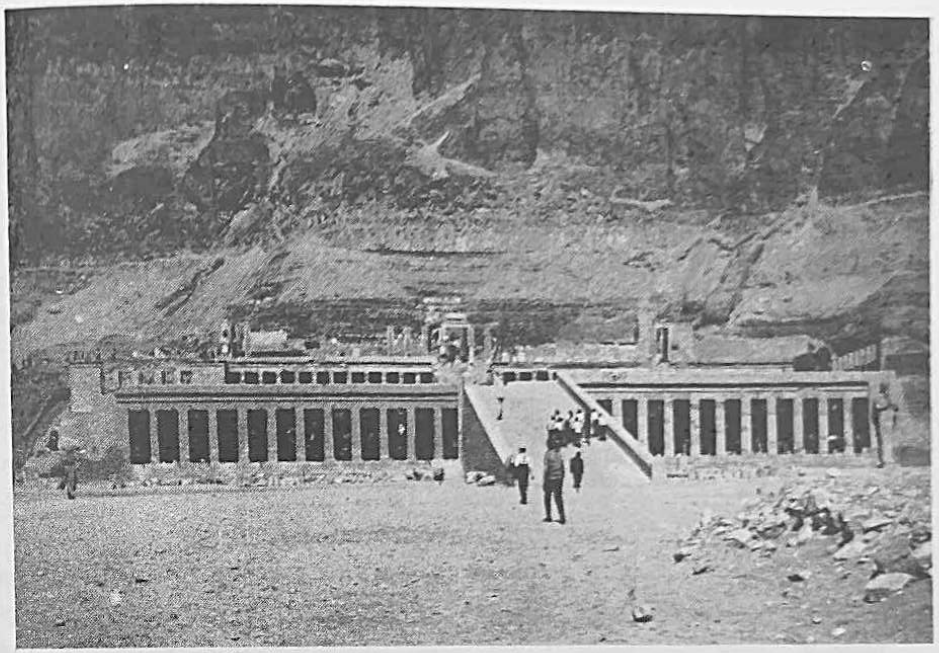

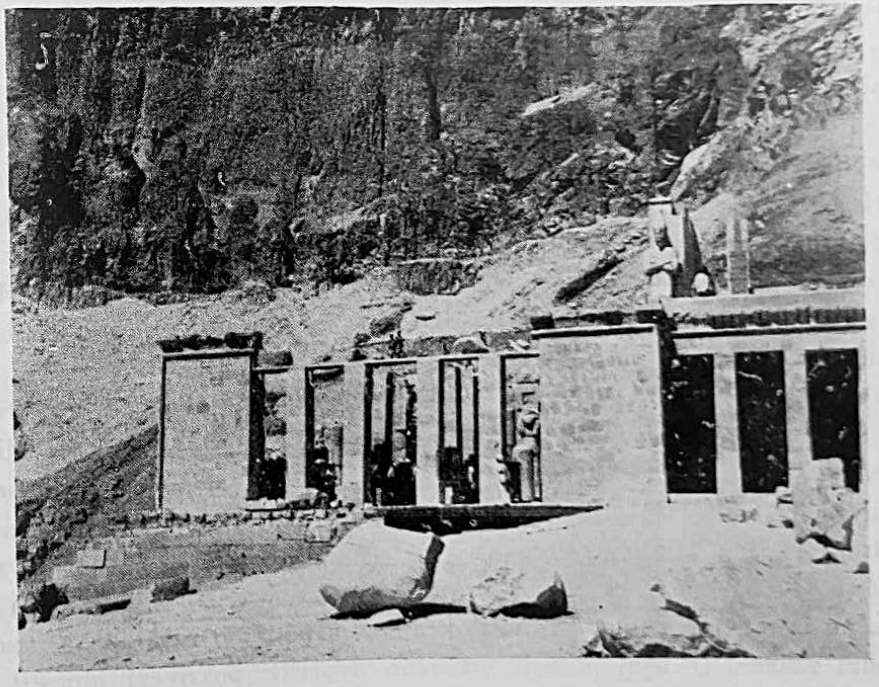

Hram kraljice Hatšepsut u Deir-el-Bahri (gore)
Hram kralja Tutmosisa III u Deir-el-Bahri, odmah uz desni bok hrama kraljice Hatšepsut (dolje)

pruža goleme mogućnosti da se divimo veličanstvenim tvorevinama egipatskih arhitekata, sposobnosti egipatskih graditelja i radu zanatlija svih vrsti, u prvom redu klesara i zidara. Ali za oko četiri stotine godina, koliko obuhvata to doba, nije arhitektura ostala ista, nego se i ona mijenjala i razvijala, nekad prema svojoj unutarnjoj potrebi, a nekad prema diktatu prilika u kojima je stvarala. Treba svakako naglasiti da naoko slobodan zamah kakav je imala egipatska arhitektura toga razdoblja rijetko je kada ponovljen. Uočimo li samo ogromnu razliku između hrama Hatšepsutina u Deir el Bahri, sagrađenog na terasama, slično onome Mentuhotepa iz vremena Srednje Države, sa široko otvorenim dvorištima i stupovima koji ih okružuju i podržavaju natkrivene trijemove, i uporedimo li taj Hatšepsutin hram sa onim dijelom hrama u Karnaku koji je ista kraljica dala sagraditi, vidjet ćemo koliku je slobodu u stvaranju imao tadanji arhitekt. Od svih pak hramova, pa i njihova općeg plana, odijelio se hram koji je sagradio Aknaton u Tell el Amarni gdje je, prema nauci Aknatonovoj, trebalo dati mogućnosti Suncu da obasja upravo najsvjetlija mjesta hrama u koji je sa svih strana trebala da uđe svjetlost.

Ali, ako izuzmemo Aknatonovo vrijeme, koje je i u arhitekturi donijelo revoluciju, egipatski je hram toga vremena trebao da bude sagrađen slično kraljevoj palači i palačama velikaša, jer je hram bio kuća boga. Prema tome je svaki hram imao: 1) vrata i dvorište. Monumentalna vrata, koja su sa svake strane imala dva velika pilona, vodila su u dvorište koje nije bilo natkriveno. Oko dvorišta bio je portik na stupovima, pristupačan narodu; 2) iz prvog se dvorišta ulazilo u drugo, slično prvom, samo natkriveno. Kod hramova je ta dvorana, hipostil, mjesto gdje se božanstvo pokazuje svojim vjernicima u obliku kipa. Tu ono prima i poklone. U većini hramova bila su dva, a negdje i tri hipostila. U taj dio hrama smjeli su ulaziti samo svećenici i »čisti«. 3) »Velika kuća« (per our) je svetište, gdje se u jednoj sasvim zatvorenoj prostoriji nalazi božji lik, bilo kao kip bilo kao znak. Oko svetišta su razne komore određene za sakristije, skladišta svetih predmeta za tajne obrede. U taj dio hrama ne smije ulaziti nitko osim kralja i svećenika koji su za tu službu određeni. Takva razdioba hrama, je potpuno u skladu s razdiobom palače. U njoj postoji otvoreno dvorište, pokriveni hipostil, u kojem gospodar palače jede i prima, i onda njegova spavaonica, njegov harem, u koje prostorije nema pristupa nitko osim gospodara i njegove porodice.

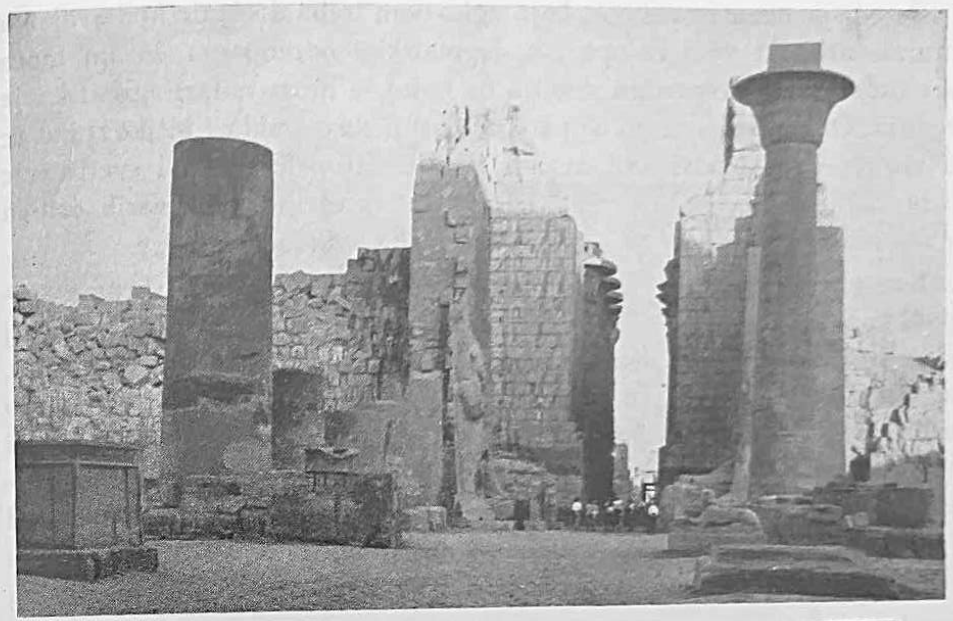

Hram u Karnaku: ulaz u dio sagrađen za Ramsesa II (gore)
Obelisci u hramu u Karnaku: desni, kraljice Hatšepsut, a lijevi kralja Tutmosisa III (dolje)

Pored spomenute razdiobe, koja uglavnom treba da bude kod svakoga hrama, arhitekt vodi računa i o dogmatskim odredbama. Hram mora predstavljati sliku svemira, zemlja na kojoj se hram nalazi egipatska je zemlja. Onako kako se po egipatskoj zemlji dižu stabla i biljke, tako se u hramu dižu stupovi koji niču iz zemlje. Strop hipostila i svetišta je nebo obojeno plavo. Puno je zvijezda zlatom obojenih i velikih orlova s raširenim krilima. Na njemu je i sunčana krilata ploča.

Kao i prije za Stare i Srednje Države, najljepši su nakit hrama stupovi koji su se nizali okolo dvorišta i podržavali strop hipostila. U Novoj Državi stup je pojednostavljen, on predstavlja samo jednu stabljiku, a kapitel je samo jedan cvijet. U hramu u Deir el Bahri podržavaju arhitrav ili četverouglasti pilastri ili protodorski mnogokutni stupovi koji se svršavaju s kapitelom, koji je jednostavna plitka četverouglasta prizma. Stupova je katkad toliko da nam se čine kao prava šuma. Ali pored toga arhitekt postizava istovremeno i dojam veličanstvenosti i uspijeva da izbjegne dojam prenatrpanosti. Tako je npr. u sjajnoj hipostilskoj dvorani u Karnaku, gdje se nalaze 134 stupa do 21 m visoka i 4 m u promjeru, sve postavljeno tako da daje i dojam veličanstvenosti i da postizava utisak ljepote. Najuspjelije je svakako u tom pogledu dvorište hrama Amenofisa III u Luksoru koje je okruženo stupovima i u pojedinostima i u cjelini predstavlja remek-djelo arhitekture onoga vremena.

Pred brdima u kojima se nalazila Dolina kraljeva Hatšepsut je dala sagraditi svoj posmrtni hram na čast Amonu, a na spomen roditeljima i sebi. Gradnju tog hrama vodio je njezin ljubimac, arhitekt Senmut, koji je vjerovatno i nacrt zamislio. Hram kraljice Hatšepsut u Deir el Bahri svakako je jedna od najveličanstvenijih građevina staroga Egipta i jedna od najoriginalnijih uopće. On djeluje ne samo svojom posebnom arhitektonikom nego i tim što je arhitekt postigao harmonično spajanje samoga hrama s veličanstvenim klisurama. One se nalaze iza hrama pa se čini da su i terase klisura njegov dio. U sam hram vodio je put s obje strane iskićen sfingama, i to u prvo njegovo dvorište zasađeno palmama i vinovom lozom. Iz toga dvorišta vodi na prvu terasu rampa, kojoj su s desna i s lijeva trijemovi, podržavani od osmero i šesnaesterobridnih stupova, na kojima se nalazi arhitrav. Cijela prva terasa bila je zasađena stablima tamjana koja su bila dopremljena iz dalekoga Punta. Sa te terase vodi druga rampa na višu terasu, na kojoj se nalazi prvi hram sa svetištima i svetištem nad svetištima. I tu je s desna i s lijeva po jedan prekrasni trijem, koji se nastavljao i s obje strane u pravom kutu zatvarao dio rampe.

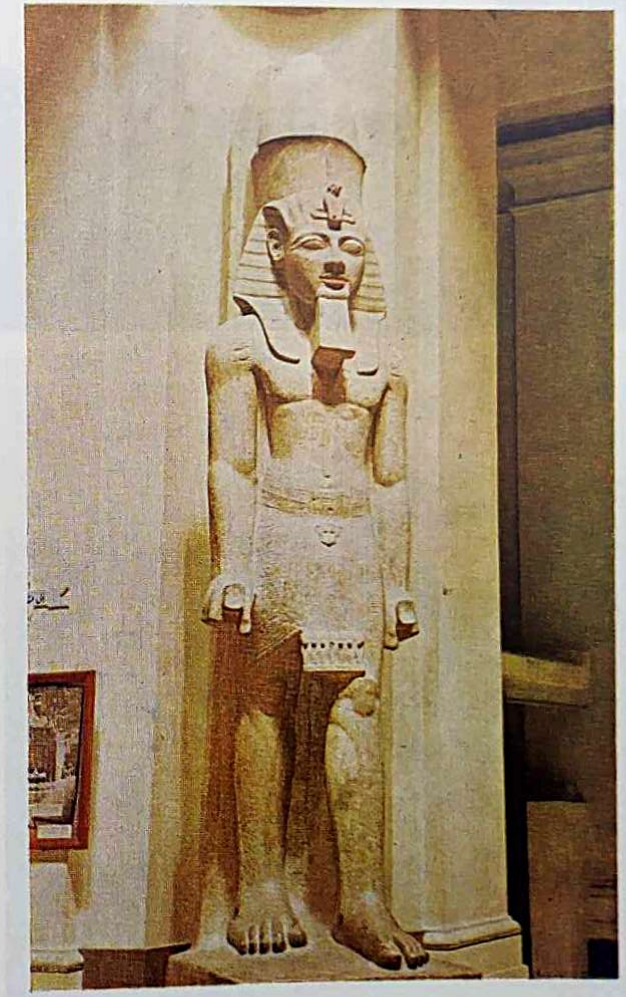

Kralj Ramses II.

Kairo, Muzej

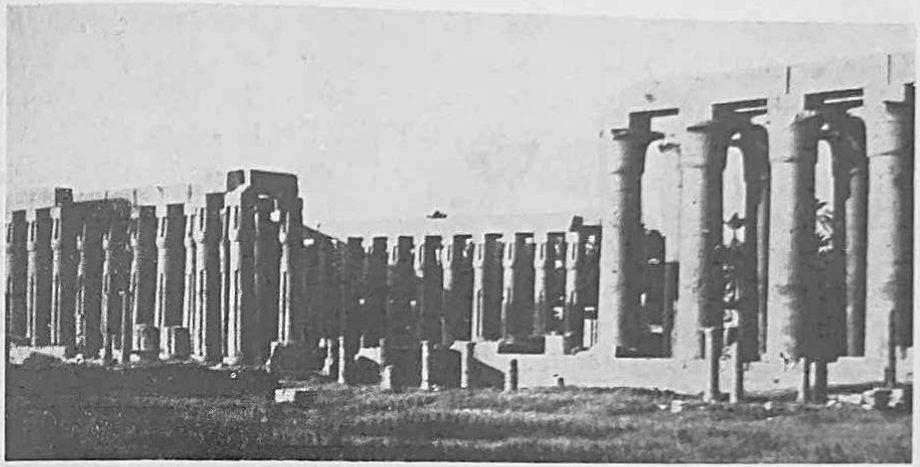

Stupovlje hrama u Luksoru podignuto od Amenofisa III i Ramsesa II

Takav sam hram zatekao g. 1933, kako ga je otkopao E. Naville, a rekonstruirao J. Baraice. Međutim g. 1963. pri mom ponovnom obilasku izgledala je treća terasa drugačije, nakon rada koji je g. 1961. izvela poljska arheološka ekspedicija pod vodstvom arheologa Varšavskog sveučilišta K. Michalowskoga i arhitekta dra L. Dabrowskog.

Ta je ista poljska ekspedicija g. 1962. otkrila između hrama kraljice Hatšepsute i hrama Mentuhotepa II nov, gotovo nepoznat hram koji je dao sagraditi Tutmosis III. Taj je hram bio potpuno zasut kamenjem koje se srušilo sa bregova nad njime isto onako kao što je to bio i Hatšepsutin hram, koji je počeo otkapati Naville, pošto je srušio koptski samostan podignut nad zatrpanim Hatšepsutinim hramom. Ovaj novootkriveni hram, nazvan »Sveti horizont« i posvećen bogu Amonu, nalazi se 3.28 m iznad gornje terase Hatšepsutina hrama.

Preko puta starih Theba, a današnjeg Luksora, na lijevoj, zapadnoj strani Nila nalazi se »Dolina kraljeva« u kojoj se u pećinama duboko u unutrašnjosti i u dubini, nalaze grobnice kraljeva XVIII, XIX i XX dinastije faraona koji su vladali Egiptom od oko godine 1500. pr. n. e. po prilici do 1100. pr. n. e. Te su grobnice izdubene u klisuri, ali ne onako nasumce i prosto, nego na najviše moguće i klesarski i arhitektonski pogodan, pa i lijep način. Svaka je od tih grobnica čitav splet hodnika i dvorana; dugi se hodnici koso spuštaju u dubinu, da ih onda prekine neka dvorana sa stupovima ili bez njih. Oko dvorane često se nalazi čitav niz manjih soba i sobica dok se napokon ne prispije u donju dvoranu, u kojoj se nalazio kraljev sarkofag s lijesovima i mumijom faraona.

U grobnicama kralja Setija I, Ramsesa III i kralja Setnahta treba čitavih 100 m da se dođe do kraja hodnika i dvorana izdubenih u klisuri.

Od svih tih grobnica najviše se pročula grobnica faraona Tutankamona, po svojoj veličini najmanja od svih. Ona se sastoji od jednog hodnika, jedne dvorane, u kojoj je kraljev sarkofag, i od dvije manje sobe. Ali Tutankamonova grobnica ne zaostaje samo po opsegu i veličajnosti za drugim grobnicama u Dolini kraljeva nego je i po dekoraciji svojih stijena daleko iza ostalih grobnica. Ona se u tom pogledu ne može usporediti s grobnicama Ramsesa III ili Ramsesa VI, ili Setija I, a još manje s grobnicom Haremhaba, državnika i onda samostalnog vladara Egipta. On je zapravo i vladao Egiptom za vrijeme Tutankamona, a onda sam.

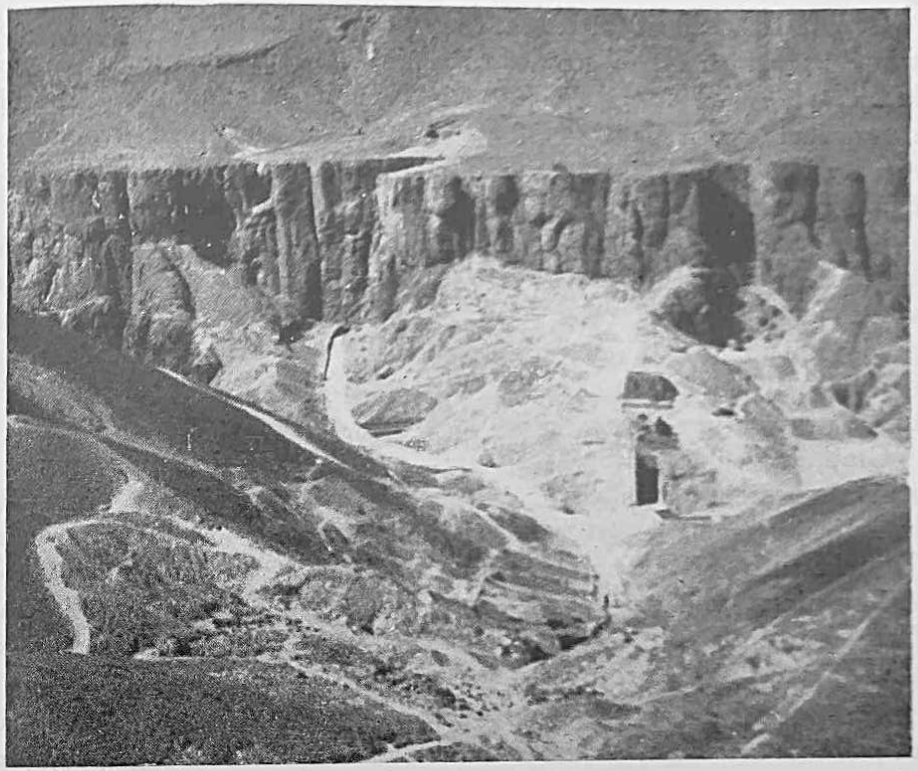

Dolina kraljeva

Slike i reljefi u spomenutim i drugim grobnicama u Dolini kraljeva zadivljuju i svojom finom izradbom i svojom ljepotom i prekrasnim, potpuno očuvanim bojama. Sam kompleks ovakve grobnice, koja je sva izdubena u klisuri, kao i sve slike i svi reljefi na pećini daju sliku veličine i moći egipatskih faraona u to vrijeme.

Sve su te grobnice bile u toku tisućljeća okradene. Za sve su kradljivci saznali i prije ili poslije došli do neizmjernoga bogatstva, koje su egipatski faraoni nosili sa sobom u grob da im i poslije smrti bude lijepo i ugodno. Samo za grobnicu Tutankamonovu nisu kradljivci znali, i to zbog toga što je ona bila neposredno ispod grobnice kralja Ramsesa VI pa je kamenje, vađeno za grobnicu Ramsesa VI, zatrpalo ulaz i neposrednu okolicu grobnice Tutankamona. Kad su kradljivci opljačkali Ramsesovu grobnicu, nisu ni slutili da se ispod nje nalazi druga. Sve su naime grobnice redovito bile jedna do druge. I tako se sve do naših dana sačuvala netaknuta grobnica Tutankamonova do koje bi kradljivcima, da su za nju znali, ipak bilo najlakše doći.

Godine 1922. otkrili su Howard Carter i lord Carnarvon gotovo netaknutu grobnicu Tutankamonovu i u njoj našli ne samo mumiju toga kralja, u lijesu od čistoga zlata, nego i golemu množinu predmeta, zlatnih i pozlaćenih, granitnih i alabasternih, pokućstva od neprocjenjive umjetničke vrijednosti, dragog kamenja, svakovrsnog nakita, kraljevskih kočija, kipova, reljefa, kovčežića, stolaca, prijestolja, kreveta, itd., itd.

Kad je tako bio sahranjen kralj koji je umro u svojoj 18-oj godini, što je istom ponio u grob silni vladar Tutmosis III ili Ramses II koji je vladao pune 63 godine. A oba ta vladara temeljito su opljačkala azijske gradove, Tutmosis III i gradove i vladare. Bilo je to vrijeme kada su se i moćni azijski prijateljski vladari obraćali egipatskim faraonima moleći ih da im pošalju zlata.

Grobnice velikih faraona opljačkane su već u starini te im ne poznajemo dragocjene predmete, od nakita do pokućstva, koji su s njima bili ostavljeni u grobnice. Ostao nam je sačuvan samo grob mladog faraona Tutankamona koji zapravo još nije ni shvaćao što je to slava i bogatstvo. Ali su njega svejedno pokopali sa svim mogućim kraljevskim sjajem. Nema sumnje da je tako bio odredio moćni Haremhab, da još jače učvrsti svoj ugled i svoju vlast.

Danas se sve ono što je nađeno u Tutankamonovoj grobnici nalazi u egipatskom muzeju u Kairu. Tu se nalaze i četiri velike škrinje sjajno iskićene i u raznim bojama. Te su škrinje ulazile jedna u drugu, a u najmanjoj se nalazio kameni sarkofag. Izvana i iznutra iskićene su ove škrinje divnim reljefima, sve u zlatnom sjaju i raznim bojama.

Danas se u Tutankamonovoj grobnici nalazi još samo sarkofag iz žućkastog pješćanika. U sarkofagu je drveni, bogato pozlaćeni lijes u obliku mumije, s licem Tutankamonovim. U rukama mu bič i zavinuti štap od zlata i fajanse. U lijesu se nalazi još faraonova mumija. Drveni lijes, koji se u ovome nalazio, i lijes, sav od suhog zlata s neopisivo lijepim rezbarijama, u kojem je prije otkrića bila Tutankamonova mumija, sada je u muzeju u Kairu. Na stijeni dvorane u kojoj je sarkofag različne su slike bez naročite vrijednosti.

Lijepe i veličanstvene grobnice velikih egipatskih vladara, koje se nalaze u Dolini kraljeva odmah do Tutankamonove, vanredno su zanimljive ne samo arhitektonske tvorevine nego su i prostrane galerije slika velikih egipatskih umjetnika XVIII, XIX i XX dinastije. Tu se nalaze portreti kraljeva i kraljica, krasne slike lijepih žena, koje predstavljaju božice, simboli posmrtnog života boga vladara, astronomski znakovi, procesije, itd., itd.

Kralj Tutankamon

Kairo, Muzej

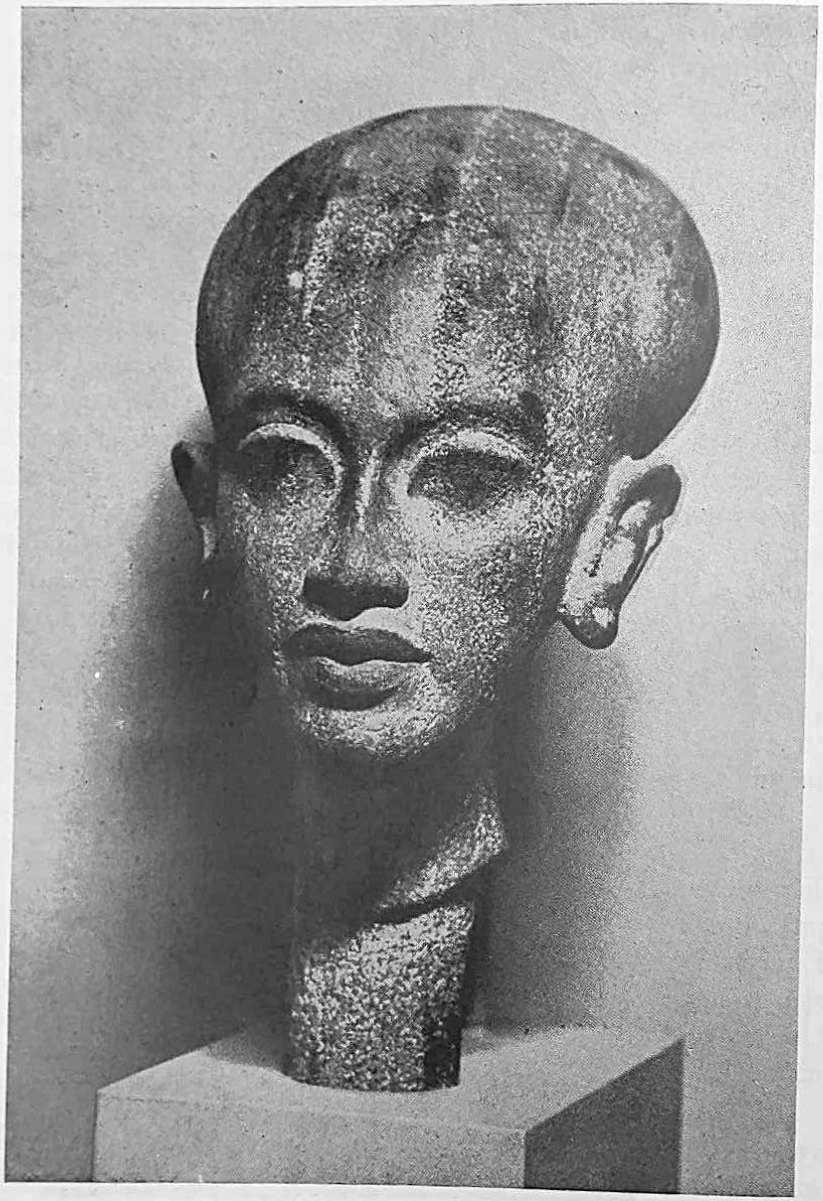

Glava kraljice Nefretete

Kairo, Muzej

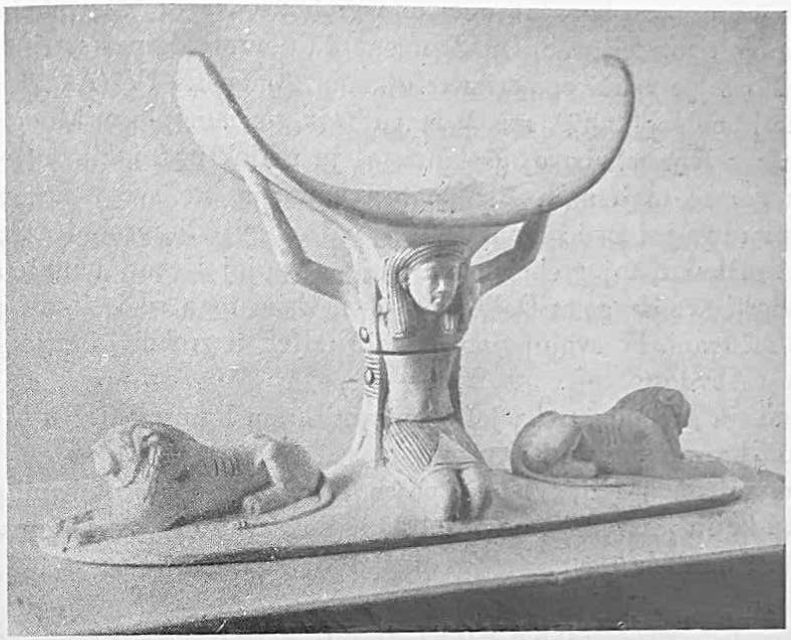

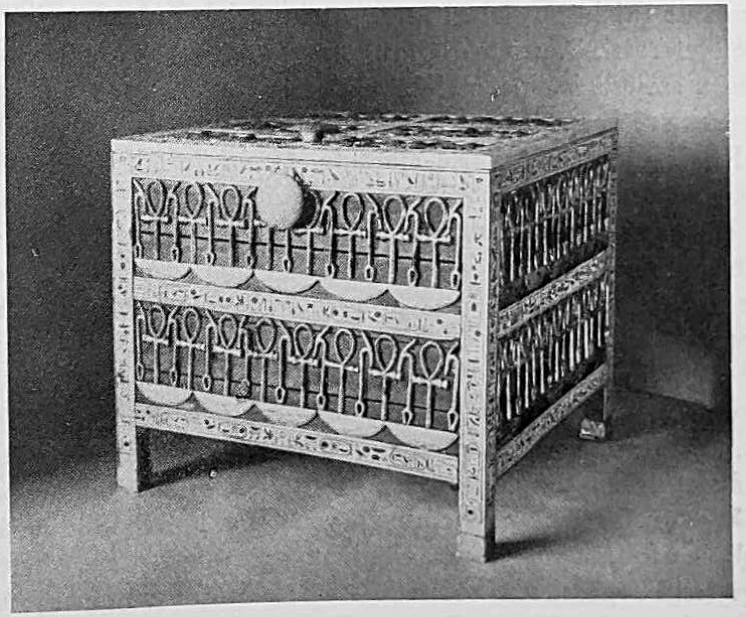

Uzglavlje iz slonove kosti, grobnica kralja Tutankamona (gore)

Kairo, Muzej

Kovčežić iz slonove kosti, grobnica kralja Tutankamona (dolje)

Kairo, Muzej

Tek je nedavno konačno otkopana grobnica onoga Haremhaba koji je zapravo upotrebljavao Tutankamona da povrati Egipat starim bogovima, što ih je veliki egipatski reformator Amenofis IV (Aknaton) bio zabacio i podigao kult Atona, jednoga boga, sunčane ploče. Mnogo slika i reljefa u Haremhabovoj grobnici još je uvijek pod jakim utjecajem reformatorske umjetnosti Aknatonova vremena. Po svom sustavu, po bogatstvu i vrijednosti slika od svih je najzanimljivija grobnica Setija I. Slike i reljefi u toj grobnici nadvisuju u svojoj ljepoti i umjetničkoj vrijednosti sve druge u Dolini kraljeva. Osim toga su i slike i reljefi dobro sačuvani. Po svojoj finoj izradbi reljefi u grobnici Setija I sliče onima u Abydosu.

Pored tih grobnica treba još spomenuti hram Ramsesa III u Medinet Habuu i hram Honsu u Karnaku.

U to vrijeme nastaje u Nubiji posebna vrsta hramova izdubenih u klisuri, od kojih je svakako najvažniji i najinteresantniji onaj Ramsesa II kod Abu Simbela.

HRAMOVI U KLISURI

Odmah uz taj hram nalazi se, isto tako izduben, hram njegove žene kraljice Nefertari. Ramsesov hram je tako položen da je njegova glavna os tačno u smjeru istok-zapad i zrake sunca na istoku prodiru sve do u svetište nad svetištima. Ramses II posvetio je hram bogovima: tebanskom Amon-Râ i heliopoliskom Râ-Harakte. Hram je od početka XIX st. bio gotovo nepoznat i u dobrom dijelu zasut pijeskom. U XX st. bio je sasvim očišćen i cijela unutrašnjost bila je pristupačna. Pročelje hrama kao i četiri kolosalna kipa Ramsesa II isklesana su u klisuri. Pored sve njihove veličine, a visoki su oko 20 m, oni su odlično i skladno izrađeni. Kroz portal, uklesan također u klisuri, ulazi se u unutrašnjost hrama koji je 55 m dug. Glavna dvorana razdijeljena je u tri dijela pomoću osam golemih pilastara uz koje se nalaze kipovi Ramsesa II u stavu Ozirisa, sa bičem i svinutim štapom, a visoki su 10 metara. Pored ove velike dvorane nalaze se manje, a u njezinu produžetku jedna druga velika, koja svršava sa svetištem nad svetištima. Potrebno je još istaknuti da su obojeni reljefi na zidovima odlično sačuvani.

Drugi hram, posvećen božici Hathor i ženi Ramsesovoj Nefertari (Nofret-ere) dao je uklesati Ramses II. I fasada toga hrama kao i čitav hram uklesani su u klisuri. S obje strane ulaza nalaze se po tri preko 10 m visoka kipa kralja i njegove žene, a uz njih su mali likovi njihove djece. Ovaj je hram mnogo manji od prvoga.

Podizanjem velike brane na Nilu kod Assuana vodostaj rijeke podići će se za čitavih 60 m i time bi ova dva hrama bila potopljena. Da se spase ove dragocjenosti arhitekture, skulpture i slikarstva bit će oba hrama preseljena na visinu koja će prema budućoj razini Nila stajati otprilike kao danas. Radovi su počeli g. 1964, godinu dana nakon mog posjeta tim hramovima. Predviđa se da će do g. 1970. svi radovi biti završeni. Poslije mnogobrojnih međunarodnih raspravljanja i projekata i novčanih doprinosa sa svih strana svijeta, prihvaćen je švedski plan prema kojemu će oba hrama biti u pojedinim blokovima podignuta na potrebnu visinu.

KUĆE

Kako su izgledale egipatske kuće toga vremena upućeni smo iz ruševina u Tell el Amarni, gdje nam je sačuvano, bar u donjim dijelovima, vrlo mnogo kuća i velikaša i bogatih ljudi, ali i obrtnika i radnika. Palače velikaša bile su uvijek okružene jednim zidom unutar kojega se nalazio vrt, privatna kapelica, kuća za poslugu, u vrtu malo jezerce. Sama palača imala je u sredini veliku dvoranu oko koje su se nalazile sobe za stanovanje. Na krovovima bile su terase, često raskošno uređene, kako se to vidi iz slika toga vremena. I unutrašnjost pojedinih dvorana i soba bila je lijepo islikana.

Na osnovi ruševina u Tell el Amarni, kao i u Deir el Medinahu doznajemo kakve su bile radničke kuće. Bile su to male kućice, poredane u dugim ulicama, koje su imale jednu veću prostoriju za stanovanje, kuhinju i redovito još dvije male prostorijice. Sve je to bilo vrlo maleno. Čini se da su i te kućice imale svaka svoju terasu.

Kuće uglednih zanatlija nisu se ništa razlikovale od kuća velikaša, kako nam to pokazuje kuća natkipara Tutmesa, u svojim donjim dijelovima dobro sačuvana.

UMJETNOST

Kiparstvo i slikarstvo na početku Nove Države ne razlikuje se gotovo nikako od onoga Srednje Države. Novost je u tome što se kud i kamo više pazi na izradu ruku i nogu i što je tijelo produženo što mu daje veću eleganciju. Dok je u tom svakako napredak, opaža se u drugome nazadak. Umjetnici Nove Države ne klešu više kipove u čijim se likovima odražava duša, njima je sada u prvom redu do gracije i elegan-

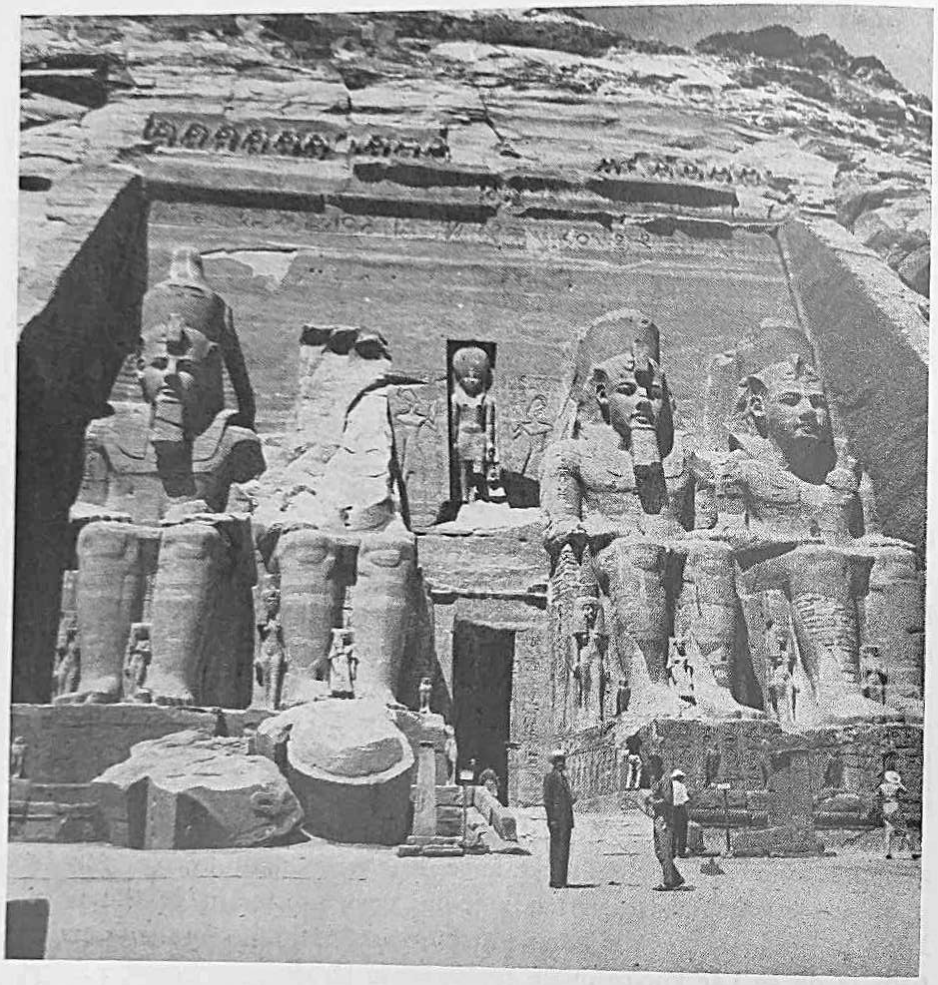

Pročelje hrama koji je Ramses II dao uklesati u klisuru a koji se sada zbog podizanja nivoa Nila, usljed velike brane kod Assuana, podiže na viši teren. Kolosi predstavljaju Ramsesa II.

Abu Simbel

cije. Sasvim obratno od umjetnika Srednje Države, lica njihovih kipova odaju neko unutrašnje zadovoljstvo i blagost, ona nisu više vjerni portreti, nego idealizirani. Kip mora da djeluje i da se sviđa, pa se idealiziraju ne samo lica muškaraca i žena nego i životinja. I tijelo treba da bude što elegantnije. Za vrijeme XVIII i XIX dinastije rade se i drveni kipovi koji prikazuju razne privatnike a i razne ljude uopće, koji su često vrlo lijepi. Napose se ističu svojom elegancijom i obrisom tijela

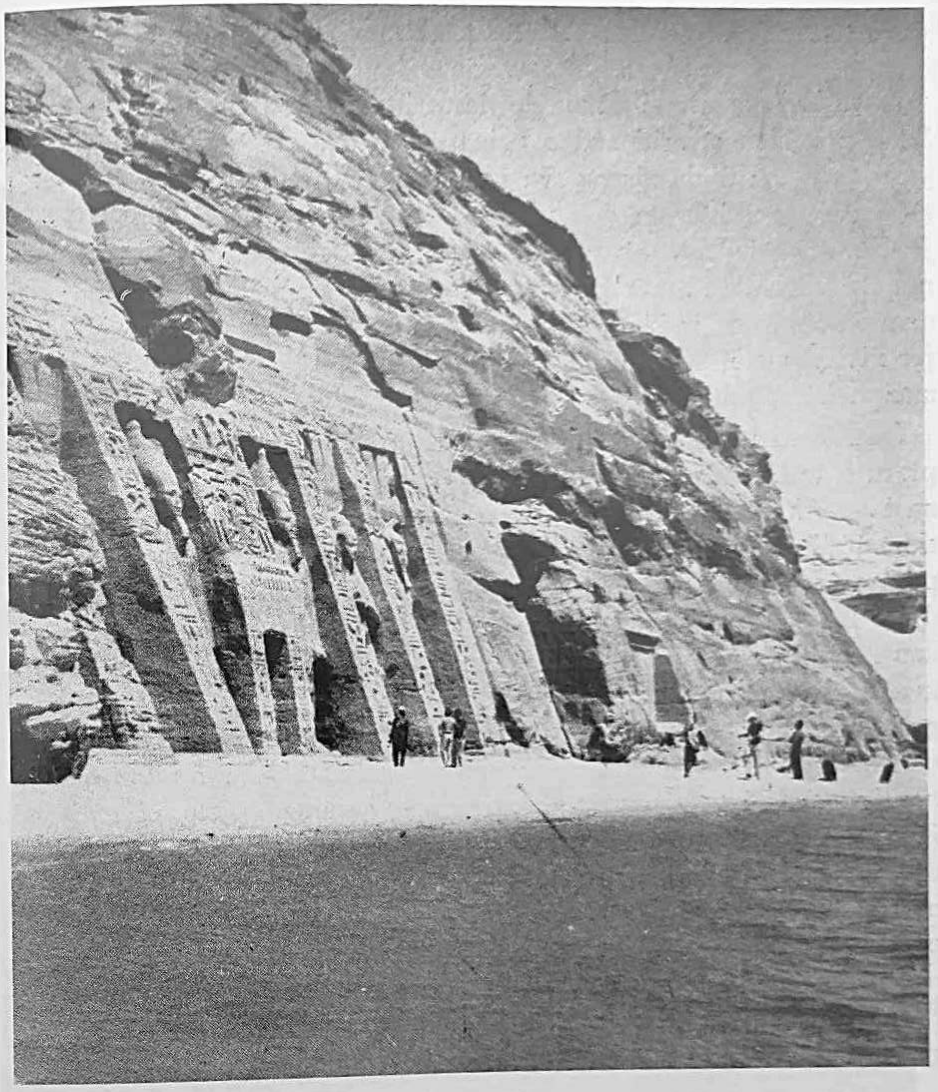

Hram kraljice Nefertari, žene Ramsesa II, kod Abu Simbela

koje se nazire ispod odijela, a često i lijepim izrazom lica. U kasnije doba za XX dinastije, pada i kiparstvo velikog i manjeg opsega u sve veću dekadansu, premda još uvijek nastaje po koje djelo, naročito manje, koje se može uporediti sa djelima klasičnog vremena.

Iz svega se ovoga odvaja kiparstvo Aknatonova vremena koje doživljava revoluciju upravo onako kao i vjera i koje je, bez sumnje, bilo inspirirano tom revolucijom, a katkad ju je moralo i slijediti.

Nova Država ostavila nam je dosta literarnih djela po kojima možemo približno stvoriti sud o egipatskoj literaturi toga vremena. Ali kako su razna djela pisana sva na papirusu, rijetko se dogodilo da je taj papirus preživio sve do nas, dakle od 3500 do 3000 godina. Najveći je dio tih djela propao i samo su rijetka do nas došla. A i ona koja su nam se sačuvala nisu često sačuvana u cijelosti. Uza sve to iz onoga što nam je ostalo mi možemo govoriti o egipatskoj literaturi Nove Države, jer možemo sebi stvoriti predodžbu o vrsti literarnih djela, o jeziku, o načinu izražavanja.

Literaturu Nove Države, dakle literaturu između god. 1500. i 1000 pr. n. e. treba oštro podijeliti što se jezika tiče u dva dijela: do Aknatona i od Aknatona dalje. Do Aknatona piše se još uvijek starim arhajskim jezikom koji su razumijevali samo pisari i drugi školovani ljudi, u prvom redu svećenici, i to viši svećenici. Od Stare Države dalje, kroz dvije hiljade godina, evolvirao je egipatski govor dnevnog saobraćaja, kao i svaki drugi govor. Razlika između ta dva govora otprilike je onakva kakva je između latinskog i talijanskog jezika u Italiji, ili starogrčkog i modernog u Grčkoj. I kako danas nijedan Grk, koji nije napose učio starogrčki, ne razumije starogrčkog jezika, tako je to bilo i u Egiptu; Egipćanin koji nije učio pisarsku školu i staroegipatski, nije razumijevao jezik kojim su pisali pisari i kojim su se pisali natpisi i literarna djela. Revolucija Aknatonova, koja je zahvatila i vjeru i umjetnost, nije mogla stati ni na literaturi. Ona je i nju revolucionirala i u prvom redu prestala sa starim književnim jezikom i počela pisati knjige tadanjim narodnim govorom. Taj preokret u pisanju jedino je djelo Aknatonove revolucije koje je nadživjelo Aknatona, pa se i dalje pisalo narodnim govorom.

Narodni govor unio je u egipatsku literaturu svježeg i novog života i ona je ne samo po jeziku nego i po sadržaju drugačija od prijašnje. Već samo to što nova egipatska literatura nije bila pristupačna samo onima koji su naučili stari jezik nego svakom Egipćaninu koji je slušao ono što je bilo napisano, davalo je i nov smjer pisanju. To je stanje potrajalo nekoliko stoljeća, da se onda i ono ukruti i zadrži jezik Nove Države kojim su pisali u prvim njenim stoljećima, pa je kasnije i taj jezik postao arhaičan za nove generacije. Tom su naročito doprinijele pisarske škole koje su ponovo, kao i prije, počele da idu za elegancijom stila, za ljepotom izraza, za traženim frazama.

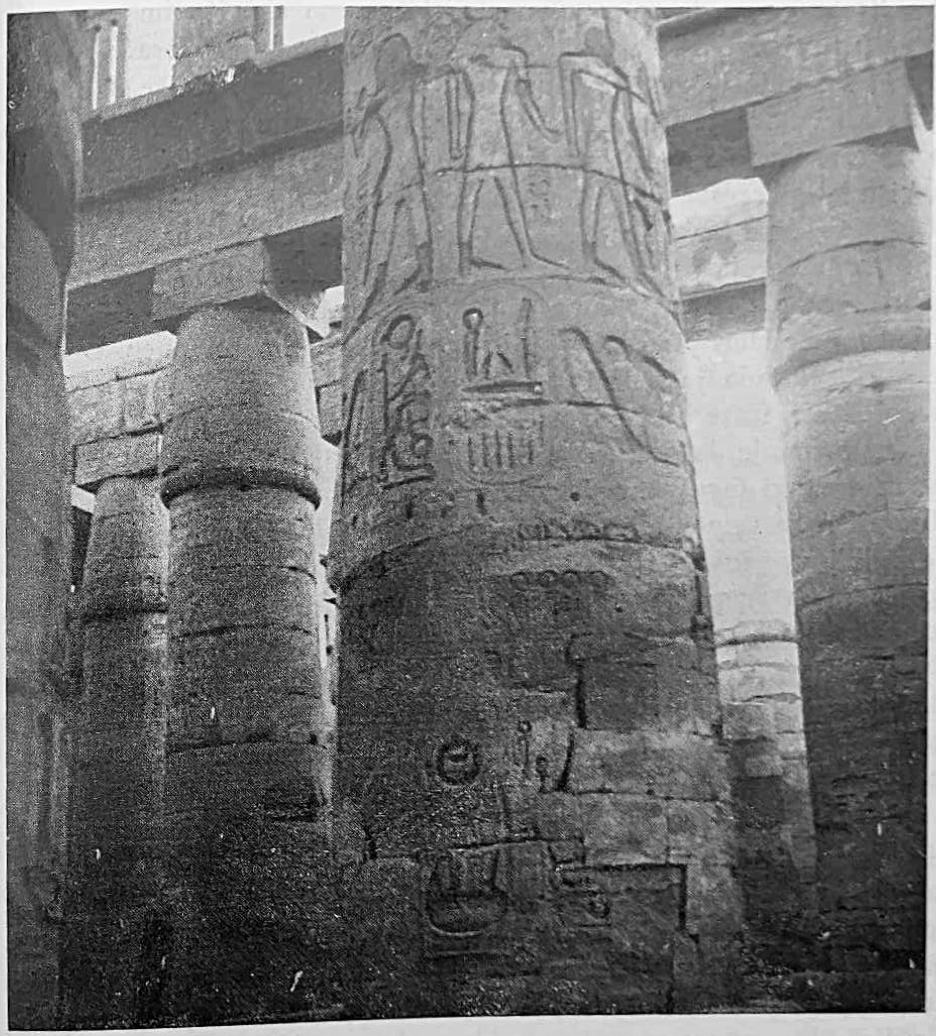

Stupovi sa reljefima u hramu u Karnaku, podignuti za Ramsesa II

Literaturu Nove Države možemo podijeliti na: pripovijesti, školske spise i pjesme. Neke od pripovijesti su, jamačno, bazirane na povijesnim događajima i imaju vrijednost kao dokumenti, npr. »Carnarvonova tablica« i »Papyrus Sallier I«, »Anali Tutmosisa III« i »Papyrus Harris 75«. Razumije se da se mogu upotrijebiti samo s najvećim oprezom. Druge su pripovijesti zapravo priče, kao Priča o dvojici braće, Ukleti knez, Putovanje Unamuna, Pripovijest o istini i laži i druge. Neke od njih, kao Putovanje Unamuna, doista nam prikazuju prilike kakve su u to vrijeme vladale i odnose između Egipta i Sirije. Školski spisi su ili takvi u kojima pisar upućuje učenike u dobrom vladanju i učenju i ističe im prednosti pisarskog staleža ili su razna pisma. Među pismima ističu se ona koja su pisari jedan drugome upućivali da pokažu svoje pisarsko znanje i svoje znanje uopće. Najpoznatije je takvo pismo ono koje je pisar Hori pisao drugom jednom pisaru, Amenomopeu. U njem se ističe sva tadanja pisarska vještina i nastojanje oko lijepog pisanja, birani izrazi, fraze, učtivost, nadutost pisara, isticanje svoga znanja.

Nema sumnje da je pjesništvo bilo u Novoj Državi lijepo razvijeno, ali nam se od toga sačuvalo vrlo malo, ukoliko u pjesništvo ne bismo ubrajali neke pripovijesti. Malo nam se sačuvalo ljubavnih pjesama, a i drugih, dok nam se raznih himna kraljevima i bogovima sačuvalo znatno više. Između njih bez sumnje zauzima najviše mjesto himna Atonu, koju je ispjevao Aknaton. Ljubavne su pjesme vrlo nježne i lijepe, načinjene tako da sad govori ljubljeni, a sad ljubljena, oni se nazivaju »bratom« i »sestrom«. I u svom sastavu i u načinu izražavanja uvelike im je nalik »Pjesma nad pjesmama« koja ih barem one koje su nam se sačuvale, daleko nadvisuje.

Pored ljubavnih pjesama i himna sačuvalo nam se i nekoliko prigodnih pjesama, kao npr. Pjesme mlatioca (žita), pjesme prilikom gozbe, itd. Jesu li mlatioci doista takve pjesme pjevali ili ih je izmislio onaj koji ih je napisao u grobnicama, ne znamo, ali mislimo da je vjerojatnije ovo posljednje, a da su seljaci pri mlaćenju žita pjevali sasvim druge pjesme. Evo jedne od onih koje su nam ostale zabilježene u grobnicama:

Mlatite za vas, mlatite za vas, volovi.
Mlatite za vas, mlatite za vas slamu za hranu,
žito za vaše gospodare.
Nemojte sebi priuštiti nikakav mir, ta danas je vruće.

Druga jedna pjesma je ovakva:

Radite za vas, radite za vas, vi volovi.

DOBA SAISKE DRŽAVE

ASIRIJA – TAHARKA – USTANAK PROTIV ASIRACA – PSAMETIH – PORAZ KOD KARKEMIŠA GOD. 605 PR. N. E. – BABILONCI – AMASIS – PERZIJSKA EKSPANZIJA – UNUTARNJE PRILIKE SAISKE DRŽAVE – VOJNIČKI STALEŽ – ZEMLJORADNICI, SVINJARI, OBRTNICI I DRUGI – ARHITEKTURA – LIKOVNE UMJETNOSTI – UMJETNI OBRT – VJERA – GRCI U EGIPTU – TRGOVINA – MORNARICA

Čim su Amonovi veliki svećenici došli s Herihorom na prijestolje, učinili su to i drugi; u Tanisu, u sjeveroistočnoj Delti, postaviše za kralja Smendesa jednog od mnogobrojnih potomaka Ramesida. Taniski su vladari sklopili s tebanskim velikim svećenicima sporazum i živjeli s njima u dobrim odnosima. Neki su se od nasljednika Herihorovih nazivali kraljevima, a neki ne. Herihorov se sin Pianki ne naziva kraljem, a unuk Panesem oženi kćer taniskog kralja Psusenesa I, naziva se kraljem i postaje jedini kralj Egipta. Takvi su i njegovi potomci. Za velikog svećenika u Thebama postavi Panesem svoga sina Masahartu. Sinovi Masaharte nasljeđuju čast velikog svećenika i s tim tada spojenu civilnu, vojnu i cjelokupnu upravu Gornjeg Egipta. Na taj način je Egipat stvarno bio i politički i vojnički podijeljen. Jedinstvo se Egipta sastojalo samo u tome što se vladar Gornjega Egipta nije nazivao kraljem, nego samo velikim svećenikom.

Veliki osvajači XVIII i XX dinastije imali su vojsku koja se uglavnom sastojala od stranih plaćenika: Crnaca, Šardanaca, Libijaca. Ta je vojska, a naročito njeni vođe, dobijala zlata, zemalja i čast. Među njima se isticalo libijsko pleme Mašauaša, kojega se jedan vođa, Šešonk (biblijski Šišak) proglasi u Bubastisu, u Donjem Egiptu, kraljem Gornjeg i Donjeg Egipta (oko 950 g.) i osnuje novu dinastiju (XXII). Uzimanje kraljevske vlasti od strane Šešonka čini se da je uslijedilo bez ikakvih potresa. To se vidi iz toga što je Šešonk poštivao uspomenu posljednjeg vladara taniske dinastije Psusenesa, i što je svoga sina

Osorkona oženio sa Psusenesovom kćerkom Makereom. Došavši u Thebe Šešonk je maknuo staru porodicu velikih svećenika i za velikog svećenika postavio svoga brata Auputa. Da osigura svoju vlast, podijeli on Deltu i srednji Egipat među istaknute libijske vojničke zapovjednike. Ovima su bili podređeni njihovi vojni odjeli, pješaci, konjanici, bojna kola. Prema Diodoru, vojska je dobila trećinu egipatske zemlje. Egipat se vratio u feudalna vremena kakva su bila poslije VI-e dinastije, samo što novi feudalci nisu nastali iz nomarha, nego je to bio čisto vojnički feudalizam, ponosan na svoje vojničke položaje i svoje vojničke vrline. I odnos između novih feudalaca bio je drugačiji nego prije. Oni su se međusobno izazivali, vodili male ratove, pravili vojničke parade.

Ipak je velika razlika između novih vojničkih feudalaca i onih koji su raskomadali Egipat poslije Stare Države. Svi su sada čvrsto privezani uz kralja koji je isto tako čovjek vojničkog duha kao i oni, izišao iz njihove sredine i Libijac je kao i oni. Uslijed toga je i vanjska politika Egipta drugačija nego je bila za vremena taniskih kraljeva i tebanskih velikih svećenika. Šešonk I ne pušta da se stvari na sjeveru Egipta razvijaju kao da tamo Egipat nema šta da kaže, kako su to činili njegovi predšasnici. Kad nastaje rascjep između Izraela i Jude, Šešonk energično intervenira. On dolazi s vojskom u Jeruzalem i pljačka ga, a zatim uzima Kanaan sve do Galileje. Istovremeno spomenicima nam je utvrđen utjecaj Egipta u Biblosu. Uređenje države pod kraljevima Bubastisa nije obuhvatalo cijeli Egipat, nego samo do Siuta. Odatle na jug cijeli je teritorij pod vlašću tebanskih svećenika, što im bubastiski kraljevi potvrđuju. To je država u državi. Pojedini vladari, kao Osorkon II, postavljaju u Thebama svoje sinove kao velike svećenike.

Takvo snažno oživljavanje kraljeva vojnika trajalo je kakvih 100 godina, za vladara Šešonka I (oko 950 – 929), Osorkona I, Osorkona II (oko god. 870 – 847) da onda počne sve više opadati. Vladari poslije toga sasvim su zavisni od velikih svećenika u Thebama i vojničkih velikaša. Tada, od Takelota II (god. 847) mnogi vojni velikaši proglašuju sebe kraljevima, a neki osnivaju i dinastiju s aspiracijama na kraljevstvo cijeloga Egipta. To se posljednje događa u Tanisu i Saisu.

Istovremeno razvilo se u Nubiji novo kraljevstvo kojemu su na čelu stajali Libijci Temhu, koji nisu imali ništa zajedničkog sa Libijcima Mašauaša u Delti. Ovi su osnovali dinastiju u vezi sa svećenstvom u Napati, koje je stajalo u uskoj vezi sa tebanskim svećenicima, budući da je Nubija ionako pripadala pod političku vlast velikog svećenika Amonova. Dok su se prvi knezovi ove dinastije držali povučeno, istupi

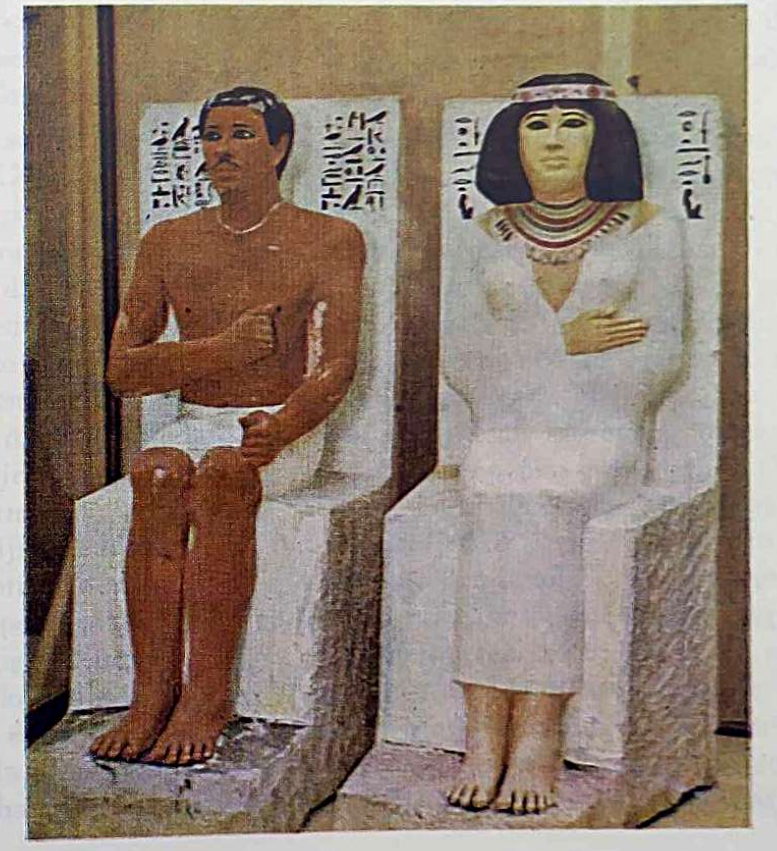

Princ Rahotep i njegova žena Nofret

Kairo, Muzej

oko godine 750. Kašta s pretenzijama jednakim onima bubastiskih vladara. Poduprt energično od svećenstva Amon-Râ u Napati, Kašta je podvrgao svojoj vlasti ne samo cijelu Nubiju nego i Gornji Egipat.[52] Stojeći potpuno pod utjecajem svećenstva koje ga je biralo i koje je zapravo preko njega vladalo, on je energično zahvatio u Thebama gdje odredi da »žena boga« ima da vlada tebanskom okolicom i da sama sebi bira nasljednika. Pored toga on ukinu čast prvoga proroka. Tada je »žena boga« bila kćerka Osorkona III iz XXIII (taniske) dinastije Šapenupet (Shapenupet). Ona je za svoju nasljednicu izabrala kćerku Kašte Amenardis.

U to su, dakle, doba vladale Egiptom četiri dinastije (Manetova XXII, XXIII, XXIV i XXV), tj. bubastiska, taniska, saiska i etiopsko-libijska, pored drugih malih dinasta u Donjem Egiptu, od kojih su neki poput faraona stavljali svoje ime unutar kartuša. Uto se Tefnaht, dinast u Saisu, dao na osvajanje namjeravajući sebi podvrgnuti cijeli Egipat. On je redom podvrgao sebi nekoliko dinasta u Delti, zauzeo Memfis, koji je do tada pripadao bubastiskim kraljevima, zatim Hermopolis već u Gornjem Egiptu, koji je bio prijestolnica kralja Nimroda. Sve podvrgnute dinaste ostavio je Tefnaht i dalje na njihovim položajima, samo ih je prisilio da ga priznadu svojim vrhovnim gospodarom. Osvojivši Hermopolis približio se Tefnaht isuviše Thebama. Zbog toga naredi nubijski kralj Pianki (751–716), nasljednik Kašte, svojoj vojsci da pođe protiv Tefnahta. Oko god. 730. prodre Piankijeva vojska prema sjeveru, potuče Tefnahtovu mornaricu na Nilu i posjedne Hermopolis. Nakon toga preuze Pianki lično vođenje operacija i redom zauze nekoliko gradova, među njima i Hermopolis, a onda Memfis, koji je Tefnaht bio dobro spremio za obranu. Osvojivši Memfis, pusti svojim vojnicima da ga pljačkaju, ali da poštede hramove. Pošto ga je i svećenstvo Ptaha u Memfisu i ono Râ u Heliopolisu priznalo u ime boga za

[52] Tko su zapravo bili ti dinasti koji su u Nubiji osnovali samostalnu državu u kojoj su zapravo vladali svećenici i birali nasljednike pojedinih vladara i u kojoj je teokratska vladavina imala svoj najizrazitiji oblik? Pitanje nije još riješeno. Neki misle da su to zapravo nasljednici Herihora, koji su se u Napatu povukli i tamo prenijeli kult Amonov u njegovu najstrožem obliku (E. Meyer, Geschichte des Altertums II, 2, str. 52). Neki, ne određujući to napose, misle da je doista tebansko svećenstvo za Šešonka djelimice pobjeglo u Napatu i tu osnovalo »Amonovu teokraciju stroge opservancije« (E. Drioton–I. Vandier, Les Peuples... str. 512). Iskapanja Reisnerova upućuju da je u Napati oko g. 750 pr. n. e. bila libijska dinastija – Temhu – koju su izbjegli Amonovi svećenici uspjeli podvrći teokraciji (Moret, Histoire de l'Orient II, str. 670).

kralja i kad su mu se pokorili svi dinasti pa i sam Tefnaht, vrati se Pianki u Napatu, kao gospodar Egipta i Nubije, od Sredozemnoga mora do četvrte nilske katarakte.

Ali je to gospodstvo nad Donjim Egiptom trajalo vrlo kratko. Nije se moglo vladati tim krajem u kojem su ostali svi stari dinasti, a pogotovo sam Tefnaht iz Napate koja je udaljena nilskom dolinom od Delte hiljade kilometara. I tako se dogodilo ono što je Pianki morao i očekivati, čim je on otišao Tefnaht je uzeo kraljevski naslov i zavladao i Memfisom i Heliopolisom, a dinasti u Delti priznali su mu vlast. Oko god. 720. on umre i naslijedi ga sin Bokoris. Oba ta vladara spominjala je tradicija s velikim poštovanjem. Grci Diodor i Plutarh sačuvali su nam tu tradiciju, po njoj je Bokoris bio velik zakonodavac i pravičan vladar, a ima i legenda o njemu. Bokoris je vladao svega šest godina (720–715). Njegov pokušaj da se u Palestini opre prodiranju asirskog kralja Sargona svrši porazom.

Gornji Egipat stajao je i dalje pod vlašću kraljeva u Napati koji su preko »žene boga«, koja je u to vrijeme bila kćerka Kašte, imali velik utjecaj i u Thebama. Nasljednik Piankijev Šabaka (Šabakon) odluči da podvrgne sebi cijeli Egipat. Da to provede, nastani se u Thebama. Odatle krene on na osvajanje sjevernog Egipta, svlada i zarobi Bokorisa koga, kako kaže Maneto, dade živa spaliti. Egipat je bio opet sav pod vlašću jednog vladara, ali je taj, koliko god bio najodaniji poštivalac Amona i Theba, opet bio stranac.

ASIRIJA

Egiptu se tada približavao najopasniji neprijatelj od svih što ih je ikada imao, Asirija. Da ga zadrži, Šabaka je stupio sa tadanjim asirskim kraljem Sargonom u diplomatsku prepisku i slao mu darove, a i Sargon mu je uzvraćao. Šabakin nasljednik Šabataka (701–690) mislio je da mora iskoristiti neprilike koje su nastale Asiriji poslije Sargonove smrti i uspio je da nagovori Ezekiju na otpad od Asirije i posla jednu svoju vojsku pod vodstvom Taharke u Palestinu. Do sukoba nije došlo, jer se asirski kralj Senaherib, koji je bio podsjeo Jeruzalem, morao vratiti kad je u njegovu taboru izbila kuga, koja mu je uništila velik dio vojske. Na taj je način i Egipat spasen od daljeg prodiranja Asiraca koji bi, bez svake sumnje, bio uslijedio.

O toj kugi, koja je uništila asirsku vojsku i spasila i Jeruzalem i Egipat, sačuvale su nam se dvije pripovijesti. Jedna je u »Knjizi careva«, a drugu, egipatsku sačuvao nam je Herodot. »Istu noć – kaže »Knjiga careva« – anđeo Gospodinov izide i pobi u okolu Asirskom sto i osamdeset i pet tisuća; i kad ustaše u jutru, a to sve sami mrtvaci. Te se podiže Senaherib car Asirski, i otide, i vrativši se osta u Ninivi«.[53] Herodot pripovijeda kako je Senaherib navalio na Egipat s velikom vojskom i kako je na obranu Egipta pošao kralj-svećenik Setos. Ali egipatski vojnici nijesu htjeli da mu pomažu, jer im je bio oduzeo imanja koja su im prijašnji vladari bili dali. U toj nevolji obrati se Setos svome bogu. Za molitve on zaspa. Na to mu objavi bog da u borbi s neprijateljem neće stradati. Ohrabren pođe Setos sa vojskom trgovčića, zanatlija i dočeka neprijatelje kod Peluzija. »A kad dođu onamo neprijatelji, navale na njih poljski miševi te im razgrizu tulce i lukove, i osim toga drške od štitova. Za to pobjegnu drugi dan bez oružja te ih mnogo padne.«[54]

Postoji i jedan egipatski suvremeni zapis koji govori samo to da je jedna velika oluja prisilila neprijateljsku vojsku na uzmak.

TAHARKA

Poslije smrti Šabatake, za koga jedni kažu da ga je svladao i ubio Taharka, a drugi da su ga ubili njegovi sinovi, stupa na egipatsko prijestolje Taharka (690–664). Sudeći po njegovoj arhitektonskoj djelatnosti u Karnaku i drugdje po Egiptu, čini se da je Egipat krenuo boljim danima. Ali je Taharka, koji je vodio spomenutu vojsku protiv Asiraca za vladanja Šabatake, vrlo dobro znao da Asirci namjeravaju napasti Egipat čim im se za to prilika pruži. To je napose namjeravao nasljednik Senaheribov, kralj Asarhadon. Zbog toga je Taharka, da bude bliže azijskim zemljama, prenio svoju prijestolnicu u Tanis u Delti, odakle je stupio u žive diplomatske veze s raznim narodima u Aziji i sklapao ugovore o savezu s raznim asirskim vazalima. Da tome stane na put, odluči Asarhadon napasti Egipat. Bilo je to 674. g. Tu je namjeru Asarhadon ostvario 671. godine kad je u brzom napredovanju dopro do egipatske granice, a onda lomeći egipatski otpor u 15 dana došao do Mem-

[53] Knjiga o carevima, o. c., II knjiga, glava 19, 35 i 36, str. 334.
[54] Herodot, o. c., II knjiga, 141, str. 146.

fisa, koji osvoji, zapali i razori. »Ja sam – pripovijeda Asarhadon – odveo u asirsku zemlju njegovu (Taharkinu) kraljevsku ženu, njegove dvorske dame, njegova sina Uašenhora, njegove druge sinove, kćeri, njegova dobra, njegovu blagajnu, njegove konje, njegove volove bez broja. Ja sam iščupao iz egipatske zemlje etiopski korijen.[55]

Međutim je Asarhadon osvojio zapravo samo Donji Egipat, gdje je stare knezove ostavio kao svoje vazale i uz njih postavio svoje namjesnike. Taharka se povuče na jug. Pobjeda Asarhadona bila je velika, ali je on bio dovoljno oprezan da suviše ne udaljuje svoju vojsku od Asirije. Novo carstvo bilo je doista ogromno: obuhvatalo je cijelu Mezopotamiju, skoro cijelu Malu Aziju, Siriju, Palestinu i Egipat sve do Theba. Same Thebe su mu priznale vlast i slale darove, da ga odvrate od daljeg prodiranja, i bojeći se opasnosti da im se ne dogodi ono što se dogodilo Memfisu. Asarhadon se vratio u Asiriju pun slave i ponosa, kako nam to pokazuje natpis koji je dao urezati na jednoj klisuri kod Nahr el Kelba u Siriji, zatim kod Samala i Tell el Amarne. Tu je on prikazan kao div, a njegovi neprijatelji kao maleni ljudi koji pred njim kleče ili ih on drži na uzici. Kad je Asarhadon ostavio Egipat, započe odmah Taharka svoju protuakciju. On pobuni mnoge knezove u Delti protiv asirske vlasti i osvoji i sam Memfis (669). Kad je za to doznao, krenu Asarhadon ponovo na Egipat, ali putem umre.

Asarhadonov nasljednik Asurbanipal preuze namjeru svog predšasnika i posla u Egipat jednu jaku vojsku, koja brzo vrati Asircima svu Deltu, osvoji Memfis, a onda prodre do Theba, pokorivši knezove na putu. I ovoga puta spasu se Thebe. One su samo nešto malo stradale, ali nisu bile razorene. Vjerojatno je i ponovo mudri Mentuemhat spasio grad. Na svaki način, Thebe su i dalje priznavale Taharku svojim kraljem. Njima samima vladala je »žena boga« Šapenupet i uz nju Mentuemhat.

Kad je Taharka umro (god. 664) naslijedi ga njegov nećak Tanutamon (664–656). On pokuša osloboditi Egipat od Asiraca, pa provali u Donji Egipat i s početka je imao uspjeha, osvojio je Memfis i neki su mu se knezovi pokorili, ali su se drugi povukli u svoje utvrđene gradove. Čim je za to doznao, posla Asurbanipal novu vojsku na Egipat, pred kojom je Tanutamon morao ostaviti Memfis i povući se na jug. Asirci krenuše dalje na jug, sve do I-e katarakte. Tom prilikom osvojiše i Thebe i temeljito ih opljačkaše. Sa samih dvaju obeliska skinuše on

[55] A. Moret, Histoire de l'Orient II, str. 693.

2500 talenata zlata. Uništen je i opljačkan jedan od najbogatijih gradova staroga svijeta, u kojemu su egipatski vladari kroz stoljeća unosili zlato i skupocjeno kamenje na dar Amonu i drugim bogovima, u kojem su vrhovi obeliska bili zlatnim pločama, stotine kilograma teškim, optočeni, sa kipovima od skupocjenog kamenja, zlata i bronce, sa nakitima koji su raskošno pokrivali kipove bogova i božica, sa blagajnom boga Amona, najbogatijom u Egiptu, a možda i na cijelom Orijentu. Glas o tom raznio se brzo po cijelom ondašnjem kulturnom svijetu i ostao duboko u sjećanju. Židovski prorok Nahum, kad prijeti gradu Ninive, onda mu iznosi kao zastrašujući primjer uništenje Theba. »Jesi li bolja (Niniva) od No-Amona – (Theba), koji ležaše među rijekama, optočen vodom, kojemu prednja kula bješe more i zidovi mu bjehu more? Jačina mu bješe Etiopska zemlja i Egipat i narodi bez broja; Futeji i Libijci bjehu ti pomoćnici. I on bi preseljen, otide u ropstvo, djeca njegova biše razmrskana po uglovima svijeh ulica; i za glavare njegove bacaše ždrijeb, i svi vlastelji njegovi bješe okovani u puta.«[56]

Tanutamon se povuče u Napatu (663). Uloga etiopskih vladara u egipatskoj povijesti time je završena. Novi glavni grad njihova teokratskoga kraljevstva Meroe bio je središte njihove države. Oni su i dalje ostali čvrsti u Amonovoj vjeri, ali su se uvjerili da su predaleko, a da bi mogli trajno utjecati na život Egipta i da bi tebanskom Amonu mogli osiguravati prevlast. Štaviše, oni su malo po malo izgubili vezu s Egiptom, ne upotrebljavahu više hijeroglife ni egipatski jezik, nego jedan afrički jezik i tzv. meroitičko pismo.

USTANAK PROTIV ASIRACA

Egipat pod asirskom vlašću bio je rascjepkan u mnogo malih kneževina. U Delti i srednjem Egiptu, bili su to knezovi Mâ ili drugi koji su svi stajali pod kontrolom asirskih namjesnika. U Gornjem je Egiptu vladala »žena boga« i Mentuemhat. Grci su zabilježili da je u Delti bilo 12 takvih knezova i nazivali su to dodekarhijom. Najjači i najugledniji bili su saiski knezovi, potomci Tefnahta i Bokorisa. Oni su bili, kako smo vidjeli, vođe Donjeg Egipta protiv Asiraca i Etiopljana. Ali je uza sve to Nekao I, sin Bokorisov, možda zbog antagonizma prema crncu Taharki, toliko se priklonio Asircima, kad su provalili u Egipat, da je svom sinu Psametihu i svom gradu Saisu dao jedno asirsko ime. Među-

[56] Knjiga proroka Nahuma, o. c., glava 3, 8, 9, 10, str. 716.

tim se u ustanku protiv Asiraca ponovo istaknuo Nekao i pomagao Taharku, tako da su ga Asirci, poslije Taharkina poraza poslali u Ninive, kao jednog od vođa ustanka. Međutim je on u Ninivama znao tako pridobiti za sebe Asurbanipala da ga je poslao natrag u Sais, obilno ga nadario i njegovu sinu Psametihu darovao kneževinu Atribis. Poslije smrti svoga oca, koga je Tanutamon dao pogubiti, postade Psametih i saiskim kraljem. Kako je došlo do toga da je Psametih ustao protiv Asiraca, pošto je prije toga uspio da prisili na poslušnost ostale dinaste u Delti, možemo samo nagađati, jer nam ni on sam a ni tadanji Egipćani nisu o tome ništa zabilježili, vjerojatno zbog toga da se ne spominju vremena tuđinske vlasti. Tako je bilo i davno, za Ahmosisa, koji nije htio spominjati gospodstvo Hiksa. S druge strane ni Asirci nisu nam to zabilježili, jer im nije bilo u interesu. Međutim nam je Herodot sačuvao opširniji izvještaj tih događaja, prema tradiciji, koju je on pobro. On priča: »Oslobodivši se Egipćani poslije kraljevanja svećenika Hefestova, razdijele cijeli Egipat na dvanaest dijelova pa postave dvanaest kraljeva (jer nijesu nikad mogli bez kralja živjeti). Ti se kraljevi jedan od drugoga ožene pa odluče kraljevati držeći se ovih zakona: da ne će svrgavati jedan drugoga ni nastojati da bi imao jedan više od drugoga; nego da će biti najbolji prijatelji. A stoga su se išli o tom dogovarati te su se dogovora tvrdo držali, što im je proročište odmah u početku, kad su sjedali na prijestole, bilo proreklo, da će onaj od njih cijelim Egiptom vladati, koji iz mjedene zdjele izlije žrtvu u hramu Hefestovu.«[57] Međutim, kad su se tako jednoć sastali i trebalo je izliti žrtvu, svećenik je donio samo jedanaest zlatnih zdjelica, dok je njih bilo dvanaest. Psametih, koji je bio posljednji, nemajući zdjelice, skine kacigu, koja je bila mjedena, i upotrijebi nju mjesto zdjelice, ne misleći pri tom na proroštvo. Kad su to vidjeli ostali, bojeći se da se proroštvo ne bi ispunilo, poslaše ga u progonstvo u sjeverni dio Delte. Međutim on, osjećajući se uvrijeđen, zapita proročište u Butu za savjet, a ono mu odgovori, »da će doći osveta od mora, kad se mjedeni ljudi pojave«. »Ali za kratko vrijeme zanese bura Jonjane i Karane, koji su bili na plijen izišli, u Egipat; i oni iziđu na suhu zemlju, a na sebi su imali mjedeno oružje.« Ovi su ljudi bili poharali dio ravnice. Psametih ih lijepo primi, videći »da se proroštvo ispunjuje«, i nagovori ih da ostanu uza nj. Od njih on stvori vojsku s kojom svlada ostale kraljeve i posta gospodar Egipta.[58]

[57] Herodot, o. c., II knjiga 147, str. 148.
[58] Ibidem, II knjiga 151, 152, str. 150 i 151.

Iako je ta pripovijest Herodotova pobrana punih 200 godina poslije događaja, ima ona u sebi dosta istinitoga, a to je da su Psametihu pomogli ljudi koji su došli s mora, i to Jonjani i Karani, i da je on prisilio ostale knezove i kraljeve Egipta na poslušnost. Ti Jonjani i Karani bile su čete koje je Psametihu poslao lidijski kralj Gig (Gyges). Gig je bio sklopio sa Psametihom tajni ugovor u svrhu zajedničke obrane od Asiraca. Egipat je tada stajao pod vlašću Asiraca, a Psametih, kralj Saisa, bio je ne samo najistaknutiji nego i najsposobniji egipatski vazal Asurbanipalov. S druge strane, u Maloj Aziji, morao se Gig u početku svoga vladanja, zbog predstojeće opasnosti upada indoevropskih Kimeraca u njegovu državu, obratiti na Asiriju i sklopiti savez sa silnim asirskim carstvom i pokloniti se Asurbanipalu. Međutim su Asirci u Frigiji i Kapadociji bili stalna opasnost za Giga i njegov glavni grad Sardes. Prirodno je bilo da će Gig potražiti saveznika koji bi zajedno s njime, u povoljnom momentu, napao asirsku državu i oslobodio se opasnosti da ga ona ne proguta. Ali da Psametih uzmogne udovoljiti potrebama saveza, trebalo je u prvom redu da on bude gospodar u Egiptu. Kako su upravo u to vrijeme mnogobrojne čete (s kojima se loše postupalo), bile napustile egipatske dinaste i pošle u Gornji Egipat i Nubiju, trebao je Psametih pomoć izvana. I ta je došla od Giga koji mu je poslao spomenute Karane i Jonjane. Imajući tako dobro i sigurno jezgro za jaku vojsku, Psametih ju je i stvorio i njome prisilio na poslušnost ostale dinaste koji nisu nipošto očekivali takav nastup, a bili su sa vrlo malo vojne snage. Borba protiv egipatskih dinasta bila je ujedno i borba protiv Asiraca i njihovih četa u Egiptu. Pokorenje tih dinasta značilo je oduzimanje Egipta od asirske vlasti i oslabljenje asirske premoći u svijetu. Istovremeno je Gig otkazao poslušnost asirskom kralju, a Elamci su pokušali dignuti ustanak u Babiloniji.

PSAMETIH

Kad je Psametih zbacio u Egiptu asirsku vlast, smatrao je za potrebno da potisne Asirce dalje na sjever, svakako do u Palestinu, gdje je i on, kao i nekadanji egipatski vladari, vidio predstražu Egipta. U tu je svrhu potisnuo asirske čete prema sjeveru, sve do grada Ašdoda, koji mu se odlučno opre. Tu su ga Asirci zaustavili i morao je grad dugo podsjedati. Međutim je on svoju svrhu postigao; egipatska je vojska čuvala slobodu Egipta daleko od njegovih granica.

Osiguravši tako Egipat prema sjeveru od tada jedinog opasnog neprijatelja, Psametih je nastojao da pod svoju vlast podvrgne cijeli Egipat, a ne samo Deltu i srednji Egipat. Trebalo je dakle da dobije u svoju vlast i Gornji Egipat. Međutim tu je imala svu vlast »žena boga«, tada Šapenupet II-a i njena adoptirana kćerka Amenardis II-a, a naročito njihov pomoćnik Mentuemhat. Poslije dugih pregovora uspio je on (oko 654. god.) da je Šapenupet adoptirala njegovu kćer Nitokris, koja dobi ime Šapenupet III-a. Na taj je način porastao njegov utjecaj u Thebama i Gornjem Egiptu. Svojom daljom politikom on je uspio da je vlast tebanskoga Amona ograničena na sjever Theba, dok je na jug, u Edfu, postavio kao namjesnika (repati-hatia) svog prijatelja Nesnauiaua, koji je imao dužnost da pazi na južnu granicu Egipta. U srednjem je Egiptu, u Herakleopolisu, postavio za nomarha Smatutefnahta, koji je kao i Nesnauiau nosio stari naslov repati-hatia, a pored toga i »zapovjednik brodova«. Ta dužnost sastojala se vjerojatno u kontroli nad plovidbom po Nilu, od Memfisa do Elefantine.

Postavivši tako Egipat pod strogu kontrolu svojih odanih ljudi, i sam vrlo budan prema svemu onome što se moglo desiti, udario je Psametih čvrste temelje novom Egiptu. Njegova je pažnja bila posvećena u prvom redu vojničkim knezovima kojima je oduzeo vlast i utjecaj, a onda preostalim libijskim vojnicima koji su bili naučeni da žive od vječnih svađa među svojim gospodarima. U tom je on i uspio.

U to su se vrijeme odigravali presudni događaji u Prednjoj Aziji, koji su poslije smrti Asurbanipalove (626. god.) prijetili asirskoj državi. Medijci, udruženi sa Babiloncima, koji su se pod Nabopolasarom oslobodili asirskog gospodstva, spremali su zajednički napad na Asiriju. U takvim prilikama promijeni Psametih svoju politiku prema Asiriji, nadajući se tako da će ponovo uskrsnuti egipatsko gospodstvo u Siriji. On posla 616. g. jednu vojsku koja je trebala pomoći Asircima, s kojima je Psametih sada sklopio savez. Ali je ta egipatska pomoć bila preslaba i Asirci su se sami uspješno oprli neprijatelju. Odsada dalje Egipat je na strani Asirije, provodeći, pod vidom da će joj pomagati, zapravo novu imperijalističku politiku u Siriji. Međutim su udruženi Medijci i Babilonci zauzeli i razorili Ninive (612 god.).

Tu vanjsku politiku prema azijskim zemljama preuze od Psametiha, koji je umro 609. god. njegov sin i nasljednik Nekao II (609–594). On je odmah poslije stupanja na prijestolje pošao da pomogne Asurubalitu u njegovoj borbi protiv babilonskoga kralja Nabopolasara. Na putu prema sjeveru opro mu se judejski kralj Josija, koga on svlada. Kako je Josija u boju pao, a njegov nasljednik i sin Joahas nastavio borbu, zarobi ga Nekao i posla u Egipat, a na prijestolje metnu jednog drugog sina Josije Eliakima, kome promijeni ime u Joakim. Joakim morade platiti Nekau veliku kontribuciju, koju on razreže na cijelo svoje kraljevstvo.[59] Bez daljega, zapaženog otpora Nekao prispije preko Kadeša, dopre do Eufrata, prijeđe ga i spoji se sa vojskom Asurubalita. Ali ni egipatska pomoć nije mogla spasiti Asurubalita od poraza, a Nekao se vrati na desnu obalu Eufrata, držeći pod svojom vlašću cijelu Siriju. Prisutnost egipatske vojske na Eufratu, dokle se tada protezala i egipatska vlast, smetala je Babilonu i babilonski kralj Nabopolasar posla protiv Nekaa jednu jaku vojsku pod vodstvom svoga sina Nebukadnezara. U sukobu kod Karkemiša (605. god.) bješe Nekao poražen. Kako je dobro znao da mu pokoreni krajevi nisu nipošto sigurni i da bi mu se moglo dogoditi da mu bude presječena veza s Egiptom, ostavi Nekao Siriju i vrati se u Egipat. Protivnici Egipćana u Palestini slavili su slavlje na tim egipatskim porazom, a Jeremija sav klikčući od veselja piše: »Riječ Gospodinova, koja dođe Jeremiji proroku za narode: Za Egipćane, za vojsku Faraona Nehaona cara egipatskoga, koja bijaše na rijeci Eufratu kod Harkamisa, i razbi je Nabuhodonozor car Babilonski četvrte godine Joakima sina Jozijina cara Judina. – Pripravite štite i štitiće, i idite u boj. – Prežite konje, i pojašite, konjici; postavite se sa šljemovima; utrite koplja, oblačite se u oklope. – Za što ih vidim gdje se poplašiše, vraćaju se natrag, junaci njihovi polomiše se i bježe bez obzira? Strah je od svuda govori Gospodin. – Izidi u Galad i uzmi balsama, djevojko kćeri egipatska; zaludu su ti mnogi lijekovi, ne ćeš se izliječiti. – Narodi čuše sramotu tvoju i vike tvoje puna je zemlja, jer se spotiče junak o junaku, te obojica padaju. – Egipat je lijepa junica; ali pogibao ide, ide sa sjevera. – Posrami se kćeri egipatska, predana je u ruke narodu sjevernom. – Govori Gospodin nad vojskama Bog Izraelov: evo, ja ću pohoditi ljudstvo u Noji, i Faraona i Egipat i bogove njegove i

[59] Knjiga o carevima, II knjiga, o. c., glava 23, 29–35, str. 338.

careve njegove, Faraona i sve koji se uzdaju u nj. I daću ih u ruke onima koji traže dušu njihovu, u ruke Nabuhodonozoru caru Babilonskom i u ruke slugama njegovijem; a poslije će biti naseljen kao prije, govori Gospodin.«[60] Ovako u pjesničkom zanosu opisuje Jeremija poraz i povlačenje Egipćana iz Sirije. Knjiga o carevima bilježi uzmak Egipćana i prodiranje Babilonaca prema jugu hladno ovako: »A car egipatski ne izide više iz zemlje svoje, jer car Babilonski uze od rijeke Egipatske do rijeke Eufrata sve što bješe cara Egipatskoga«.[61]

Želje se Jeremijine nisu ispunile i Nebukadnezar nije provalio u Egipat, jer je smatrao potrebnim da se vrati u Babilon gdje mu je upravo tada umro otac i gdje je trebalo da preuzme njegovo prijestolje (605. god.).

Poražen kod Karkemiša, prisiljen na povratak u Egipat, nije Nekao napustio svoju politiku u Aziji, u nastojanju da babilonska vlast ne bude sve do granica Egipta. U Palestini i Siriji spremala se nova koalicija protiv Babilona koju je, bez sumnje, poticao Nekao. U toj je koaliciji bio i Joakim judejski kralj (koji otpadne od Babilona). Ali Nebukadnezar stade brzo na kraj tome. Posla jednu vojsku na Joakima, koga međutim umoriše, a onda sam dođe i osvoji Jeruzalem gdje zarobi Joakimova sina Joakina i odvede i njega i preko tri hiljade Židova u sužanjstvo (597 god.). Nekao nije pošao u pomoć. On je bio shvatio da su vojne ekspedicije koje su išle u Siriju kopnenim putem uvijek u stalnoj opasnosti da budu presječene i odsječene od dalekog Egipta. Poslije poraza kod Karkemiša svu svoju pažnju posvetio je mornarici koja je trebala da štiti egipatske interese u Siriji i Palestini i kojom se dalo lakše prenijeti vojsku u te krajeve. Vjerojatno je da u doba kad je Nebukadnezar napao Judeju i Jeruzalem nije Nekao još bio spreman da tim putem pomogne ustanak.

Za Nekaovih nasljednika nije se Egipat mogao ne interesirati za događaje u Prednjoj Aziji, gdje su se redom odigravali na način koji je morao svratiti pažnju Egipta. Tako je Psametih II (594–588 god.) posjetio Feniciju, navodno u svrhu da pohodi tamošnje bogove, pa su ga zbog toga i pratili svećenici. Možda se već tada radilo o savezu Judeje i Tira, koje bi pomogao Egipat, protiv Babilona, a koji je i stvoren za nasljednika Psametiha II, Aprijesa (588–568).

[60] Knjiga proroka Jeremije, o. c., glava 46, 2–5, 11, 12, 20, 24–26, str. 623 i 624.
[61] Knjiga o carevima, o. c., II knjiga, glava 24, 7, str. 338.

Da tome stane na kraj Nebukadnezar napadne judejskoga kralja Zedekiju i Tir. Tamo je na fenicijskoj obali Nebukadnezar rekvirirao neke fenicijske i ciparske lađe i od njih obrazovao mornaricu koja je imala onemogućiti iskrcavanje Egipćana, prema osnovi koju je Nekao stvorio. Ali je egipatska mornarica, koju je Aprijes poslao protiv Nebukadnezarove bila kud i kamo jača i spremnija. Potukla je i raspršila Nebukadnezarovu mornaricu i sama vladala tim morem. Tom prilikom uzeše Egipćani Sidon, a iskrcaše se i u Aradosu, Biblosu i Tiru. Kopnena vojska koju je Aprijes poslao u pomoć Zedekiji, bila je preslaba i morala se vratiti (god. 586).[62] Jeruzalem bijaše osvojen, porušen hram Jahveha i kraljevska palača i preko 700 stanovnika odvedeno u ropstvo. S druge strane prisili Nebukadnezar Tir na poslušnost i plaćanje danka i bez sumnje ga obaveže da mu stavi na raspolaganje mornaricu.

Da je ispravna bila bojazan Egipćana da će Babilonci, kad im se bude činilo zgodnim, napasti Egipat, kao nekada Asirci, pokazalo se odmah poslije stupanja na egipatsko prijestolje Amasisa (568–525). Tada je Nebukadnezar, smatrajući da su prilike za provalu u Egipat povoljne, naredio da se to učini, ali je navala Babilonaca bila odbijena (568/567).

AMASIS

U Egiptu je, naime bilo došlo do jedne vojničke pobune, koja je svršila time da je vojni zapovjednik Amasis od egipatske vojske bio proglašen za kralja. Stvar se dogodila ovako: Već 631. godine bili su se Grci, Dorani, naselili na libijskoj obali i osnovali koloniju Cirene. Novi grčki kolonisti dođoše 570. god. i među sobom podijeliše zemlju Već su prije urođenici nerado gledali doseljenike, a sada pozvaše oni u pomoć egipatskog vladara kome su uvijek priznavali vrhovno gospodstvo. Bojeći se da se grčki plaćenici neće kako valja boriti protiv svojih sunarodnjaka, posla Aprijes protiv Cirenaičana jednu vojsku koja se sastojala od Egipćana. Ta je vojska bila potučena, a nakon toga je u njoj izbila pobuna. Pobunjenici su krivili Aprijesa da ih je poslao protiv odlične cirenaičke vojske samo da štedi svoje grčke plaćenike. Da tu pobunu umiri, posla Aprijes vojnog zapovjednika Amasisa. Među-

[62] Knjiga proroka Jeremije, o. c., glava 37, 7, str. 616 i 617.
Knjiga proroka Ezehijela, o. c., glava 30, str. 662 i 663.

tim, kad je došao među pobunjenike, pristade i on uz njih i oni ga proglasiše kraljem. Dvije godine vladali su i jedan i drugi, dok ne dođe do sukoba kod Momemfisa u kojem pobijedi Amasis, a Aprijes bude ubijen (568. godine).

Herodot opisuje Amasisa vrlo živo, što je vjerojatno vrlo blizu istini jer je Herodot bio u Egiptu svega kakvih 75 godina poslije Amasisove smrti dok je još i iz zapisa i iz pripovijedanja mogao mnogo toga tačno saznati. Prema tom Herodotovu opisu bio je Amasis s jedne strane čovjek prostih običaja, lukav, marljiv, ali istovremeno rado je pio i zabavljao se, podrugivao gostima, šalio se. Prema Herodotu, za njegova vladanja bilo je u Egiptu blagostanje. Dao je sagraditi mnoge hramove, podignuti mnogo kipova. Napose ističe Herodot Amasisove simpatije prema Grcima, za koje je dao podignuti grad Naukratis kao autonomno sijelo grčkih trgovaca i centar grčke trgovine.

Za vladanja Amasisova zbili su se u Aziji događaji koji su sasvim izmijenili njenu dotadanju političku situaciju. Tamo je Kir postao kralj Medijaca i Perzijanaca (555 godine) i počeo sa velikim osvajanjima prema zapadu i istoku.

PERZIJSKA EKSPANZIJA

Perzijska ekspanzija pod kraljem Kirom u Maloj i Prednjoj Aziji nije nimalo bila simpatično gledana od strane egipatskog faraona Amasisa, koji je da ju spriječi sklopio bio savez sa Krezom, kraljem Lidije, i da osigura Egipat s morske strane, osvojio otok Cipar. Međutim je Krez potučen od Kira, čak od njega i zarobljen. A kad se zatim poslije smrti Kirove novom perzijskom caru Kambizu pokorio samoski tiranin Polikrat, bila je situacija Egipta prema Perziji vrlo nepovoljna, tim više što je častoljubivi Kambiz postavio sebi zadatak da pokori i Egipat.

Amasis se očekujući napad Perzijanaca marljivo spremao za obranu, izradio plan obrane i u tu svrhu spremao svoju vojsku, koja se gotovo isključivo sastojala od grčkih plaćenika. Ali je upravo u tome i ležala slabost egipatske obrane, jer plaćenici nisu bili pouzdani. Tako je jedan zapovjednik plaćenika Fanes iz Halikarnasa, prebjegao Kambizu i odao mu plan obrane. On je čak i pokazivao puteve kojima je vojska Kambizova najlakše nastupala prema Egiptu i konačno u nj provalila. U tim je prilikama Amasis umro, a naslijedio ga je nesposobni sin Psametih III (525 pr. n. e.).

Pod jakim pritiskom perzijske navale došlo je do bitke kod Peluzija u kojoj je egipatska vojska pružila jak otpor perzijskoj, ali je bila poražena i povukla se u Memfis, koji se je poslije upornog i jakog perzijskog podsjedanja predao Kambizu.

Perzijska je vojska pljačkala po osvojenom Egiptu, ali je sam Kambiz prema Psametihu III, poslije početnih ponižavanja i mučenja, blagohotno postupao. Međutim, to nije trajalo dugo, jer Psametih nije mirovao, nego je spremao ustanak protiv Perzijanaca. Kad je to saznao Kambiz, Psametih se ubio.[63]

Upozoren od nekih istaknutih Egipćana, koji su mu se približili, nastojao je Kambiz promijeniti prvobitno ponašanje svoje i svoje vojske prema Egipćanima i steći naklonost naroda i svećenika.[64] Istovremeno je on htio proširiti perzijsku vlast i na jug i na zapad sve do Kartage. Uspjelo mu je samo dobiti Cirenaiku.

Jedini, gotovo suvremeni izvor za ove događaje je Herodot, koji prikazuje Kambiza i Perzijance u Egiptu u lošem svjetlu.[65] Egipatski su izvori za ovo vrijeme vrlo oskudni, ali nam pokazuju da je Kambiz nastojao da ga Egipćani priznadu kao nasljednika svojih faraona, i on je čak dao da se sastavi titula za njega kao egipatskog vladara.

Herodot – obaviješten od egipatskih svećenika – govori o tom kako je Kambiz u nastupu bijesa ubio Apisa, svetog bika grada Memfisa, razrušio kipove egipatskih božanstava, spalio mumiju kralja Amasisa, oskrvnjivao mrtvace u grobovima, itd.[66]

Izgleda ipak da je pretjerano sve ono što Herodot pripisuje u zlo Kambizu, jer se protivi uobičajenoj politici perzijskih vladara, koji su nastojali steći odanost novih podanika.

I poslije smrti kralja Kambiza (god. 522) Egipat je ostao pod perzijskom vlašću.

Psametihom III svršava XXVI-a dinastija, nazvana saiska, posljednja dinastija slobodnoga Egipta. Za njena je vremena Egipat doživio pravu renesansu u svakom pogledu: političkom, kulturnom, socijalnom, bolje reći: Egipat je u nekim stranama javnoga života nastojao da se preporodi. I doista je to u mnogome i postignuto. U unutrašnjoj

[63] Herodot, o. c., III knjiga, 15, str. 169.

[64] Ovo proizlazi iz natpisa na vatikanskom kipu jednog egipatskog dostojanstvenika, Udžahorresneja, E. Drioton–J. Varnier, o. c., str. 571 i 572.

[65] Herodot, o. c., III knjiga, 27–29, str. 174 i 175. Plutarh, De Iside et Osiride str. 44.

[66] E. Drioton–J. Varnier, o. c., str. 572.

je politici došlo do uništenja pojedinih kneževina i do obrazovanja jedinstvene države. U vanjskoj politici pokušao je Egipat da opet krene starim imperijalističkim putevima u Aziji. U kulturnom pogledu htjela se obnoviti stara umjetnost i stara vjera. U socijalnom pogledu dokrajčila se samovolja vojničkih knezova.

UNUTARNJE PRILIKE SAISKE DRŽAVE

U novom, politički preporođenom Egiptu, promijenile su se donekle socijalne prilike, ali ne kod svih klasa, nego samo kod onih najviših. Psametih je slomio »velike glavare Mâ« i sve pojedine knezove, oduzeo im imetak i privilegije, ali je neke od njih primio među svoje velikaše, a s druge strane je svojim zaslužnim vojnicima i činovnicima davao zemlje na uživanje. Da se ne bi iz toga ponovo razvio neki feudalizam, kao što se to dogodilo i u Staroj i u Srednjoj Državi, oni su, kako se najvjerojatnije čini, davali onima koje bi htjeli nagraditi obično neki beneficij u jednom ili više egipatskih hramova. Imali su pravo na uživanje prihoda toga zemljišta, čak su ga mogli i ostaviti u nasljedstvo, ali je ono ostajalo ipak svojina kraljeva, i on im ga je mogao i oduzeti.

VOJNIČKI STALEŽ

Možda je već on, a svakako su saiski kraljevi proveli razdiobu trećine egipatske zemlje među stalni vojnički kadar. Uništivši »velike glavare Mâ« i zajedno s njim njihove veleposjede, koji su im omogućavali mala kraljevstva, saiski su vladari našli svoj oslonac direktno u vojnicima, dakle ne generalima koji bi se mogli ponovo pretvoriti u feudalce i postati iznova opasnost jedinstvu Egipta, nego u pojedinim vojnicima. Herodot, koji je samo nekoliko decenija kasnije bio u Egiptu i koji nam naročito ističe da su vijesti koje on daje istinite, jer su mu ih Grci, naseljeni u Egiptu, pripovijedali i jer su ih oni bilježili, kaže o tom: »Vojnici se zovu Kalasiraši i Hermotibijaši, a jesu iz ovih okružja, jer se cijeli Egipat dijeli na okružja. Hermotibijaška su ova okružja: buzirski, saiski, hemski, paremski, otok koji se Prozopitis zove, polovina Nata. Iz tih su okružja Hermotibijaši, kojih je bilo, kad ih je najviše bilo, sto i šezdeset tisuća. Nitko od njih nije nikakvu zanatu vješt, nego su određeni samo za vojevanje. A kalasiraška su opet ova okružja: tebanski, bubastitski, aftitski, tanski, mendeski, sebenitski, atripski, farbaitski, tmuitski, onufski, anitski, mijekforski. To je okružje na otoku nasuprot gradu Bubasti. To su okružja Kalasiraša, koji je bilo, kad ih je najviše bilo, dvjesta pedeset tisuća. Ni oni se ne smiju baviti nikakvim zanatom, nego se bave samo onim, što se vojevanja tiče, i sin nasljeđuje oca«.[67]

Herodot govori o tim stvarima u prezentu, znači da je i u njegovo doba postojalo sve to o čemu nam pripovijeda.

Prema tome je u Egiptu u saisko doba postojao jedan stalež, vojnički, koji je bio sasvim odijeljen od drugih i koji se nije smio baviti drugim osim oružjem, koji i nije poznavao drugog zanata osim ratne vještine. U tome je sin nasljeđivao oca. Pored vojničkog staleža postojali su – prema Herodotu – u Egiptu još ovi staleži: svećenici, vojnici, govedari, svinjari, trgovčići, tumači, krmari (piloti).[68] Ti su staleži bili gotovo prave kaste: sin je nasljeđivao oca u njegovu poslu i nije mogao da prijeđe u neki drugi stalež.[69]

Cijela je zemlja bila podijeljena na tri dijela: jedan je dio iskorišćavao kralj, drugi svećenstvo, a treći vojnici. Ni svećenici ni vojnici nisu plaćali kralju nikakav porez za zemlju koju su uživali. Svaki je vojnik imao »dvanaest odabranih njiva... Njiva je sto egipatskih lakata duga i široka«. Osim prihoda od polja imali su vojnici koji su bili određeni za stražu oko kralja na dan još: svaki pet mina pečenoga kruha, dvije mine govedine, četiri pehara vina.

ZEMLJORADNICI, SVINJARI, OBRTNICI I DRUGI

Upada u oči da se među staležima ne spominju ni težaci koji su obrađivali zemlju ni obrtnici. Štaviše Herodot kaže da i Egipćani, poput nekih drugih naroda, manje od ostalih građana poštuju one koji se zanatima bave, a one koji se ne bave zanatima drže za plemenite, osobito one koji su za vojevanje određeni.[70] S druge nam je strane poznato da su zemljoradnici sklapali ugovore s onima čiju su zemlju obrađivali. Diodor je, prema Hekateju iz Abdere, zabilježio da »zemljoradnici unajmljuju za jednu malu cijenu pojedine komade zemljišta, ukoliko su

[67] Herodot, o. c., II knjiga, 164–166, str. 156.
[68] Ibidem, 164, str. 156.
[69] Ibidem, 166, str. 156
[70] Ibidem, 167, str. 156.

plodni, od kralja, svećenika i vojnika i bave se uvijek zemljoradnjom.«[71] Isti nam je pisac zabilježio da pored svećenika i vojnika postoje »tri staleža (syntagmata) građana: pastiri, zemljoradnici i obrtnici«. Ta protivrječnost Herodota i Diodora dade se tumačiti jednim drugim navodom Herodota u kojem on kaže: »Svinjari pak, premda su rođeni Egipćani, opet ni u jedan hram egipatski ne ulaze oni jedini od svih ljudi, niti hoće da tko udaje kćer za njih ni da se ženi između njih, nego se svinjari među sobom udavaju i žene.[72]

Strabo je zabilježio da u Egiptu postoje tri staleža: vojnici, seljaci i svećenici,[73] a Platon da su u Egiptu svećenici, obrtnici, lovci, zemljoradnici i vojnici.[74]

Iz onoga što su nam Grci zabilježili možemo zaključiti samo to da je Egipat bio podijeljen na staleže, i to na klase koje su se dijelile prema zanatima koje je pojedina klasa radila. Ti su se zanati nasljeđivali. Vojnicima je pak bilo izričito zabranjeno baviti se bilo kojim zanatom; oni su morali da budu samo vojnici i da se u vojničkoj vještini izobražavaju.

Diodor hvali znanje egipatskih zemljoradnika i ističe da su oni svome poslu vještiji nego bilo koji drugi na svijetu. »Oni poznaju kakvoću zemljišta, pritjecaj voda, pravo vrijeme za sijanje i žetvu i onda u tančine kako se s plodovima dalje postupa. To nauče oni dijelom iz vlastitog opažanja. Isto tako ističe on znanje egipatskih pastira. I oni nasljeđuju svoj zanat i s njime mnogo znanja, a onda ga i sami nastoje usavršiti. Osobito ističe Diodor da egipatski pastiri – a u te ubraja on i peradare – ne umnažaju perad time što kvočku ne nasade, nego metnu jaja u posebnu napravu iz koje se onda izlegu pilići. Prema tome oni su poznavali naš moderni način proizvodnje pilića u inkubatorima.

Obrtnici nasljeđuju zanat od oca i ne smiju ga mijenjati, nego se samo njemu posvetiti. Obrtnik se nije smio miješati u državne poslove, nego se morao baviti samo svojim zanatom. To se Diodoru osobito svidjelo, pa ističe kako je to bolje nego u onim državama u kojima

[71] Diodor, I, 74.

[72] Herodot, o. c., knjiga 47, str. 109 i 110.

[73] Strabo, o. c., vol. I, XVII, 1, 3.

[74] Platon, Timej 24a.

se oni bave i drugim zanatima, idu na skupštine i miješaju se u politiku.[75] Napose ističe Diodor koji živi u I-om stoljeću pr. n. e. da su tako Egipćani bili prije njegova vremena u razrede podijeljeni.

Vladajući stalež bili su i sada svećenici i vojnici. Oni su i sada, kao i prije, živjeli od rada seljaka, zanatlija i svih drugih staleža. Seljaci, zanatlije, trgovci i pastiri nisu imali nikakva utjecaja u državi, ali su opet bili zaštićeni zakonima.

Pored tih staleža, koji su strogo jedan od drugog bili odijeljeni, ukoliko se to ticalo samog njihova zvanja, bilo je još i takvih koje su Egipćani smatrali nečistima. Bili su to svinjari, onda pastiri u Delti koji su uglavnom bili pridošli Semiti.[76] S njima se ostali Egipćani nisu smjeli ženiti. Inače je ženidba između drugih egipatskih staleža bila dopuštena.

Iz pripovijedanja Diodorova dade se zaključiti da je kralj Bokoris donio zakone koji su uređivali nove odnose između zakupnika zemljišta – seljaka zemljoradnika – i onih koji su bili vlasnici tih zemljišta (kralj, hramovi, vojnici), a isto tako i zakone o ugovorima između svih stanovnika Egipta. Prema Diodoru mogli su otada oni koji su zakupljivali neku zemlju ili su vršili koji zanat, dignuti zajam i za taj zajam jamčiti prihodom zemlje koju su obrađivali ili svojom zaradom, ali je strogo bilo zabranjeno da se tko zbog duga smije pretvoriti u roba ili da tko svojom slobodom jamči za svoj dug. U slučaju da nije postojala pismena obaveza, mogao se je navodni dužnik zakleti da novac nije primio i ta je zakletva vrijedila. Diodor ističe visoku moralnu i državnu vrijednost toga zakona, da se čovjek ne smije zbog duga pretvoriti u roba jer on i u miru i u ratu daje svoj prinos državi kojoj jedinoj pripada. Ne smije, kaže on, da se zbog volje nekih lihvara metne na kocku spas cijelog naroda. On misli da je Solon svoju čuvenu seisahteju, kojom je ukidao jamstvo svojom slobodom za dugove, načinio prema tom egipatskom uzoru. I doista, najstariji egipatski ugovori koji su nam se sačuvali padaju u to vrijeme. Iz njih se zaključuje da je u to doba došlo do oslobađanja zemljišta i osoba od feudalaca i čak od države. Oni koji su imali u zakupu neku zemlju ili neki obrt koji je pripadao državi, počinju da njima raspolažu, da ih prodaju, mijenjaju ili zalažu u zajam, uz uvjet da promjene unesu u spise mjesnih vlasti.«[77] Razumije se da

[75] Diodor, Bibliotheca historica, in aedibus Teubner, Lipsiae 1867, vol. I, 74, str. 107–109.

[76] Prva knjiga Mojsijeva (postanje), o. c., glava 46, 34, str. 43.

[77] Diodor, o. c., vol. I, 79. – Uporedi A. Moret, Histoire de l'Orient II, str. 726 i 727.

pri svemu tome nije vlasnik zemljišta bio oštećen jer je zemljište ostalo i dalje njegova svojina i on je i od novog zakupnika, kojemu je prijašnji zakupnik prodao ili predao svoje pravo na zakup, primao iste prihode.

Obrtnici su, kako rekosmo, bili zatvoren stalež. Sin je nasljeđivao oca u istom obrtu. Herodot je istaknuo kako su Egipćani malo poštivali obrtnike. To on čini uspoređujući ih sa privilegiranim staležima svećenika i vojnika. Ali su s druge strane zanatlije bili i te kako ponosni na svoj zanat i svoj rad. Bez toga, bez ljubavi za svoj zanat, ne bi bilo uopće moguće ni pomisliti da bi u to doba došlo do preporoda egipatske umjetnosti koja je i tada, kao i prije, usko vezana uz zanate. Miran unutrašnji razvoj Egipta u to doba, kad od 663–539. god. nije nijedan vanjski neprijatelj napadao na egipatske granice, a u unutrašnjosti nije bilo nikakvih građanskih ratova, bio je uvelike povoljan za razvoj zanata i umjetnosti.

ARHITEKTURA

Novi, jaki vladari htjeli su da ostave sebi trajan spomen u velikim gradnjama. Arhitektura doživljava ponovo jedno svoje veliko doba. Psametih sagradi trijem Ptahu i dvor Apisu u Memfisu, u kojem mjesto stupova postavi »gorostasne kipove od dvanaest lakata«. Herodot spominje i građevinu djelatnost u Egiptu za ostalih saiskih vladara. On opisuje građevinu djelatnost Amasisovu u Saisu koja se isticala svojom visinom i veličinom, gorostasne kipove i goleme sfinge. »A evo čemu se najviše divim – kaže Herodot – iz grada Elefantine dopremio je hram od jednoga kamena; a dopremali su ga tri godine i za to je bilo određeno dvije tisuće ljudi, koji su svi bili brodari. Taj je hram spolja dvadeset i jedan lakat dugačak, četrnaest lakata širok, osam lakata visok. Toliki je taj hram od jednog kamena spolja, a iznutra je osamnaest lakata i pet polanica dug, a pet lakata visok. Stoji pak na ulasku u svetinju.

Danas nema nikakva traga svim tim hramovima, palačama, kipovima, sarkofazima, sfingama itd, što je sve Herodot vidio u Saisu. Jedino je u Memfisu nešto ostalo od velike građevne djelatnosti za saiskih vladara, i to dio Serapeuma, grobnica bikova Apisa. U ostalom je Egiptu u to doba graditeljstvo slabo, osim nešto malo u Thebama, u kojoj su tada zapravo vladale »žene boga«.

Isto tako velik zamah dobile su i likovne umjetnosti, u prvom redu kiparstvo. Poslije Ramesida nastavilo je kiparstvo u istom stilu izrađivati kipove za vladare i njihovu porodicu, za velike svećenike i bogove. Ima i iz tog vremena, u kojem je nastalo toliko promjena u egipatskom unutrašnjem životu, djela koja su savršeno tehnički izrađena. Spomenut ćemo samo mali brončani kipić kraljice Koromane, žene Takelota II (847–823) iz XXII libijske dinastije.

U doba nubijskih vladara iz Napate nastaje nov smjer u umjetnosti. Ne događa se to onako naglo kao za Aknatona, ali sigurno i postepeno. Umjetnici toga vremena ne ugledaju se više na svoje prethodnike, nego na kiparsku umjetnost Stare i Srednje Države. Kao što vladari nastoje da u Egiptu, u kojem je bila olabavila vjera u Amona, ponovo vrate stari vjerski duh, tako i umjetnici kao da se ugledaju u svoje vladare i njihovo nastojanje i oni se vraćaju na uzore stare hiljadu, odnosno dvije hiljade godina.

Egipatska umjetnost toga smjera dostiže silan zamah, kako nam to pokazuje granitno poprsje Mentuemhata (Mentemhêta), namjesnika u Thebama (oko god. 670 pr. n. e.), puno snage i sjajno izrađeno. Umjetnici toga vremena idu gotovo u stopu za onima Srednje i Stare Države, oni su u portretiranju majstori koji umiju da postignu najveću sličnost sa ljudima koje prikazuju i svojim portretima znaju dati često vrlo mnogo života. Oni su nam ostavili vrlo mnogo izvrsnih portreta svoga vremena. Saiski umjetnici ne rade više u vapnencu, kako su to činili mnogi njihovi uzori Stare i Srednje Države, nego isključivo u tvrdom kamenu, škriljevcu, bazaltu, serpentinu i sl., koji onda do u tančine poliraju. Sve to daje onda kipu još hladniji izgled. Ima kipova koje svakako moramo ubrojiti među odlična umjetnička djela. Takva je jedna glava čovjeka iz zelenog škriljevca. U tu bismo vrstu ubrojili i jednu glavu iz opsidijana (oko god. 600. pr. n. e.), kad ne bi bila toliko slična radovima iz Srednje Države, da se danas ne zna da li je rađena u saisko doba ili u doba XII dinastije. Zanatski su dobro izrađeni mnogi kipovi kojima je dan neki čudan osmijeh, sasvim drugačiji od onoga za Stare Države. Mnogi su kipovi izvrsni portreti vladara: Psametiha I, Amasisa i Psametiha II. Ima u njima i ljepote, kao u lijepim kipovima »božjih žena« Šapenupet i Amenardis, a izrađeni su tehnički često nenadmašivo, ali nešto jačeg, umjetničkog nema na njima, oni su vjerne kopije kipova Srednje Države.

Što vrijedi za kipove vrijedi i za reljefe. I oni su tehnički savršeni, ali su samo imitacije onih Stare Države, s tom razlikom da im nedostaje njihova svježina.

Težnja i nastojanje da se posvuda vrati na staro ide toliko daleko da se kopiraju čak i stari tekstovi na kipovima.

Nema sumnje da je egipatska umjetnost saiskoga vremena stajala na visini što se tiče izradbe hramova, kipova, reljefa i slika. Tehnika je postigla svoje savršenstvo, ali ona uvijek samo imitira staru umjetnost klasičnih vremena.

UMJETNI OBRT

Umjetni obrt procvao je kao malo kada prije toga. Naročito se mnogo razvio obrt vezan uz nakit. Na hiljade amuleta, talismana, malih kipića vladara i bogova iz tog vremena našlo se po cijelom Egiptu. Mali umjetnički izrađeni predmeti nađeni su posvuda. Njih su trebali mnogi koji su se u to vrijeme obogatili. Zanatlije, oslobođeni dužnosti da rade samo za dvor, rade uveliko za ostalo građanstvo. Nakite nosi svatko: i pripadnici dvora i radnici, i seljaci, i vojnici, a još više njihove žene.

VJERA

Poslije velikih promjena koje je doživio Egipat u stoljećima prije saiskog doba, nastaje u Egiptu težnja za povratkom na stara božanstva. Istovremeno nestaju iz egipatskog života strana božanstva koja su se bila uvukla u Egipat iz Azije, kao Baal, Astarta i dr. Isto tako nestaje i kult Setha kao božanstva. Nastojanje za povratkom na staro vjerovanje i na kult starih bogova, od kojih su mnogi za nemirnih vremena bili skoro zaboravljeni, ide uporedo s nastojanjem mnogih intelektualnih krugova za produbljivanjem u pitanja života i umiranja, za neposrednim kontaktom sa božanstvom. Reklo bi se da se kod pojedinaca stvara neka lična religija koja ne pazi više na uobičajene ceremonije, koja se sasvim emancipira od magije i koja u sebi traži rješenje mnogih pitanja. Traži se unutarnje zadovoljstvo, osvjedočenje da čovjek radi dobro, da odgovori svojoj savjesti. Našlo se na stotine stela ljudi iz naroda u kojima se pojedinac obraća ravno bogu i izražava mu svoje poštivanje i ljubav. Ranije, prije XXII-e dinastije, nitko osim kralja, nije mogao da se direktno obraća božanstvu, nije mu mogao ništa darovati

Portret jednog svećenika iz vremena XXVI–XXX din.

Boston, Museum of Fine Arts

(zemlju, žrtvu, dar), nego je to činio preko kralja koji je u ime bogova bio jedini gospodar zemljišta i jedini svećenik svakoga boga, dok su svećenici zapravo samo njegovi zamjenici. Od XXII-e dinastije to prestaje.[78] Faraoni su očito izgubili svoj prijašnji, božanski položaj, njihov je ugled spao i u tom pogledu. Vjera, koja je prije bila službeno propisana, kult bogova prije službeno proveden, na čelu sa božanstvom koje je od dinastije bilo preferencirano i s kojim je ona bila vezana ne samo kao njegov zastupnik na zemlji nego i kao utjelovljeno božanstvo, nije bila više takva.

U to se vrijeme uvelike razvijaju posebna udruženja koja primitivno vjerovanje i legendu o Ozirisu i Izidi podižu na filozofski stupanj i ujedno obavljaju tajne misterije koje ljubomorno čuvaju. To su misterije Ozirisa i Izide, čiji su članovi bili i Herodot i kasnije Plutarh. Velik zamah takvih udruženja pada u helenističko doba, ali im je početak raniji.

Široke narodne mase ostale su pri vulgarnoj egipatskoj vjeri. Svećenici pojedinih hramova i pojedinih božanstava već su prije, kako smo to već vidjeli, obavljali dio religioznih ceremonija javno, uz velike i bučne svečanosti, kojima je prisustvovao narod i pri kojima je bilo uvijek i mnogo jela i pića. Međutim daleko više od toga bila je raširena magija i sujevjerje koje je upravo u ovo doba postiglo svoj vrhunac. Na to nas upućuju hiljade amuleta i zapisa što je običnom Egipćaninu vrijedilo daleko više od religioznih ceremonija svećenika, a s druge strane donosilo je velike prihode onima koji su ih prodavali.

GRCI U EGIPTU

Psametih I uzeo je u egipatsku vojsku karske i jonske plaćenike. Od tada dalje grčki su plaćenici bili jezgro egipatske vojske. Bilo je i dalje Libijaca, a i drugih, ali oni nisu zauzimali visoke položaje. Kao što su nekada libijski vojnici imali zemljišta, sada su takva zemljišta imali Grci. Grci su bili naseljeni u prvom redu na važnim tačkama državne granice: na istoku u Dafnama (Dafnae), do današnjeg Sueskog kanala, da brane Egipat od eventualnih napada iz Azije; Amasis je premjestio

[78] A. Moret, Le Nil ... str. 477.

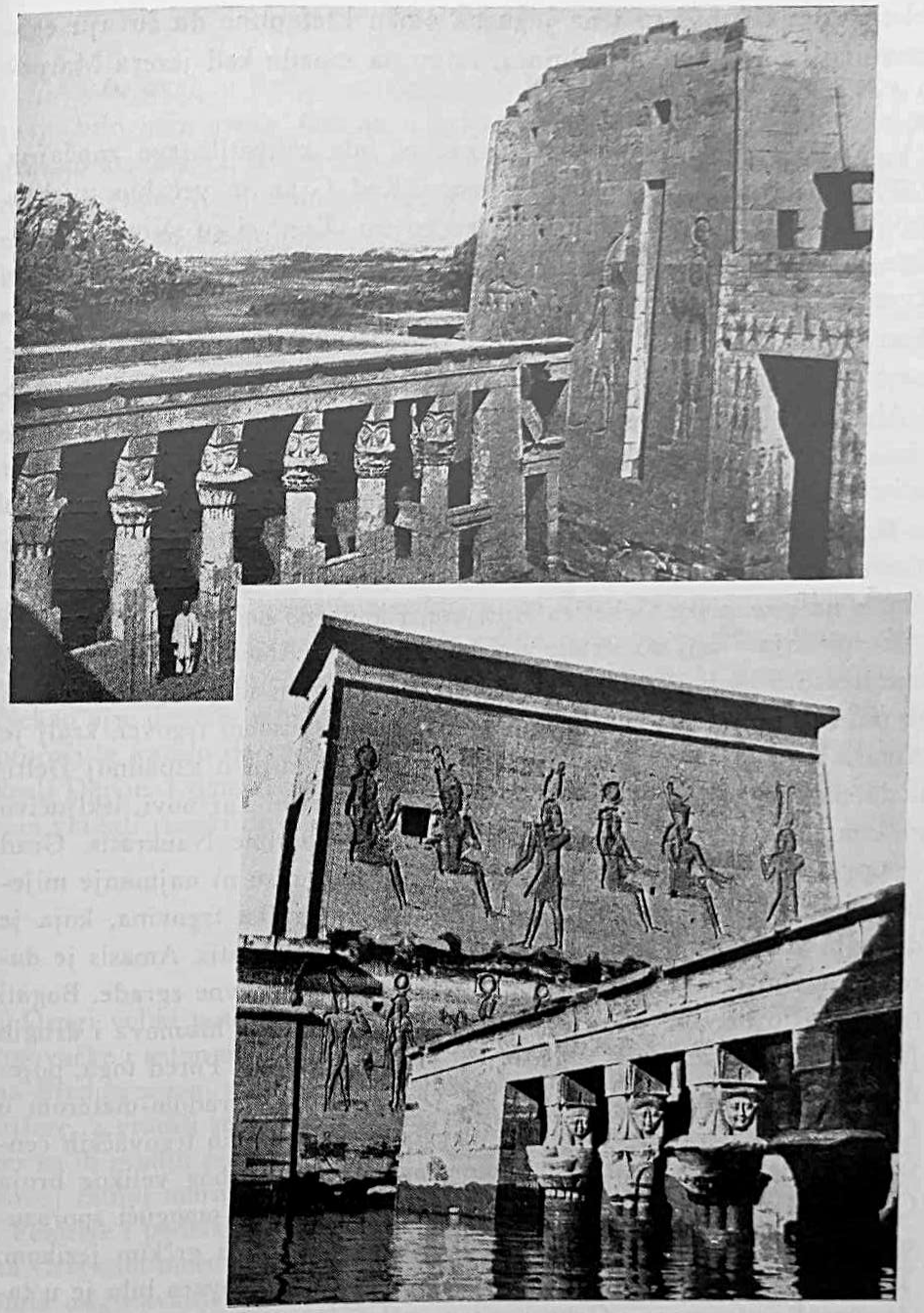

Hram Izide na otoku File (Phile). Kad velika nilska brana bude dovršena on će biti sasvim pod vodom

Grke u Memfis; bili su i na jugu na otoku Elefantine da čuvaju egipatsku južnu granicu od Nubijaca, zatim na zapadu kod jezera Mareotis da paze na Libijce.

U to je vrijeme kolonizacija Grka već bila zahvatila sva značajna mjesta na obalama Sredozemnog mora. Kod Grka se već bio uvelike razvio trgovački duh i težnja za bogaćenjem. Trgovci su slijedili koloniste, a isto tako i vojnike plaćenike, pa bi u blizini njihovih kasarna otvarali svoje dućane. Kako je grčkih vojnika bilo i po drugim egipatskim gradovima, to su ih trgovci i tamo slijedili, i mi ih nalazimo ne samo u Memfisu nego i u Bubastisu, Saisu, pa i u Gornjem Egiptu, kao u Abydosu. Na klisurama Abu Simbela grčki su vojnici u prvoj polovini VI-og stoljeća pr. n. e. ubilježili svoja imena, vjerojatno kad su bili na jednoj vojnoj ekspediciji za Psametiha II (594–588). Kod mnogih je Egipćana nastalo nezadovoljstvo zbog neke vrsti favoriziranja grčkog elementa. To je dovelo do već spomenute pobune egipatskih vojnika poslanih na cirenaiske Grke, za Aprijesa, i konačno do poraza i Aprijesa i uzurpiranja vlasti od strane vođe pobunjenika Amasisa (568–525). Da tom nezadovoljstvu izbjegne, a ujedno da ne izgubi simpatije Grka, koji su mu bili potrebni i kao izvrsni vojnici i kao sposobni trgovci, kralj je Amasis dao Grcima da stvore jednu svoju koloniju u zapadnoj Delti, nedaleko jezera Mareotis i današnje Aleksandrije. Taj novi, isključivo grčkim elementom naseljen egipatski grad dobi ime Naukratis. Grad se upravljao na grčki način, egipatske se vlasti nisu ni najmanje miješale u njegovu unutarnju administraciju. Sva grčka trgovina, koja je dolazila morskim putem, morala je proći kroz Naukratis. Amasis je darovao novim naseljenicima zemljište za hramove i javne zgrade. Bogati trgovci vrlo brzo su podigli u novom gradu nekoliko hramova i drugih javnih zgrada, od kojih se naročito isticao Hellenion. Pored toga, pojedini su naseljenici ostajali u živoj vezi sa svojim gradom-materom u Grčkoj. Doskora je Naukratis postao jedan od najvećih trgovačkih centara svijeta, kozmopolitski u punom smislu riječi. Zbog velikog broja Grka koji nisu poznavali egipatskog pisma, a da se omogući sporazumijevanje, dao je Psametih neke Egipćane poučavati grčkim jezikom. To su činili grčki vojnici. Pored grčkih vojnika i trgovaca bilo je u tadanjem Egiptu mnogo Grka i u trgovačkoj i ratnoj mornarici, koje su obje tada doživjele nov procvat.

TRGOVINA

Grci su uveli u Egipat sasvim drugi način vanjske trgovine nego je prije bilo uobičajeno. Oni su u prvom redu preuzeli trgovinu sa svim grčkim krajevima, što je u to vrijeme značilo trgovinu sa cijelim zapadnim bazenom Sredozemnoga mora i s Italijom, Sicilijom i krajevima na Tirenskom moru uopće. Uz Grke ostali su i dalje Feničani koji su, kao i prije, trgovali s Egiptom. Sada međutim neki od njih stupaju direktno u službu egipatskih vladara.

U vezi s trgovinom, a i za obranu zemlje, dao je Nekao II (609–594) pročistiti, produbiti i proširiti kanal koji je od Nila vodio na Crveno more i spajao na taj način Sredozemno sa Crvenim morem. Taj se kanal odvajao od Nila nešto malo sjevernije od Bubastisa i preko vadi Tumilata išao na mjesto današnje Ismailije, na Gorko jezero, a odatle u Crveno more. Herodot je bio na tom kanalu i opisuje ga ovako: »Dugačak je taj prokop četiri dana plovidbe, a širok je tako, te mogu po njemu dvije trijere ploviti s veslima jedna pored druge; voda je u nj iz Nila navedena; počinje se pak nešto više grada Bubaste, pa ide mimo arapski grad Patum, a utječe u Crveno more.«[79] Prema istom Herodotu kralj Nekao nije dovršio prokop, jer je obustavio njegovo kopanje kad mu je proročište kazalo da radi za barbarina. Taj je prokop dovršio perzijski kralj Darije. I u perzijsko doba vladanja Egiptom i u doba kad su Egiptom vladali rimski carevi taj je kanal bio u upotrebi.

MORNARICA

Drugi veliki pothvat koji je poduzeo Nekao II bilo je obnavljanje i trgovačke i ratne mornarice. On je dao sagraditi dvije mornarice, jednu na Sredozemnom, drugu na Crvenom moru. Bile su to u prvom redu trijere, a gradili su ih grčki brodograditelji koji su tom poslu bili vješti jer su ih gradili po uzoru svojih trijera, tj. svojih ratnih lađa. Namjena novoj ratnoj mornarici bila je u prvom redu nadzor nad obalom Sirije i Fenicije i podrška Nekaovu pothvatu u Siriji, dok je svrha mornarice na Crvenom moru bila, bez sumnje, u prvom redu trgovačke prirode, a onda osiguravanje trgovačkih interesa Egipta u Puntu i Arabiji. Tamo je nekada imao Egipat gotovo trgovački monopol. Ali otkad je judejski

[79] Herodot, o. c., II knjiga, 158, str. 153.

kralj Salamon organizirao trgovinu s Ofirom, a preko njega s drugim krajevima Istoka, a iza njega kralj Josafat dao sagraditi jednu mornaricu na Crvenom moru za trgovinu s Ofirom, a onda Joas to obnovio, postali su Židovi jaki konkurenti Egipta u trgovini na tom moru, mada nisu kasnije činili nikakve veće pothvate. Pored Židova bili su neko vrijeme i Edomićani zainteresirani u toj trgovini. I Asirci i Babilonci bili su razvili svoje trgovačke mreže po zemljama Arabije i preko njih s Istokom. Nekao I, čovjek širokih vidika, nastojao je pobiti svu tu konkurenciju i u tu je svrhu dao načiniti egipatsku mornaricu na Crvenom moru, a uz to i obnavljao prokop koji će spajati Crveno sa Sredozemnim morem.

U svrhu ispitivanja novih trgovačkih mogućnosti na obali Afrike, organizirao je on jednu ekspediciju koju povjeri Feničanima. Oni su trebali obići cijelu Afriku, uputivši se iz Crvenoga mora, a vratiti se preko Gibraltara (Heraklovih stupova) u Egipat. To su oni i učinili i u roku od tri godine obišli su Afriku i vratili se na egipatsku obalu Sredozemnoga mora. Herodot kaže, i ističe, da ne vjeruje da im je sunce, kad su plovili oko Afrike, bilo na desnoj strani. Međutim upravo to u što Herodot ne vjeruje nama je dokaz da su fenički brodari, u egipatskoj službi, doista otplovili, prvi u historiji, Afriku.[80]

Renesansa Egipta za vrijeme saiskih vladara, pogodovana dugim mirom u unutrašnjosti i relativno lijepim uspjesima prema vani, nije mogla spasiti Egipat u doba kad se u Prednjoj Aziji stvorila nova i jaka perzijska velevlast, s izrazito imperijalističkim ciljevima da ovlada cijelom Prednjom Azijom i okolnim krajevima. Pred novim kolosom poklekao je i Egipat.

[80] Herodot, o. c., IV knjiga, Skitska povijest 42, 43, str. 239 i 240.

PERZIJANCI

PRVO PERZIJSKO GOSPODSTVO - VLADARI MENDESA I SEBENNYTOSA - DRUGO PERZIJSKO GOSPODSTVO

PRVO PERZIJSKO GOSPODSTVO

Osvajanje Egipta značilo je za Perzijance mnogo, u prvom redu što Perzija nije mogla da sa svojim žitom prehrani stanovništvo. Kako je Egipat imao žita u izobilju, to su Perzijanci dobivanjem Egipta stekli i mogućnost da se iz njega snabdijevaju žitom. Pored toga Perzijanci su nametali Egipćanima i velike poreze. Memfis je ostao i dalje glavni grad Egipta koji je sada bio perzijska satrapija. Nasljednik Kambizov, Darije, pošao je u Egipat g. 517, u prvom redu da stane na put satrapu Ariandesu koji je nastojao da se što više osamostali.

U Egiptu je Darije želio da se pokaže kao prijatelj Egipta i zakoniti nasljednik starih faraona. U tu svrhu je on i popravio kanal koji je spajao jedan rukav Nila sa Crvenim morem. Taj kanal dao je urediti faraon Nekao i njime su mogli brodovi iz Sredozemnoga mora ploviti u Crveno. To je zapravo stari kanal koji su prokopali vladari XII-e dinastije, ali je za vrijeme Nekaa proširen. Kako smo prije kazali Nekao nije završio kanal nego samo napola i pri tome je poslu izgubio 120 hiljada radnika.[81] Herodot je, kako on pripovijeda, vidio taj kanal koji je Darije prokopao do kraja i brodove koji su njime kretali.[82] Još se i danas vide neki njegovi tragovi. Našlo se i nekoliko fragmenata stela od kojih je na jednoj natpis: »Ja Darije Perzijanac osvojio sam Egipat sa perzijskim snagama. Ja sam naredio da se prokopa kanal od Nila do mora koje počinje od Perzije. Kanal je prokopan i 24 (ili 32) lađe

[81] Herodot, o. c., II knjiga 158, str. 154.
[82] Ibidem, str. 153, i IV knjiga, Skitska povijest 39, str. 239.

iz Biblosa zaplovile su od Egipta u Perziju«.[83] Trgovačka veza Egipta s Perzijom bila je u doba Ahemenida vrlo intenzivna i išla je i drugim putevima na Crveno more i sa njegovih obala lađama na obale Perzijskoga zaljeva.

Pored trgovačke aktivnosti koja je išla i na korist Egiptu, Darije je popravio nekoliko hramova (u Karnaku, Fajumu, Memfisu), iskazivao javne počasti Apisu u Serapeumu itd. Na taj način Darije je nastojao da pridobije Egipćane za sebe, ali svejedno oni mu nisu bili skloni. To se je vidjelo poslije poraza perzijske vojske na Maratonu (g. 490. pr. n. e.). Tada se je i Egipat pobunio protiv Darija. Pobunu je ugušio Darijev sin Kserkses. Njegov brat Ahemenes, koji je postao satrapom u Egiptu, zaveo je oštar režim. Neuspjesi Perzijanaca za Kserksesa kao i njegova smrt potakli su Egipćane na novu pobunu koja je bila daleko jača od prijašnjih. Egipćanima su pomogli tada Atenjani sa jednim pomorskim odredom koji se je sastojao od preko 200 lađa na kojima se pored mornara nalazila i pješadija. Međutim sve to nije bilo dovoljno i pobuna je ugušena, pri čemu je osobito pomogla jedna fenička ratna flota, kojom je zapovijedao sirijski satrap Megabis.[84]

Perzijanci su bili opet potpuni gospodari Egipta, a novi satrap Sarsamas zaveo je u Egiptu blagi režim i nastojao pridobiti ugledne Egipćane za sebe. Za perzijskih vladara Artakserksesa i Darija II vladale su u Egiptu mirne prilike, a Darije II je čak i uljepšavao egipatske hramove. Međutim i to je prestalo i mi od kraja V stoljeća ne nalazimo u Egiptu više ni jednu kartušu perzijskih vladara. U to je vrijeme perzijsko carstvo slabilo sve više i više. Bitka kod Kunakse (401. pr. n. e.), koja je pokazala svu slabost perzijskoga carstva, bila je posljednji veliki udarac i perzijskoj vlasti u Egiptu.

VLADARI MENDESA I SEBENNYTOSA

U takvim su prilikama Egipćani shvatili da mogu ponovo uspostaviti svoju nezavisnost. Tada je u Egiptu, možda pod utjecajem židovske literature u Izraelu, nastala nova patriotska literatura, u ovo doba u koje neki stavljaju XXVIII, XXIX i XXX dinastiju (403–343. g.) kako te dinastije klasificira Maneto. Međutim, nema sumnje da je istovremeno na raznim mjestima bilo raznih vođa koji su se proglasili vladarima, a očito je da je cijela Delta bila u vrenju. U južnom Egiptu pojavili su

[83] A. Moret, Histoire de l'Orient II, str. 791.
[84] Ibidem, str. 792.

se također pojedinci koji su preuzeli vlast, kao npr. kraljevi Mendesa. Od tih vladara poznamo imena: Neferit I (398–392), Ahoris (392–380), Psamutis (380–379) i Neferit II (379–378). Ovi su vladari doista vladali samostalno Egiptom i ušli čak u saveze protiv Perzijanaca. Ali kad je došlo do mira između Spartanca Antalkide i Artakserksesa II (387/386 god.) Grci su napustili savez s Egiptom. Uto je, kada je snaga mendeske dinastije uslijed razmirica oslabila, preuzeo vlast jedan istaknuti velikaš iz Sebennytosa u Delti. Bio je to Nektanebo I (378–360 god.) koji je imao da se bori sa Perzijancima i njihovim grčkim plaćenicima. Satrap Farnabas podsjeo je čak i Memfis, a kad mu je Nektanebo odolio i uslijed nilske poplave on se morao povući, poraste uvelike ugled i snaga Nektaneba. U to su se vrijeme u Aziji pobunili satrapi protiv Artakserksesa II, koji zauzet njima nije mogao slati vojsku na Egipat.

Za ovo vrijeme Egipat je bio u miru, a Nektanebo podizao sjajne hramove u Memfisu, Abydosu, Karnaku, Bubastisu i Edfu. Novac za gradnju tih hramova, a i za borbu protiv Perzijanaca uzimao je Nektanebo od prihoda hramova, kojim su prije toga raspolagali svećenici. Nektanebov sin i nasljednik bio je Takos (Teos) (361–359). Takos se je priključio perzijanskim ustanicima u uvjerenju da će tako osloboditi Egipat svake opasnosti od Perzijanaca. Sa velikom vojskom, koju je plaćao blagom koje je hramovima oduzeo, pošao je prema Siriji i Feniciji. On je nametnuo Egipćanima velika podavanja, naročito u zlatu i srebru. Uslijed toga zavladalo je nezadovoljstvo, a na čelu nezadovoljnika stajao je njegov brat, koji je pozvao sina Takosova da preuzme krunu. Takos pođe Artakserksu II, koji ga je trebao pomoći da se vrati u Egipat i preuzme ponovo vlast. Međutim je Artakserkses II godine 358. umro, a za Takosa ne znamo što je dalje bilo s njim. Nektanebo II (359–341) je vladao mirno Egiptom što nam pokazuju njegovi mnogobrojni natpisi kao oni na otoku File, u Karnaku, u Abydosu i Bubastisu i drugdje. U umjetničkom pogledu ovo je nova renesansa Egipta.

DRUGO PERZIJSKO GOSPODSTVO

Uto je na perzijsko prijestolje došao Artakserkses III Ohos (358–338). On je kao jedan od svojih životnih ciljeva postavio osvajanje Egipta. God. 351. odbio je Nektanebo II Perzijance i njihove grčke plaćenike, ali novu veliku navalu perzijske vojske koja je brojila preko 300 hiljada pješaka, 30 hiljada konjanika i imala veliku mornaricu, nije mogao zaustaviti. Perzijanci su, mada uz velike gubitke, zauzeli Buba-

stis i krenuli prema Memfisu, koji su i zauzeli. Artakserkses III je tada razorio gradske bedeme Memfisa i temeljito ga opljačkao, dok je Nektanebo II pobjegao u Etiopiju.

S velikim blagom vratio se Artakserkses III u Babilon.[85]

Tako je ponovno godine 341. došao Egipat pod vlast Perzijanaca. Ali samo na nekoliko godina.

[85] Diodor, o. c., vol. III, liber XVI, c. 51. str. 325.

ALEKSANDAR VELIKI

DIOBA ALEKSANDROVE DRŽAVE

Novi osvajač i osvetnik Aleksandar Veliki kretao je u Aziju, gdje je god. 333. porazio Darija III Kodomana kod Isa. Istovremeno on je odlučio da krene na Egipat. Redom su mu se predavali Sidon, Tir, Gaza, mada uz otpor. Vijest da Aleksandar kreće na Egipat oduševila je Egipćane, jer su u njemu gledali svoga oslobodioca od perzijskoga ropstva.

Aleksandar je bez borbe zauzeo nilsku dolinu. Čvrsto riješen da se prema Egipćanima ponaša kao prijatelj, on je pošao u Serapeum da se pokloni Apisu, a zatim u Libijsku pustinju, da se pokloni Amonu u oazi Siwa. Tu su ga svećenici dočekali i nazvali sinom božjim, sinom Amonovim, i tako priznali Aleksandra nasljednikom starih faraona.

Aleksandar Veliki je nastojao da se pokaže u Egiptu kao pametan i dobrostiv vladar, a ne kao osvajač. On je htio da bude bolji od Perzijanaca U Egiptu je našao mnogo Grka, ne samo onih koji su već stoljećima posredovali između Egipta i grčkoga svijeta kao trgovci nego i onih koji su u Egiptu nastupali i kao plaćenici zadnjih egipatskih vladara. Sjedeći na prijestolju faraona, sa krunom egipatskih vladara na glavi, on je prinosio žrtve egipatskim bogovima. Vjerojatno je da su to Egipćani prihvaćali s velikim zadovoljstvom, a kada je počeo da popravlja hramove u Karnaku i Luksoru, njihova se naklonost još više pojačala. Pri svemu tome nije zaboravio da unosi u Egipat što više grčkoga duha i utjecaja. Ali pri tome je i egipatski duh i egipatska tradicija bez sumnje djelovala i na samoga Aleksandra. Aleksandar Veliki je, svjestan da je potrebno još jače povezati Egipat sa svijetom Egejskog mora, odlučio da sagradi grad na ušću Nila. U tu svrhu on je uz otok Pharos, koji još Homer spominje, počeo da gradi grad koji je

nazvan Aleksandrija. Pošto je ispitao preko svojih stručnjaka cjelokupno ušće Nila i njegove dubine, strujanja mora i čvrstoću dna, zamislio je taj grad kao trgovački centar i Egipta i istočnog dijela Sredozemnoga mora, kao najveći trgovački grad svijeta. Pored toga, tj. pored naprava za utovar i istovar robe, za zaštitu od morskih valova i vjetrova, Aleksandrija je trebala biti i grad umjetnosti i literature.[86]

Kada se je Aleksandar vratio iz Amonove oaze, pošao je u Memfis gdje je organizirao svoj dvor.

Svoje proglašenje za sina Amona Aleksandar Veliki je vrlo ozbiljno shvatio i on je malo po malo počeo da misli da je on doista to, tj. sin glavnoga tadašnjeg egipatskog božanstva i oca faraona. U vezi s time on je u Egiptu prinosio žrtve egipatskim božanstvima, popravljao njihove hramove, favorizirao njihovo svećenstvo toliko da su Egipćani sami njega takvim priznavali. Kako je međutim ideja kralja – boga bila i u Prednjoj Aziji opća, ova njegova egipatska instalacija samo je pridonijela tome da se je kasnije malo po malo i tamo smatrao bogom. Sve je to bilo daleko od grčkog shvaćanja božanstva i vladara. Ali Aleksandrova velika ideja bila je baš u tome da prilagodi azijska shvaćanja grčkima, a grčka azijskima. Bila je to doduše gotovo neostvariva zamisao, ali je Aleksandar učinio sve što je mogao da tu zamisao i provede.

DIOBA ALEKSANDROVE DRŽAVE

Međutim je Aleksandrova nagla smrt god. 323, poslije njegovih trijumfa u cijeloj Prednjoj Aziji sve do Indije i velikih nastojanja upravo u širenju i učvršćenju te preobrazbe svijeta kakvu je on zamislio, uvelike te njegove zamisli oslabila. Ali je Aleksandar Veliki tako jako i tako duboko bio počeo provoditi ovu veliku svoju zamisao spoja helenskoga i azijskoga kulturnog svijeta, da se ona nije njegovom smrću prekinula. Poslije smrti Aleksandra Velikoga došlo je do velikih nesuglasica u pogledu nasljeđa. Ipak su se nekako složili i od njegovih vojskovođa dobio je Ptolemej upravu Egipta, Eumen Kapadociju i Paflagoniju, Leonatas Malu Frigiju, Antigon Veliku Frigiju, Lisimah Traciju, Antipater Makedoniju. Nad svima njima bio je Perdikas kao neka vrst predsjednika te goleme državne zajednice.

[86] G. Glotz–P. Roussel, Histoire Greque, IV, Paris 1938, str. 90 i dalje.

PTOLEMEJEVIĆI

NASLJEDNICI FARAONA – SERAPIS - CENTRALNO BOŽANSTVO – ASIMILACIJA GRKA I EGIPĆANA – UPRAVA – ALEKSANDRIJA KULTURNI I TRGOVAČKI CENTAR – PTOLEMEJ I SOTER – PTOLEMEJ II FILADELF – PTOLEMEJ III EUERGET – OSVAJANJA RIMA – KLEOPATRA – BITKA KOD AKCIJA 31 GODINE PR. N. E.

NASLJEDNICI FARAONA

Tako se u Egiptu stvorila pod Ptolemejem jedna posve zasebna zajednica koja se je vrlo brzo pretvorila u samostalnu državu. Malo po malo su Ptolemejevići smatrani od Egipćana kao pravi nasljednici starih faraona, a Ptolemejevići s druge strane nastojali su da to doista i budu. Već je Aleksandar Veliki uselio u Egipat mnogo Grka, sve do prve katarakte. Ti Grci zajedno sa hiljadama Grka koji su bili već prije toga u Egiptu, pa čak i imali čitave svoje gradove, kao Naukratis u Delti i drugi, postali su sada neka vrsta vladajuće klase, ali je njihov odnos prema ostalim Egipćanima bio toliko dobar da su čak stvorili i zajedničko božanstvo Serapisa. Ptolemejevići su vladali u Egiptu puna tri stoljeća, sve do Kleopatre, dakle do vremena kada je August Egipat definitivno Rimu priklopio (30. g. pr. n. e.). U ovom velikom razdoblju došlo je do daljega i velikoga približavanja Grka i Makedonaca sa Egipćanima. Oni su se najprije pomiješali sa domaćim stanovništvom. Ispočetka je to išlo vrlo teško. U prvom redu zbog različitih vjera. Grci su bili sobom donijeli svoje bogove i svoje obrede, ali su malo po malo stopili svoja božanstva s egipatskima i mi nalazimo pod grčkim imenima bez sumnje neka egipatska božanstva. Tako je npr. Horus u Edfu, nazvan Apolon, Amon Râ u Thebama Zeus, pa čak i grad Thebe zvao se je Diospolis, grad Zeusov. Hathor je u Tentirisu postala Afrodita, Thoth u Hermopolisu Hermes, Heršef u Herakleopolisu Heraklo, a Neith u Saisu Atena.[87]

[87] P. Jouguet, L'Hellénisation de l'Orient, Paris 1926. str. 391 i 392.

I druga su božanstva na taj način postala zajednička i Egipćanima i Grcima. Grci koji baš nisu naročito bili pobožni u svojoj domovini, u Egiptu su to postali, Grke je znala egipatska religija i njihovi obredi očarati. Izgleda ipak da Egipćani nisu prepuštali Grke svim svojim obredima. Međutim ukoliko Grci nisu bili pripušteni višim obredima, oni su prihvatili pučko bogoslužje. Tako npr. oni su uvelike poštivali Ozirisa u Abydosu. Koliko su se Grci približili Egipćanima a Egipćani Grcima u vjerskom pogledu pokazuje najbolje kakav je položaj uživao egipatski svećenik Maneto na dvoru Ptolemeja Sotera. Na taj način, tj. iz nastojanja da se stvori jedna jedinstvena egipatsko-grčka vjera, došlo je do vjere u Serapisa. To je zapravo Osorapis u Memfisu koji je prilagođen grčkome Plutonu. Ali je Serapis imao i nešto od Dioniza i Asklepija. Takav je bio i njegov lik. Najviše je na tom liku bilo Zeusovih crta, ali i Plutonovih. Taj je Serapis bio centralno božanstvo, a uz njega i Horus sin – Harpokrat. To je tzv. aleksandrijska trijada.

Ovaj velik pothvat, stapanje egipatske vjere i kulta sa grčkim božanstvima i mitologijom, započeo je Ptolemej Soter. Ali on se nastavio i dalje. Kad je stvoren i ikonografski lik novih bogova, ne znamo sigurno, ali najvjerojatnije je oblikovan u početku III st. još za samoga Ptolemeja Sotera (322–285. pr. n. e.). Novim božanstvima su se gradili hramovi. Tako nam je poznato za gradnju hrama boga Serapisa na morskoj obali. Kult Dioniza razvio se također u Egiptu, naročito za Ptolemeja IV Filopatora (222–204. pr. n. e.) koji ga je gotovo izjednačio sa Serapisom.

ASIMILACIJA GRKA I EGIPĆANA

Istovremeno sa simbiozom bogova provodila se je sama od sebe simbioza ljudi. Mada je službeno bilo zabranjeno građanima grčkih gradova u Egiptu da se žene s Egipćankama, svejedno mnogi Grci obilazili su tu zabranu i živjeli su s Egipćankama. I tako su se doskora rađala djeca tih miješanih bračnih zajednica kao napola Grci odnosno napola Egipćani. Ali pored toga bilo je Egipćana koji su, odgojeni na grčki način i u grčkim školama, uzimali grčka imena, što je trebalo da bude i oficijelno odobreno. Provodeći ideje Aleksandra Velikoga mnogi su Ptolemejevići nastojali dovesti do što veće asimilacije između Grka i Egipćana. Malo po malo bilo je Egipćana na dvoru i na visokim polo-

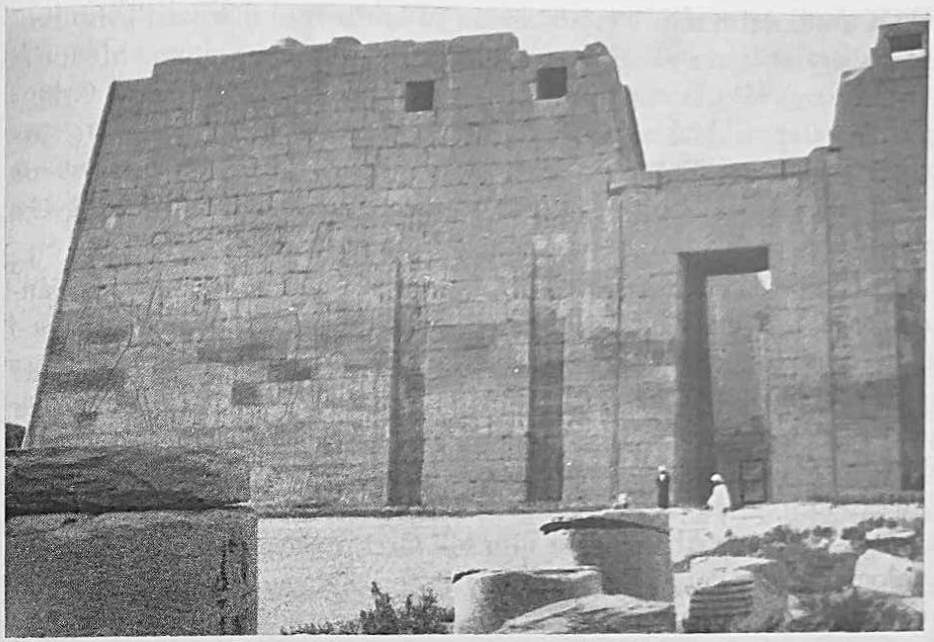

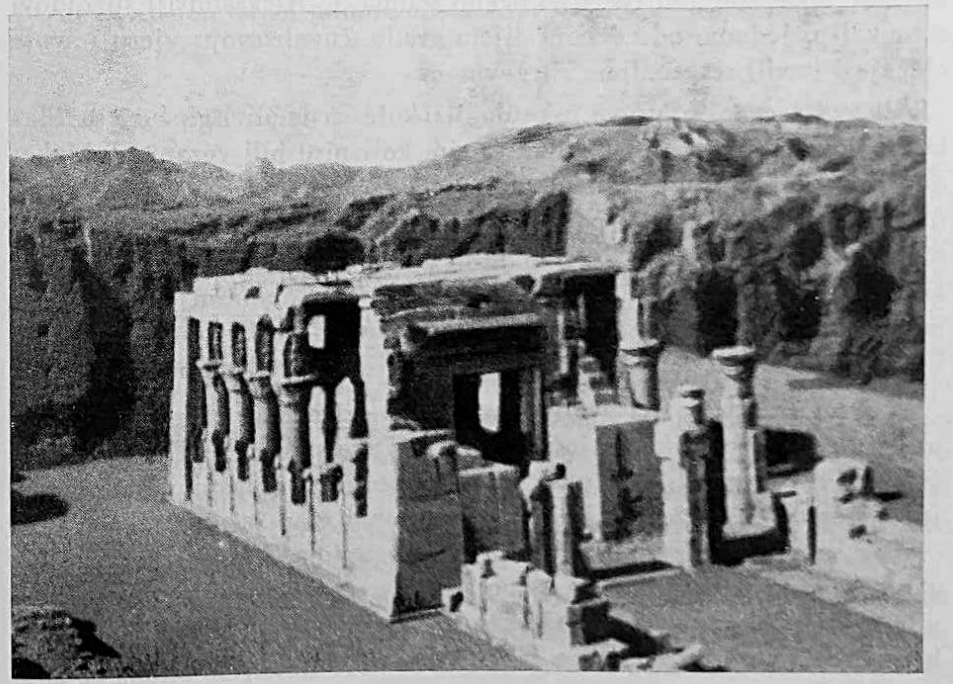

Horusov hram kod Edfua (doba Ptolemejevića, II st. pr. n. e.)

žajima u administraciji i vojsci, mada su kraljevi uvijek pazili da dvor bude u prvom redu okružen grčko-makedonskim elementom. Međutim s vremenom već u II st. nalazimo u Egiptu ne samo asimilirane Grke i Egipćane nego i Makedonce i Egipćane, Krećane i Egipćane i slična spajanja unutar velikoga helenističkoga svijeta. Pri svemu tome su na vrhu Makedonci i Krećani. Dok se to tako događalo i razvijalo, grčko se je pismo i grčka knjiga proširila po Egiptu.

Vlast je bila uvijek u rukama Makedonaca–Grka ne samo u Aleksandriji nego u cijelom Egiptu. I to je spriječilo mnoga nezadovoljstva i otpor. Međutim i Grci u Egiptu na koje je djelovala egipatska vjera i egipatski život, pa i podneblje i način života, sve su se više i više udaljavali od Grka na Balkanskom poluotoku i otocima. To se vidi i u njihovu pisanju grčkim jezikom već u II, a pogotovo u I st. pr. n. e. Egipatski Grci imaju svoje kulturno središte u Aleksandriji, ne u Ateni, a kako i u samoj Aleksandriji nisu bili Grci u većini, tako je bilo i po ostalom Egiptu. Pored Egipćana bilo je tu i Židova koje su Ptolemejevići uvelike favorizirali. Tih je Židova bilo posvuda u egipatskim gradovima, a nalazimo ih čak i po nekim selima. U Aleksandriji su Židovi stanovali u jednom određenom dijelu grada, čuvali svoju vjeru i svoje običaje i bavili se zanatima i trgovinom.

Ali uza sve nastojanje i uske dodire koje su imali Egipćani sa Makedoncima-Grcima, pa i Grcima samim koji nisu bili vezani uz Makedoniju, nego uz druge gradove u širokom grčkom svijetu, nisu Egipćani u najvećem svom dijelu, pa ni u gradovima, prestajali da budu dominantni dio. Istina ne u vlasti jer je ta bila u rukama vodećeg sloja makedonsko-grčkog, nego u životu samoga grada. Međutim su se Židovi mjesto da se pretvore u Egipćane gotovo posvuda u Egiptu helenizirali. I tako se dogodilo da je u Aleksandriji Biblija prevedena na grčki jezik.

Istovremeno sa saživljavanjem grčkog i egipatskog elementa nestaje u prvom redu političkog osjećanja Grka. Tako su npr. u III st. pr. n. e. Grci u Aleksandriji još uvijek imali narodnu skupštinu, a izgleda i jedan senat (gerousia),[88] ali je malo po malo grad izgubio taj senat, a vladar se pretvorio u vladara orijentalnoga tipa. Vladari su znali da ako sebe stvore centar novoga života i centre prosvjete i kulture; glasovita biblioteka i muzeji u Aleksandriji pripadali su dvoru. Egipatski helenizam sa svojim centrom u Aleksandriji bio je vezan uz kraljevu

[88] P. Jouguet, L'Impérialisme Macédoine et l'hellénisation de l'Orient, L'Humanité XV, Paris 1920, str. 399.

osobu. Kraljevi su pomagali znanosti i literaturu, koja je imala doduše dvorski prizvuk čak i kod velikih pjesnika kao Teokrita, Kalimaha, Apolonija Rodijskoga. Ti su pjesnici potpuno nadahnuti grčkim duhom, ali nemaju nikakve veze s narodom. Pored njih bila je i literatura namijenjena širokim masama koje su se sastojale od mješavine grčkoga i egipatskoga elementa.

UPRAVA

Što se uprave tiče, bila je ona za vrijeme Ptolemejevića uzorna, ali Egipćani nisu imali nikakav utjecaj na državni život. Njima su pristupačna samo najniža mjesta u toj državnoj upravi. Ta je uprava bila usredotočena u dvoru onako otprilike kao i nekada u starome Egiptu. Uprava radi i sada za svoga gospodara. Ptolemejevići su, kako je to kazao Mommsen, uzeli kao zadaću države da iz svoga teritorija izvuku što veći prihod. Ono što je Aristotel Aleksandru preporučivao da bude vođa i vladar Helena, a gospodar barbara, da se brine za Grke kao za prijatelje i drugove, a da barbare iskorištava kao životinje i biljke – to su Ptolemejevići u punom opsegu sproveli.[89]

ALEKSANDRIJA KULTURNI I TRGOVAČKI CENTAR

Kad bismo gledali Egipat za Ptolemejevića, u III st. pr. n. e, sa gledišta njegova geografskog prostora, mogli bismo ga uporediti sa najsjajnijim vremenima njegove povijesti. U ovo je vrijeme unutar egipatske države bila Cirenaika, Barka, Cipar, Palestina i južna Sirija, nekoliko mjesta na južnoj obali Male Azije, i na njenoj egejskoj obali, nekoliko egejskih otoka. Sve je to bilo povezano morem, na kojem je Egipat imao svoju flotu. Ta je flota mogla pored toga da preko ušća Nila i jednog kanala između Nila i Crvenog mora prijeđe u Crveno more i obrnuto iz Crvenog mora u Sredozemno. I na Crvenom je moru Egipat u brojnim svojim primorskim naseljima dominirao. Vješti grčki i uopće helenistički trgovci znali su odlično povezati sve te krajeve svojom trgovinom.

Aleksandrija je bila centar sve te trgovine, a i istovremeno je postala i kulturni centar, ali ne egipatske nego helenističke kulture. Ptolemejevići su stalno održavali vezu sa starim grčkim centrima, kao s Atenom,

[89] R. Pöhlmann, Griechische Geschichte und Quellenkunde u Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft, III, 4. Abt. 5. izd. München 1914, str. 326.

Olimpijom, Delfima i Delosom. Ti odnosi nisu bili politički, nego kulturni i vjerski, popraćeni darovima, gradnjama i sličnim. Međutim su oni, gotovo svi, istovremeno pomagali u Egiptu i egipatski kult i hramove i njihove svećenike.

Gotovo tri stoljeća vladanja Ptolemejevića u Egiptu je veliko razdoblje. Ovo je vrijeme kada je cijeli Mediteran bio osobito živ i kada su se obrazovale nove države nastale iz carstva Aleksandra Velikog u Grčkoj, u Maloj Aziji, Prednjoj Aziji, Siriji, Palestini i istočnom dijelu sjeverne Afrike. S druge je strane u zapadnom dijelu Mediterana postojao trajni sukob grčkoga svijeta na Siciliji sa Kartagom, a zatim između Kartage i Rima, uz tolike druge popratne događaje koji su obuhvatali i potresali mediteranski svijet.

U to su vrijeme, kada cvjetaju i grčke kolonije (odnosno naselja) na našoj jadranskoj obali i otocima: Herakleia, Korkyra Melaina, Pharos, Issa, Dimos, pa Tragurion, Epetion, Aspalatos, u Saloni, i postojali vrlo intenzivni kulturni i trgovački odnosi između naših obala i onih helenističkih država,[90] stalno u Egiptu vladali nasljednici Ptolemeja I Sotera. On je odmah, nakon smrti Aleksandra Velikog, dobio od dijadoha Egipat na upravu (321), a god. 306. proglasio se kraljem, što su učinili i drugi dijadosi. Međutim je on i od tada, kao i do tada, sve do svoga odreknuća god. 285. u korist sina Ptolemeja II Filadelfa (285–247. pr. n. e.), živio intenzivno u političkom vrenju.

PTOLEMEJ I SOTER

Ptolemej I Soter odmah je, još kao dijadoh, postavio sebi pravac svojih odnosa prema ostalim dijadosima, prema Egiptu i prema svijetu kakav je bio poslije smrti Aleksandra Velikog. On je odmah odlučio da trajno ostane u Egiptu i da iz nekadanje svoje satrapije ne samo obnovi staru egipatsku državu od ušća Nila do prve katarakte nego je zaokruži svim onim zemljama koje su je okružavale i omogućavale joj i privredni razvitak i blagostanje i osiguravale je od prodiranja neprijatelja. Bile su to Sirija, Palestina, Cirenaika, Cipar, u prvom redu, a i poneki otok i kraj na obalama Male Azije. U vezi s time on se borio protiv

[90] G. Novak, Stari Grci na Jadranskom moru (I Greci antichi nell'Adriatico), Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 322, Zagreb 1961, str. 236 i dalje.

onih dijadoha koji su htjeli uspostaviti Aleksandrovu državu u cjelini i postati njeni kraljevi, a da to spriječi miješao se ne samo diplomatski nego i s vojskom u grčka i makedonska pitanja.

Da te svoje namjere ostvari, trebala mu je jaka pomorska sila, a da tu pomorsku silu mogne držati trebalo mu je i hrane i novaca i drva za brodove. Hranu mu je davao Egipat, a novce rudnici na Sinaju, a drvo za brodove feničke šume. S druge je strane činio sve moguće napore da konsolidira svoj položaj u Egiptu i da Egipćane učini prijateljima i sebi i Makedoncima i Grcima, koji su se u Egiptu nastanili.

PTOLEMEJ II FILADELF

Ptolemej II Filadelf, odlično obrazovan od pjesnika i filozofa, bio je prijatelj znanosti i umjetnosti, a napose prirodnih nauka, ali i sjajnih svečanosti. Njegova druga žena bila je njegova rođena sestra Arsinoe, energična, strastvena i često raspojasana.[91] Kad je ona umrla (270. pr. n. e.), okružio se on kurtizanama. Međutim on je bio odličan vladar i za njegova je vladanja Egipat napredovao. Granice svoje države on je brižno čuvao, ne upuštajući se mnogo u probleme tadanjeg helenističkog svijeta, ali nastupajući energično svuda gdje je bilo potrebno očuvati egipatske interese, svom snagom svoje vojske i mornarice. Ptolemej Filadelf bio je bez sumnje jedan od najistaknutijih vladara toga vremena, a svakako najbogatiji od svih.[92]

PTOLEMEJ III EUERGET

I Filadelfov nasljednik Ptolemej III Euerget (247–222) bio je vrlo obrazovan čovjek, a mnogi su za nj kazali da je nastojao pomoći svojim podanicima, i izdizali ga kao uzornog vladara. Učitelj mu je bio, pored ostalih, Apolonije Rodijski, upravitelj čuvene biblioteke u Aleksandriji, koji je napisao i »Plovidbu Argonauta« u kojoj govori i o našim krajevima, premda ih očito nije nikada ni vidio, ali je o njima mnogo znao.[93] Ptolemej Euerget bio je prijatelj Eratostena, pomagao reformu egipatskog kalendara i nauku uopće.

[91] Strabo, o. c., vol. I, XVII, c. 789.

[92] J. Beloch, Griechische Geschichte, 2. izd., Strassburg 1922–23 sv. III, 2, str. 248–286; P. Jouguet, o. c. str. 284–288.

[93] G. Novak, Prethistorijski Hvar, JAZU, Zagreb 1955, str. 6 i 7. U ovoj sam svojoj knjizi kritički opisao vrijednost ovog djela Apolonija Rodijskog za poznavanje povijesti istočne obale Jadranskoga mora.

S druge strane taj vladar, koji nije bio velik ratnik, znao je ne samo da sačuva veliku baštinu koju je naslijedio nego je i mnogo novih krajeva stekao, mada je neke i izgubio. Oslanjajući se na Egipat i Sinaj, on je imao i Palestinu i Siriju i Feniciju sve na sjever do Sidona, a na zapadu se njegova vlast protezala preko cijele Cirenaike. Na obali Male Azije imao je posjede u Ciliciji i Pamfiliji, u Kariji nekoliko gradova, u Joniji: Efez, Milet, otok Samos, Kolofon, njemu je pripadao Lesbos, Abydos na Helespontu, Lizimahеja u Traciji, otoci Thasos i Samothraki, neka mjesta na Hersonezu. Međutim je izgubio političku prevlast nad Cikladima.[94] Ta golema država, s glavnim gradom i osnovnom srži u Egiptu, bila je isuviše raštrkana, pojedini su krajevi bili isuviše slabo povezani sa centralom i sve se održavalo pomoću goleme mornarice, koja je u to vrijeme činila Egipat doista gospodarom mora. Držati trajno takvu raširenost posjeda bilo je za Ptolemejeviće vrlo teško. Tadanje zamršene prilike unutar helenističkog svijeta dopustile su da se još uvijek sve to zajedno držalo, ali su nove prilike učinile da je za vrijeme Ptolemeja V Epifana (204–182) država Ptolemejevića sve više i više svojih udaljenih posjeda gubila, što se nastavilo tako da je početkom II stoljeća Egipat imao izvan svojih starih granica još samo Cipar i Cirenaiku.

OSVAJANJA RIMA

Tada je već Rim, pored Kartage, ušao u svijet Mediterana sa svojom politikom i svojim računima prema Balkanu i istočnom Mediteranu. On je godine 229, pošto je porazio vojsku i mornaricu ilirske kraljice Teute, a 219. Demetrija Hvaranina, čvrsto stupio na Balkanski poluotok, gdje će poslije pobjede nad ilirskim kraljem Gencijem i makedonskim Perzejem pripojiti sebi Makedoniju i Grčku (146. pr. n. e.), zatim prijeći u Malu Aziju miješajući se pri tom vrlo intenzivno u prilike istočnog Mediterana, pa i Egipta. U to vrijeme Ptolemejevići dalje vladaju Egiptom, uz mnoge neprilike i pobune, uvijek u već naslijeđenim prilikama i socijalnim odnosima, dok im se Rim približava sve više i više, sve opasnije i opasnije. Izgledalo je da će Rim postati nasljednik cjelokupnog imperija Aleksandra Velikog.

[94] P. Jouguet, o. c., str. 289 i 290.

U prvoj polovini I stoljeća cijeli je Mediteran unutar rimskih interesa, pa i Egipat. Ptolemej XIII Aulet (81–51. pr. n. e.) spriječio je sa 6000 talenata, koje je poklonio Cezaru, da Egipat ne potpadne pod udar rimskog agrarnog zakona (g. 59), a rimski je senat priznao Ptolemeja Auleta za svoga prijatelja i saveznika, pa je god. 57. čak zaključio da Ptolemeja, koji je bio protjeran iz Aleksandrije, silom vrati na njegovo prijestolje. God. 51. pr. n. e. umro je Aulet, ostavivši dvoje djece, Kleopatru, koja je imala 17 godina, i Ptolemeja, koji je imao deset, i bio s njom oženjen. Njihovi su pristaše bili pocijepani, pa i oni. Uto su u ime mladog Ptolemeja XIV ubili Pompeja, kad se je poslije svog poraza kod Farsala (48. god.) namjeravao skloniti u Egipat. Tada je došao Cezar i pomirio brata Ptolemeja sa sestrom Kleopatrom. Kleopatra je vidjela u Cezaru ono što je on tada doista i bio: gospodara rimskog imperija i gospodara svijeta i vjerovala da će ona svojom mladošću i svojim čarima pridobiti Cezara za sebe i za svoj Egipat. Sasvim je drugačije gledao na to njezin brat Ptolemej XIV i s njime zajedno velik dio Aleksandrije. Odlučno su ustali protiv Rima i Cezara, koji je morao povesti tzv. aleksandrijski rat protiv Ptolemeja XIV (48–47 god.), koji je u toj borbi poginuo. S druge je strane Kleopatra, vođena bez sumnje i ljubavlju za svoj Egipat, činila sve da Egipat spasi. Kada ju je Cezar pozvao u Rim i tamo u hramu Venere Genitrix podigao njoj u čast spomenik, ona je doista mogla vjerovati da je svoj cilj postigla. Ali je tada došlo do Cezareva ubistva. Time su Kleopatrini računi sasvim propali.

BITKA KOD AKCIJA 31 GODINE PR. N. E.

Međutim su se u rimskom imperiju odigravali novi događaji, koje je smrt Cezarova usmjerila novim putevima, ali je postavljeni cilj trebao biti izvršen. Radilo se samo tko će to učiniti i kada. Antonije je nastupao na Istoku, a Kleopatra se brzo približila Antoniju, koji joj je s početka dobro odolijevao. Ali je onda na sastanku s njom u Antiohiji počeo napuštati čisto rimske interese i potpadati pod sve veći Kleopatrin utjecaj. Ona je htjela da Antonije, kao njezin muž i egipatski faraon, okupi pod Egiptom zemlje Orijenta, koje je on osvajao. I tako se desilo

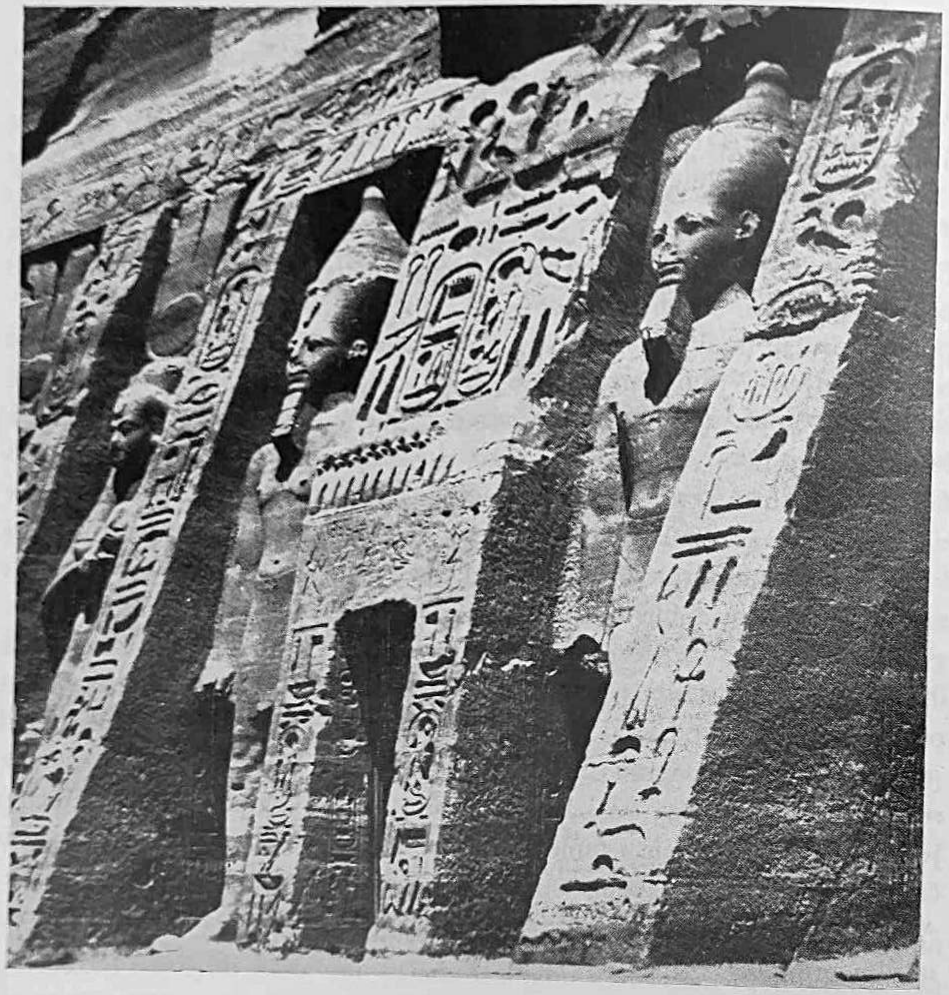

Pročelje hrama koji je Ramses II dao uklesati u klisuru i posvetio ga božici Hathor i svojoj ženi Nefertari

Abu Simbel

da je on, mjesto da slavi trijumf u Rimu, taj trijumf proslavio u Aleksandriji, zajedno sa Kleopatrom. Zbog svega toga došlo je do bitke kod Akcija (31. pr. n. e.), a poraz Antonija i Kleopatre u toj bici bio je i poraz Kleopatrine politike i svršetak egipatske samostalnosti pod Ptolemejevićima. Ono što je iza bitke kod Akcija slijedilo samo je posljedica tog poraza: samoubistvo Antonija i Kleopatre, ulazak Oktavijana Augusta u Egipat i pretvaranje Egipta u dio rimske države.

IZVORI I LITERATURA

Grci su, kako smo već vidjeli, dolazili u Egipat još u doba Ramesida, bilo kao trgovci, bilo kao plaćenici, a kasnije u sve jačoj mjeri, otkada im je Psametih u VII stoljeću dao široku slobodu u svojoj zemlji. Tada su Milesijci osnovali »Milesion teihos« na kanopskom rukavu Nila nedaleko grada Saisa sjedišta Psametiha. Malo zatim za vladanja Amasisa osnovan je grad Naukratis (odmah poslije god. 600. pr. n. e.), u kojem je mnogo grčkih trgovačkih gradova imalo svoje četvrti (Milet, Samos, Hios, Knidos, Rod, Mitilini, Egina i dr.).

Prvi Grk koji je pisao o Egiptu bio je Hekatej (Hekataios) iz Mileta. On je oko god. 520. pr. n. e. bio u Egiptu i u Thebama, i skupljao podatke o egipatskoj prošlosti. Te su mu podatke davali svećenici. Skupljeni je materijal upotrijebio u svojim »Genealogijama«, a također i u svojoj povijesti Libije koja je dio njegova djela »Periodos ges«.

Oko sedamdeset godina poslije Hekateja napisao je Herodot svoju »Povijest Egipta«. Cijela II knjiga Herodotove »Povijesti« posvećena je Egiptu. On je pošao u Egipat da i tamo ispita uzroke rata između Grka i barbara (Perzijanaca). Tu je on ostao nekoliko sedmica, negdje oko godine 450. pr. n. e. Herodot je koliko je mogao za to kratko vrijeme, obišao Egipat od sjevera na jug i obrnuto od juga na sjever. On je bio u Memfisu i Heliopolisu, i po Nilu doplovio do Panopolisa, Theba, i Elefantine, pošao u oazu Fajum, i drugdje. Herodot se u Egiptu u prvom redu interesirao za legende o postanku i životu i za kronologiju. Podatke su mu dali svećenici. Oni su mu kazali da je Menes bio prvi kralj Egipta, nabrojili su mu prema jednoj knjizi 340 imena drugih kraljeva i rekli da Egipat postoji već 11.340 godina. Prije ljudi vladara vladali su Egiptom bogovi. Osim onoga što su mu svećenici kazali navodi Herodot i ono što je mogao vidjeti sam svojim očima. To su njegovi opisi dnevnog života u Egiptu, njegovih spomenika, hramova itd., itd. Kako on egipatskog jezika nije poznavao, pomagao se prevodiocima, a mnogo toga su mu kazivali i Grci koji su u Egiptu već preko 150 godina bili naseljeni.

Herodot je bio u Egiptu oko god. 450, u doba perzijskog kralja Artakserksesa II, kada je Egipat bio perzijska satrapija, on nije dakle bio u slobodnom Egiptu, odnosno u Egiptu u kojemu su vladali domaći vladari. Kako jezika nije poznavao, on nije ni znao ni mogao čitati nijedno egipatsko pismo, pa ni hjeroglife, kojima su bile prekrivene stijene hramova i stupovi u njima. Herodot sam priznaje da piše ono što je doznao od drugih, ali ističe da od 7. stoljeća zna sve. A tako je i bilo, jer su od tada u Egiptu živjeli mnogobrojni grčki trgovci. Međutim ono što on piše za starije doba

vrijedi sve manje što je doba starije. Njega su privlačili stari spomenici i on je o njima ispitivao u prvom redu svećenike, a ti su mu pričali što su znali, a i dodali prema svojoj volji. Šta više, ti njegovi tumači nisu bili neki učenjaci, nego obični svećenici koji nisu ni sami znali mnogo ni o povijesti, pa čak ni o vjeri Egipta. Opis vjere kakvu nam je zabilježio Herodot bila je pučka vjera.

Uza sve to, strogim kritičkim izučavanjem Herodotove povijesti Egipta, na osnovi danas sigurnih podataka možemo naći u njegovu djelu mnogo dobrih zrnaca, ali se osloniti na njega ne možemo i ne smijemo.

Herodota su slijedili poneki grčki pisci poslije njega, od kojih spominjenmo Hekateja iz Abdere, koji je pisao oko god. 300. pr. n. e. Kod njih vrijede, ukoliko su sami bili u Egiptu, opisi njima suvremenog Egipta.

Diodor Sikulski je u svojoj »Historijskoj biblioteci«, u kojoj je opisivao svjetsku povijest od početka svijeta, napisao mnogo i o Egiptu. To je učinio zbog toga što je tradicija postavila u Egipat početak bogova, a i zbog toga što su Egipćani tvrdili da je u njihovoj zemlji kolijevka roda ljudskoga. Diodor je uzeo svoje podatke iz Herodota, a još više iz Hekateja iz Abdere. On je i sam bio u Egiptu između 60. i 57. godine pr. n. e. Ali dok je Herodot, kao realan promatrač opisivao Egipat, Diodor je promatrao mnogo toga u Egiptu sa svog filozofskog i vjerskog gledišta.

U III stoljeću pr. n. e. živio je u Aleksandriji geograf Eratosten iz Cirene. On je imao priliku da vidi jednu listu tebanskih kraljeva, koju su mu pokazali svećenici. On je onda tu listu preveo na grčki jezik. Lista nam je sačuvana u djelu Georgiosa Synkellosa, ali tako da je Synkellos dodao još 53 imena, koja je uzeo iz Apolodora, pa tako došao do imena od I–XX dinastije. Svako ime ima i jednu parafrazu svog značenja, koja je često uzeta iz stvarnosti.

Oko godine 27. pr. n. e. posjetio je Egipat geograf Strabo i dopro sve do prve katarakte. U XVII knjizi svoje »Geografije« govori Strabo o Egiptu i opisuje ga tačno, ali se ne zalijeće u povijest prije Ptolemejevića.

Oko godine 120. n. e. napisao je Plutarh svoj spis »O Izidi i Ozirisu«, obično citiran pod latinskim naslovom »De Iside et Osiride«. To je bez svake sumnje najbolje što nam je napisano u antičko doba o egipatskoj vjeri. Njegovo pisanje potvrđuju hijeroglifi, koji nam ukazuju da je Plutarh svoje izvore dobro proučio.

Međutim, može se kazati da sve ono što su Grci pisali o Egiptu ne razlikuje legendu od povijesti, i zbog toga oni nam služe kao izvor za poznavanje egipatske povijesti samo za doba kada su oni živjeli i bili u Egiptu.

Golemo razdoblje egipatske povijesti koje obuhvaća preko četiri hiljade godina, a po nekima i preko pet hiljada godina, opisano je bilo u cjelini još za vrijeme egipatske države samo od jednog povjesničara, i to pri kraju tog velikog vremenskog perioda, u doba prvih Ptolemejevića. Povjesničar koji je to djelo napisao bio je Maneto iz Sebennytosa, koji je živio na dvoru Ptolemeja Sotera i Ptolemeja II Filadelfa. Maneto je bio Egipćanin i, prema svjedočanstvu židovskog povjesničara Josipa Flavija, veliki svećenik, koji je dobro poznavao i egipatski i grčki jezik, a materijal za svoje djelo nalazio je on u egipatskim hramovima, na spomenicima pisanim egipatskim pismenima i egipatskim jezikom. Povijest Egipta napisao je Maneto poslije 271. g. pr. n. e. na grčkome jeziku, po narudžbi Ptolemeja Filadelfa i pod zajedničkim naslovom »Aigyptiaka hypomnemata.«

Maneto je svoje djelo bazirao i na originalnim zapisima, kako smo već spomenuli, ali i na tradiciji koju je on posvuda u Egiptu još uvijek nalazio. Pored povijesnih događaja iznio je Maneto i običaje i društveni život Egipćana u svoje doba. A kako je on bio vjeran egipatskoj tradiciji, to je on taj život u kojem je i sam živio mogao vjerno prikazati.

Manetovo djelo nije nam se sačuvalo u cjelini nego tek u nekoliko manjih odlomaka, zbijenih sadržaja i parafraza. Josip Flavije, koji je Maneta uvelike cijenio, sačuvao nam je u svom spisu protiv gramatičara Apiona iz Aleksandrije nekoliko ulomaka iz Manetova djela za koje bismo mogli reći da su gotovo prepisani. U to je vrijeme, a Josip Flavije se rodio g. 37. n. e., Manetovo djelo bilo prema tome još uvijek potpuno sačuvano. Gramatičar Apion bio je antisemita i u jednom je spisu tvrdio da su Židovi potomci »gubavaca i drugih nečistih« koje su Egipćani bili izagnali iz Egipta skupa sa njihovim Mojsijem. Flavije je odlučno ustao protiv Apionova pisanja i na osnovu Manetova djela dokazivao da su Židovi koji su došli u Egipat bili Hiksi koji su osvojili Egipat, dakle da su došli u Egipat kao osvajači, a ne kao robovi. Taj spis Josipa Flavija nosi uobičajeni naslov »Contra Apionem«. Pored izvatka o invaziji Hiksa u Egipat i njihovu protjerivanju od faraona XVIII dinastije, Josip Flavije ispisao je iz Manetova djela popis egipatskih kraljeva od Tutmosisa I do Ramsesa IV i pored njihovih imena ispisao i godine i mjesece njihova vladanja. Međutim izgleda da ovaj popis vladara nije Flavije prepisao iz Maneta nego iz jednih epitoma.[95]

Pored spomenutog Josipa Flavija služili su se Manetovim djelom vrlo mnogo i neki kršćanski apologete koji su pomoću Maneta htjeli dokazati kako je židovska vjera najstarija od svih. U tu svrhu oni su iz Maneta povadili imena raznih faraona i njihovih dinastija, pa i neke kratke zabilješke, i pomoću toga, i služeći se sinkronističkim načinom pisanja povijesti, dokazivali starost židovske vjere iz koje je onda proizašla i kršćanska. U svojoj »Hronologiji« iznio je Sextus Julius Africanus epitome iz Maneta. Ta je »Hronologija« napisana oko 220 g. n. e. Euzebije biskup Cezareje (265–340 n. e.) napisao je »Hroniku« koja dopire do 326 n. e., u kojoj je i on iznio epitome iz Manetova djela i to od XVI dinastije dalje. Mnogo stoljeća kasnije, između 806–810. godine, sastavio je Georgios Synkellos, sekretar carigradskog partijarha, svoju »Kroniku« u kojoj citira spomenute dvije epitome.

Na osnovi spomenutih autora zaključuje se da su se Manetova »Aigyptiaka« dijelila u tri dijela, da su kraljevi bili podijeljeni po dinastijama i to u 31 dinastiju, kojima je on dao epitete po gradovima iz kojih su potekli ili u kojima su pretežno stanovali (tinitska, memfiska, elefantinska, herakleopolska, tebanska i dr.). Za svakoga kralja naveo je Maneto godinu, mjesec i dane njegovog vladanja. To u epitomama nije onako tačno kako je bilo kod Maneta, jer su naročito kršćanski apologete, u svrhu da dovedu egipatske vladare u sklad sa biblijskom kronologijom, mnoge datume iskrivili. Manetove dinastije ne odgovaraju uvijek natpisima na kojima nisu označene kraljevske porodice kao takve, nego kao »kuća« odnosnoga grada. Međutim, nazive, koje je Maneto dao, prihvatila je i moderna historiografija, ali je pri tome učinila one ispravke koje su nam danas kad poznajemo i egipatska pisma i egipatski jezik, potrebne.

[95] E. Meyer, o. c. I. 2.

Osim Maneta bilo je helenističkih pisaca koji su pisali o Egiptu. Od svih njih ističe se Hekatej iz Abdere (300. pr. n. e.) koji je Diodoru bio glavni izvor za egipatsku, historiju. Međutim Hekatej nije bio nikakav originalan pisac, nego je prepričavao iz starijih pisaca sa tendencioznim idealiziranjem.

Baš zbog takva pisanja koje je bilo netočno i smetalo onima koji su bolje poznavali egipatsku historiju, napisao je Maneto svoja »Aigyptiaka«.

Maneto, koji je radio na osnovi dobrog poznavanja i izvora i tradicije i čiji su vrlo mnogi podaci ispravni, nije do nas dopro nego samo u nekim izvacima, i često iskrivljen.

I tako je svijet, pa i onaj koji se naukom bavio, kroz stoljeća vjerovao legendama i neistinama koje su se kroz literaturu provlačile, dok je istina stajala bjelodano napisana na piramidama i obeliscima, u grobnicama i na papirusima.

Kada su Ptolemejevići postali kraljevi Egipta, grčki je jezik zamjenjivao sve više stari egipatski, a staro pismo, novo, tzv. koptsko. Ali su svećenici još uvijek upotrebljavali hijeroglife, sve do onda kada je rimski car Teodozije, god. 391. n. e., zapovijedio da se svi poganski hramovi zatvore. Tada su prestale i posljednje egipatske svećeničke škole, u kojima se učilo hijeroglifsko pismo. Egipatski spomenici, hramovi, izvana i iznutra, piramide i obelisci, itd., postali su brzo nečitljivi i nerazumljivi.

Ni Grci ni Rimljani nisu nastojali da nauče hijeroglifsko pismo, nego su se zadovoljili da im svećenici Egipćani to čitaju, prevode i tumače. I tako je to pismo potpunoma zaboravljeno, sve do otkrića rozetskog kamena i Champolliona, koji je god. 1822. pročitao ime Ramsesa II. Od tog vremena nastaje novo doba u poznavanju egipatske povijesti.

Poznavanje hijeroglifa, a i drugih egipatskih pismena i egipatskog jezika, razvijalo se sve dalje i danas je sve to lako pristupačno i vrlo dobro poznato. Istovremeno s time pronađeni su i publicirani od mnogobrojnih egiptologa u raznim publikacijama, zbirkama i časopisima mnogobrojni dokumenti, koji nam danas omogućuju upoznati i tok egipatske povijesti i društveni, vjerski i kulturni život starih Egipćana.

U gotovo trideset raznih časopisa u različitim zemljama koji obrađuju mnoga pitanja iz egipatske povijesti i publiciraju od vremena do vremena razne natpise i zapise, nalaze se na stotine znanstvenih rasprava koje sve više i više osvjetljuju pravu i stvarnu egipatsku povijest. Nabrojiti sve nije potrebno, a oni koji ih trebaju, naći će ih lako u svakoj većoj egipatskoj historijskoj sintetičkoj publikaciji. Mi ćemo navesti samo neke; koji su izlazili redovito ili uz manje prekide:

Aegyptus, Milano, od 1920. dalje,
Ancient Egypt, London, od 1914. dalje,
Annales du Service des Antiquités de l'Égypte, Kairo, od 1900. i dalje.
Bulletin de l'Institut égyptien, Kairo, 1886–1919. i zatim,
Bulletin de l'Institut d'Égypte od 1920. dalje,
Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale, Kairo, od 1901. dalje,
Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, New-York, od 1906. dalje,
Journal of Egyptian Archaeology, London, od 1914. dalje,
Mitteilungen der deutschen Orient- Gesellschaft, od 1896, dalje,
Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, od 1896. dalje,
Orientalische Literaturzeitung, od 1898. dalje,

Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes, Paris, 1870–1923.

Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, Leipzig, od 1863. dalje. osim 1915. i 1919.

I toliko drugih.

Pored toga su radovi iz ove oblasti izlazili u publikacijama raznih akademija znanosti i umjetnosti i u raznim drugim zbirnim publikacijama, posvećenim proučavanju egipatske kulturne i historijske baštine. Od ovih spominjemo publikacije isprava koje je uredio Georg Steindorf zajedno sa Kurtom Setheom i Heinrichom Schäferom, a izlazile su u Leipzigu od 1904. povremeno.

Druga je jedna zbirka, koju treba spomenuti, *»Egyptian Exploration Fund-Archaeological Survey«*, koja izlazi od god. 1893. povremeno u Londonu i izašlo je nekoliko desetaka djela, zatim *Excavation Memoirs«* u kojoj su zbirci izašli mnogi deseci djela, isto tako u Londonu, počevši od godine 1885, povremeno, a obrađuju ne samo pojedina nalazišta nego i pojedine nalaze. U zbirci *»Egyptian Research account and British scool of Archaelogy in Egypt«* izdaje u Londonu mnogo desetaka raznih djela o pojedinim nalazištima, lokalitetima i spomenicima, počevši od prethistorijskih do helenističkih vremena.

Od publikacija koje su izašle u Egiptu treba istaknuti one koje izdaje egipatski muzej u Kairu kao »Generalni katalog muzeja u Kairu«.

U Sjedinjenim Državama Amerike važna su izdanja ovih institucija: »Metropolitan Museum of Art, New York–Agyptian Expedition«, zatim »Oriental Institute of Chicago«.

Francuzi su vrlo mnogo radili na iskapanjima i istraživanjima staroga Egipta. Od godine 1893–1918. izlazila je »Bibliothèque Égyptologique« pod direkcijom G. Masperoa, u Parizu, a od god. 1873–80. »Études Égyptologique« od kojih je izašlo 16 svezaka. Mnogobrojne su publikacije koje je izdao Institut Français d'Archaeology orientale du Caire počev od godine 1884, zatim »Rapports préliminaires« o iskapanjima istog instituta, koji izlaze od god. 1924.

Razni muzeji egipatskih starina: u Berlinu, Chicagu, Kairu, Kopenhagenu, Firenzi, Parizu, Londonu, Torinu, New-Yorku, Bostonu, Bruxellesu, Bologni, Lenjingradu itd. izdali su kataloge svojih egipatskih zbirki, zatim obradu pojedinih starina: natpisa, zapisa, slika kipova itd., itd.

U mnogobrojnim djelima raznih izdanja obrađena je egipatska kultura, natpisi, umjetnost, literatura, kronologija, pravo, gramatika i fonetika, vjera, zanati, privreda, društvene prilike, itd.

Još su u starom vijeku povjesničari, a i drugi, sumnjali u vjerodostojnost Herodotovih navoda o starom Egiptu. Mi smo već pokazali u čemu je jedino Herodotova »Povijest Egipta« vrijedna, a u čemu nije. Slično je i sa drugim povjesničarima, koji su nam ostavili svoja djela, u kojima se govori o egipatskoj povijesti. Maneto je došao do nas u vrlo malo izvadaka i to često iskrivljenih. Međutim danas postoje velike mogućnosti za što tačnije poznavanje egipatsko povijesti zahvaljujući mnogobrojnim spomenicima koji su u ovih prošlih 150 godina otkriveni i natpisima na njima odnosno natpisima na raznim stijenama, pilonima, stupovima, pločama, kipovima, sarkofazima, pokućstvu, itd., itd. Pored toga našlo se u grobnicama i u sarkofazima, pa

i na povojima mumija, bezbroj zapisa, spisa na drvu, papirusu, glinenim pločicama, fragmentima posuđa, itd. Mnogi su od tih spomenika objelodanjeni. Najvažnije su ove publikacije:

Brugsch H., Recueil de Monuments égyptiens, 6 svezaka, Leipzig 1862–85.

Brugsch H., Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum, 6 svezaka, Leipzig 1883–91.

Champollion F., Monuments de l'Égypte et de la Nubie d'après le dessins exécutés sur les lieux, 4 sveska, Paris 1835–45.

Champollion F., Notices descriptiones, 2 sveska, Paris 1846–89.

Discription de l'Egypte (2. izdanje), 11 svezaka tabla i 26 svezaka teksta, Paris 1821. i dalje.

Dümichen J., Historische Inschriften altägyptischer Denkmäler in den Jahren 1863–1865 an Ort und Stelle gesammelt und mit erläuterndem Text herausgegeben, 2 sveska. Leipzig 1867.

Ebers G., Papyros Ebers, 2 sveska, Leipzig 1875.

Gardiner A., Egyptian hieratic texts, Leipzig 1911. i dalje.

Hartmann F., L'Agriculture dans l'ancienne Egypte, Paris 1923.

Hieratische Papyrus aus dem kg. Museen zu Berlin, 5 svezaka, 1896. i dalje.

Lepsius R., Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien, 12 svezaka, Berlin 1849–59.

Mariette A., Les papyrus égyptiens du Musée de Boulaq, Paris 1872–77.

Maspero G., Les Inscriptions des Pyramides de Saqqarah, Paris 1894.

Meyer E., Die Aegyptische Chronologie, Berlin, 1904.

Morgan J. De, i Legrain G., Catalogue des Monuments et Inscriptions de l'Égypte antique, Beč 1894.

Piehl K., Inscriptions hiéroglyphiques recueillies en Europe et en Égypte, publiées, traduites et commentées, 3 serije po 2 sveska, Stockholm –Leipzig 1886–95.

Rougé E. De, Inscriptions hiéroglyphiques copiées en Égypte pendant la Mission scientifique de ... u zbirci Études egyptologiques, sv. 9–12, Paris 1873–80.

Rosellini I., Monumenti storici dell'Egitto e della Nubia, 3 sveska tabla i 10 svezaka teksta, Firenze 1832–40.

Select Papyri in the hieratic Character from the Collection of the British museum, London 1844–1860.

Service des Antiquitès de l'Egypte, Kairo 1896. i dalje.

Sethe K., Die altägyptischen Pyramidentexte nach den Papierabdrücken und Photographien der Berliner Museums, 2 sveska teksta i 2 sveska nota, Leipzig 1908–1922.

Sethe K., Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten, 3 sveska svaki po 4 sveščića, Glückstadt, 1935–37.

Pored ovih publikacija egipatskih natpisa nalaze se i mnogi drugi publicirani natpisi i zapisi u mnogobrojnim radovima raznih učenjaka koji su radili i iskapali u Egiptu, kao i onih koji su publicirali iz muzejskih zbirki. Upozorovamo napose na publikaciju: Porter et Moss, Topographical Bibliography of Ancient Egyptian hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings, 5 svezaka, Oxford 1927, 1929, 1931, 1934, 1937.

Od natpisa publiciranih od strane velikih muzeja spominjemo: Aegyptische Inshriften aus den Königlichen Museen zu Berlin, I, Leipzig 1901, 1913, Inschriften von der altesten Zeit bis zum Ende der Hyksoszeit, Leipzig 1913, Ägyptische Inschriften aus den Staatlichen Museen zu Berlin. II., Inschriften des neuen Reiches, Leipzig 1924.

Naročito je procvala egipatska historiografija od onda kada su egipatski natpisi i zapisi postali pristupačni i mogli se čitati, a također i od vremena kada su pronađena mnogobrojna ostraka i papiri kasnijih dinastija. Da ne zalazim u golemo mnoštvo raznih povijesnih knjiga o Egiptu, navest ću samo neke koje smatram za ponajbolje, a izašle su poslije 1900. godine i kojima sam se pri sastavljanju ove knjige često poslužio. Evo ih:

Aldred C., The Egyptians, London 1961.

Blackman A. M., Das Hundert-torige Theben- Hinter den Pylonen der Pharaonen. njemački prijevod, Leipzig 1926.

Breasted J. H., Ancient Records of Egypt, 5 svezaka, Chicago 1906.–07.

Breasted J. H., Histoire de l'Égypte T. I i II, Bruxelles 1926, (prijevod iz engleskog).

Breasted J. H., History of Egypt from the earliest times to the persian conquest, 2. izdanje, London 1925.

Cambridge Ancient History, second edition, vol. I (reprinted) Cambridge 1928 i vol. II (reprinted with Corrections), Cambridge 1926. Godine 1954. izašlo je i novo izdanje koje, na žalost, nisam mogao dobiti jer je bilo rasprodano.

Carter H. i Mace A. C., Tut-Ench-Amun, sv. I, izdanje, Leipzig 1927, II, sv. izdanje Leipzig 1931, III sv. Leipzig 1934.

Cohen R., La Grece et l'hellenisation du Monde Antique, Clio 2, Paris 1934.

Daumas F., La civilisation de l'Ègypte pharaonique, les grandes civilisation, Paris 1965.

Delayen G., Cléopâtre, Paris 1932.

Desproches–Noblecourt C., Life und Death of a pharaon Tutankhamen, New York 1963.

Drioton E. i Vandier J., Les peuples de l'Orient Méditerranéen, II. Égypte, u zbirci »Clio«, Paris 1938.

Droysen J. G., Das Weltreich Alexanders des Grossen, Berlin–Leipzig–Wien, 1934.

Droysen J. G., Geschichte des Hellenismus.

Ehrenberg V., Alexander und Aegypten, Alter Orient 7. Beiheft 1926.

Ehrich R. W., Chronologies in Old World Archaeology, Chicago-London 1965.

Erman A., Die Welt am Nil, Bilder aus dem alten Aegypten, Leipzig 1936.

Erman A., Ägyptische Grammatik, 2 izd., Leipzig 1933.

Erman A. i Ranke H., Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum, Tübingen 1923.

Evers H. G., Staat aus dem Stein, Denkmäler, Geschichte und Bedeutung der ägyptischen Plastik während des mittleren Reichs, München 1929.

Fechheimer H., Kleinerplastik der Ägypter, Berlin 1922.

Fechheimer H., Die Plastik der Ägypter, Berlin 1923.

Glanville S. R. K., The Legacy of Egypt, Oxford 1943.

Hayes C. W., The Scepter of Egypt. A Background for the Study of Egyptian Antiquities in The Metropolitan Museum of Art. Part I: From the Earliest Times to the End of the Middle Kingdom. Ponovo štampano by Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts 1959.

Hayes C. W., The Scepter of Egypt. Part II: The Hyksos Period and the New Kingdom (1675–1080 B. C.), preštampano sa izmjenama, Cambridge, Massachusetss 1960.

Hopfner, Plutarh über Isis und Osiris, Prag 1940.

Jequier G., Histoire de la civilisation égyptienne, 2 izdanje, Paris 1923.

Jouguet P., L'impérialisme macédonien et l'hellénisation de l'Orient, L'Humanitè XV, Paris 1920.

Kantor H. J., The Relative Chronology of Egypt and Its Correlations before the late Bronze Age, u R. W. Ehrich: Chronologies in Old World Archaeology, Chicago & London 1965.

Lange K. i Hirmer M., L'Egypte (sculpture, architecture, peinture), (prijevod iz njemačkog), Paris 1956.

Meyer E., Geschichte des Altertums, I. Bd., 2, vierte Auflage, Stuttgart und Berlin 1921, II, 1, 1928; II, 2, 1931; III, 1937; IV, 1, 1939.

Moret A., Au temps des Pharaons, 5 izdanje, Paris 1925.

Moret A., Des Clans aux empires, u L'Evolution de l'Humanitè, vol. VI, Paris 1923.

Moret A., Histoire de l'Orient, T. I i II, u Histoire Generale, Histoire Ancienne, premiere partie, Paris 1936.

Moret A., L'Égypte pharaonique, u Hanotaux, Histoire de la Nation égyptienne t., II, Paris 1932.

Moret A., Le Nil et la civilisation égyptienne, u L'Evolution de l'Humanitè, vol. VII, Paris 1926.

Moret, A., Mysteres egyptiens, Paris 1927.

Moret A., Rois et dieux d'Egypte, 5 izdanje, Paris 1925.

Naville E., L'écriture egyptienne, Paris 1926.

Nawrath A., Egypt, Kümerly & Frey, Berne 1962.

Novak G., U zemlji faraona, Zagreb 1945.

Novak G., Povijest Egipta, Hrvatska enciklopedija, sv. V.

Petrie Flinders W. M., A history of Egypt, 3. sv., prvo izdanje London 1894, deseto London 1920 i 1923.

Schachermeyr F., Alexander der Grosse, Graz–Salzburg–Wien 1949.

Schäfer H., Amarna in Religion und Kunst, Berlin 1931.

Sethe K., Urgeschichte und älteste Religion der Ägypter, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XVIII, Leipzig 1930.

Stevenson Smith W., Ancient Egypt as represented in the Museum of fine Arts, Boston, 4 izdanje, Boston 1960.

Weigall A. E. P., A short History of ancient Egypt, London 1934.

Wiedemann A., Das alte Aegypten, Heidelberg 1920.

Wilson John A., The Culture of Ancient Egypt, Chicago 1956.

Woldering I. Ägypten, die Kunst der Pharaonen (Holle Verlag) Baden–Baden, 1962.

Woldering I., The Art of Egypt, the time of the Paraons, Crown Publishers, Inc., New York, 1963.

Pored spomenutih poslužio sam se i slijedećim djelima:

Borchardt L., Die Annalen und die Festlegung des alten Reiches der ägyptischen Geschichte, Berlin 1917.

Borchardt L., Die Mittel zur zeitlichen Festlegung von Punkten der ägyptischen Geschichte, Berlin 1935.

Capart J., L'Art égyptienne, 2 sveska, Bruxelles 1909–1911.

Curto F., L'Egitto antico nelle collezioni dell'Italia settentrionale, Bologna 1961.

Dabrowski L., A famous Temple re-examined Queen Hatshepsut's Temple at Deir el Bahari, and a hitherto unknown Temple. The illustrated London News, IX, 19. 1964, str. 413.

Drioton E., Lauer J. Ph., Sakkarah, Les monuments de Zoser, Le Caire 1951.

Dunham D., The Egyptian Departement and its excavations, Boston 1958.

Erman A., Die Religion der Ägypter, Berlin 1934.

Jequier G., Histoire de la civilisation egyptienne, Paris 1930.

Kees H., Aegypten. München 1933.

Maspero G., L'Egypte, u zbirci Ars una, Paris 1912.

Maspero G., L'archeologie egyptienne, Paris 1887.

Meyer E., Die ältere Chronologie Babyloniens, Assyriens und Ägyptens, Stuttgart i Berlin 1925.

Minissi F., Le Musée des bateaux de Chéops près la grande pyramide de Gizah, ed. République Arabe Unie, Ministère de l'orientation nationale Diréction générale des antiquités, s. a.

Naville E., La Religion des anciens Egyptiens, Paris 1906.

Petrie Flinders W. M., Egyptian decorative Art, London 1895.

Petrie Flinders W. M., Religion and Conoscience in ancient Egypt, London 1898.

Petrie Flinders W. M., The Arts and Crafts of Ancient Egypt, London 1923.

Petrie Flinders W. M. Wisdom of the Egyptians, London 1940.

Petrie Flinders W. M., Social Life in Ancient Egypt, London 1924.

Sachs C., Die Tonkust der alten Agypter, u Archiv für Musikwissenschaft II, 1920.

Sachs, C., Die Musikinstrumente des alten Ägyptens, Berlin 1921.

Scharff A., Grundzüge der Aegyptischen Vorgeschichte, Leipzig 1927.

Schäfer H., Von ägyptischer Kunst, 2 sv., Leipzig 1920.

Spiegelberg W., Geschichte der ägyptischen Kunst, Leipzig 1903.

Steindorf G., The Religion of the ancient Egyptians, New–York 1905..

Wiedemann A., Die Religion der alten Aegypter, Münster 1890.

EGIPATSKI VLADARI

Tinisko doba (oko 3315—2895 pr. n. e.)

I DINASTIJA

Spomenici	*Kraljevske liste*	*Maneto*
Aha	Menes	Menes
Chent	Atoti I	Atotis
Zet	Atoti II	Atoti II
Ten, Usaphais	Atoti III	Saphais
Anz–jeb, Miebis	Usaphais	Miebis
Semer–chet, Semempses (?)	Miebis	Semempses
Qa, Sen	Semempses (?)	Ubientis
	Qebhu	
	Beunuter	

II DINASTIJA

Hotepsechemui	Benuteren	Binotris
Nebre	Uznas	Klas
Nuteren	Senti	Setenes
Sehemjeb	Neferkere I	Haires
Perijebsen	Neferkesokar	Neferheres
Senti	Huzefa	Sesohris
Kasekem	Zazai	Heneres
Hasekemui	Nebka	Neherofes
Bazau	Boetos	
Kekau	Kehois	

Stara Država (oko 2895—2360 pr. n. e.)

III DINASTIJA (oko 2895—2840)

Spomenici	*Kraljevske liste*	*Maneto*
Neterhet	Djoser	Tosortos
Chaba	Djoser II	Tureis
Sanacht	Neferkere	Mesohris
Huni	Huni	Tosertasis
		Ahes
		Sefuris
		Kerferes

IV DINASTIJA (oko 2840—2680)

Spomenici i liste	*Maneto*
Snofru	Soris
Khufu (Keops)	Sufis
Kafre (Kefren)	Sufis
Menkerre (Mikerinos)	Menheres
Šepseskaf	Ratoises
	Biheris
	Seberheres
	Tamftis

V DINASTIJA (oko 2680—2540)

Spomenici i liste	*Maneto*
Userkaf	Userheres
Sahure	Sefres
Neferkere Kakai	Neferheres
Neferfre, Šepseskere	Sioires
Kanefere	Heres
Neweserre Ini	Ratures
Menkaure	Menheres
Dedkare Isesi	Tanheres
Unas	Onnos

VI DINASTIJA (oko 2.540—?)

Teti	Nitokris	Metusufis
Userkere	Neferka mlađi	Fiops
Merire Pepi I	Nefres	Mentesufis
Merenre I	Jeb	Nitokris
Neferkere III, Pepi II	Otoes	
Merenre II, Zefamsaf	Fios	

VII DINASTIJA

70 memfita koji zajedno vladaju 70 dana.

VIII DINASTIJA (?—2360)

27 memfita koji zajedno vladaju 146 godina, kako nam je to zabilježio Africanus. Drugi pisci imaju drukčije.

IX i X DINASTIJA (oko 2360—2180)

Nije moguće utvrditi bilo kakav siguran redoslijed vladara koji su slijedili u vrijeme između oko 2360 i 2180. godine. Prema Manetu vladale su u to doba dvije dinastije, IX i X, od kojih je IX imala 19 kraljeva a X isto toliko. Obje dinastije bile su iz Herakleopolisa. Iz natpisa dadu se sa sigurnošću utvrditi nomarhi Siuta Ahtoi I i Ahtoi II. Možda je Ahtoi identičan sa Manetovim kraljem Aktoes (Kheti). Isto tako se dade utvrditi i kralj Merikare koji bi pripadao X dinastiji.

Srednja Država (oko 2160 (?)—1580)

XI DINASTIJA (oko 2160—2000)

Antef I	Mentuhotep II
Antef II	Mentuhotep III
Antef III	Mentuhotep IV (oko 2060 do 2015)
Antef IV (oko 2130 pr. n. e.)	Mentuhotep V (oko 2015—2010)
Mentuhotep I	Mentuhotep VI (oko 2010—2000)

XII DINASTIJA (oko 2000—1785)

Amenemhet I(2000—1970)	Sesostris III (1887—1850)
Sesostris I (1970—1936)	Amenemhet III (1849—1801)
Amenemhet II (1938—1904)	Amenemhet IV (1800—1792)
Sesostris II (1906—1888)	Kraljica Sebeknofrure (1791—1788)

XIII i XIV DINASTIJA (od oko 1785—1680)

XV i XVI DINASTIJA (HIKSI) (od oko 1680—1580)

Kian	Apopi II
Apopi I	Apopi III

XVII DINASTIJA (?—1580)

Sekenenre I	Kamose
Sekenenre III	

Nova Država (1580—1100)

XVIII DINASTIJA (1580—1310)

Ahmosis (oko 1580—1558)

Amenofis I, Tutmosis I, Tutmosis II (oko 1557—1505)

Hatšepsut, Tutmosis III (oko 1504—1450)

Amenofis II, Tutmosis IV (oko 1450—1405)

Amenofis III (oko 1405—1370)
Amenofis IV Aknaton (oko 1370–1352)

Sakere, Tutankamon, Eje (oko 1352—1310)

XIX DINASTIJA (1310—1200)

Haremhab
Ramses I (oko 1309)
Seti I (oko 1308—1298)
Ramses II (oko 1298–1232)
Merneptah, Amenmeses, Merneptah II, Seti II, Ramses Siptah, Arsu (oko 1232—1200)

XX DINASTIJA (1200—1085)

Setnaht (oko 1200—1198)
Ramses III (oko 1198—1168)
Ramses IV—XI (oko 1168—1085)

Doba dekadanse (1085—332)

XXI DINASTIJA (TANISKA) (1085–950)

Smendes
Amenemopti
Siamon
Herihor (oko 1085—1054)
Psusennes II (oko 984—950)
Psusennes I, Pinozem I (oko 1054—1009)

XXII DINASTIJA (BUBASTISKA) (950—730)

Šešonk I (oko 950–929)
Osorkon I (oko 929–893)
Takelot I (oko 893—870)
Osorkon II (oko 870—847)
Šešonk II (847)
Takelot II (847–823)
Šešonk III (823—772)
Pimai (772—767)
Šešonk IV (V?) (oko 767—730)

XXIII DINASTIJA (TANISKA) (817–730)

Petubastis (oko 817?—763)
Osorkon III
Osorkon IV? (do oko 730)

XXIV DINASTIJA (SAISKA) (730—715)

Tefnaht (oko 730—720)
Bokoris (oko 720—715)

XXV DINASTIJA[1] (751–656)

Pianki (oko 751—716)
Šabaka (oko 716—701)
Šabataka (oko 701—690)
Taharka (oko 690—664)
Tanutamon (oko 664—656)

XXVI DINASTIJA (663—525)

Psametih I (663–609)
Nekao (609—594)
Psametih II (594—588)
Aprijes (588—568)
Amasis (568—525)
Psametih III (525)

Prva perzijska vladavina

XXVII DINASTIJA (525—404)

Kambiz (525—522)
Darije I (522—485)
Kserkses (485—464)
Artakserkses I (464–424)
Darije II (424—404)

XXVIII DINASTIJA (404—398)

Amirtes (404—398)

[1] Ovu dinastiju i slijedeće donosim prema Drioton-Vandier, Les Peuples de l'Orient Méditerranéen, II – l'Égypte, Paris 1938, str. 601 i dalje.

XXIX DINASTIJA (398—378)

Neferit I (398—392)
Ahoris (392—380)
Psamutis (380–379)
Neferit II (379—378)

XXX DINASTIJA (378—341)

Nektanebo I (378—360)
Takos, (Teos) (361–359)
Nektanebo II (359—341)

Druga perzijska vladavina

Artakserkses III Ohos (341—338)
Arses (338—335)
Darije III Kodoman (335–330)

XXXI DINASTIJA KRALJEVI MAKEDONCI

Aleksandar Veliki (331—323)
Ptolemej I Soter (322–285)
Ptolemej II Filadelf (285–247)
Ptolemej III Euerget (247–222)
Ptolemej IV Filopator (222–204)
Ptolemej V Epifan (204–182)
Ptolemej VI–XII (181–81)
Ptolemej XIII Aulet (81–51)
Ptolemej XIV i Kleopatra (51–47)
Ptolemej XV i Kleopatra (47–30)

KAZALO IMENA I MJESTA*

A

Abassieh, selo i arheološki lokalitet u blizini Kaira, pokraj kojega su pronađeni paleolitski nalazi – 11.

Abd-el-Atif, arapski pisac iz kraja XII stoljeća – 72.

Abu Roaš, selo i arheološki lokalitet na lijevoj obali Nila, zapadno od Kaira – 46.

Abu Simbel, arheološki lokalitet na lijevoj obali Nila s dva hrama Ramsesa II otkrivena 1812. godine – 184, 216.

Abusir, selo i arheološki lokalitet južno od Kaira na zapadnoj obali Nila. Poznato je po mnogobrojnim spomenicima iz najstarije egipatske povijesti – 48, 68.

Abydos, antički grad na azijskom dijelu Dardanela (Helesponta), mjesto prijelaza perzijske vojske kralja Kserksesa kad je 480 godine pr. n. e. napao Grčku – 232.

Abydos, stari grad u Egiptu, na lijevoj obali Nila, jedan od najstarijih gradova, utemeljen u predtinsko doba. Spominje se u najstarijim natpisima, hramovi od I do XXV dinastije. Abydos je bio sveti Ozirisov grad. Po legendi tu je i grob Ozirisa. Na staroegipatskom zvao se Abôdu; danas ruševine u blizini sela El-Arâb-el-Madhun u Gornjem Egiptu – 11, 14, 39, 41, 56, 90, 105, 114, 165, 184, 216, 221, 226.

Afrika, 7, 9, 11, 12, 165, 218, 230.

Afrodita, grčka božica ljubavi i ljepote koju su Grci identificirali s egipatskom božicom Hathor – 225.

Ahemenes, perzijski vladar, brat Kserksesa I – 220.

Ahemenidi (grčki = Ahaimenidai), prva dinastija u staroj perzijskoj državi. Nazvana je tako po osnivaču Ahemenu. Ta dinastija vladala je do 330. godine, a najpoznatiji vladari bili su Kir II, Kambiz II, Darije I, Kserkses I i Artakserkses III – 220.

Ahmes, majka egipatske kraljice Hatšepsut i žena Tutmosisa I – 138, 166.

Ahmosis, vladar XVIII egipatske dinastije, vladao od 1580. do 1588. godine pr. n. e. – 133, 135, 161, 198.

Ahnas, vidi Herakleopolis.

Ahoris, vladar XXIX egipatske dinastije, vladao od 392. do 380. godine pr. n. e. – 221.

Akcij (latinski Actium, grčki Aktion), rt i stari grad u sjeverozapadnoj Akarnaniji (Grčka), na južnoj strani ulaza u Ambrakijski zaljev. U blizini Akcija odigrale su se dvije pomorske bitke: prva 433. godine pr. n. e.

* Izradio Božidar Čečuk, asistent Studijskog kabineta za prethistorijsku arheologiju JAZU.

kao uvod u peleponeski rat i druga 2. IX 31. godine pr. n. e., kad je mornarica Oktavijana porazila mornaricu Marka Antonija i Kleopatre – 233, 234.

Akhetaton (Ikhutaton, Aht-aten, Horizont Atona), prijestolnica Aknatona (Amenofisa IV) egipatskog vladara iz kraja XVIII dinastije, danas ruševine u blizini Tell el Amarne na desnoj obali Nila – 147, 150, 171.

Akhtoes (Kheti), nomarh iz srednjeg Egipta i vjerojatni osnivač IX dinastije – 90.

Aknaton ili Amenofis IV (Amenhotep), egipatski vladar XVIII dinastije i osnivač nove monoteističke religije, vladao od 1370. do 1352. pr. n. e. Svoje ime Amenofis IV promijenio je u Aknaton (Eknaton), sin Amenofisa III i Teje. Preselio je prijestolnicu iz Theba i sagradio novu (v. Akhetaton) – 44, 76, 146–148, 150, 151, 154, 160, 161, 170–172, 174, 184, 187, 188 190, 211.

Aleksandar Veliki, makedonski kralj, vladao od 356. do 323 pr. n. e. – 223–226, 229–232.

Aleksandrija, grad u Donjem Egiptu na zapadnom dijelu Delte, utemeljena od Aleksandra Velikog (po njemu je dobila i ime Alexandreia). Za vladanja Ptolemejevića postala je glavni grad Egipta, trgovački centar, središte helenističke nauke i kulture. U njoj je bila najveća biblioteka starog vijeka, osnovana, po jednima od Ptolemeja Filadelfa ili, po drugima, od Ptolemeja Sotera. Sadržavala je preko 500.000 svitaka. Aleksandrija je bila spojena kamenim nasipom s otokom Pharosom. Na Pharosu je Sostrat iz Knida 280. godine pr. n. e. sagradio najstariji poznati svjetionik, jedan od sedam čudesa starog vijeka. U vrijeme Rimljana Aleksandrija je bila svjetska luka s oko pola milijuna stanovnika – 216, 224, 228, 231, 233, 234.

Alep (Aleppo, staroegipatski Khalepu, arapski Haleb), grad u sjevernoj Siriji – 141.

Allâki, vadi, pustinjski plato s mnogobrojnim rudnicima zlata, južno od Assuana – 104.

Amarna (Tell el Amarna), mjesto u Gornjem Egiptu, na desnoj obali Nila. Tu u blizini bila je prijestolnica Amenofisa IV – Akhetaton – 66, 144, 147, 172, 174, 185, 196.

Amasis, egipatski vladar iz XXVI didastije, vladao od 568. do 525. godine pr. n. e. – 203–205, 210, 211, 214, 216.

Amenardis, kćerka Kašte, napatskog kneza – 193.

Amenardis, božanska obožavateljica Amona u Thebama – 211.

Amenardis II, adoptirana kćerka Šapenupet II, »žene boga« u Thebama – 200.

Amenemhet I (Ameni), egipatski vezir, grof kozje župe, vladar i osnivač XII dinastije, vladao od oko 2000–1970. godine pr. n. e. – 93, 100–102, 108–110, 114, 122, 123.

Amenemhet III, egipatski vladar iz XII dinastije, vladao od oko 1849. do 1801. godine pr. n. e. – 105, 114, 115, 118, 120.

Amenemhet IV, egipatski vladar iz kraja XII dinastije, vladao od oko 1800. do 1792. godine pr. n. e. – 115, 130.

Ameni, vidi Amenemhet I, egipatski vladar.

Amenofis I, egipatski vladar XVIII dinastije, vladao od oko 1557. do 1530. godine pr. n. e. – 26, 136, 172.

Amenofis II, vladar XVIII egipatske dinastije, vladao od oko 1450. do 1425. pr. n. e. – 142.

Amenofis III, vladar XVIII egipatske dinastije, vladao od oko 1405. do 1370. pr. n. e. – 136, 142, 144, 146, 154, 158, 160–162, 166, 169, 170, 176.

Amenofis IV, vidi Aknaton, vladar.

Amenomope, pisar – 190.

Amon, bog Theba. U vrijeme Stare Države Amon je samo lokalni bog i neznatno božanstvo. Međutim kad su Thebe postale prijestolnicom (od XI do XXI dinastije), postao je Amon dinastički bog, zaštitnik noma. Tada su heliopolski svećenici poistovetili tebanskog Amona sa Râom, pa je on kao Amon-Râ postao glavni bog Egipta. Amon je bio prikazivan u čovječjem liku sa cilindričnom kapom koja je gore bila ravna i imala je dva duga ravna vertikalna pera. Amonova sveta životinja bila je ovan – 50, 54, 57, 59, 114, 138, 140, 146–148, 150, 154, 156, 160, 164–172, 176, 178, 184, 191–194, 197, 200, 211, 223–225.

Amon-Râ, vidi Amon, bog.

Amonova oaza, vidi Siwa, oaza.

Amorićani (Amuru), semitski narod koji je početkom 3. tisućljeća najprije nastavao područje današnje Sirije i Palestine a zatim u 2. tisućljeću bio potisnut u sjeverni Libanon i u Celesiriju – 155, 156.

Amreh el, arheološki lokalitet u Gornjem Egiptu po kojem je čitava jedna prethistorijska kultura (amratijanska) dobila ime – 14, 15.

Amu, vladar Hiksa – 132.

Anali Tutmosisa III – 190.

Ankaf, egipatski vezir, član porodice faraona Keopsa – 76.

Anhes-en-amon, žena egipatskog vladara Tutankamona – 151.

Anta-her, vladar Hiksa – 132.

Antalkida, Antalkidin mir između Perzije, te Atene i Sparte, zaključen 387/6. godine pr. n. e., dobio je ime po Spartancu Antalkidi, koji je bio pregovarač u ratu između Perzije s jedne strane, te Atene i Sparte, s druge strane – 221.

Antef, nomarh iz Theba, osnivač i prvi vladar XI dinastije, vladao od oko 2160. do 2150. godine pr. n. e. – 90, 100, 123, 124.

Antefi, nomarhi iz Theba, osnivači Srednje Države – 90, 100, 123, 124.

Antigon, vojskovođa Aleksandra Velikog – 224.

Antiohija (grčki Antioheia, Antiohija Sirska), grad na Orontu, glavni grad seleukidske države. Seleuk I Nikator sagradio je Antiohiju 301. godine pr. n. e. u plodnoj dolini rijeke Oronta. U vrijeme vladanja Rimljana imala je oko 500.000 stanovnika. Danas je na njenim ruševinama izrastao grad Antakie, zapadno od Alepa (Sirija) – 233.

Antipater, makedonski vojskovođa (400–319. pr. n. e.), namjesnik u Makedoniji – 224.

Antonije, vidi Marko Antonije, rimski vojskovođa.

Anzti, ime jednog egipatskog vladara iz predtiniskog vremena – 20.

Apahnan, vladar Hiksa – 132.

Apis (staroegipatski Hapi, grčki Epaf), sveti bik u Memfisu koji je simbolizirao plodnost i zemljoradnju. Mnogobrojne Apisove mumije pronađene su u Memfisu – 205, 210, 223.

Apofi (Apopi), vladar XV dinastije u vrijeme vladanja Hiksa – 130–132.

Apolon, grčki bog sunca, zaštitnik glazbe i pjesništva, također bog lovaca, pastira i putnika – 225.

Apolonije Rodijski (Apollonios), aleksandrijski pjesnik i gramatičar, napisao ep »Argonautika« u 4 pjevanja, živio oko 295–186. pr. n. e. – 229, 231.

Aprijes, egipatski vladar iz XXVI dinastije, sin Psametiha II, vladao od 588. do 569. godine pr. n. e. 202–204, 216.

Arabija, poluotok jugozapadne Azije – 162, 217.

Arados (Aradus, Arwad), lučki grad na feničkoj obali, južno od današnje Latakije u Siriji, današnji Ruad – 203.

Aramejci, stari semitski narod iz sjeverne Mezopotamije, u Bibliji se taj kraj zove Aram Naharain. Aramejci su u to područje došli kao nomadi iz sjeverne Arabije. U trećem tisućljeću vode ratove sa Asircima (Naram-Sin asirski kralj svladao je kralja Arama Haršamadha). Kad je palo hetitsko kraljevstvo, Aramejci su se raširili prema zapadu, u Siriju sve do Palestine, gdje su osnovali više svojih kraljevstava, najjače je bilo u Damasku. Ratuju sa Židovima. Godine 732. pr. n. e. Asirci osvajaju Damask i pokoravaju Aramejce. Od 2. stoljeća prije naše ere nazivaju ih Sircima – 155.

Arapska pustinja u istočnom dijelu Egipta, od doline Nila do Crvenog mora – 7.

Arapske gore, prema Herodotu, predio odakle se vadio kamen za gradnju Keopsove piramide, su se nalazile u Arapskoj pustinji, gdje su bili mnogobrojni kamenolomi – 85.

Argonauti, moreplovci koji su brodom Argo i pod vodstvom Jazona, po zapovijedi kralja Peleja, otplovili da iz Kolhide donesu zlatno ovnujsko runo – 231.

Ariandes, perzijski satrap u Egiptu – 219.

Arijci (Arijevci), skupni naziv za pripadnike indoevropskih, indoiranskih naroda – 131, 132, 170.

Aristotel, grč. Aristoteles, grčki filozof, živio od 384. do 322. godine pr. n. e. – 229.

Arsinoe, egipatska kraljica, žena Ptolemeja II Filadelfa i kći tračkog kralja Lisimaha – 231.

Arsinoe, helenistički naziv za grčki grad Krokodilopolis, vidi Krokodilopolis, grad.

Artakserkses I Dugoruki, perzijski kralj, vladao od 464. do 425. godine pr. n. e., nasljednik Kserksesa – 220.

Artakserkses II Pamtilac, perzijski kralj, sin Darija II, vladao od 404. do 359. godine pr. n. e. – 221.

Artakserkses III Ohos, perzijski kralj, vladao od 358. do 338. godine pr. n. e. – 221, 222.

Artatama, mitanski kralj – 142.

Asarhadon, asirski kralj, vladao od 680. do 669. god. pr. n. e. – 195, 196.

Asirci, narod koji je nastavao kraj oko srednjeg Tigrisa u Mezopotamiji – 22, 161, 195–200, 203, 218.

Asirija, zemlja. U početku je Asirija zauzimala područje od doline gornjeg Tigrisa do Armenskog gorja, kao i u dolinama Gornjeg i Donjeg Zaba. Međutim na vrhuncu svoje moći Asirija se proširila i obuhvaćala je velik dio Mezopotamije između gornjih tokova Eufrata i Tigrisa – 194, 196, 200.

Asklepije (Asklepios), starogrčki bog liječništva, sin Apolonov – 226.

Aspalatos, grčka kolonija koju su osnovali stanovnici Isse (Visa) u blizini današnjeg Splita – 230.

Asur (Ašur), grad u Asiriji, na desnoj obali Tigrisa, danas ruševine kod Shargata – 141, 142.

Assuan, grad na desnoj obali Nila, u starini Syene, nasuprot Elefantine i ispod prvog katarakta. Bio je važan grad u 1. tisućljeću pr. n. e. i dugo vremena trgovački centar – 7, 8, 9, 163, 185.

Astarta, feničko-sirijska božica vegetacije i ljubavi. Biblijska božica Astaroth i asirska Isthar odgovaraju Astarti. Kananejci i Babilonci poštovali su je kao boginju rata i mira – 212.

Asurbanipal (Ašurbanapli), asirski kralj, vladao od 668. do 626. godine pr. n. e. – 196, 198–200.

Asurubalit II, asirski kralj, vladao od 611. do 601. godine pr. n. e. – 201.

Aždod, jedan od pet filistejskih saveznih gradova, sada Esdud na palestinskoj obali – 199.

Atbara, rijeka, u starom vijeku Astaboras. Atbara izvire u blizini jezera Tana u sjeveroistočnoj Africi i utječe u Nil kod Atbare. – 8.

Atena, u grčkoj mitologiji božica mudrosti, umjetnosti i rata, kćerka Zeusova, zaštitnica grada Atene – 225.

Atena, jedan od najvažnijih i najznačajnijih gradova stare Grčke – 228, 229.

Atenjani – 220.

Aton, bog sunčanog koluta. Amenofis IV (Aknaton) osnivač nove monoteističke vjere zabranio je poštivanje svih starih bogova. Dao je da se zatvore stari hramovi, potjerao je svećenike, imanja im zaplijenio i naredio da se ima štovati samo jedan bog – Sunce koje je prikazano u sunčanoj ploči – Aton – 146–148, 150, 169–171, 184, 190.

Atribis, kneževina u delti Nila. – 198.

Atum, najstarije i najveće božanstvo Heliopolisa, posvećena mu je jegulja i faraonski miš. Atum je, možda, najstarije stvaralačko božanstvo – 50, 53, 57, 59, 101, 114, 148, 165.

Atum-Rá, sjedinjeno božanstvo. Râ je udružen sa stvaraocem svijeta Atumom, koje je bilo najstarije i najznačajnije božanstvo Heliopolisa. Tako je Râ prisvojio sva Atumova djela, stvaranje svijeta. To udruživanje Atuma i Râ dogodilo se sredinom II dinastije – 59.

August, vidi Oktavijan August, rimski car.

Auput, veliki svećenik u Thebama – 192.

Avaris, grad koji su Hiksi sagradili u istočnoj Delti. Bio je glavni grad kraljevine Hiksa. Prema nekim istraživačima Avaris je identificiran kao Tanis, dok je prema drugim to Peluzij – 130, 131.

Azija, ime dolazi od semitske riječi Acu, što na asirskom jeziku znači istok. Stari vijek znao je samo za Prednju Aziju, dok se poznavanje Azije proširilo do Inda i Turkestanske nizine tek nakon osvajanja Aleksandra Velikog – 47, 48, 105, 130, 144, 151, 154, 158, 163, 165, 172, 195, 202, 204, 206, 212, 214, 221, 223.

Azijaniti, stariji stanovnici Male Azije – 132.

Azijati, Azijci, općenito ime za stanovnike Prednje Azije koji su nastavali područje Male Azije, Sirije, Iraka, Izraela, Arabije, Irana, Afganistana, Transkavkazja i Pakistana – 94, 95, 100, 102, 140, 167.

B

Baal (asirsko-babilonski Bel – gospodar), bog sunca i plodnosti. Baal je bio glavno božanstvo Feničana, Aramejaca i Filistejaca. Njemu su se prinosile ljudske žrtve. Velik hram posvećen Baalu pronađen je u Baal-

beku, ruševine tog grada otkrivene su sjeverozapadno od Damaska u Siriji – 212.

Babilon, grad na donjem toku rijeke Eufrata, danas ruševine južno od Bagdada. Babilon je bio kulturno i političko središte jugoistočne Mezopotamije, sagradio ga je osnivač akadske dinastije Sargon, koji je vladao od 2584. do 2530. godine pr. n. e. – 131, 142, 144, 199, 201, 202, 222.

Babilonci, kulturni narod u Prednjoj Aziji, stanovnici Babilonije – 42, 131, 161, 200, 202, 203, 218.

babilonija, zemlja i država u starom vijeku nazvana tim imenom kasnije prema glavnom gradu Babilonu. U doba nastanka klinova pisma poznata kao Sumer i Akad. Babilonija se prostirala od Perzijskog zaljeva do današnjeg Bagdada. Babilonija se zvala i Kaldeja – 142, 144, 199, 201, 202.

Badari, el, mjestance u Gornjem Egiptu na desnoj obali Nila, u blizini kojeg su otkrivene prethistorijske nekropole koje pripadaju bronČanom razdoblju tzv. »badarijanska kultura« – 13, 14.

Badarijanci, nosioci »badarijanske kulture« – 15.

Bahariya, oaza u Libijskoj pustinji – 7.

Bahr Jusuf ili Josipov kanal, prirodni rukav Nila koji kod Illahûna kroz uski otvor libijske gorske kose teče u Fajumsku ulekninu i sa četiri kraka napaja zemlju – 40.

Balkanski poluotok, Balkan – 228, 232.

Baraice J. – 178.

Barka, područje sjeveroafričke visoravni na Sredozemnom moru s glavnim gradom Barkom, (arapski El Merg), utemeljenim 550. godine pr. n. e. i opljačkanim od Perzijanaca 512. godine. U vrijeme vladanja Ptolemejevića Barka je nazadovala – 229.

Bastet, božica grada Bubastisa. Bastet je bila božica veselja, njena sveta životinja je bila mačka – 54, 106.

Bedja, plemenska skupina koja je nastavala kraj između Nila i Crvenog mora – 162.

Beduini, zbirni naziv za arapska nomadska plemena – 47, 48, 105, 162.

Beni Hassan, selo i arheološki lokalitet na desnoj obali Nila u Gornjem Egiptu – 116.

Bentesina, amoritski kralj – 155.

Bernini Gian Lorenzo, talijanski graditelj, 7. XII 1598 – 28. XI 1680 – 65.

Biblija – 228.

Biblos (egipatski Keben, biblijski Gebal), fenički grad na obali Sredozemnog mora, danas Djebail, sjeverno od Bejruta – 97, 98, 105, 192, 203, 220.

Bijeli Nil (Bahr el Abiad), rijeka. Nastavak Kagere, Viktorijina Nila, Albertova Nila, Bahr el Jebela i iza ušća pritoka Bahr el Ghazal zove se Bijeli Nil – 8.

Bnon, vladar Hiksa – 132.

Bogazköy, selo u Maloj Aziji, nekad središte i glavni grad hetitskog kraljevstva – Hattuša – 155.

Bokoris, egipatski vladar XXIV saiske dinastije, vladao od 720. do 715. godine pr. n. e. – 194, 197, 209.

Boussard, artiljerijski kapetan koji je pronašao čuveni rozetski kamen – 30.

Bouvier-Lapierre P. – 11.

Bramante (Donato d'Angelo da Urbano), talijanski graditelj, 1444–1514 – 65.

Britanski muzej, British Museum – 93, 120.

Bubastis, stari grad u Donjem Egiptu, u delti Nila, glavno kultno mjesto božice Bastet, koja se obično prikazivala sa lavljom ili mačjom glavom. Bubastis je bio sjedište XXII »bubastiske« dinastije, uništen od Perzijanaca 350. godine pr. n. e. Ruševine Bubastisa nalaze se u blizini modernog grada Zagaziga, nazvane Tell Basta, iskapane su 1886–1887. – 93, 191, 192, 207, 216, 217, 221.

Busiris, stari grad u delti Nila, sjedište Ozirisova kulta koji se tu slavio kao bog prirode, Busiris znači »kuća Ozirisova«. Još ranije se nazivao Dedu, danas se zove Abusir – 50, 56.

Buto (Tep), staroegipatski grad u delti Nila, glavni grad Donjeg Egipta, zaštitnica grada bila je boginja Buto (Uto), njene svete životinje bile su zmija i faraonov miš, prikazivala se i s lavljom glavom. Ruševine Butoa u blizini današnjeg Tell el Faraina – 34, 60, 108.

C

Carnarvon, lord, Herbert George Edward Stanhope Molyneux, engleski egiptolog, iskapao blizu Theba; otkrio grobove XII i XVIII dinastije, sudjelovao pri otkrivanju grobnice Tutankamona, živio od 1866. do 1923. godine – 180.

Carnarvonova tablica – 190.

Carter Howard, engleski arheolog (1873–1939), sudjelovao od 1907. do 1923. na iskopavanjima tebanske nekropole otkrio više kraljevskih grobnica među kojima i onu egipatskog faraona Tutankamona koja je najsačuvanija – 180.

Cezar Gaj Julije, rimski državnik i vojskovođa živio od 100. do 44. godine pr. n. e. – 233.

Chafre, vidi Kefren, vladar.

Champollion Jean Francois, francuski učenjak, utemeljitelj egiptologije, 1822. godine dešifrirao hijeroglife, živio od 1790. do 1832. godine – 30, 32.

Cikladi, skupina otoka u južnom dijelu Egejskoga mora – 232.

Cilicija, antičko ime za jugoistočno područje primorskog kraja Male Azije s glavnim gradom Tarsosom – 232.

Cipar, otok u istočnom dijelu Sredozemnog mora – 42, 136, 141, 204, 229, 230, 232.

Cirenaičani, građani antičkog grada Cirene u Libiji – 203.

Cirenaika, povijesno područje u sjevernoj Africi, današnja istočna Libija. Grci su to područje napučili u VII stoljeću pr. n. e. – 162, 205, 229, 230, 232.

Cirene (Kyrene), u starini glavni grad Cirenaike. Cirenu su osnovali 631. godine pr. n. e. Dorani na jednoj visoravni u plodnom kraju sjeverne Afrike na libijskoj obali, danas se zove Ain Shahat, 15 km od mora – 203.

Crnci, zbirni naziv za tamnopute narode Afrike – 167, 172, 191.

Crveno more, more između Afrike i Arabijskog poluotoka. U starom vijeku zvalo se »Sinus Arabicus« ili »Mare Erythraeum« – 42, 105, 123, 138, 142, 217–220, 229.

D

Dabrovski Leszek, poljski arhitekt, upravitelj poljskog centra za mediteransku arheologiju Varšavskog sveučilišta u Kairu – 178.

Dafnae (biblijski Thachpanhes), stari grad u sjeveroistočnom dijelu Donjeg Egipta – 214.

Dahšur, selo na lijevoj obali Nila s mnogobrojnim spomenicima iz egipatske povijesti – 46, 70, 114.
Dakhla, oaza u Libijskoj pustinji – 7.
Darije I. perzijski vladar, vladao od 522. do 485. godine pr. n. e. – 217, 219, 220.
Darije II. perzijski vladar, vladao od 424 do 404. godine pr. n. e. – 220.
Darije III Kodoman, perzijski vladar, vladao od 336. do 330. godine pr. n. e. – 223.
Dedkarê Isesi, egipatski vladar iz vremena Stare Države – 47.
Dedu, vidi Busiris, grad.
Deir el Bahri, arheološki lokalitet na lijevoj obali Nila, u blizini Theba, nasuprot Karnaku, s mnogobrojnim grobnicama koje je otvorio francuski arheolog Gaston Maspero i hramom kraljice Hatšepsut, koji je ukrašen reljefima ekspedicije u zemlju Punt, rođenju Hatšepsut i dr. – 100, 114, 138, 166, 172, 174, 176.
Deir el Medinah, arheološki lokalitet između Theba i Doline kraljeva, naselje radnika koji su gradili grobnice u Dolini kraljeva – 185.
Deir Tasa, arheološki lokalitet u Gornjem Egiptu, po kojem je tasijanska neolitska kultura dobila ime – 13.
Delfi, stari grad u srednjoj Grčkoj, svetište i proročište – 23.
Delos (Dhilos), dva otočića u sjevernim Cikladima – 230.
Delta, područje na ušću između dva kraka rijeke Nila, 100 km dugo i 600 km široko – 7–9, 11, 20, 40, 56, 57, 92, 95, 100, 102, 128, 130, 131, 160, 191–198, 200, 209, 216, 220, 221, 224.
Demetrije Hvaranin, vojskovođa i vladar, vladao od 260. do 230. pr. n. e. – 232.
Dendera, selo u Gornjem Egiptu, na lijevoj strani Nila. Dendera se u starini zvala Tentyra gdje se poštovao kult božice Hathor – 50, 114, 165.
Dešaše, arheološki lokalitet u Gornjem Egiptu – 48.
Dimos, grčka kolonija koja se vjerojatno nalazila na mjestu današnjeg grada Hvara na istoimenom otoku, osnovana tokom IV stoljeća pr. n. e. – 230.
Diodor Sicilski, Sicilijanac, (Diodoros ho Sikeliotos), grčki povjesničar iz I stoljeća pr. n. e., napisao Biblioteke historike (Historijska biblioteka) u 40 knjiga – 60, 192, 194, 207, 209.
Dioniz, (grčki Dionysos), antički bog uživanja, plodnosti, opojnosti i vina. Svetkovine boga Dioniza »Dionizije« slavile su se četiri puta godišnje – 226.
Diospolis, vidi Thebe, grad.
Djoser (Djeser, Zoser, Horus Neterhet), egipatski vladar iz III dinastije – 37, 45, 68–70, 76.
Dodun, bog zemlje, božanstvo i zaštitnik Nubije – 136.
Dolina kraljeva, arapski Bîbân el Mulûk, dolina na lijevoj obali Nila kod starih Theba, nedaleko današnjeg Luksora, s grobnicama (koje su izdubine u stijeni) egipatskih vladara XVIII–XX dinastije Tutmosisa I, III, Amenofisa II, Tutankamona, Harenhaba, Setija I, Ramsesa I i drugih – 11, 151, 176, 178–180, 184.
Donji Egipat ili Sjever, područje južno od Kaira do Sredozemnog mora – 7–9, 14, 16, 20, 34, 35, 37, 39–41, 46, 61, 80, 82, 100, 164, 167, 191, 193, 194, 196, 197.
Dorani, starogrčko pleme koje se naselilo na Peleponezu oko XII st. pr. n. e. – 203.
Duauf, pisar – 129.
Dušrata, mitanski kralj, vladao u razdoblju od 1380. do 1355. godine pr. n. e. – 146, 162.

E

Ebers, medicinski papirus nazvan po egiptologu Ebersu – 25.
Edfu (arapski Id fu, staroegipatski Tbôt, koptski Atbô) grad u Gornjem Egiptu, na lijevoj obali Nila. Glavno božanstvo grada bio je bog Horus kojeg su Grci identificirali sa svojim bogom Apolom, pa odatle i grčko ime ovom gradu Apolinopolis – 34, 50, 59, 200, 221, 225.
Edomićani (Idumeji), narod koji je nastavao Idumeju, zemlju u Palestini, južno od Mrtvog mora – 218.
Efez, Ephesus, Efesos, grčki grad na zapadnoj obali Male Azije, u blizini modernog sela Aya Soluk – 232.
Egejsko more – 104, 136, 142, 156, 223.
Egipat (grčki Aigiptos, staroegipatski Kemet, semitski Misr, biblijski Misir) – 7, 9, 11, 12, 14, 17, 18, 20, 26, 28, 30, 32, 33, 35, 37–42, 44, 45, 47, 49, 50, 54, 56, 58, 60–62, 65, 69, 72, 76, 80, 83–87, 90–97, 99–102, 104–106, 112, 116–119, 122, 126, 129–133, 135, 138, 140, 142, 144, 146, 148, 150, 151, 154, 155, 158, 160–167, 170, 171, 176, 178, 184, 188, 190–214, 217–225, 228–234.
Egipćanin, Egipćani, Egipćanke – 7, 16–18, 20, 25, 28, 30, 32, 34, 36, 39, 42, 44, 46–48, 50, 52, 53, 56, 57, 60–66, 68, 69, 78, 80, 82, 85–87, 96, 100, 104–106, 108, 112, 116, 122, 123, 127, 131, 135, 136, 138, 140, 148, 150, 156, 170–172, 188, 198, 201–203, 205, 207–210, 214, 216, 219–221, 223–226, 228, 229, 231.
Eje (Ai), egipatski vladar XVIII dinastije – 151, 170.
Elam (sumerski Nim, semitski Elamtu, staroperzijski Huvadša), staro kraljevstvo u dolini Tigrisa, predgorja i gorja Zagros. Glavni grad Elama zvao se najprije Awan, a onda Susa – 44, 162.
Elamci, stanovnici Elama, države u Prednjoj Aziji. Elamci su sebe nazivali Hatamti – 199.
Elefantina, nilski otok, »vrata juga«, ispod prvog katarakta kod Assuana u Gornjem Egiptu – 25, 100, 200, 210, 216.
Eleuter (Eleuteros, Eleutheros), rijeka u sjevernoj Siriji, danas Nahr el Kebir – 141, 158.
Eliakim, vidi Joakim, judejski kralj.
Elizabeta I, engleska kraljica, 1533–1603. – 138.
Epetion, grčka kolonija na mjestu današnjeg Stobreća, jugoistočno od Splita, osnovana od stanovnika Isse (Visa) u III stoljeću pr. n. e. – 230.
Eratosten, grčki geograf, astronom i matematičar iz Cirene, živio u razdoblju od 276. do 194. godine pr. n. e. – 231.
Erman Georg Adolf, njemački egiptolog, profesor i direktor muzeja u Berlinu (1854–1937) – 92, 93.
Ermitaž, muzej u Lenjingradu – 91.
Etiopija (grčki Aithiopia, hebrejski Kuš) povijesno ime zemlje južno od prvog katarakta. Antička Etiopija odgovara današnjem južnom Sudanu i ne poklapa se s današnjom Etiopijom. U grčko-rimsko vrijeme Etiopija je bilo ime za sve afričke zemlje južno od Egipta i za zemlje istočno od Crvenog mora – 9, 22, 222.
Etiopljani – 22, 197.
Etiopsko gorje – 8.
Eufrat, rijeka u Prednjoj Aziji, izvire u Armenskom visočju – 44, 130, 136, 141, 142, 158, 201, 202.
Eumen, vojskovođa Aleksandra Velikog – 224.
Evropa – 11, 12, 104.

Ezekija (hebrejski Chiskijja), judejski kralj, vladao od oko 755. do 698. godine pr. n. e. – 194.

F

Fajum, Fajumska uleknina, Fajumsko jezero, velika prirodna depresija, južno od Kaira i jedva nekoliko kilometara od Libijske pustinje. U neolitu (mlađe kameno doba) razina Fajumskog jezera bila je znatno viša nego danas. Na ulazu u Fajum Amenemhet III i Sesostris III dali su podići svoje piramide – 7, 11–14, 16, 40, 48, 66, 105, 114–116, 118, 119, 165, 220.

Fanes, zapovjednik grčkih plaćenika u egipatskoj vojsci za vladanja faraona Amasisa – 204.

Farafra, oaza u Libijskoj pustinji – 7.

Farnabas, perzijski satrap u Egiptu – 221.

Farsal (Pharsalus), grad u sjeveroistočnoj Grčkoj (Tesalija), nedaleko toga mjesta Cezar je 48. godine pr. n. e. pobijedio Pompeja – 223.

Fenicija, u starom vijeku uski primorski pojas istočnog dijela Sredozemnog mora, odgovara uglavnom današnjem Libanonu. U toj primorskoj oblasti razvilo se nekoliko gradova: Tir, Biblos, Sidon i drugi. Stanovnici su bili semitskog podrijetla, sebe su nazivali Sidoncima. U početku, prije 1200. godine pr. n. e. grad Sidon imao je prevlast, dok je Tir to zadobio nakon te godine – 42, 104, 202, 217, 221, 232.

Feničani, antički narod, stanovnici Fenicije – 217, 218.

File (staroegipatski Pi-lak, koptski Pilakh, arapski Bilâk, grčki Philae), otok na Nilu, kod Assuana, na kojem su mnogi hramovi i spomenici. File su uglavnom pod vodom izuzev vrijeme od srpnja do listopada kada se pušta voda iz Asuanske brane – 221.

Filistejci, narod koji je vjerojatno oko 1200. godine pr. n. e. došao s otoka Krete i naselio Palestinu uz more. Filistejci su osnovali pet većih gradova: Gazu, Askalon, Ašdod, Ekron i Gath. Kako su bili susjedi Izraelcima, protiv njih su vodili česte ratove dok ih Saul i David nisu pobijedili – 160.

Frigija, povijesna pokrajina u središnjoj Maloj Aziji koju su oko god. 1200. naselili indoevropski Frigijci. Glavni grad Gordij osnovao je kralj Gordije. Na teritoriju rijeke Sangarija i Halisa postojala je Velika Frigija, a na Helespontu Mala Frigija – 199, 224.

Futeji, zapravo Puteji, stanovnici zemlje Pût, možda egipatski Punt – 197.

G

Gafsa (rimska Capsa), arheološki lokalitet u Tunisu po kojem je jedna cijela paleolitska kultura dobila ime »kapsijenska« – 12.

Galad (Galaad, biblijski Gilead), pokrajina (grad) u Palestini, istočno od rijeke Jordan – 201.

Galileja, povijesna pokrajina između Galilejskog jezera, Jordana i doline Esdraelon u sjevernoj Palestini – 192.

Gardiner, sir Alan Henderson, engleski egiptolog – 92, 93.

Gaza (Gasa, arapski Ghazze), grad na jugu Palestine, danas egipatski grad na egipatsko-izraelskoj granici. U starom vijeku važan trgovački grad na putu iz Egipta u Palestinu. Gaza je bila jedan od pet filistejskih, najjužnijih, saveznih gradova na fenicijskoj obali, također i garnizon faraona 18. dinastije – 223.

Geb, egipatski bog zemlje, u mitološkim pričama Geb slovi kao prvi kralj Egipta – 52, 58–61, 63, 126.

Geb-Nut, sjedinjeno božanstvo Geba, boga zemlje, i Nut, božice neba – 58.

Gencije, posljednji ilirski kralj – 232.

Gerzeh el, arheološki lokalitet po kojem je jedna prethistorijska, eneolitska kultura u Egiptu dobila ime »gerzeanska«. Poznati su lokaliteti Gerzeh, Harageh, Abusir el Melek i dr. – 14.

Gibraltar, Heraklovi stupovi, tjesnac između južne Španjolske i sjeverne Afrike. U mitološkim pričama Heraklo, grčki junak, svojom izvanrednom snagom raskinuo je stijene što su spajale Evropu i Afriku i tako spojio Sredozemno more sa Atlantskim oceanom. Jedan od Heraklovih stupova nalazio se na grebenu koji se zvao Calpe, i to na području Evrope, a drugi na sjeverozapadnom vrhu Malog Atlasa u Africi – 218.

Gig (Giges), lidijski kralj, vladao od oko 680. do 652. godine pr. n. e. – 199.

Gizeh, selo na zapadnoj obali Nila, zapadno od Kaira, poznato po piramidama Keopsa, Kefrena i Mikerinosa, kao i po sfingama i nekropoli koje se nalaze u njegovoj blizini – 46, 70, 76.

Golenischeff W., ruski egiptolog – 91, 93.

Gorko jezero (Amer jezero, Amari lacus, biblijski Marah), jezero u Donjem Egiptu, u starini prvobitno korito Crvenog mora, danas kroz Gorko jezero prolazi Sueski kanal – 217.

Gornji Egipat (Jug), područje južno od današnjeg Kaira do prvog nilskog katarakta – 7–9, 14, 20, 34, 35, 37, 39, 41, 46, 54, 57, 61, 80, 82, 90, 92, 100, 102, 122, 131, 164, 167, 191, 193, 199, 200, 216.

Grci – 8, 20, 25, 28, 65 78, 118, 119, 188, 197, 203, 205, 208, 214, 216, 217, 221, 223, 225, 226, 228, 231.

Grčka – 36, 188, 216, 230, 232.

H

Habiri (Šasu, Šôs), nomadska plemena koja su nastavala pustinjski kraj između El Kantare i Gaze – 154.

Halikarnas (Halikarnassos), antički grad u Kariji, na mjestu današnjeg Bodruma u sjeverozapadnoj Maloj Aziji – 204.

Hamiti, termin ili narod hamitski označava etničku i jezičnu porodicu naroda u sjevernoj i istočnoj Africi. Tu se ubrajaju Berberi, Tuarezi, Beje, Galli i Somalijci. Oni na sjeveru su sjeverni Hamiti, a ostali istočni Hamiti – 172.

Hammâmat, vadi (egipatski Rehenu – Tal), depresija koja prolazi Arapskom pustinjom u visini Koptosa, Gornji Egipat, bila je najkraći put od doline Nila do Crvenog mora. U depresiji se nalaze mnogobrojni kamenolomi – 11, 105.

Hâpi, ime Nila i nilskog božanstva – 124.

Hapuseneb, prvi prorok boga Amona i egipatski vezir – 169.

Harakte, jedna naročita forma boga Horusa, Horus horizonta, bog grada Heliopolisa, sveta životinja soko – 57, 169.

Haremhab, egipatski vojskovođa, koji je poslije smrti kralja Eje postao i vladarom XIX dinastije, vojskovođa i vladar od 1325. do 1310. godine pr. n. e. – 151, 154, 172, 178, 180, 184.

Harkamis, vidi Karkemiš, grad.
Harpokrat, još jedno ime boga Horusa, ovdje kao »Horus dijete«. Kult Harpokrata bio je raširen među narodom u grčko-rimskom razdoblju egipatske povijesti. Njegova sveta životinja bila je soko, prikazivan je kao čovjek s glavom sokola – 226.
Hatšepsut, egipatska kraljica XVIII dinastije, vladala od 1504. do 1450. godine pr. n. e. – 136, 138, 140, 160, 161, 166, 169, 172, 174, 176, 178.
Hathor, egipatska božica neba, kći boga Râ, štovana je i kao božica ljubavi, veselja, ljepote i kao čuvarica pokojnika. Hathor je bila osobito štovana u Denderi, staroj Tentyri. Njena sveta životinja bila je krava. Grci su je uspoređivali s Afroditom – 50, 52, 54, 114, 165, 184, 225.
Haunebu (Haunebt), prastaro je ime kojim su Egipćani identificirali narod otoka Krete i uopće »Narod s mora« – 42, 105.
Hawara, selo u Donjem Egiptu, jugoistočno od Birket Karuma, u blizini kojeg se nalaze piramide koje su vjerojatno sagrađene od Amenemheta III iz XII dinastije kao i ostaci »labirinta« – 114.
Hefest, u grčkoj mitologiji bog vatre. Grci su ga poistovećivali s egipatskim bogom Ptahom – 198.
Hekatej iz Abdere, grčki povjesničar i filozof iz kraja IV stoljeća pr. n. e. Napisao djelo »Povijest Egipta« – 207.
Heleni, grčki naziv za Grke – 229.
Helespont, antičko ime za Dardanele – 232.
Heliopolis (egipatski On), grad u Donjem Egiptu, sjeveroistočno od današnjeg Kaira, jedno vrijeme prijestolnica egipatske države. Glavni bog Heliopolisa bio je bog sunca Râ, kojeg su Grci identificirali s Heliosom pa odatle i naziv – Heliopolis – 37, 46, 50, 56, 58, 59, 61, 93, 114, 165, 167, 168, 193, 194.
Hellenion, hram u Naukratisu, grčkom gradu u delti Nila – 216.
Hemamijeh, arheološki lokalitet u Gornjem Egiptu, u blizini Badarija. - 14.
Henensu, vidi Herakleopolis, grad.
Hepra, jedan od naziva boga sunca, sunca koji se bez prestanka rađa u jedan novi život. Hepra je bio prvobitni bog Heliopolisa, a prikazivao se u obliku štipavca – 52, 169.
Herakleia (Herakleja), grčka kolonija podignuta tokom IV stoljeća pr. n. e. na jadranskoj obali, vjerojatno između Kaštelanskog i Šibenskog zaljeva – 230.
Heraklo, najveći grčki mitološki junak, sin Zeusa i Alkmene – 225.
Herakleopolićani, Herakleopolitanci, stanovnici Herakleopolisa – 90, 100, 113, 121.
Herakleopolis, grad na desnoj obali Josipova kanala (Bahr Jusuf) u Gornjem Egiptu, južno od Fajuma. U starini se grad zvao Hat-nen-nesut (Henensu, Nennešut), koptski Hnês iz kojega je nastao arapski Ahnas i Henassîja, danas ruševine u blizini sela Ahnas el Medina. U vrijeme IX i X dinastije Herakleopolis je bio prijestolnica egipatskih vladara. U gradu je bio najviše štovan bog ovan Heršef kojega su Grci identificirali s Heraklom, pa je tako nastalo grčko ime Herakleopolis »Heraklov grad«. Herakleopolis se još nazivao i Herakleopolis magna – 90, 92, 99, 113, 114, 200, 225.
Herihor, veliki Amonov svećenik – 160, 172, 191.
Heriuša, stanovnici Sahare – 48, 102.
Hermes, u grčkoj mitologiji bog govorništva, glazbe, zatim bog pastira stada, putnika, trgovine itd. – 225.

Hermontis, stari egipatski grad južno od današnjeg Luksora. Egipatski naziv bio je Per – Mont (kuća boga rata Monta) iz kojega je nastao grčki naziv Hermonthis – 100, 146, 170.
Hermopolis (egipatski Hmunu, koptski Šmun), grad u srednjem Egiptu, danas selo el – Ašmûnen, između Nila i Josipova kanala. Glavno božanstvo Hermopolisa bio je bog mudrosti i pisma Thoth, »pisar bogova« kojeg su Grci identificirali s Hermesom i zato Hermopolis – 165, 193, 225.
Hermotibijaši, vojnici, pripadnici jedne egipatske vojničke kaste, vjerojatno pješadijske trupe – 206.
Herodot, grčki povjesničar koji je živio od oko 484. do 425. godine pr. n. e., rođen u Halikarnasu, gradu na jugozapadu Male Azije. Glavno njegovo djelo »Historiai« – 30, 32, 40, 72, 85–87, 108, 118, 119, 195, 198, 199, 204–208, 210, 214, 217–
Hersonez (Hersonesos), antičko ime za današnji poluotok Galipoli (Dardaneli) 232.
Heršef, egipatski bog, sveta životinja ovan. Poštovan ponajviše u Herakleopolisu – 114, 225.
Hetep-heres, majka egipatskog vladara Keopsa – 80.
Hetiti, indoevropski narod koji je oko 2000. pr. n. e. provalio u Malu Aziju i u njenom istočnom dijelu formirao snažnu državu s glavnim gradom Hattuša (Hattušaša), danas Bogazköy – 131, 141, 142, 151, 155, 156, 158, 161.
Hidžra (arapski hiğret seoba), preseljavanje Muhameda iz Meke u Medinu, otkad se računa početak nove muslimanske ere – 25.
Hierakonpolis (staroegipatski Nekhen Nehen), grad na lijevoj obali Nila, jugozapadno od Theba. Zaštitnik grada bila je jedna osobita forma boga Horusa. Ruševine i grobovi Hierakonpolisa nalaze se u blizini Kôm el – Ahmara – 20.
Hiksi, azijski osvajači Egipta, uglavnom semitskog podrijetla – 22, 130–133, 136, 165, 198.
Hipselis (egipatski Šes-hotp, grčki Hypselis i Hypsele), grad na lijevoj obali Nila u Gornjem Egiptu, jugoistočno od Siuta, možda današnji Chatb – 165.
Hnemhotep, oficir egipatskog vladara Amenemheta I – 101.
Hnum, bog s glavom ovna, prema egipatskoj mitologiji Hnum ima stvaralačku snagu, na lončarskom kolu je oblikovao čovječanstvo. Slavilo se u više egipatskih gradova: Hipselisu, Elefantini i drugim – 126, 165.
Homer (grčki Homeros), grčki pjesnik, oko 800. godine pr. n. e., prema tradiciji napisao dva junačka epa »Ilijadu« i »Odiseju« – 223.
Honsu, egipatski bog mjeseca, slavljen i poštovan u Thebama, njegovo ime znači »putnik«. Sa svojim roditeljima Amonom i Mut čini u Thebama trijadu, sin trojstva. U Thebama mu je bio podignut hram, njegova sveta životinja je soko – 123, 160, 165, 184.
Hori, ime jednog egipatskog pisara – 190.
Horus (Horos, Hor, Hr, Hru), egipatski bog sunca, inkarnirani kralj, sin Ozirisa i Izide, brat Setha. Horus se pojavljuje kao »Horus dijete – Harpokrat«, zatim »Horus horizonta – Harakte« i »Horus stariji – Haroeris«, Horus sa dva oka (Khenti irti). Njegova je sveta životinja soko – 20, 21, 34–36, 41, 47, 50, 52, 54, 57–59, 61, 76, 80, 122, 148, 225, 226.

Horus Neterhet, vidi Djoser, vladar.
Horus-Râ, velik gospodar neba. Horus bog neba združen sa bogom sunca Râ u nov božanski tip Horus-Râ – 59.
Horusovci, poštivaoci boga Horusa – 87.
Hu – en – anup, ime jednog egipatskog seljaka – 113.
Huriti – Mitanci, indoevropski kulturni narod u Prednjoj Aziji koji se pojavio u 16. stoljeću pr. n. e. Došao je iz kraja koji bi odgovarao današnjem Kurdistanu. Huriti su se naselili oko gornjeg toka rijeke Tigrisa, tu su osnovali kraljevstvo Mitani, zato se oni zovu i Mitanci – 131, 132, 142, 161, 170.

I

Illahun (El Lâhûn, egipatski Le hone »ušće kanala« Bahr Jusuf u Fajum), selo pokraj koje se nalaze piramide – 118.
Imhotep, jedna od najznačajnijih ličnosti koja je živjela u vrijeme vladanja kralja Djosera. Bio je glavni kraljev savjetnik, nosio je titulu »glavnog graditelja kralja Gornjeg i Donjeg Egipta. Najvjerojatnije da je on načinio nacrt za poznatu stepenastu piramidu u Sakkari. Drži se da je Imhotep napisao niz knjiga s područja medicine, arhitekture i poezije. Neki autori nazivaju ga Leonardom da Vincijem starog Egipta. Bio je također liječnik, postao je bog medicine, njegovo svetište bilo je u Memfisu nazvano »Asklepion«. Grci su ga nazivali Imuthis i identificirali su ga sa svojim božanstvom Asklepijem. Postavši bogom medicine, preuzeo je mnoge atribute boga Thotha i naslov »Prvi poglavar ibisa«. Njegov grob bio je mjesto hodočašća – 69.
Indija – 224.
Indijski ocean – 42, 138.
Indoevropljani, skupno ime za narode (Indo-Iranci, Grci, Slaveni, Germani, Italici i dr.) čiji jezici idu u porodicu indoevropskih jezika – 132.
Inen, stric egipatskog vladara Amenofisa IV, veliki svećenik Râ u Hermontisu – 170.
Is (Issos), grčki grad u Ciliciji, uz današnji Iskenderunski zaljev (Mala Azija) – 223.
Ismailija, grad u Egiptu, uz jezero Timsah – 217.
Issa, antički naziv za otok Vis gdje se tokom VI i V stoljeća formirala država na čelu s kraljem Jonijem. Kasnije sirakuški tiranin Dionizije Stariji osniva u Issi koloniju Issu, glavno uporište svog imperija na Jadranskom moru. Issa je bila i samostalan polis – 230.
Istok, općenito ime za zemlje oko najistočnijeg dijela Mediterana – 218, 233.
Italija – 106, 188, 217.
Izida (egipatski Sit ili Isit, grčki Isis), egipatska najistaknutija božica, božica majka, zaštitnica majke i djece, braka, plovidbe, medicine i zemljoradnje. Supruga i sestra Ozirisa, majka Horusa. Najviše poštovana na otoku File – 54, 57, 58, 60, 61, 214.
Izrael, staro kraljevstvo u Palestini. U prvo vrijeme, između 1200–1025. godine pr. n. e. Židovi su podijeljeni u plemena, a na čelu svakog plemena nalazio se sudac, to je takozvana vladavina sudaca. Period samostalnosti i jedinstvene države Izraela počinje s kraljem Saulom (1030–1010), a završava s kraljem Salamonom (970–930). Nakon njegove smrti raspad izraelskih država u državu Izrael (sjeverni dio) i u državu Juda (južni dio) – 192, 201, 220.
Iz-taui (It-taui, Ittaui, Itj-Taui, Osvajač obiju zemalja), grad južno od Memfisa, kod Lišta, podigao ga Amenemhet I kao novu prijestolnicu XII dinastije – 102.

J

Jahveh, židovski bog – 203.
Jakobher, vladar Hiksa – 132.
Jamu, vladar Hiksa – 132.
Jeremija, židovski prorok iz VII stoljeća pr. n. e. – 201, 202.
Jeruzalem, grad u Palestini, spominje se u pismima iz Tell el Amarne oko 1500. godine pr. n. e. Oko 1400. godine bio u vlasti Egipta, kasnije su ga kanaanski Jebusiti preoteli. Jeruzalemsku tvrđavu osvojio je kralj David 1000. godine. Glavni grad Izraela, kasnije Judeje, srušen od babilonskog kralja Nebukadnezara 585. godine pr. n. e. Pod perzijskom dominacijom bio je od 537. do 332. godine pr. n. e., kad ga je osvojio Aleksandar Veliki – 192, 194, 195, 202, 203.
Jerzet, pleme u Nubiji – 48.
Joahas, sin Josije, judejski kralj, vladao od 609. do 607. godine pr. n. e. – 201.
Joakim (Eliakim, Jojakim), judejski kralj, vladao od 607. do 598. godine pr. n. e. – 201, 202.
Joakin (Jojakin), sin Joakima, judejski kralj, vladao 597. godine pr. n. e. – 202.
Job, po biblijskoj priči bogati pravednik koga Bog iskušava – 123.
Jonija, zemlja u Maloj Aziji – 232.
Jonjani, grčko pleme u južnoj Grčkoj, na egejskim otocima i na maloazijskoj obali – 198, 199.
Josip Flavije (židovski Josef ben Matthias, latinski Flavius Josephus), židovski povjesničar, živio od 37/38. do oko 100. godine n. e. Važnija djela »Židovski rat«, »Židovske starine«, »Životopis« – 130.
Josafat (židovski Jehošafat), judejski kralj, vladao oko 874. do 850. godine pr. n. e. – 218.
Josija (Josia), judejski kralj, vladao od 640. do 609. godine pr. n. e. – 210.
Josipov kanal, vidi Bahr Jusuf kanal.
Journal of Egyptian Archaeology, časopis koji je izlazio u Londonu od 1914. godine pa dalje – 92.
Juda, jedna od dviju država na koje se raspalo izraelsko kraljevstvo nakon smrti kralja Salamona 925. godine pr. n. e., nazvana po plemenu Juda. Prvi vladar zvao se Rehabeama, a nakon njega vladalo je dvadesetak vladara, posjednji je bio Zedekija, kojeg je babilonski kralj Nebukadnezar II zbacio s prijestolja 586. godine pr. n. e. – 192.
Judeja, povijesna pokrajina u Palestini, nalazila se između Mrtvog i Sredozemnog mora – 202.
Jug, vidi Gornji Egipat.

K

Ka, prema egipatskom vjerovanju neka vrsta čovječjeg dvojnika, duha – 64.
Kadašmanharbe I, babilonski vladar, vladao od oko 1415. do 1390. godine pr. n. e. – 162.
Kadeš, kraljevstvo, grad i tvrđava nedaleko današnjeg Homsa u zapadnoj Siriji. U tekstovima koji su pronađeni u Bogazköyu grad se zove

Kinza, u pismima iz Tell el Amarne Kinza i Kidša, dok se u egipatskim tekstovima naziva Qdš. U rano vrijeme kraljevstvo, vjerojatno ostatak hetitske države. Osvojio ga Tutmosis III poslije bitke kod Megidda oko 1471. godine, mjesto neriješene bitke između Hetita i Ramsesa II 1288. godine pr. n. e. – 140–142, 155, 156, 160, 201.

Kagera, rijeka u istočnoj Africi, izvorišni tok Nila – 8.

Kairo – 7–9, 11, 46, 120, 180.

Kalasiraši, vojnici koji su nosili odjeću »kalasiris«. Prema Herodotu ti vojnici nosili su platnene hitone s resama oko nogu koji se zovu »kalasiris«. Kalasiraši su bili pripadnici jedne egipatske ratničke kaste – 206, 207.

Kalimah (Kallimahos), grčki pjesnik i učenjak, živio oko 310. do 240. godine pr. n. e. – 229.

Kamares, vaze. Na otoku Kreti, u blizini sela Kamares, nalazi se jedna pećina u kojoj su pronađene obojene posude s karakterističnim ukrasom (na crnoj ili smeđoj pozadini načinjeni su crvenom, bijelom ili narančastom bojom različiti ornamenti, prevladavaju spirale i stilizirani biljni motiv). Takve – Kamares – vaze tipične su za srednjominojsko doba na Kreti i idu u vrijeme prve polovine II tisućljeća – 105.

Kambiz II, perzijski vladar, sin i nasljednik Kira, vladao od 529. do 522. godine pr. n. e. – 204, 205, 219.

Kamose, egipatski vladar XVII dinastije – 131, 133.

Kanaan, povijesna zemlja od rijeke Jordana na zapadu do obala Sredozemnog mora, staroegipatski Kenana, hebrejski K'na'an. Kanaanci su predizraelićanski stanovnici Palestine – 132, 160, 192.

Kapadocija, zemlja u planinskom dijelu istočne Male Azije. Na staroperzijskom jeziku Kapadocija se naziva Katpatuka – 199, 224.

Ka-aper, drveni kip jednog Egipćanina, nazvan još i Šek-el Beled (»seoski starješina«) – 77.

Kaper, vođa Libijaca – 160.

Karani, stanovnici antičke pokrajine Karije u Maloj Aziji. Podrijetlo Karana nije objašnjeno – 198, 199.

Karija, antička pokrajina u jugozapadnoj Maloj Aziji, kolonizirana od Dorana i Jonjana.

Karkemiš (Harkamis), grad na desnoj obali rijeke Eufrat, u blizini današnjeg Jerablusa – 201, 202.

Karnak, selo na desnoj obali Nila, na području starih Theba – 154, 155, 167, 172, 174, 176, 184, 195, 220, 221, 223.

Kartaga (fenički Kart-Hadašt, latinski Carthago), fenički grad koji se nalazio na sjevernoj obali Afrike, u današnjem Tunisu. Kartagu su osnovali Feničani iz grada Tira krajem IX stoljeća pr. n. e. – 205, 230, 232.

Kartum (Khartoum), grad na lijevoj obali Modrog Nila, danas glavni grad Sudana – 8.

Kasekem, egipatski vladar iz II dinastije – 39, 76.

Kasiti ili Kosejci, antički narod koji je nastavao brdovit kraj zapadnog Irana – 131.

Kašta (Kashta), etiopski vladar – 193, 194.

Katarina II (Katarina Velika), ruska carica, (1729–1796) – 138.

Katušil III, hetitski kralj, vladao od 1281. do 1260. godine pr. n. e. – 158.

Kefren (Chafre, Chefren), egipatski vladar IV (memfitske) dinastije, vladao od oko 2500. godine pr. n. e., sin Keopsa – 45, 46, 65, 66, 68, 70, 72, 76, 80.

Kencer, vladar Hiksa – 132.

Keops (Khufu), egipatski vladar IV dinastije (memfitske), vladao oko 2500. godine pr. n. e. – 45, 46, 48, 65, 70, 72, 74, 80, 85.

Kharga, oaza u Libijskoj pustinji – 7, 11.

Kheti, sin kneza Tefjeba iz Siuta – 100.

Kheti II, egipatski vladar X (herakleopolske) dinastije, vladao od oko 2150. do 2100. godine pr. n. e. – 106.

Khufu, vidi Keops, vladar.

Kian, vladar Hiksa, vladao oko 1700. godine pr. n. e. – 130, 132.

Kimerijci, tračko pleme koje je najprije nastavalo današnju južnu Rusiju i sjevernu obalu Crnog mora. Kad su ih Skiti potisnuli, oni su stigli u Malu Aziju gdje su napadali i grčke gradove. Prodrli su i u Asiriju. Tek oko 600. godine pr. n. e. protjerali su ih Lidijci – 199.

Kir Stariji (staroperzijski Kuruš, grčki Kyros), perzijski vladar, utemeljitelj perzijske države, vladao od oko 600. do 529. godine pr. n. e. – 204.

Kleopatra VII, kći kralja Ptolomeja XI, egipatska kraljica, vladala od 69. do 30. godine pr. n. e., najprije s bratom i mužem Ptolemejom XII, zatim Ptolemejem XIII i XIV i samostalno. Njenom smrću izumire dinastija Ptolemejevića (Lagida), a Egipat postaje rimska provincija – 225, 233, 234.

Kolofon, antički grad na zapadnoj obali Male Azije – 232.

Kom Ombo, današnje ime za staro selo južno od Luksora – 11.

Koptos (egipatski Kebtojew, koptski Keft, danas Kift, Kuft), stari egipatski trgovački grad sjeverno od Luksora (Theba), smješten u dolini Nila. Koptos je služio kao polazna stanica za karavane koje su išle prema Crvenom moru. Patron grada bio je bog Min, bog žetve, koji je ujedno bio i zaštitnik putnika koji su putovali u pustinju – 49.

Korkira Melaina, grčka kolonija osnovana početkom V stoljeća pr. n. e. na otoku Korčuli – 230.

Koromana, egipatska kraljica, žena Takelota vladara XXII dinastije – 211.

Krećani, stanovnici otoka Krete – 104, 105, 228.

Kreta, otok u Sredozemnom moru. U II tisućljeću Kreta je bila centar minojske kulture. Egipćani su narod otoka Krete i uopće »Narod s mora« nazivali Haunebu (Haunebt), v. Haunebu – 42, 44, 104, 105.

Krez (grčki Kroisos), lidijski vladar, vladao od 563. do 546. godine pr. n. e. – 204.

Krist – 25, 92.

Krokodilopolis, grad u Egiptu. Sjeverno od današnjeg grada Medinet el Fayuma nalaze se ruševine Krokodilopolisa koji se u starini zvao Šetet i u kojem se najviše poštovao krokodil bog vode Sobek. Grci su ga nazvali Krokodilopolis, Krokodilski grad. U helenističko doba, za vladanja Ptolemeja II Filadelfa, po njegovoj ženi i kraljici Arsinoi, grad je dobio ime »Arsinoe«. Za vrijeme najvećeg cvata Arsinoe je imala preko 100.000 stanovnika – 59, 119.

Kserkses I (Kserks, Kserkso), staroperzijski Hsayarša, perzijski kralj, vladao od 519. do 465. godine pr. n. e. 220.

Ksois (Xois, egipatski Khasuu), grad u delti Nila kod današnjeg Sakha – 130, 131.

Kumneh (Kumna, Kumne), tvrđava u Gornjem Egiptu, na desnoj obali Nila, južno od 2 katarakta, podigao je Sesostris III – 136.
Kunaksa, selo na istočnoj obali Eufrata, kod današnjeg Bagdada. Kod Kunakse odigrala se odlučna bitka 401. godine pr. n. e. između Artakserksa i Kira Mlađeg, perzijskih vladara i braće – 220.
Kuš, biblijsko ime za zemlju koja je obuhvaćala današnju Nubiju i zemlje koje se protežu južno od Nubije sve do današnjeg Kartuma, područje od 2. do 6. katarakta. Prema semitskoj tradiciji ovo ime dolazi prema Kušu, najstarijem Hamovom sinu – 7, 104, 142, 154, 163.
Kušiti, staroegipatsko ime za stanovnike Kuša. Međutim Kušitima nisu nazivani samo stanovnici Kuša nego i plemena koja su nastavala istočnu Afriku – 18, 104.

L

Latopolis, grčki naziv za stari grad u Gornjem Egiptu, nazvan po latos ribama, »grad latosa«. Egipćani su ga nazvali Te-snet, odakle koptska riječ Sne, arapska Esna i današnja Isna. Bio je na lijevoj obali Nila, jugozapadno od Luksora. Glavni bog grada bio je Hnum s božicama Satet i Neith – 165.
Leiden (Leyden) grad u Nizozemskoj gdje se čuva tzv. »Leidenski papirus« – 122.
Lenjingrad, papirus – 91, 93, 121–123.
Leonatas, vojskovođa Aleksandra Velikog – 224.
Lesbos, antičko ime za grčki otok Mitilini u Egejskom moru – 232.
Letopolis (egipatski Chême) grad u Donjem Egiptu na zapadnoj obali Nila, danas malo selo Usim. Letopolis je bio kultni grad boga sokola – Horusa – 57.
Libanon, visoko i strmo gorje na istočnoj strani Sredozemnog mora u današnjem Libanonu, odakle su Egipćani dobavljali čuvenu cedrovinu – 97, 140.
Libija, staro grčko ime za sjevernu Afriku. Libijska plemena koja su nastavala to područje često puta su ratovala s Egipćanima. U X stoljeću Libijci su preuzeli vlast u Egiptu i vladali do VII stoljeća – 47, 85, 104.
Libijac, Libijci, berberski narodi u sjevernoj Africi – 18, 38, 48, 100, 102, 104, 148, 155, 156, 158, 160, 162, 191, 192, 197, 214, 216.
Libijska pustinja, u sjeveroistočnom dijelu Sahare, zapadno od Nila, na području istočne Libije, zapadnog Egipta i sjevernog Sudana – 7, 118, 223.
Libijske gore – 86.
Lidija, država u zapadnom dijelu Male Azije. Mizija i Bitinija bile su joj na sjeveru, Karija na jugu, Frigija na istoku, a sa zapadne strane oplakivalo ju je Egejsko more – 204.
Lisimah (grčki Lysimahos), makedonski vojskovođa oko 361–281. godine pr. n. e. – 224.
Lišt, selo na granici Libijske pustinje južno od Kaira. Lišt je poznat po tome što se u njegovoj blizini nalaze piramide Sesostrisa I i Amenemheta I. Kod Lišta se vjerojatno nalazila i prijestolnica Amenemheta I – Iz-taui, vladara XII dinastije – 114.
Lizimaheja (Lysimacheia), grad u Traciji na prevlaci tračkog Hersoneza – 232.
London – 93.
Louvre, kraljevski dvor u Parizu, u kojemu je danas smješten i muzej (egipatskih, asirskih, grčkih, rimskih i drugih umjetnina) – 77.
Luksor, selo na lijevoj obali Nila na području starih Theba – 90, 166, 169, 172, 176, 178, 223.

M

Mâ, veliki glavari, knezovi – 197, 206.
Maât, egipatska božica istine i pravde, njezin simbol nojevo pero – 63, 82.
Maghara, vadi, rudnici bakra na Sinajskom poluotoku – 47.
Makedonci, stanovnici antičke države Makedonije, vladari Egipta (XXXI dinastija) – 225, 228, 231.
Makedonija, zemlja i kraljevstvo koje je najprije bilo na području sjeverne Tesalije i sjeverozapadno od Egejskog mora – 224, 232.
Makere, kćerka Psusenesa II, egipatskog vladara XXI dinastije i žena Osorkona I, egipatskog vladara XXII dinastije – 192.
Mala Azija, poluotok u zapadnom dijelu Azije. U starom vijeku, u raznim vremenima, razdijeljena među neliko država – 131, 156, 196, 199, 204, 229, 230, 232.
Mala Frigija, vidi Frigija, država.
Maneto (grčki Manethos), egipatski povjesničar iz III stoljeća pr. n. e., veliki svećenik u Heliopolisu, rođen u Sebennytosu u delti Nila, oko g 300. pr. n. e., napisao »Egipatsku prošlost« (Aigyptiakà hypomnémata) 21, 36, 45, 49, 90, 99, 130, 131, 193, 194, 220, 226.
Mareotis (Marcia arapski Behêret Marjût), jezero u Donjem Egiptu, u blizini Aleksandrije – 216.
Marko Antonije (Marcus Antonius), rimski vojskovođa i trijumvir, od 80. do 30. godine pr. n. e. U građanskom ratu pristaša Cezara porazio Bruta i Kasija kod Filipa, s Oktavijanom i Lepidom tvorio drugi trijumvirat – 233, 234.
Marmarika, pokrajina u sjevernoj Africi, uzduž Sredozemnog mora, između Egipta i Barke – 38.
Masaharta, veliki svećenik u Thebama – 191.
Mašauaša, libijsko pleme – 191, 192.
Mazoi, nubijsko pleme čiji su pripadnici služili u Egiptu kao vojnici i policajci – 48.
Medijci, stanovnici Medije u Prednjoj Aziji, koja se u prvim stoljećima I tisućljeća pr. n. e. prostirala između Kaspijskog jezera i Mezopotamije 200, 204.
Medinet Habu, selo i arheološki lokalitet u blizini starih Theba na lijevoj obali Nila – 184.
Mediteran, Sredozemno more i zemlje koje oplakuje – 230, 232, 233.
Medum, arheološki lokalitet u Gornjem Egiptu, grobnica kralja Snofrua – 46, 70, 76.
Megabis, perzijski satrap u Egiptu – 220.
Megiddo, tvrđava u dolini Jesreel u Palestini, jugozapadno od Nazareta. Kod Megidda vodile su se teške borbe u egipatskoj i židovskoj povijesti – 140.
Memfis (Memphis, egipatski Menefer), stari egipatski grad na lijevoj obali Nila, danas selo Mît Râhina u Donjem Egiptu. Prema predaji Memfis je osnovao prvi egipatski vladar Menes i ostao je prijestolnica egipatskih vladara sve do XVIII dinastije. Glavni bog grada bio je Ptah – 40, 41, 46, 50, 82, 90, 97, 102, 114, 147, 154, 160, 164, 165, 167, 168, 193–196, 200, 205, 210, 216, 219, 220–222, 224, 226.

Memnonovi kolosi, 21 metar visoki likovi Amenofisa III, nalaze se pred njegovom grobnicom pokraj Theba. Legenda ih dovodi u vezu s etiopskim kraljem Memnonom koji je u trojanskom ratu došao da pomogne Trojancima, ali ga je Ahil ubio – 144.

Mendes, grad u Delti pored današnjeg Simbelweina, sjedište XXIX egipatske dinastije – 220, 221.

Menes (Ahâ) egipatski vladar, utemeljitelj prve povijesno utvrđene faraonske dinastije. On je ujedinio Gornji i Donji Egipat, glavni grad bio je Tinis. Po predaju Menes je osnovao i grad Memfis. Neki egiptolozi drže da Menes odgovara Narmeru s arheoloških spomenika – 35, 37, 39, 40, 46.

Menkauré, egipatski vladar iz Stare Države (V dinastija) – 47.

Menkerre, vidi Mikerinos, vladar.

Mentuemhat (Mentemhet), tebanski knez, namjesnik u Thebama – 196, 197, 200, 211.

Mentuhotep, Mentuhotepi, imena herakleopolskih knezova – 90, 100.

Mentuhotep III, egipatski vladar XI dinastije – 115.

Mentuhotep IV, egipatski vladar XI dinastije, vladao oko 2060–2015. godine pr. n. e. – 100, 114–116, 174, 178.

Mentuhotep V, egipatski vladar XI dinastije, vladao oko 2015–2010. godine pr. n. e. – 104.

Mentuhotep VI, egipatski vladar XI dinastije, vladao oko 2010–2000. godine pr. n. e. – 100.

Menziju, pleme na Sinaju koje je svladao egipatski vladar Amenemhet I – 102.

Merikare, sin Khetija II, vladar X dinastije, vladao oko 2100–2080. godine pr. n. e. – 92, 106, 121.

Merimde, arheološki lokalitet u Donjem Egiptu, po kojem je prozvana čitava jedna kultura iz razdoblja neolita – 14, 16.

Meris jezero (grčki Moiris, latinski Moeris), u antičko vrijeme veliko jezero koje se nalazilo u depresiji kod Fajuma i primalo vodu iz rukava Nila Bahr Jusufa. S istočne strane bilo je učvršćeno nasipima, ali je jezero provalilo nasipe i spojilo se sa sadašnjim jezerom Birket el Kerum (Qârum) koje mu ustvari pokriva samo njegovu nekadašnju sjeverozapadnu površinu – 118.

Merneptah, sin Ramsesa II, egipatski vladar XVIII dinastije, vladao oko 1225–1215. godine pr. n. e. – 158.

Meroe, stari grad na desnoj obali Nila, u današnjem Sudanu kod željezničke stanice Kabûšija. Oko 700. do oko 500. godine pr. n. e. Meroe su bile južna prijestolnica etiopskih kraljeva, kasnije do 300 godine rezidencija nubijskih vladara i središte Meroeskog kraljevstva – 197.

Merua, otac Rensija, glavnog nadstojnika kraljevskih dobara – 113.

Mesija, u hebrejskom jeziku mašiah »pomazanik« spasitelj koji po hebrejskom vjerovanju treba da donese Izraelu vječni mir i spas – 122.

Mezopotamija, područje između rijeka Eufrata i Tigrisa od Armenskog visočja do Perzijskog zaljeva. Najveći dio Mezopotamije pripada danas Iraku – 42, 43, 98, 104, 196.

Michalowski K., poljski arheolog – 178.

Michelangelo Buonarroti, talijanski kipar, slikar i graditelj 6. III 1475. – 18. II 1564. – 65.

Mikerinos, Menkerre, egipatski vladar IV dinastije, vladao oko 2500. godine pr. n. e. – 45, 46, 70, 72.

Milet (Miletos), antički grad u Joniji na ušću rijeke Meander, danas Menderes – 232.

Mississipi – Missuri, rijeke u Sjevernoj Americi – 8.

Mitanci, vidi Huriti, narod.

Mitani (Mittani, Naharain), carstvo indoevropskog naroda koji se u 16. stoljeću doselio sa iranske visoravni u Mezopotamiju i Siriju. Središte mitanskog carstva nalazilo se na gornjem Eufratu s glavnim gradom Vašugani, možda kod današnjeg Ras el Aina. Polovinom II milenija pr. n. e. Mitanci su proširili svoju vlast do srednjeg Tigrisa i do Sirije, ali su ih kasnije Hetiti i Asirci pokorili. Drugo ime za Mitani koja se pojavljuje na nekim natpisima jest »Naharain« (zemlja na Eufratu) – 131, 140–142, 144.

Modri Nil (Bahr el Azraq), rijeka koja izvire u Etiopiji utječe u jezero Tana, iz jezera izlazi pod imenom Abbai. Modri Nil kod Kartuma se sastaje s Bijelim Nilom – 8.

Moeris, vidi Meris, jezero.

Momemfis, stari egipatski grad u Donjem Egiptu, južno od Saisa – 204.

Mommsen Theodor, njemački povjesničar i arheolog (1817–1903) – 229.

Moret Alexandre, francuski egiptolog (1868–1938) – 92.

Muvatal, hetitski kralj, vladao od oko 1320–1288. – 155, 156, 158.

N

Nabopolasar (babilonski Nabu – aplu – usur), babilonski kralj vladao od 626. do 605. godine pr. n. e. Nabopolasar je osnivač novobabilonskog kraljevstva – 200, 201.

Nabukodonozor, vidi Nebukadnezar, kralj.

Nagâ Hammâdi, grad i arheološki lokalitet na lijevoj obali Nila u Gornjem Egiptu – 11.

Nahr el Kelb, mjesto u Siriji – 196.

Nahum, židovski prorok iz VII stoljeća pr. n. e. – 197.

Narmer, egipatski vladar iz I dinastije, možda identičan s Menesom, prvim egipatskim vladarom – 20, 35.

Narod s mora, Narodi Sredozemnog mora, skup pomorskih naroda iste rase koji su vjerojatno došli s Balkana (egejska obala) i osvojili Siriju, Kanaan i Cipar. To se zbilo oko 1200 godine pr. n. e. Jedan od tih naroda srušio hetitsko carstvo, osvojio obalno područje Sirije i Fenicije. Kad su napali Egipat, Ramses III ih je odbio i na kopnu i na moru prisilivši ih na povlačenje – 160.

Napata, stari grad u Nubiji, kod četvrtog nilskog katarakta, sjedište Napatske države. Napatski kraljevi (Pianki, Šabaka, Šabataka i dr.) vladali su također i Egiptom, XXV dinastija od 751. do 656. godine pr. n. e. 192–194, 197, 211.

Napoleon I, francuski vojskovođa, državnik i car (1769–1821) – 30.

Nat (Nathu), donjoegipatska župa – 206.

Naukratis, grčki trgovački grad u zapadnom dijelu delte Nila. Grad su osnovali miletski doseljenici kod današnjeg mjesta El Nikrash – 204, 216, 224.

Naville Eduard, engleski arheolog – 178.

Neb-kau-rê, (Mentuhotep III), egipatski vladar XI dinastije – 113.

Nebukadnezar II Veliki, (Nabukodonozor), babilonski Nabu-kuduri-usur, babilonski kralj, vladao od 605. do 562. godine pr. n. e. – 201–203.

Nedia (Netia), grad u sjevernoj Siriji – 48.

Neferit I, egipatski vladar XXIX (mendeske) dinastije, od 398. do 392. godine pr. n. e. – 221.
Neferit II, egipatski vladar XXIX (mendeske) dinastije, vladao od 379. do 378. godine pr. n. e. – 221.
Neferkarê-Kakai, egipatski vladar V dinastije – 46, 47.
Neferrehu, svećenik – 98, 122.
Nefertari (Nofret-ere), žena egipatskog vladara Ramsesa II – 184.
Nefesi, kralj Hiksa – 130.
Nefretete (Nefertiti, Nefernefruaton, Nofretete), žena egipatskog vladara i vjerskog reformatora Amenofisa IV (Aknatona) – 147.
Nefthis, prvobitna božica smrti, sestra Izide, Ozirisa i Setha – 58, 60, 61.
Negadah, Negadah, Negâde, selo u Gornjem Egiptu, sjeverno od Luksora, poznato po značajnim neolitskim nalazima i kulturi »Negâde« u kojoj se razlikuju dvije faze Negâde I (Amrah) i Negâde II (Gerzeh) – 14, 35, 39.
Nehab (Nekheb, Nechab), drevni grad između Edfua i Luksora, na desnoj obali Nila, u prethistorijsko vrijeme glavni grad Gornjeg Egipta. Zaštitnica grada bila je božica Nekhbet, koja je prikazivana s glavom jastreba ili kao žena koja nosi krunu Gornjeg Egipta. Grci su je uspoređivali sa svojom božicom Eileithijom, pa odatle i grčki naziv gradu Eileithyiaspolis. Moderno ime grada jest El Kab – 34.
Nehaon, vidi Nekao II, kralj.
Nehemen, kralj Hiksa – 132.
Neith, drevna božica grada Saisa, božica rata. Grci su je izjednačivali sa svojom božicom Atenom. Prema egipatskoj mitologiji Neith je u vrijeme poplave Nila rodila boga krokodila Sobeka – 225.
Nekao I, sin Bokorisa egipatskog vladara iz XXIV dinastije – 197, 198.
Nekao II, egipatski vladar XXVI dinastije, vladao od 609. do 594. godine pr. n. e. – 201–203, 217, 219.
Nektanebe I, egipatski vladar XXX dinastije, vladao od 378. do 360. godine pr. n. e. – 221.
Nektanebo II, egipatski vladar XXX dinastije, vladao od 359. do 341. godine pr. n. e. – 221, 222.
Nesnauiau, namjesnik na jugu Egipta, nomarh u vrijeme XXVI dinastije – 200.
Neweserre, egipatski vladar V dinastije – 47, 68.
Nil, rijeka u istočnoj i sjevernoj Africi – 7–9, 15, 17, 25, 44, 46, 48, 57, 59, 61, 63, 65, 74, 85, 86, 94, 104, 109, 118, 124, 125, 128, 136, 138, 147, 148, 160, 178, 185, 183, 193, 200, 217, 219, 223, 224, 229, 230.
Nimrod, gospodar Hermopolisa s kraljevskom titulom – 193.
Ninive, asirski grad na rijeci Tigrisu, prijestolnica asirske države, jedan od najvećih gradova antike. Najveći cvat i razvoj grada počinje u vrijeme vladanja kralja Senaheriba (705–681). Ninive su osvojene i razrušene od Nabopolasara babilonskog kralja. Danas ruševine na brežuljcima Kujundžik i Nebi-Yunus, istočno od Mosula – 195, 197, 198, 200.
Nitokris ili Šapenupet III, kćerka Psametiha I, egipatskog vladara XXVI dinastije – 200.
No-Amon, No, vidi Thebe, grad.
Nofret, egipatska princeza – 76.
Noja = No Amon, vidi Thebe, grad.
Nova Država, razdoblje egipatske povijesti od 1580. do 1100. godine pr. n. e. – 22, 25, 66, 93, 121, 135, 160, 161, 164–168, 172, 176, 185, 188, 190.

Nubija, zemlja u istočnoj Africi, južni susjed starog Egipta, smještena južno od prvog nilskog katarakta, od Assuana do Kartuma. U povijesti je ta zemlja imala različite nazive, najčešće se upotrebljavao naziv Kuš. Za vrijeme klasičnih autora zvala se Etiopija. Danas pripada dijelom Egiptu i dijelom Sudanu – 7, 37, 38, 41, 47, 48, 84, 100, 102, 104, 117, 122, 133, 136, 142, 148, 151, 162, 163, 171, 184, 192–194, 199.
Nubijci – 165, 172, 216.
Nut, egipatska božica neba, supruga Geba boga zemlje – 52, 58–62.

O

Ofir (Ophir), u biblijskim pričama daleka basnoslovna zemlja zlata i slonove kosti, vjerojatno današnja sjeverna Etiopija – 218.
Oktavijan August (latinski Octavianus), kasnije prozvan August, rimski car (63. pr. n. e. – 14. n. e.) – 225, 234.
Olimpija, starogrčko svetište na sjeverozapadnom Peleponezu u Elidi 230.
Ombos, stari grad na lijevoj obali Nila, sjeverno od Theba. Zaštitnik grada bio je bog Seth. Ruševine kod današnjeg Kom Bellala – 35, 50.
Opet, egipatsko ime za hram u Luksoru – 90, 92.
Orijent, zemlje na istoku Evrope, među njima Prednja Azija i sjeverna Afrika – 91, 197, 233.
Oront (Orontes), rijeka koja protječe kroz današnju Tursku, Siriju i Libanon i utječe u Sredozemno more, danas se zove Assi – 141.
Osorapis, vidi Serapis, božanstvo.
Osorkon I, egipatski vladar XXII (bubastijske) dinastije, vladao od 929. do 893. godine pr. n. e. – 192.
Osorkon II, egipatski vladar XXII (bubastijske) dinastije, vladao od 870. do 847. godine pr. n. e. – 192.
Osorkon III, egipatski vladar XXIII (bubastijske) dinastije, vladao od 757. do 748. godine pr. n. e. – 193.
Oziris, egipatski bog sunca i vegetacije, plodnosti prirode. U Abydosu je štovan kao bog smrti, gdje se prema legendi nalazi i njegov grob. Središte Ozirisova kulta bilo je u gradu Busirisu – 20, 50, 54, 56, 58–64, 114, 124, 165, 184, 214, 226.
Oziris-Izida, sjedinjeno božanstvo u kojem Oziris predstavlja Nil koji oplođuje, njegova žena Izida je oplodjena zemlja – 58.

P

Paflagonija (Paphlagonia), antička pokrajina u Maloj Aziji, uz južnu obalu Crnog mora – 224.
Palestina (grčki Palaistine, latinski Palaestina, arapski Filastin), geografsko ime za zemlju koja se nalazi s obje strane rijeke Jordana, na istočnoj obali Sredozemnog mora. Na staroegipatskim spomenicima Palestina se naziva Haru, dok se u Bibliji spominje kao Kanaan, u obliku Kinoki i Kinahna – 12, 42, 48, 98, 102, 104, 105, 133, 140, 142, 146, 151, 158, 160, 161, 194, 196, 199, 201, 202, 229, 230, 232.
Pamfilija (Pamfylia, Pamphylia), antička pokrajina na južnoj obali Male Azije, između Cilicije i Lidije – 232.
Panesem, unuk velikog svećenika Herihora i vladar XXI dinastije – 191.
Papyrus Harris – 190.
Papyrus Sallier I – 190.
Patum, vidi Pitom, grad.
Peluzij (grčki Pelusion, latinski Pelusium), staroegipatski lučki grad na

istočnom ušću Nila. Peluzij je bio poznat kao značajno strateško mjesto prema Istoku pa su ga prozvali »ključem Egipta« (čuvena istočna luka). Danas ruševine kod Tell Farana – 195, 205.

Pepi I, egipatski vladar VI dinastije – 48, 77, 97.

Pepi II, (Neferkare Pepi), egipatski vladar VI dinastije – 47–49 65, 98.

Perdikas, makedonski vojskovođa, oko 365–321. godine pr. n. e. – 224.

Perzej, posljednji makedonski kralj, vladao od 179. do 168. godine pr. n. e. – 232.

Perzija, antička država na području (današnjeg) južnog Irana. Kasnije se postepeno širila zahvaćajući nove krajeve. Ujedinjenjem Medije i Perzije (Kir II, 559–529) stvoren je temelj buduće velike perzijske države koja je zauzela Lidiju, grčke maloazijske gradove, Babiloniju, Cipar, Feniciju i Egipat. Darije I još više je proširio perzijsku vlast, zauzeo je neke dijelove Trakije i Makedonije. Međutim, nakon što je u nekoliko bojeva s Grcima bila poražena, perzijska država počinje slabiti. Ponovo se uzdigla pod Artakserksom III. Osvojio ju je Aleksandar Veliki– 204, 219, 220.

Perzijanci (Perzijanac), iranski kulturni narod – 204, 205, 219–223.

Perzijski zaljev dio Indijskog oceana između Irana, Iraka i poluotoka Arabije – 220.

Petar, Petrova crkva u Rimu – 65.

Pharos, grčko ime za otok Hvar – 223.

Pharos, otočić na ulazu u Aleksandriju, kasnije za Ptolemeja I spojen s kopnom nasipom dugim 1290 metara. Na istočnom kraju otoka, za vladanja Ptolemeja II, sagrađen je svjetionik visok 180 m – 223.

Pianki (Piankhi), vladar Napatske države koji je 725. godine pr. n. e. zauzeo Gornji Egipat i proglasio se egipatskim vladarom. Njime je započelo vladanje XXV dinastije – 193, 194.

Pianki, sin Herihora, velikog svećenika i vladara XXI dinastije – 191.

Pitom, Pithom, »kuća Atumova«, (Patum), stari egipatski grad u Donjem Egiptu, pokraj današnjeg mjesta Tel Maskhuta, zapadno od Ismailije – 217.

Platon, grčki filozof, od 427. do 347. godine pr. n. e. – 208.

Plutarh (grčki Plutarhos), grčki povjesničar i filozof, živio od oko 50. do oko 150. godine n. e. Napisao »Paralelne biografije« (Vitae parallelae, Bioi paralleloi), a pod imenom »Moralia« sačuvane su njegove popularno-odgojne rasprave različitog sadržaja, religioznog, filozofskog itd. Za nas od najvećeg značenja njegovo djelo »O Izidi i Ozirisu« – 60, 61, 194, 214.

Pluton, naziv grčkog boga Hada – 226.

Polikrat (grčki Polykrates), tiranin na otoku Samosu, vladao od oko 535. do oko 515. pr. n. e. – 204.

Pompej Gnej (latinski Gnaeus Pompeius), rimski vojskovođa i političar, živio od 106. do 48. godine pr. n. e. – 233.

Prednja Azija, općenito ime za azijski dio Turske, Siriju, Irak Izrael, Arabiju, Iran, Afganistan, Transkavkaziju i Pakistan – 131, 132, 161, 170, 200, 202, 204, 218, 224, 230.

Prozopitis (Prosopis, Prosopites) egipatski nom (župa) između dva rukava Nila u Delti – 206.

Psametih I, egipatski vladar i osnivač XXVI dinastije, vladao od 663. do 609. godine pr. n. e. – 197–201, 210, 211, 214.

Psametih II, egipatski vladar, vladao od 594. do 588. godine pr. n. e. – 202, 211, 216.

Psametih III, posljednji egipatski vladar XXVI dinastije kojeg je perzijski kralj Kambiz pobijedio kod Peluzija 525. godine pr. n. e. – 204, 205.

Psamutis, egipatski vladar XXIX (mendeske) dinastije, vladao od 380. do 379. godine pr. n. e. – 221.

Psusenes I, egipatski vladar XXI (taniske) dinastije, vladao oko 1054. godine pr. n. e. – 191, 192.

Ptah, staroegipatski bog Memfisa, zaštitnik umjetnika i obrtnika, tvorac svemira, bogova i ljudi. Ptahova sveta životinja bila je bik Apis – 40, 50, 97, 114, 126, 156, 165, 193, 210.

Ptahotep, egipatski vezir – 78, 121.

Ptolemej I Soter, egipatski vladar, od 322. godine pr. n. e. satrap, od 304. godine vladar do 285. godine pr. n. e. – 224–226, 230.

Ptolemej II Filadelf, egipatski, vladar, vladao od 285. do 247. godine pr. n. e. – 230, 231.

Ptolemej III Euerget, egipatski vladar, vladao od 247. do 222. godine pr. n. e. – 231.

Ptolemej IV Filopator, egipatski vladar, vladao od 222. do 204. godine pr. n. e. – 226.

Ptolemej V Epifan, egipatski vladar, vladao od 204. do 182. godine pr. n. e. – 30, 232.

Ptolemej XIII Aulet, egipatski vladar, vladao od 81. do 51. godine pr. n. e. – 233.

Ptolemej XIV, sin Ptolemeja XIII Auleta, egipatski vladar koji vlada zajedno s Kleopatrom od 51. do 47. godine pr. n. e. – 233.

Ptolemejevići, helenistička dinastija Lagida, makedonskog podrijetla, vladali Egiptom od 304. do 30. godine pr. n. e. – 23, 225, 226, 229, 230, 232, 234.

Punt, ime zemlje na jugu Crvenog mora. Prema egipatskim spomenicima i izvorima to je bila zemlja s kojom su Egipćani održavali trgovačke veze i gdje su slali svoje trgovačke ekspedicije. Punt je vjerojatno na obalama današnje Somalije – 42, 44, 97, 105, 138, 142, 162, 176, 217.

R

Râ ili *Rê*, staroegipatski bog sunca, stvoritelj bogova i ljudi. U vrijeme Stare Države kult štovanja boga sunca postao je državnim kultom, pa se zbog toga faraoni drže da su sinovi boga Râ. Kasnije, u doba Srednje i Nove Države Râ se združuje s božanstvima pojedinih gradova tako da nastaje simbioza, kao na primjer u Thebama gdje se Amon spaja sa Râ i postaje Amon-Râ, ili u Heliopolisu gdje postaje Râ-Harakte – 46, 47, 53, 56, 58–63, 66, 80, 93, 95, 123, 124, 126, 146, 148, 156, 169, 170, 184, 193.

Râ-Harakte, vidi Râ, bog.

Rahotep, egipatski princ iz V dinastije – 76.

Ramesseum, posmrtni hram Ramsesa II na lijevoj obali Nila, smješten malo sjevernije od Memnonovih kolosa u Thebama. Posvećen bogu Amonu – 172.

Rampsinit, prema Herodotu egipatski kralj, vladao prije Keopsa – 85.

Ramesidi (Ramsesidi, Ramsesi), skupno ime za egipatske vladare XX dinastije – 154, 160, 191, 211.

Ramses I, egipatski vladar XIX dinastije, vladao od 1320. do 1318. godine pr. n. e. – 154.

Ramses II, egipatski vladar XIX dinastije, vladao od oko 1298. do 1232. godine pr. n. e. – 154, 156, 158, 160, 172, 180, 184.
Ramses III, egipatski vladar XX dinastije, vladao od oko 1198. do 1168. godine pr. n. e. – 158, 160, 178, 184.
Ramses IV, egipatski vladar XX dinastije, vladao oko 1166. godine pr. n. e. – 160.
Ramses VI, egipatski vladar, vladao između 1166–1085. godine pr. n. e. – 178, 179.
Ramses XI, posljednji egipatski vladar XX dinastije. Njega je s prijestolja zbacio veliki svećenik Herihor 1085. godine pr. n. e. – 160, 161, 172.
Ramses IV–XI, egipatski vladari XX dinastije, vladali od oko 1168. do 1085. godine pr. n. e. – 172.
Ranofer, egipatski princ – 76.
Rehmere, egipatski vezir – 146.
Rensi, glavni nadstojnik kraljevskih dobara – 113.
Renut (Renen-utet, Renenet), egipatska božica žetve – 115.
Retenu, vidi Sirija, zemlja.
Rim – 25, 36, 65, 225, 230, 232–234.
Rimljani – 8, 25.
Rosette (egipatski Rashid), grad i tvrđava na lijevoj obali zapadnog rukava Delte – 30.

S

Saheb (Sachbu), grad blizu Memfisa, sjedište V dinastije – 46.
Sahurê, egipatski vladar V dinastije – 46–48.
Sais (egipatski Sau, koptski Cai), stari egipatski grad u zapadnoj Delti, prijestolnica Psametiha I i XXVI dinastije, kultni grad božice Neith. Malobrojne ruševine Saisa nalaze se u blizini današnjeg Sâ el Hagara – 192, 193, 197, 199, 210, 216, 225.
Sakere (Semenkhare), egipatski vladar XVIII dinastije, vladao oko 1352. godine pr. n. e. – 150.
Sakkara, velika nekropola, nekad glavnog grada Egipta – Memfisa, južno od današnjeg Kaira, na zapadnoj obali Nila – 70, 76, 78.
Salamon (židovski Š'lomo), kralj Izraela, vladao od 970. do 930. godine pr. n. e. – 218.
Salona, ilirsko naselje na području današnjeg Solina. U to se ilirsko naselje u drugoj polovini II ili u početku I stoljeća pr. n. e. doseljavavaju kolonisti grčke kolonije Isse (Visa) – 230.
Samal (Ja'udi), kneževina (grad) u Siriji – 196.
Samos, otok u jugoistočnom dijelu Egejskog mora – 232.
Samothraki, otok u sjeveroistočnom dijelu Egejskog mora – 232.
Sardes (grčki Sardeis), glavni grad antičke države Lidije, na rijeci Paktolu u Maloj Aziji – 199.
Sargon II, asirski kralj, vladao od 721. do 705. godine pr. n. e. – 194.
Sarsamas, perzijski satrap – 220.
Sebil, arheološki lokalitet u Gornjem Egiptu, sjeverno od Assuana, na kojem su pronađeni paleolitski nalazi tzv. »sebilijenska kultura« – 11, 12.
Sebekhotep IV (Kaneferre), egipatski vladar XIII dinastije – 106.
Sebeknofrure, egipatska kraljica, posljednji vladar XII dinastije, sestra i nasljednica Amenemheta IV, vladala od 1792. do 1788. godine pr. n. e. – 130.
Sebennytos (egipatski Tjeb-nuter, koptski Dšemnuti), stari egipatski grad u delti Nila, glavni grad XXX dinastije, zavičaj egipatskog povjesničara Maneta. Malobrojne ruševine nalaze se pored današnjeg Samanuda – 220, 221.

Scheteptaui Teti, egipatski vladar, osnivač VI dinastije, vladao oko 2540. godina pr. n. e. – 47.
Sekenenre III, egipatski vladar XVII dinastije – 131.
Selima, oaza u Libijskoj pustinji, na području današnjeg Sudana – 7.
Semiti, narodi koji govore srodnim semitskim jezicima. Semiti su oko 3000. godine pr. n. e. provalili iz srednje Arabije u Mezopotamiju, Siriju i Palestinu, a oko 700 godina pr. n. e. iz južne Arabije u Etiopiju. Kanaanci (Židovi, Amoničani, Feničani i dr.) i Akadjani Mezopotamije (Asirci i Babilonci), Aramejci (Sirijci) te Arapi i od njih otcijepljeni Etiopljani uvrštavaju se među semitske narode – 100, 131, 132, 172, 209.
Semneh (Semna), tvrđava u Gornjem Egiptu, južno od drugog nilskog katarakta, na lijevoj obali Nila, gdje je u vrijeme vladanja Sesostrisa III, vladara XII egipatske dinastije, bila utvrđena granica između Egipta i zemlje Kuš – 104, 136.
Senaherib (Sanherib), asirski Sinnahheriba, asirski kralj, vladao od 705. do 681. godine pr. n. e. – 194, 195.
Senmut, arhitetkt i miljenik kraljice Hatšepsut, nadglednik Amonovih dobara, sagradio čudesan hram u Deir el Bahri – 138, 140, 176.
Serabit el Khadim, područje na Sinaju gdje su se nalazili rudnici – 105.
Serapeum, hram egipatsko-helenističkog božanstva Serapisa. Među najznačajnija svetišta ubrajala su se ona u Aleksandriji i Memfisu – 210, 223.
Serapis, egipatsko-helenističko božanstvo koje se identificira sa Ozirisom i Apisom – 224, 226.
Sesostris I (egipatski Senusret, Senwosret), egipatski vladar XII dinastije, vladao od oko 1970. – 1936. godine pr. n. e. – 102, 104, 108, 109, 114, 117, 121, 123, 136.
Sesostris II, egipatski vladar XII dinastije, vladao oko 1906–1888. pr. n. e. – 104, 114, 118.
Sesostris III, egipatski vladar XII dinastije, vladao oko 1887–1850. godine pr. n. e. – 26, 104, 108, 110, 114, 136.
Seth, egipatsko božanstvo, bog tame, nevremena i pustinjskog vihora, također i bog oružja. Seth je bio bog i zaštitnik grada Ombosa, a u pretpovijesno doba zaštitnik i Gornjeg Egipta. Bio je također poštovan u Tanisu i Avarisu. Prema legendi bio je brat i ubojica Ozirisa. Njegova sveta životinja bila je mravojed – 34–36, 41, 53, 54, 57, 58, 60–62, 80, 122, 156, 212.
Seth-Nefthis, božanski par. Seth predstavlja suhu pustinju a Nefthis je njegova neplodna drugarica – 58.
Seti I, egipatski vladar XIX dinastije, otac Ramsesa II, vladao oko 1308–1298. godine pr. n. e. – 154–156, 160, 172, 178, 184.
Setnaht, otac Ramsesa III, egipatski vladar i osnivač XX dinastije, vladao od 1200–1198. godine pr. n. e. – 158, 178.
Setos, svećenik boga Ptaha i egipatski kralj – 195.
Setovci, poštivaoci boga Setha – 37.
Sicilija, otok – 217, 230.
Sidon, jedan od najznačajnijih i najjačih feničkih gradova na obali Sredozemnog mora, danas Saida – 203, 223, 232.
Sinajski poluotok, Sinaj, poluotok između Sredozemnog i Crvenog mora – 12, 37, 38, 41, 47, 48, 102, 104, 105, 162, 231, 232.
Sinear, biblijsko ime za Babiloniju – 141.

Sinuhe, pripovijest – 128.
Sirija (Retenu), antička zemlja koja je obuhvaćala područja današnje Sirije, Libanona, Palestine i Transjordanije, s nizom manjih država i kraljevstava (Kadeš, Alep, Alalak, Nukaše, Karkemiš). U Bibliji Sirija i Mezopotamija nazivali su se imenom »Aram«, dok su je Egipćani nazivali »Retenu« i to »Retenu gornji« koji je obuhvaćao brdsku regiju južne Sirije i sjever Palestine i »Retenu donji« koji bi se mogao poistovjetiti sa sadašnjom sirijskom ravnicom koja se pruža prema Mezopotamiji – 39, 44, 104, 105, 136, 140–142, 144, 146, 148, 154–156, 158, 160–163, 170, 171, 190, 196, 200–202, 217, 221, 229, 230, 232.
Sirijci, Sirci, aramejski stanovnici Sirije – 132, 148, 172.
Sirijska pustinja, pustinja koja zahvaća sjevernu Arabiju, jugoistočnu Siriju, zapadni Irak i sjeveroistočnu Transjordaniju – 42.
Sirius, vidi Sothis, zvijezda.
Siut (staroegipatski Sjout), grad na lijevoj obali Nila, danas Asiût. Zaštitnik grada bio je bog Wep-wawet, kome je bila sveta životinja vuk, odatle grčko ime gradu »Lykopolis« – »vukov grad« – 90, 100, 192.
Siwa, oaza, u sjeverozapadnom dijelu Egipta, u Libijskoj pustinji. Tu je Zeus-Amon činio svoja čuda (»Amonova oaza«), a Aleksandar Veliki proglašen sinom Zeusa-Amona – 7, 223, 224.
Sjever, vidi: Donji Egipat.
Smatutefnaht, namjesnik u srednjem Egiptu, »zapovjednik brodova« u vrijeme XXVI dinastije – 200.
Smendes, egipatski vladar XXI (taniske) dinastije, počeo vladati 1085. godine pr. n. e. – 191.
Snofru, egipatski vladar i osnivač IV dinastije, vladao oko 2840 godine pr. n. e. – 45–47, 70, 84.
Sobek (Sebek, Sobk, Suchôs), ime boga krokodila. Poštovao se naročito u Fajumu, Kom Ombosu i kod Gebeleina. Njegova sveta životinja bila je krokodil – 50, 54, 119, 165.
Sobek-Râ, božanski dualizam sastavljen od boga krokodila Sobeka i boga sunca Râ, poštovao se osobito u Krokodilopolisu – 59.
Solon, atenski zakonodavac i političar, živio oko 638. do 559. godine pr. n. e. – 209.
Sothis, ime zvijezde Sirius na egipatskom jeziku – 25, 26.
Spartanac, stanovnik Sparte antičke države na jugu Peleponeza – 221.
Srednja Država, naziv za razdoblje egipatske povijesti koje je trajalo od 2160. do 1785. godine pr. n. e. 22, 23, 99, 106, 112, 114, 116, 118–121, 123, 124, 128, 129, 136, 174, 176, 185, 186, 206, 211.
Sredozemno more – 7, 42, 132, 136, 142, 158, 194, 216, 217–219, 224, 229.
Stara Država, naziv za razdoblje egipatske povijesti koje je trajalo od 2895. do 2360. godine pr. n. e. – 22, 23, 45–47, 49, 50, 61, 62, 65, 66, 68, 74, 80, 88, 97, 99, 102, 106, 108, 110, 116, 119, 120, 124, 127, 135, 176, 188, 192, 206, 211, 212.
Strabo (Strabon), grčki geograf, napisao »Geografiju« (Geografika) u 17 knjiga, živio od 63. godine pr. n. e. do 19. godine n. e. – 118, 119, 208.
Subarejci, predsemitski narod koji je nastavao istočni dio Asirije i iranske obronke gorja – 132.
Sudan, zemlja u istočnom dijelu Afrike – 7.

Sueski kanal, između evroazijskog i afričkog kontinenta, prokopan i otvoren 17. XI 1869. godine – 38, 214.
Sumer, u starom vijeku država u južnoj Mezopotamiji – 42.
Sumerani, kulturni narod u Prednjoj Aziji, stanovnici jedne od najstarijih država starog vijeka – Sumera. Njihovo podrijetlo i pradomovina još uvijek nisu objašnjeni. Međutim, bili su na visokom stupnju kulture, tako da su mnoge njihove tekovine bile temelj kasnijim kulturama Prednje Azije. Narod koji je izumio sistem pisanja. Prijestolnica Sumerana bio je grad Lagaš – 98.
Sveto pismo – 30.

Š

Šabaka (Šabakon), egipatski vladar XXV (etiopske) dinastije, vladao od 716. do 701. godine pr. n. e. – 194.
Šabataka, egipatski vladar XXV (etiopske) dinastije, vladao od 701. do 690. godine pr. n. e. – 194, 195.
Šapenupet, kćerka egipatskog vladara Osorkona II, »žena boga« u Thebama – 193, 196, 211.
Šapenupet II, »žena boga« u Thebama – 200.
Šapenupet III, vidi Nitokris.
Šardanci, prekomorski plaćenici u egipatskoj vojsci, regrutirali su se s otoka Sredozemnog mora, najvjerojatnije s otoka Sardinije – 156, 191.
Šaruhan, grad u južnoj Palestini – 133.
Šaušatar, mitanski kralj, vladao oko 1475. godine pr. n. e. – 141.
Šek-el-Beled, seoski glavar – 77.
Šešonk (Šošenk), biblijski Šišak, egipatski vladar i osnivač XXII (bubastijske) dinastije, vladao od 950. do 929. godine pr. n. e. – 191, 192.
Štipavac (Scorpion), kraljevsko ime vladara u predtiniskom dobu – 20, 27, 38.
Šu, bog svemira i zraka, sin Râ, suprug božice Tefnut, mnogo poštovan u gradu Leontopolisu. Po starom egipatskom vjerovanju Šu nosi nebo. Njegova sveta životinja je lav – 58, 61, 63.
Šu-Tefnut, božanski par, sastavljen od boga zračnog prostora Šu i njegove žene Tefnut, koja nema određenu kozmičku ulogu – 58.
Šupililijuma (Subbiluljuma), hetitski kralj, vladao od oko 1380. do 1340. godine pr. n. e. – 146.

T

Taharka, egipatski vladar XXV (etiopske) dinastije, vladao od 690. do 664. godine pr. n. e. – 194–198.
Takelot II, egipatski vladar XXII dinastije, vladao od 847. do 823. godine pr. n. e. – 192, 211.
Takos (Teos), egipatski vladar XXX dinastije, vladao od 361. do 359. godine pr. n. e. – 221.
Tanis (egipatski Zanet, Zani, biblijski Zo'an), stari egipatski grad, sjedište XXI i XXIII dinastije, u istočnom dijelu Delte, danas ruševine kod sela Sân el-Hagar – 120, 191, 192, 195.
Tanutamon, egipatski vladar XXV dinastije, vladao od 664. do 656. godine pr. n. e. – 196, 198.
Tarhundaraba, arzavski kralj, kraljevstva u sjevernom dijelu Cilicije (Mala Azija) – 162.
Tarquinij (latinski Tarquinii), etruščanski grad u današnjoj srednjoj Italiji – 106.
Taurus (Toros), gorje u Maloj Aziji, u današnjoj južnoj i jugoistočnoj Tur-

skoj, pruža se paralelno s obalom Sredozemnog mora – 132.
Tebanci, stanovnici egipatskog starog grada Theba – 90, 130, 132.
Tefen – 68.
Tefjeb, egipatski knez iz Siuza – 100.
Tefnaht, dinast iz Saisa, kaniji egipatski vladar XXIV (saiske) dinastije vladao od 730. do 720. godine pr. n. e. – 193, 194, 197.
Tefnut, egipatska božica, sestra i supruga boga Šu, kći Râ – 58, 63.
Teje, žena Amenofisa III i majka Amenofisa IV, egipatskih vladara XVIII dinastije – 144, 146, 161, 169, 170.
Tell el Amarna, vidi Amarna, grad.
Temhu ili *Zemhu*, pleme u Libiji – 192.
Tentiris (grčki Tentyra), današnja Dendera, grad u Gornjem Egiptu, koji se na egipatskom zvao Ɛnet (Ɛnet – te – ntore). Tentyra je bila glavno kultno mjesto božice Hathor, božice ljubavi, radosti i veselja, koju su Grci uspoređivali s Afroditom – 225.
Teodozije I Veliki, rimski imperator, vladao od 346. do 395. godine – 28.
Teokrit (grčki Theokritos), grčki pjesnik, živio od oko 320. do oko 250. godine pr. n. e. – 229.
Tešub, bog grmljavine i oluje kod Hetita i Mitanaca – 132.
Tetefre (Didufri), egipatski vladar, nasljednik Keopsa – 46.
Teuta, ilirska kraljica, vladala od 230. do 228. godine pr. n. e. – 232.
Thasos, otok u Egejskom moru – 232.
Thebe (egipatski Weset ili također kraće Niwt »grad«, odakle biblijska imena »No« ili »No-Amon« – »Amonov grad«), stari egipatski grad. Grci su dali ime Thebai, ali nije poznato što ih je na to potaklo. Oni su također ovaj grad nazivali i Diospolis – »Zeusov grad«. U vrijeme Rimljana grad se zvao Diospolis magna. Thebe su bile faraonska rezidencija i religiozni centar, a za XVIII dinastije i glavni grad Egipta. Prostirale su se na području današnjih sela Luksora i Karnaka kao i zapadno s »gradom mrtvih«. Na području Theba danas su poznati arheološki lokaliteti Medinet Habu, Deir el Bahri, Bîbân el Mulûk, Bîbân el Harîm, Dira Abu el Naga, Shek Abd el Gurna i Gurnet Murai s mnogobrojnim hramovima, grobnicama, itd. Glavni bog Theba bio je bog rata Mont, prikazivan sa sokolovom glavom. Međutim, Amon također bog Theba, kad su Thebe postale prijestolnicom Egipta, podignut je za glavnog boga, a heliopolski svećenici poistovetili su Amona s Râom, pa je kao Amon-Râ postao glavni bog Egipta – 11, 50, 57, 59, 90, 92, 100, 102, 114, 130, 131, 138, 140, 146, 147, 150, 154, 164, 165, 167, 168, 171, 178, 191–194, 196, 197, 200, 201, 210, 211, 225.
Thoth, egipatski bog mjeseca i nauke, mudrosti »pisar bogova«. Grci su ga identificirali sa svojim bogom Hermesom. Thoth je bio glavni bog Hermopolisa, a prikazivan je u ljudskom liku s glavom ptice ibis. Njegove svete životinje bile su ibis i pavian – 53, 60, 61, 123, 165, 225.
Tigris, rijeka koja izvire u Armenskom visočju, teče kroz Mezopotamiju, spaja se s rijekom Eufratom i utječe zajednički ušćem u Perzijski zaljev – 44, 132.
Tij, egipatski visoki činovnik iz vremena V dinastije – 78.
Tinis ili This, stari grad u Donjem Egiptu, rodno mjesto kralja Menesa i sjedište I i II dinastije (tinitske), ruševine u blizini modernog grada Girga – 35, 41, 92.
Tir (grčki Tyros, hebrejski Zor, arapski Es Sur), stari fenički grad na Sredozemnom moru, jedan od najznačajnijih pomorskih gradova u antici. Tir je, vjerojatno, utemeljen oko 1500. godine pr. n. e. kao kolonija Sidona, danas Sur – 202, 203, 223.
Tirensko more – 217.
Tracija (grčki Thrakia), područje koje se u antičko doba prostiralo od Karpata do Egejskog mora i od Morave do Crnog mora – 224, 232.
Tragurion, grčki naziv za današnji Trogir, kojeg su podigli grčki stanovnici Isse (Visa) – 230.
Trogloditi, plemena koja su stanovala u spiljama na obalama Crvenog mora i Arabije – 13, 38.
Tumilat, vadi, 50 km duga dolina koja vodi od Delte do Timsah jezera (Sueskog kanala), južno od današnjeg grada Ismailije – 217.
Tunip, kraljevstvo i grad u Siriji, pokraj današnjeg Kal'at el Hösn – 142.
Tunis, zemlja u sjevernoj Africi – 12.
Tutankaton (Tutankamon), egipatski vladar XVIII dinastije, vladao od oko 1345. do 1336. godine pr. n. e. – 150, 151, 154, 178–180, 184.
Tutmes, glasoviti kipar na dvoru Amenofisa IV, egipatskog vladara XVIII dinastije. Poznata bista kraljeve žene Nefretete njegovo je djelo – 185.
Tutmosis (Thutmes) I, egipatski vladar XVIII dinastije, vladao od oko 1530. do 1520. godine pr. n. e. – 136, 138, 140, 154, 160, 161.
Tutmosis II, egipatski vladar XVIII egipatske dinastije, vladao od oko 1520. do 1505. godine pr. n. e. – 136, 169.
Tutmosis III, egipatski vladar XVIII dinastije, vladao od oko 1540. do oko 1450. godine pr. n. e. – 91, 93, 132, 136, 138, 140, 141, 142, 154, 160, 161, 167, 169, 178, 180.
Tutmosis IV, egipatski vladar XVIII dinastije, vladao od oko 1450. do 1405. godine pr. n. e. – 142.

U

Uašenhor, sin Taharke, egipatskog vladara XXV dinastije – 196.
Uauat, stari egipatski naziv za područje Nubije, od Assuana do drugog nilskog katarakta – 7, 166.
Uauat, pleme u Nubiji – 48.
Una, zapovjednik – 48.
Unamun, putovanje – 190.
Unas, egipatski vladar iz V dinastije – 63.
Ur, stari grad u južnoj Mezopotamiji, na desnoj obali rijeke Eufrat – 42.
Usaphais, egipatski vladar iz I dinastije – 39.
Userkaf, veliki svećenik i egipatski vladar V dinastije – 46, 58.
Usserê, svećenik boga Râ – 46.

V

Varšavsko sveučilište – 178.
Velika Frigija, vidi Frigija, pokrajina.
Venera Genitrix, pramajka roda Julijevaca, staroitalska božica proljeća, kasnije božica ljubavi i ljepote – 233.
Viktorija-Nyanza (Viktorijino Jezero), jezero u istočnoj Africi, nalazi se na teritoriju današnje Ugande, Kenije i Tanganjike – 8.
Viktorijin Nil, rijeka koja otječe iz Viktorijina Jezera – 8.

Z

Zedekija (hebrejski Sidqijah), judejski kralj, vladao od 596. do 586. godine pr. n. e. – 203.

Zeus, vrhovni bog starih Grka, otac bogova i ljudi. Zeus je stolovao na Olimpu, on je također bog svjetla, čuvar državnog poretka i zaštitnik pravde – 225, 226.
Zoser, vidi Djoser, egipatski vladar.

Ž

Židovi (Jevreji, Hebreji), narod koji je najprije nastavao područje Mezopotamije. Oko 2000. godine pr. n. e. (Abraham) sele u Kanaan. Kasnije su zbog gladi i na poziv Josipa, sina Jakovljeva otišli u Egipat (područje oko nilske delte). Pod vodstvom Mojsija digli su ustanak i izašli (1235–1215. godine) iz Egipta. Kasnije naseljavaju Kanaan i Transjordaniju, s obje strane rijeke Jordana i duž obale Mrtvog mora – 122, 202, 218, 228.

POPIS SLIKA

Obala Nila kod Assuana, foto Grga Novak (G. N. str. 9).
Tasijanska kultura – predmeti svakodnevne upotrebe (str. 10).
Badarijanska kultura – raznovrsni predmeti svakodnevne upotrebe (str. 13).
Amratijanska kultura – predmeti dnevne upotrebe (str. 15).
Lađe sa kajitama i veslima na vazama iz predtiniskog doba, Boston, Museum of Fine Arts (str. 16).
Tipovi brodova – preddinastičko doba (str. 19).
Votivna paleta kralja Narmera, Kairo, Muzej (str. 24).
Stela kralja Zmije, Paris, Musée du Louvre (str. 24).
Nekoliko kraljevskih imena u kartušama (str. 29).
Ime kraljice Kleopatre ispisano hijeroglifima (str. 30).
Kamen iz Rosette, London, British Museum (str. 31).
Izbor iz egipatskog glasovnog pisma (str. 33).
Paleta za ličila iz vremena I dinastije (str. 43).
Egipatska božanstva: Oziris sa Izidom i Nefthis (str. 51).
Likovi egipatskih božanstava: Thoth, Hathor, Izida i Harakte (str. 53).
Likovi egipatskih božanstava: Nefthis, Oziris, Ptah, Sobek (str. 54).
Likovi egipatskih božanstava: Horus (Harendotes), Maat, Min (str. 55).
Stepenasta piramida kralja Djosera, foto G. N. (str. 67).
Iz kompleksa stepenaste piramide, foto G. N. (str. 67).
Piramide: Keops, Kefren, Mikerinos, foto G. N. (str. 71).
Sfinga pred posmrtnim hranom Kefrena, foto G. N. (str. 71).
Keopsova piramida iz bliza, foto G. Novak (str. 73).
Kompleks zgrada oko stepenaste piramide, foto G. N. (str. 75).
Donji kameni blokovi iz kojih je danas sastavljena Keopsova piramida, foto G. N. (str. 77).
Naslonjač, krevet i uzglavlje, te zlatne šipke baldahina kraljice Hetep-heres, žene Snofrua i majke Keopsa, foto G. N. (str. 79).
Naslonjač kraljice Hetep-heres, foto G. N. (str. 79).
Međusobni položaj triju velikih piramida, malih piramida i mastaba u Gizehu (str. 81).
Presjek Keopsove piramide (str. 83).
Brodogradnja za vrijeme V dinastije. Mastaba dvorskog dostojanstvenika Ti-ja u Sakkari (str. 85).

Pisar (VI dinastija), Paris, Musée du Louvre (str. 97).
Posmrtna lađa iz vremena XII dinastije (str. 101).
Pribor i potrepštine egipatskih pisara iz vremena Srednje Države, New York, Metropolitan Museum of Art (str. 103).
Unutarnja strana velikog vanjskog mrtvačkog kovčega iz groba Dehut Nekht (XII dinastija), Boston, Museum of Fine Arts (str. 107).
Stela Dedua i njegove žene Sit-Sobk (Srednja Država), New York, Metropolitan Museum of Art (str. 109).
Pektoral Sesostrisa II, sada u New Yorku (str. 111).
Pektoral Amenemheta III, sada u Kairu (str. 111).
Glava kralja Sesostrisa III, Beč, Muzej (str. 115).
Stela upravitelja Montu-wosre iz Abydosa. (Srednja Država, oko 1955 godine pr. n. e.) New York, Metropolitan Museum of Art (str. 117).
Reljef božanstva Nila (XVIII din.), Boston, Museum of Fine Arts (str. 125).
Obelisk Tutmosisa I u Amonovom hramu u Karnaku, foto G. N. (str. 137).
Portik na trećoj terasi hrama kraljice Hatšepsut u Deir-el-Bahri, foto G. N. (str. 139).
Stupovlje na drugoj terasi hrama kraljice Hatšepsut u Deir-el-Bahri, foto G. N. (str. 139).
Robovi iz Punta nose darove kraljici Hatšepsut, Deir-el-Bahri, hram kraljice Hatšepsut (str. 141).
Lijeva strana hrama kraljice Hatšepsut i do njega novootkopani hram Tutmosisa III u Deir-el-Bahri, foto G. N. (str. 143).
Dijelovi hrama u Karnaku, podignuti od Tutmosisa III, foto G. N. (str 145).
Unutrašnjost hrama u el-Amadi sagrađenog od Tutmosisa III i Amenofisa II. I ovaj će hram biti pod vodom Nila kada bude brana dovršena foto G. N. (str. 147).
Kraljica Hatšepsut, Kairo, Muzej, foto G. N. (str. 149).
Kipovi kralja Amenofisa III (tzv. Memnonovi kolosi) jedini ostaci njegova posmrtnog hrama, na zapadnoj obali Nila, unutar velike nekropole Theba, foto G. N. (str. 151).
Kraljica Teje, žena kralja Amenofisa III, Kairo, Muzej, foto G. N. (str. 152).
Glava kraljice Nefretete (u prvom planu), Kairo, Muzej, foto G. N. (str. 153).
Portret kraljice Nefretete, Berlin, Muzej (str. 155).
Dio posmrtnog hrama Ramsesa II u Thebama na zapadnoj obali Nila, foto G. N. (str. 157).
Kralj Ramses II prinosi žrtvu Amonu, posmrtni hram Ramsesa II, foto G. N. (str. 159).
Hram kraljice Hatšepsut u Deir-el-Bahri, foto G. N. (str. 173).
Hram kralja Tutmosisa III u Deir-el-Bahri, odmah uz desni bok hrama kraljice Hatšepsut, foto G. N. (str. 173).
Hram u Karnaku: ulaz u dio sagraden za Ramsesa II, foto G. N. (str. 175).
Obelisci u hramu u Karnaku: desni kraljice Hatšepsut, a lijevi kralja Tutmosisa III, foto G. N. (str. 175).
Stupovlje hrama u Luksoru podignuto od Amenofisa III i Ramsesa II, foto G. N. (str. 177).
Dolina kraljeva, foto G. N. (str. 179).

Kralj Tutankamon, Kairo, Muzej (str. 181).
Glava kraljice Nefretete, Kairo, Muzej (str. 182).
Uzglavlje iz slonove kosti, grobnica kralja Tutankamona, Kairo, Muzej str. 183).
Kovčežić iz slonove kosti, grobnica kralja Tutankamona, Kairo, Muzej (str. 183).
Pročelje hrama koji je Ramses II dao uklesati u klisuru a koji se zbog podizanja nivoa Nila, uslijed velike brane kod Assuana, podiže na viši teren, Abu Simbel, foto G. N. (str. 186).
Hram kraljice Nefertari, žene Ramsesa II, kod Abu Simbela, foto G. N. (str. 187).
Stupovi sa reljefima u hramu u Karnaku, podignuti za Ramsesa II, foto G. N. (str. 189).
Portret jednog svećenika iz vremena XXVI–XXX dinastije, Boston, Museum of Fine Art (str. 213).
Hram Izide na otoku File (Phile). Kad velika nilska brana bude dovršena on će biti sasvim pod vodom (str. 215).
Horusov hram kod Edfua (doba Ptolemejevića, II st. pr. n. e.), foto G. N. (str. 227).
Pročelje hrama koji je Ramses II dao uklesati u klisuru i posvetio ga božici Hathor i svojoj ženi Nefertari, Abu Simbel, foto G. N. (str. 234).

Slike u bojama

Naslovna strana i u tekstu: Zlatna maska kralja Tutankamona, foto dr Nikola Carić,
Posljednja strana i u tekstu: Pročelje hrama Ramsesa II, foto G. N.
Princ Rahotep i njegova žena Nofret, foto dr Nikola Carić, Kairo, Muzej
Kralj Ramses, Kairo Muzej, foto G. N.

SADRŽAJ

PREDGOVOR 5
GEOGRAFSKE PRILIKE 7
PRETHISTORIJA 11
PRVI STANOVNICI EGIPTA 17
TINISKO DOBA 21
PODJELA EGIPATSKE POVIJESTI I PREGLED DINASTIJA 21
EGIPATSKI KALENDAR 25
EGIPATSKO PISMO 27
HORUS I SETH 34
TINISKO DOBA 35
Socijalne prilike u tinisko doba 35
Vladar 36
Odnos prema okolnim narodima 37
Poljoprivreda 38
Zanati 38
Graditeljstvo 40
Uprava države 41
Trgovina 42
STARA DRŽAVA 45
Odnos prema susjedima 47
Vjera 50
Žrtve božanstvima i sveta mjesta 56
Nauka heliopolskih svećenika 58
Oziris 60
Vjerovanje u prekogrobni život 62
Arhitektura i umjetnost 64
Hramovi 66
Mastabe 69
Piramide 69
Daljnji razvoj mastaba 74
Kiparstvo 76
Reljefi i slike 78
Umjetni obrt 80
Organizacija Stare Države 80
Društvene prilike 83

Bune i prevrati 90
Trgovačke prilike 96
SREDNJA DRŽAVA 99
IX i X dinastija 99
XI dinastija 100
XII dinastija 101
Unutarnje političke prilike 101
Odnosi prema susjedima-imperijalizam 102
Vanjska trgovina 104
Socijalne prilike 106
Seljaštvo 108
Novo društvo 110
Seljaci punopravni građani 112
Tužbe jednog seljaka 112
Arhitektura 114
Fajum 118
Umjetnost 119
Literatura 121
Himna Nilu 124
Socijalno stanje seljaka 127
Zanatlije, radnici i robovi 127
Poslije XII-e dinastije 130
Provala Hiksa 130
Oslobođenje od Hiksa 132
NOVA DRŽAVA 135
Hatšepsut 136
Tutmosis III 140
Amenofis III 142
Amenofis IV – Aknaton 146
Nova vjera 148
Reakcija Amonovih svećenika 150
Ponovno oživljavanje egipatskog imperijalizma 154
Vladari ratnici 154
Ramses II – rat protiv Hetita 156
Nasljednici Ramsesa II 158
Komadanje Egipta 160
Vanjska politika 160
Uređenje imperija 161
Egipat kao imperijalistička država 163
Uprava Egipta 164
Vjera i svećenstvo 165
Poštivanje Atona 170
Arhitektura 172
Hramovi u klisuri 184
Kuće 185
Umjetnost 185
Literatura 188
DOBA SAISKE DRŽAVE 191
Asirija 194
Taharka 195
Ustanak protiv Asiraca 197
Psametih 199
Poraz kod Karkemiša god. 605 pr. n. e. 201
Babilonci 203
Amasis 203
Perzijska ekspanzija 204
Unutarnje prilike saiske države 206
Vojnički stalež 206
Zemljoradnici, svinjari, obrtnici i drugi 207
Arhitektura 210
Likovne umjetnosti 211
Umjetni obrt 212
Vjera 212
Grci u Egiptu 214
Trgovina 217
Mornarica 217
PERZIJANCI 219
Prvo perzijsko gospodstvo 219
Vladari Mendesa i Sebennytosa 220
Drugo perzijsko gospodstvo 221
ALEKSANDAR VELIKI 223
Dioba Aleksandrove države 224
PTOLEMEJEVIĆI 225
– Nasljednici faraona 225
– Serapis – centralno božanstvo 226
– Asimilacija Grka i Egipćana 226
– Uprava 229
– Aleksandrija kulturni i trgovački centar 229
– Ptolemej I Soter 230
– Ptolemej II Filadelf 231
– Ptolemej III Euerget 231
– Osvajanja Rima 232
– Kleopatra 233
– Bitka kod Akcija 31 godine pr. n. e. 233
IZVORI I LITERATURA 235
EGIPATSKI VLADARI 245
KAZALO IMENA I MJESTA (B. Čečuk, asistent JAZU) 251
POPIS SLIKA 283

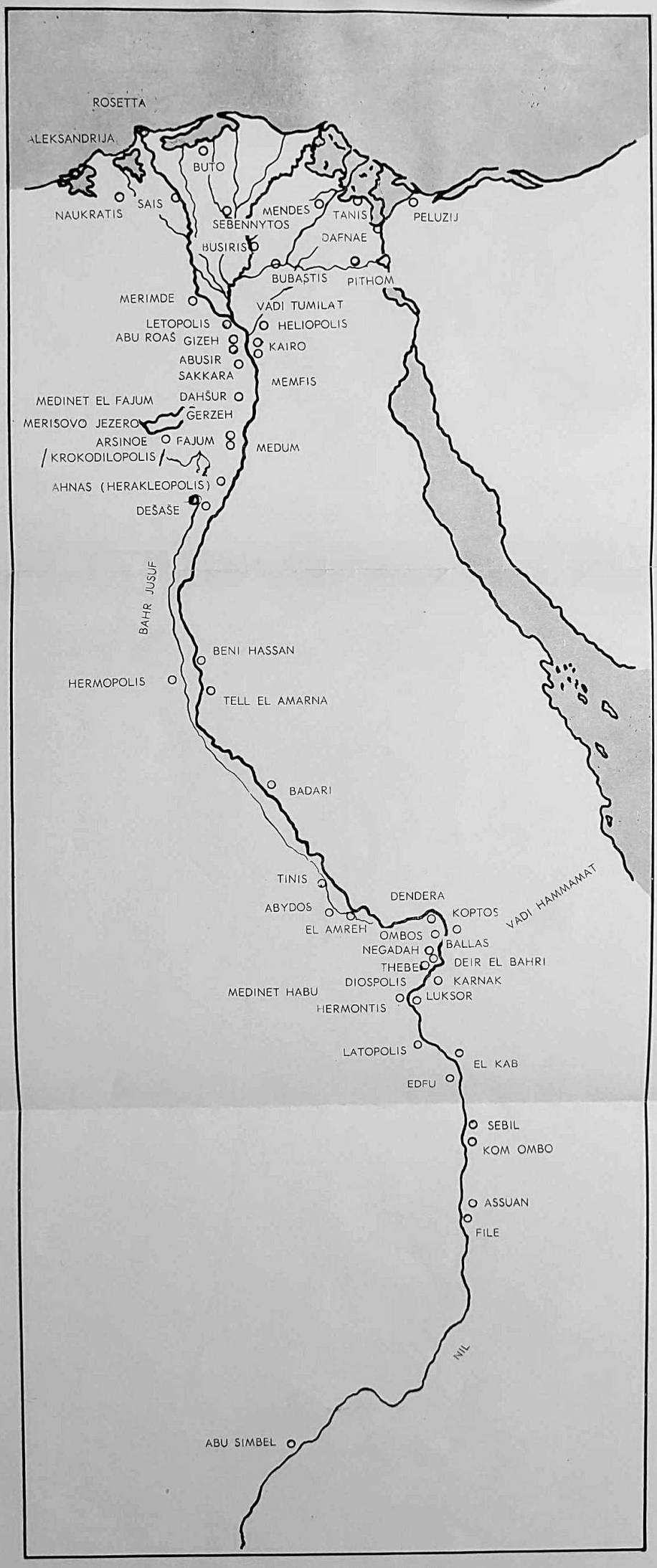

Dolina Nila do drugog nilskog katarakta

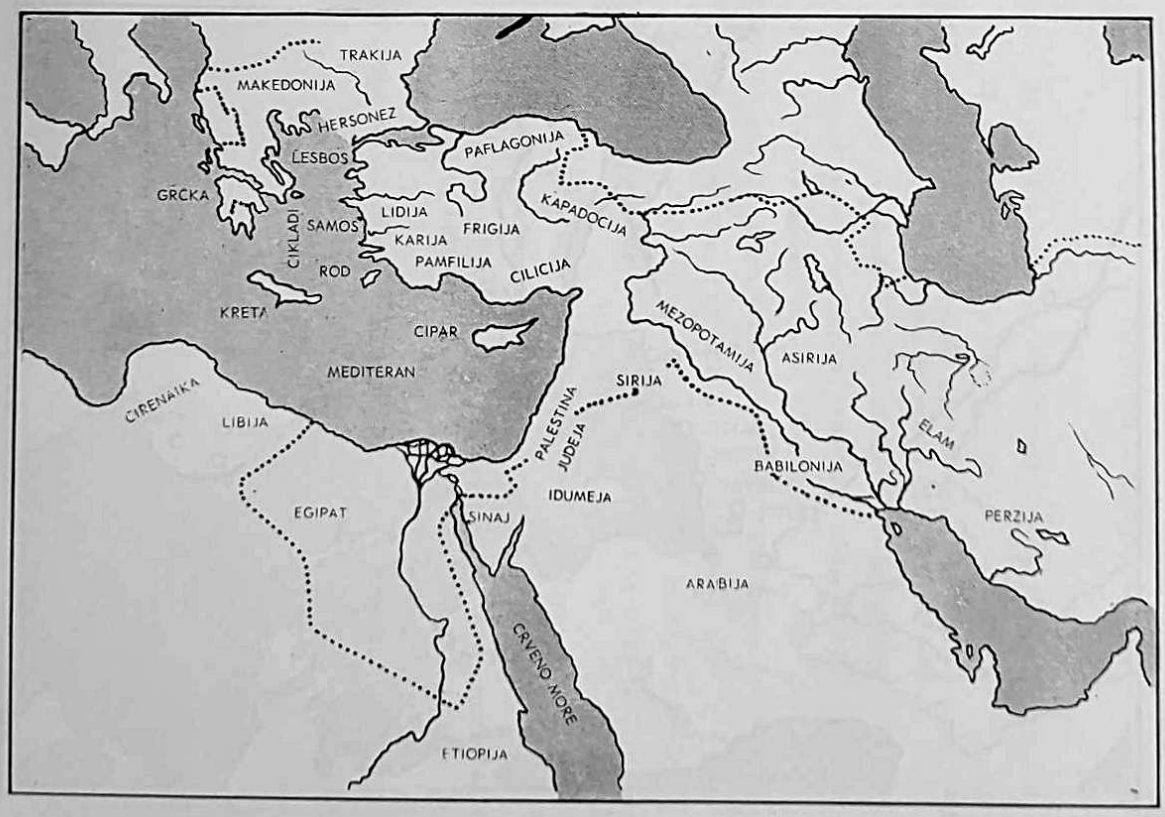

Zemlje u doba Aleksandra Velikog

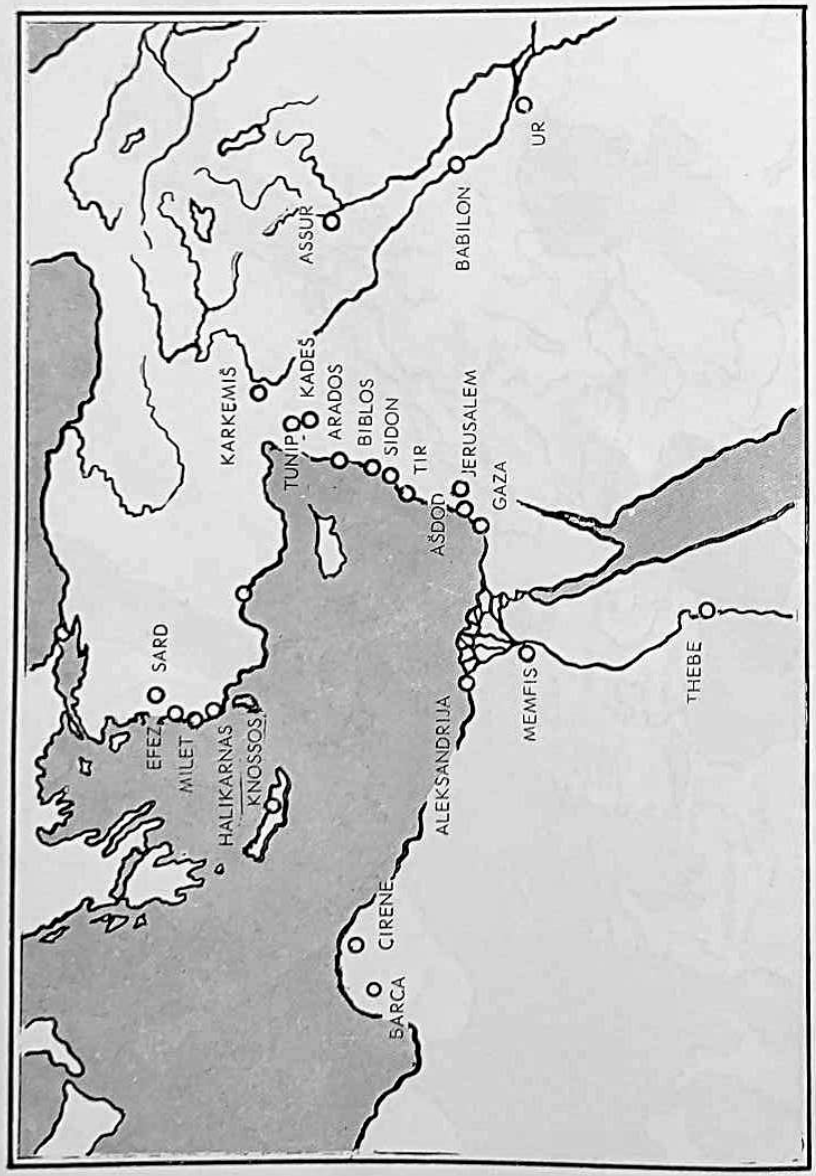

Važniji gradovi Prednje Azije u starom vijeku

ISPRAVCI I DOPUNE

Str. 29, red 2. odozdo, umjesto: Memes – treba: Menes

Str. 29, red 2. odozdo, umjesto: Kefrem – treba: Kefren

Str. 37, red 12. odozdo, poslije riječi starog treba dodati: i novog socijalnog reda, na sukobu starih i novih kultova,

Str. 62, red 18. odozdo, umjesto: obnavlja – treba: obavlja

Str. 62, red 16. odozdo, umjesto: obnavlja – treba: obavlja

Str. 66, red 12. odozdo, umjesto: Ni to – treba: Ni u to

Str. 101, red 3. odozgo, umjesto: njegova – treba: ovoga

Str. 101, red 8. odozgo, umjesto: ta – treba: XII-a

Str. 101, red 8. odozdo, umjesto: Anenemhet I – treba: Amenemhet I

Str. 123, red 6. odozgo, umjesto: Amenemheta I-og (1995–1965) – treba: Amenemheta I-og (2000–1970)

Str. 206, red 15. odozgo, umjesto: hramova – treba: nomova

Str. 218, red 8. odozgo, umjesto: Nekao I – treba: Nekao II

Str. 269, Maraton (Marathon), ravnica u drevnoj Atici sjeveroistočno od Atene, poprište bitke između grčke i perzijske vojske 490. godine pr. n. e. – 220.
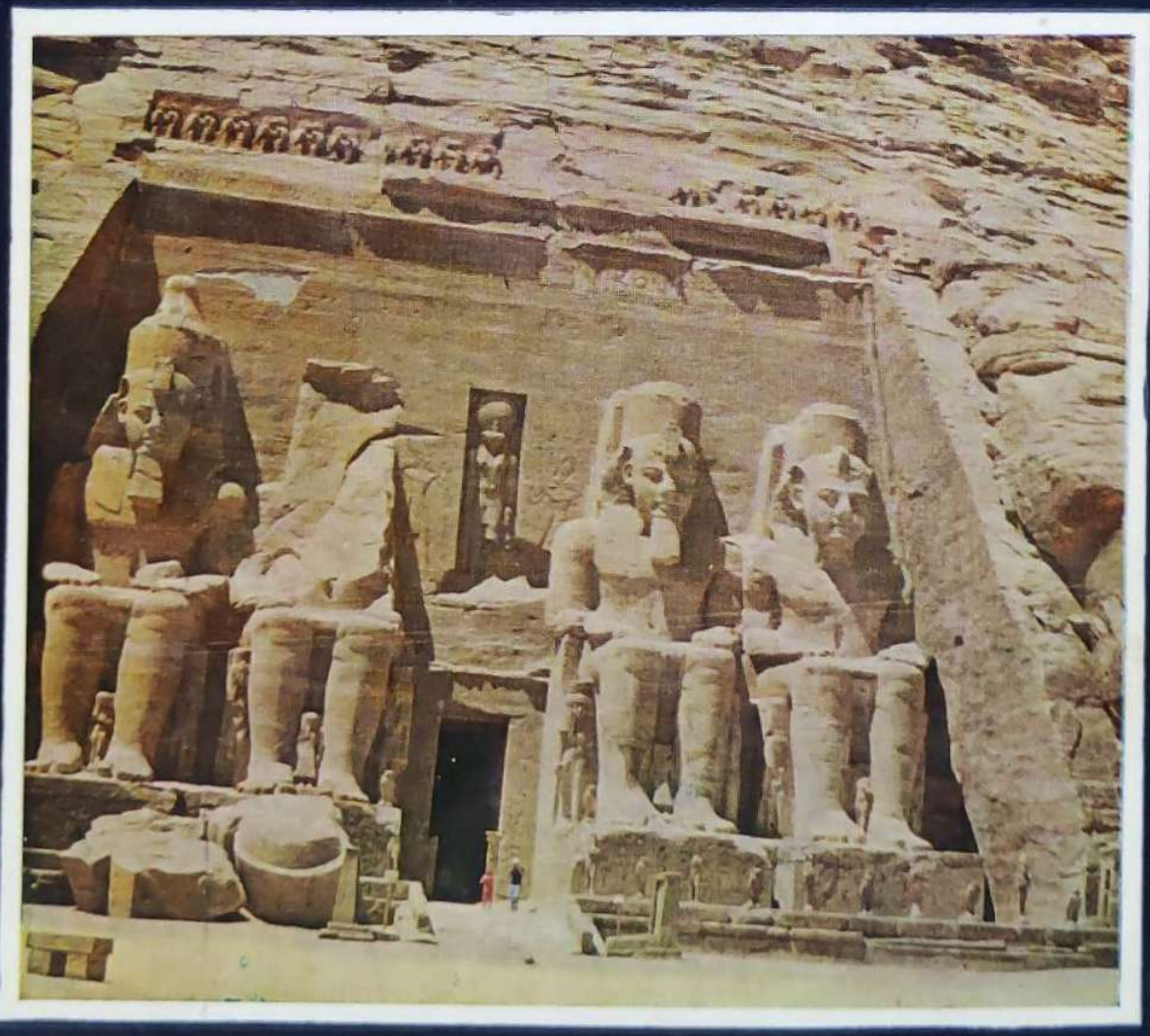
Str. 280, red 7. odozgo, umjesto: kaniji – treba: kasniji